1666

Тимовски Ян Кеневич Йежи Холцер

ИСТОРИЯ НА ПОЛША

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Михал Тимовски Ян Кеневич Йежи Холцер

ИСТОРИЯ НА ПОЛША

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

• Полска библиотека •

Книгата се издава с любезното съдействие на
Полския институт в София

Michał Tymowski
Jan Kieniewicz
Jerzy Holzer

HISTORIA POLSKI

Copyright by EDITIONS SPOTKANIA
WARSZAWA 1991

Пето, допълнено издание

© Вера Деянова, преводач, 1998
© Боян Обретенов, преводач, 1998
© Кънчо Данев, художник, 1998
© Издателство "Абагар", Велико Търново, 1998
ISBN 954-427-336-0

На първа стр. на корицата – Битката при Грюнвалд, 1410 г. Витолд, великият литовски княз.

Михал Тимовски Ян Кеневич Йежи Холцер

ИСТОРИЯ НА ПОЛША

Превод от полски
Вера Деянова
Боян Обретенов

Велико Търново, 1998

19-000018386

1666

1623
1999

281

Михал Тимовски Ян Кеневич Йежи Холцер

ИСТОРИЯ НА ПОЛША

Преводачи: *Вера Деянова*
Боян Обретенов
Редактор *Екатерина Тодорова*
Художник *Кънчо Данев*
Техн. редактор *Елена Тонкова*
Коректор *Пепа Събева*

Формат 60/90/16. Печ. коли 34.50
ISBN 954-427-336-0

Издателство „Абагар", Велико Търново
Печат „Абагар" ООД, Велико Търново

Съдържание

От авторите 7

РАЖДАНЕ И ВЪЗХОД (X–XV в.)

Глава I. Създаване на държавата и защита на независимостта ѝ 25
Глава II. Териториална раздробеност 59
Глава III. Corona Regni Poloniae 86
Глава IV. Многонационалната държава 117
Глава V. Полша и поляците през Средновековието 143

РАЗЦВЕТ И УПАДЪК (XVI–XVIII в.)

Глава VI. Консолидация и експанзия 161
Глава VII. Фундаментите на свободата 194
Глава VIII. Сарматската република 228
Глава IX. Прелом в анархията 259
Глава X. Недовършената революция 286
Глава XI. С Полша или без Полша 306

РОБСТВО И ОЦЕЛЯВАНЕ (XIX–XX в.)

Глава XII. Неуспешният опит за компромис 319
Глава XIII. Епоха на въстания 330
Глава XIV. Формиране на съвременна нация 357
Глава XV. Пътища към Полша на XX век 375
Глава XVI. Борбата за държава 390
Глава XVII. Време на независимост 411
Глава XVIII. Пред заплахата от физическо унищожение 432

Глава XIX. Заплахата от унищожение на националната култура 448
Глава XX. Първи опит за реформиране на системата 463
Глава XXI. Втори опит за реформиране на системата 478
Глава XXII. Десетилетие на голямото изпитание 493
Заключение 507
Късен послеслов към българското издание 513
Именен показалец 515
Бележки за авторите 530
Приложения към българското издание 531
Карти 537

ОТ АВТОРИТЕ

Какво е Полша? Отваряме атласа, проверяваме има ли я на картата на Европа. Независимо от това кой управлява във Варшава, независимо от това какво е нашето отношение към съществуващата държава, приемаме с облекчение факта, че Полша я има. Има я, не е загинала. Можем да се съмняваме в нейното бъдеще или да храним надежди за нещо по-добро, да работим за Нея или да отпускаме безпомощно ръце; понякога ни е все едно какво става там някъде, далеч от нас. Но никога не оставаме безразлични към въпроса за съществуването на Полша като суверенна държава, не ни е чуждо полското желание да пребъдем като народ.

Дали след стоте и повече години робство, след преживяната тотална заплаха за националното ни битие по време на Втората световна война, изправени пред сложните конфликти на съвременния свят, все още има смисъл да питаме: „каква Полша"? Словацки формулира този въпрос в епоха, когато Полша съществуваше вече само в сърцата на „смешните карбонари, съзаклятници на свободата". Но дори и тогава мнозина поляци смятаха, че Полша не може да бъде каква да е, с окастрена независимост. Вярваха, че тя ще бъде в състояние да намери отново себе си, ако съдбините й поемат ръце, „загрубели от плуга". Не е ли този въпрос на поета – голямата дилема пред поляците от епохата на робството – все още актуален?

От повече от четиридесет години съществува Полската народна република, в която хората произнасят на полски език молитвата „Отче наш" и на същия език формулираха двайсетте и

един гдански постулата. За тях не е безразличен въпросът „каква Полша". Искат да живеят, но искат и да си останат поляци. Може някому да изглежда минималистично искането Полша да бъде полска, но за съвременните поляци това е изключително важно. То не е без значение и за съвременна Европа. Това не е националистически каприз на вечни романтици, а свидетелство за инстинкт за самосъхранение.

След Втората световна война отново, така както през XIX век, основна система за съотнасяне за поляците стана народът. Народът, стремящ се да оцелее, борещ се за своята суверенност, изпитва потребност да си отговори на въпроса за смисъла на своята история. За да очертае перспективите за бъдещето, му е нужен диалогът с миналото. В това търсене на корените на идентичността, в народните безпокойства и съмнения участва и историкът. Тази книга е плод на желанието диалогът да бъде продължен. Постарахме се, според силите си, да отговорим на въпроса, каква е и каква може да бъде Полша, помъчихме се да открием в миналото ключа към перспективите за оцеляване. Историята на Полша не е проста верига от събития, лежащи в основата на съвременното робство или, обратното, укрепващи вярата в тържеството на историческата справедливост. Ето защо това не е опит за оптимистична или песимистична интерпретация, каквато несъмнено е скрита дълбоко в наследството на миналото, а израз на убеждението, че въпреки всички превратности бъдещето зависи преди всичко от самите поляци.

Ще отговори ли историята на въпроса какво е Полша? Може ли от миналото да се направят изводи каква е или каква може да бъде? Полша не е само страна, лежаща край Висла, или една от държавите в Източна Европа. През повече от стоте години робство Полша се въплъщаваше и отъждествяваше с народа си и тъкмо тогава тя придоби облика на идея. Земята и страната, държавата и народът, идеята и културата създадоха в течение на дългите исторически преобразования образа на Отечеството.

Историята на Полша започва, когато в съзнанието на нейните обитатели се оформя представата за връзката между хо-

рата от една земя. От действията на тези хора възниква страната – пространство, белязано от общността на културата. Названието Полша се появява, когато от съюза между различни племена израства кралството, аспириращо към общност с християнска Европа. Названието Полша се сраства в този първоначален етап с държавата, но нейното раздробяване през XII век е причината да се утвърди значението на наддържавната връзка. Обхватът на Полша през Средновековието невинаги се е покривал с държавните граници, не всички обитатели на кралството са били – или са се наричали – поляци.

Ситуацията се усложнява от XV век насетне с полско-литовската уния. Неимоверно разширените граници на Жечпосполита[1] сега вече обхващат не само Полша. Експанзията на Полша през следващите векове довежда до разширяване на понятието страна. Полша се превръща в обиталище на свободния шляхтишки народ, а границите ѝ се разтягат дотам, докъдето се е простирала шляхтишката доминация. От XVI в. обаче в Жечпосполита нараства значението на земите, представляващи традиционни полски пространства. Защото тъкмо в тях, при отслабнала централна власт, се концентрира все по-осезаемо публичният живот на шляхтата. В същото време се разрастват магнатските владения, които показват тенденция към обособяване в своего рода самостоятелни държавици. Социалният статус на жителите все повече разграничава представите за земята и страна-

[1] От лат. „res publica" („публични неща") – република; определение на полската държава, изразяващо суверенното отношение на народа (или съсловието, смятащо се за негов представител) към държавата. В този смисъл понятието се появява в *Хрониката* на Винценти Кадлубек (нач. на XIII век); разпространява се широко в епохата на хуманизма; за формираната по това време държавна система в по-късната историография е приет терминът „шляхтишка Жечпосполита", както и „Жечпосполита на Двата Народа" (полския и литовския). Тази държава престава да съществува през 1795 г. след подялбата ѝ между трите съседни империи. Възродената през 1918 г. полска държава приема официално названието Жечпосполита Полска (RP). Конституцията от 1952 г. го променя на Полска народна република (PRL). След 1989 г. е възстановено названието отпреди войната. (Б. пр.)

та. Участието в Жечпосполита до подялбата ѝ през XVIII век е съсловно предопределено и в нарастваща степен културно обусловено. Полша се идентифицира с Жечпосполита, със съюза между свободни хора и тяхната земя.

През XVII и XVIII век държавата все повече отслабва, но не се стига до разкъсване на връзките, обединяващи страната. Едва поробителите ликвидират заедно с държавата и някогашното ѝ териториално деление. Всички форми на пространствена организация са премахнати. В една така трагично разтърсена страна, по характера си католическа и земеделска, чувството за застрашеност довежда до това на земята да бъдат приписани мистични качества. XIX и XX век преминават под знака на най-различни битки, водени за земята, за съхраняване на нейния полски характер. Полската литература е увековечила само част от тези героични борби. Земята се превръща в светиня. В скиталчеството си по чужди страни са отнасяли шепа полска пръст, за да я хвърлят в гроба на изгнаника. „Не ще оставим земята, отдето е родът ни" – са първите думи на „*Рота*"[2]. А когато името Полша е било забранено да се споменава, заменят го с понятието Страната. Това продължава през поколенията робство, а до ранг на символ го издига окончателно въоръжената съпротива на Армия Крайова.

Като държава Полша съществува от X век, но нейните форми, така както и границите ѝ, са били многократно променяни. От XVI век все по-отчетливо полската държава означава държава на шляхтата – Жечпосполита се отъждествява с Полша. Извън пространството за идентификация обаче е оставало мнозинството обитатели на страната, лишени от права и неотъждествяващи се с държавата. Опитите за разширяване на базата, за преустройство на държавата и възраждане на духа очевидно идват твърде късно, за да могат да спасят Жечпосполита. Монарсите, които си поделят Полша, вземат решение нейното име никога повече да не се появи на международната сцена. Европа на гра-

[2] Стихотворение на Мария Конопницка (1842–1910), превърнало се във втори полски национален химн. (Б. пр.)

ницата между XVIII и XIX век приема този факт с безразличие. Мнозина поляци смятали, че е настъпил краят на Полша. За други е могло да изглежда, че промяната в държавната им принадлежност не нарушава връзката им със земята и привилегированата им позиция. И едните, и другите са се заблуждавали, макар че след третата подялба призивът *nil desperandum* („никакво отчаяние") е изглеждал почти лишен от основания. Тъкмо в момента на рухване на държавата се изявяват процеси, протичали дотогава скрито. В претърпялата крах държава се ражда народът. Най-напред от Италия долита гласът на Легионите: „Още не е мъртва Полша". А когато след Виенския конгрес пропадат и последните надежди, големият историк Йоахим Лелевел говори на варшавските студенти през 1820 г., че е загинала държавата, била някога велика, но е останал *знаменитият народ*.

Народ в Жечпосполита е била само шляхтата. В момента на залеза обаче чувството за връзка със страната се разпростира върху значителни групи от населението, особено там, където не съществуват допълнителни езикови и религиозни бариери. Съвременният народ се ражда в епоха на робство, но очевидно е бил вече достатъчно формиран, щом успява да съхрани Полша като идея. Фундаментът на този процес са дълбоките корени в локалната родина, обуславящи принадлежността към Полша като върховна ценност. Тъкмо това е изразил Адам Мицкевич, започвайки „*Пан Тадеуш*" с думите: „Родино моя, Литво". Съхраняването и разширяването на обхвата на националното съзнание е свързано с упоритата борба на няколко поколения поляци, непримирени с ликвидирането на собствената държава: въоръжена борба във всяко ново поколение и труд за оцеляване ден след ден. Не отведнъж и не за всички да бъдеш поляк е ставало неотменна необходимост. Чувството за полското се свързва със страната, с родната земя и език, с паметта за собствената държава и необходимостта от нейното възстановяване. Идеята е била споделяна от всички поляци, различавали са се само по концепциите за нейното реализиране.

Различните нагласи и разнопосочните виждания по въпроса за народа и държавата не поставят под съмнение значението

на идеята. На живеещите в чужда страна идеята за Полша дава възможност да издържат на най-тежките изпитания. Отнасят я в емиграция изгнаниците, стремейки се да я съхранят там с убеждението, че „всеки носи в душата си зърното на бъдещи права и мярката за бъдещи граници". Отнасят я в сърцата си поколения заточеници в Сибир, хвърлените в австрийските или пруските затвори. Към нея се обръщат в последния миг, за да извикат в лицето на палачите: „Да живее Полша". Невъзможно е да разберем появата и оцеляването на този народ, без да познаваме генезиса и развитието на идеята.

В никое столетие поляците не са живели само и изключително с въпроса за Полша. Нито през Златния век, когато Жечпосполита е управлявана от шляхтата, нито в епохата на поделбите, когато заплахата за държавността става все по-осезаема, нито по време на робството. През XIX век липсата на собствена държава създава специфичен начин на мислене у поляците, при който привързаността към свободата и индивидуализмът нарастват неимоверно. Изпадането под чужда зависимост изостря различни негативни черти, недостатъците се превръщат в трагична обремененост. Непрекъснатото занимание със себе си, разглеждането на всичко през призмата на полския въпрос, потапянето в мъченичеството на Полша, очакването на спасение отвън и специфичният месианизъм са следствие от необходимостта да се води борба за правото на съществуване. С основание са смятали, че примирението с робството може да унищожи народа. В борбата за оцеляване формиращият се полски народ приема наследството от шляхтишката Жечпосполита и го отъждествява с полскостта. Този процес не е приключил докрай в момента на извоюване на независимостта през 1918 г. Окончателната идентификация с наследството на миналото настъпва през следващия половин век.

Изключителното значение, приписвано на идеята, съвсем не означава, че през последните два века поляците са живели откъснати от реалността. Но в труда и борбата те достигат до убеждението, че не могат да живеят без Полша. Идеята за Полша е била схващана различно, затова и не съществува единомис-

лие по въпроса за бъдещата форма на държавата. В борбата за Полша, в стремежа към една по-добра Полша са търсели опора в различни традиции, по различен начин са интерпретирали миналото и са искали да оформят настоящето. Поляците са стигали дотам да се бият помежду си по повод разбирането на идеята, били са готови да провъзгласят различно мислещите, различно чувстващите или действащи за предатели. Същевременно в условията на робство все повече се изявява копнежът по единение в мислите и действията. Това намира израз в националната идея, но присъства и във всички останали концепции за освобождение. Никога не се стига до тяхното уеднаквяване. Различията във вижданията по въпроса за държавата, готовността за спорове върху импондерабилиите[3], погълнатостта от полското са все черти на полската национална идентичност.

В споровете за бъдещето на Полша, водени на прелома между XVIII и XIX век, е изказано съждението, че най-добре би било всички нейни граждани да бъдат нобилитирани. В течение на последните сто и петдесет години е налице стремеж разбираното по един или друг начин уеднаквяване на народа да стане по пътя на постепенното или рязко елиминиране на съществуващите различия. Сред многото съперничещи си концепции се оформя и възгледът, че единствено простият народ е народът. През XX век се стига дотам, да се иска изключване от народа на групите, които не се отъждествяват с „простия народ". Историята обаче си прави шеги не само с доктринерите, но и с узурпаторите, които се стремят да завладеят народния глас. Защото обикновеният полски народ приема идеята за Полша и превръщайки я в собствена, действа противно на волята на управляващите. По свое собствено убеждение, както и в очите на крепостните, шляхтишкият народ се е състоял от пановете. Поколения наред защитата на простия народ от тяхното „лошо влияние" стряска съня на неговите идеолози. Когато обаче простият народ влезе в крепостта, се оказа, че за изненада на маловерните и малодушните, за смут на зрителите и ужас на враговете народът,

[3] Неясните, неназовими неща в битието на една нация (лат.). (Б. пр.)

станал най-сетне народен, съвсем не отхвърля шляхтишкия си произход.

И така, Полша се е идентифицирала винаги с всеобщо изповядваните ценности. В същото време тя е откривала своето място в универсалните системи. Първото надлокално измерение става за нея християнството. Християнизацията поставя началото на дългия процес на закотвяне в универсалното цяло. От X век Полша е придружавана от Църквата; множат се взаимните влияния и зависимости, взаимното преобразяване и допълване. Наивно опростителство би било да виждаме идентификацията на Полша с християнството само откъм страната на рецепцията. Оформящата се или оцеляваща Полша постоянно твори християнство. В течение на вековете взаимните релации преминават през различни преображения. Те не могат да бъдат откъсвани от историята на хората или институциите, от развитието на понятията и тяхното разпространение. В епохата на Пястите принадлежността към римското християнство прави възможна идентификацията на елитите и появата на държавността. Борбата за самоопределение на Полша е спечелена от първите Пясти, устремили се към короната, и от първите полски светци. Чак до XV век защитата на държавата върви ръка за ръка с доказването на принадлежността към християнството.

Приела веднага решенията на Тридентския събор, Жечпосполита ги претворява в живот чак до XVIII век. Съзнавайки себе си като крепостна стена на християнството, полската шляхта запазва една непрактикувана никъде другаде толерантност. На тази основа неведнъж се стига до колизии с Рим, неведнъж отеква гласът на полския антиклерикализъм. Разцветът на полската Реформация през XVI век, специфичният либертинизъм на XVIII век, разминаването между становищата на папите и устрема към независимост от първата половина на XIX век не намаляват полското участие в християнството. Може би само невинаги е забелязван и оценяван по достойнство приносът на Полша към общото духовно богатство. Но робството по един неочакван начин свързва Католическата църква с полскостта. Историята на Полша и днес продължава да е под знака на идентификацията на на-

рода с универсалното християнство, макар и по начин, различен от този от преди хиляда години. Възможността и потребността от това участие е изключително важна черта, над която трябва да се замислим. Защото става въпрос за нещо много повече от връзка с цивилизацията, израснала на основата на християнството, с ценностите, превърнали се в общочовешко наследство. Чувстваме присъствието и на едно трудно обозримо за историка измерение, за което говори Йоан Павел II през 1979 г. на Площада на победата във Варшава: „Историята на този народ не може да бъде разбрана без Христос."

Християнството въвежда Полша в Европа. Този процес трае дълго, но протича по един изключително естествен начин, сякаш повтаряйки еволюцията, премината вече от западните общества. По-късно обаче (трудно е да се каже кога точно) развитието в рамките на Европа поема по различни пътища. Мащабите на участие на Жечпосполита в европейския Ренесанс говорят за пълна тъждественост. В тази епоха обаче се раждат стопански и обществени процеси, които с времето довеждат до обособяването на европейския Запад. Полша не участва в този процес, изявявайки своята самобитност и оригиналност. Създадените форми на съвместен живот и оформилата се политическа система отличават Жечпосполита, която се оказва един вид между Запада и Изтока. Само че на изток от Полша вече не е било Европа. Локализацията в много по-голяма степен, отколкото спецификата на държавното устройство или дори ориентализмът на сарматската култура, е предопреляла мястото на Полша в Европа. Полската шляхта е ценяла високо тази своя самобитност, не е изпитвала никакви комплекси по отношение на Запада, дълбоко убедена в своето превъзходство спрямо съседите си. Оригиналността на полската култура от XVII век обаче не спасява Жечпосполита от попадане през следващото столетие в състояние на политическо робство и икономическа зависимост. Участието в европейската икономическа система от XVI век, земеделската специализация на полските земи в създаващото се европейско разделение на труда не се оказват гаранция за бъдещето. Зависимостта се формира дълго и в тясна връзка с изпадането на Жечпосполита в състояние на подчиненост.

В началото на XVIII век Жечпосполита постепенно губи способността си да поддържа дотогавашните форми на своя живот. Коренната промяна обаче настъпва с унищожаването на държавата, с разкъсването на вътрешните връзки и подчиняването на поляците на политическата система, оформена и утвърдена с актовете на Виенския конгрес от 1815 г. При тези условия борещите се за своето оцеляване поляци влизат в епохата на индустриална революция като несамостоятелен елемент. Това е било равнозначно на изоставане, макар и на места, както във Великополша, да са успявали да вървят в крак с другите народностни групи. Но се оформят трайни диспропорции, които краткият период на независимост през XX век не успява да преодолее. Въпреки многото обещания комунистическият режим също не успя да навакса тази изостаналост.

Днешните отношения на Полша с Европа, нейното място в световната система до голяма степен са белязани от епохата на робството. Земите на някогашната Жечпосполита са сведени по това време до ранга на провинции, участващи в бурното развитие на Европа чрез посредничеството на метрополиите. Ситуацията им е силно диференцирана дори в границите на анексирана от един и същ поробител територия, но като цяло това е статус, близък до колониалния. Поляците са се стремели към участие в Европа на нациите, борели са се за братство, проливайки кръвта си „за вашата и за нашата свобода“[4] . Не винаги и не от всички са били разбрани. В борбата за извоюване на независимост или поне за спазване правата на народа винаги се е разчитало на помощ отвън – било от страна на чужди правителства, било на народите на Европа. И едните, и другите ги разочароват. Не ги разочарова само идеята да се залага на вътрешните сили, макар и да е била изразявана в най-разнообразни форми, често пъти водещи до конфликти. Наистина Версайският договор променя из основи ситуацията чрез факта на възстановяване на държавността и отчасти на някогашните връзки. Стига се обаче до кон-

[4] Лозунг на националноосвободителните борби през XIX век, издигнат по време на Ноемврийското въстание. (Б. пр.)

фликт между амбициите и мечтите и реално сложилия се европейски ландшафт, оформен в периода на столетно отсъствие на Полша от него. Докато Западът върви към ускорено развитие, нова Полша се бори с проблемите на миналото и днешния ден, оставайки си в кръга на слаборазвитите държави.

Като икономически слаборазвита страна междувоенна Полша е далеч от осъществяването на бляновете за стъклени домове[5]. Започва взаимното търсене на сметки за злини и заслуги, до болка се усеща разминаването между идеал и действителност, но собствената държава се възприема като даденост, цени се високо възможността да се живее и работи за Полша. Затова и шокът от новото разделяне на държавата през септември 1939 г. е особено болезнен. Не бива обаче да разглеждаме Втората Жечпосполита през призмата на претърпяната катастрофа, така както и Първата – през призмата на поделбите. Защото не трябва да забравяме, че този относително кратък период на независимост спасява полскостта. Благодарение на него става възможна борбата за оцеляване в периода на окупацията, възкръсването от руините и намирането на идентичността след 1944 г.

Полша – християнска и европейска по традиция и по избор, непримиряваща се с второстепенно място в света и търсеща форми да изрази своите аспирации – е спасена от тотално унищожение при съвсем ново разположение на силите. Оказва се по-лошо подготвена за новия си жребий, отколкото преди това за независимостта. Дълго се брани, храни наивни надежди. С тези надежди живеят и тези, които очакват намеса от страна на алиантите, и тези, които възстановяват страната въпреки огромните трудности, и дори тези, които вярват, че най-сетне ще построят Полша на социалната справедливост. Мястото на Полша в съветския блок отново е предрешено от чужди икономически и политически интереси.

Следвоенна Полша се озова в зоната, подчинена на Съвет-

[5] Образ от романа „Предпролет" на Стефан Жеромски (1864–1925), изразяващ мечтата за бъдеща Полша. (Б. пр.)

ския съюз. Този момент даде още поводи за поставяне под съмнение на връзката ѝ с Европа, сведена *de facto* до дефинирания по един или друг начин Запад. Не успя опитът да бъдат прекъснати културните връзки, провалиха се и усилията, насочени към отслабване на връзката на Полша с християнството. Но бе наложено политическо робство, а икономическата изостаналост не бе превъзмогната. В течение на тези четиридесет години обаче поляците успяха да съхранят своята национална идентичност; независимо от моралните опустошения – плод на живота в комунистическата система – те намериха сили да формулират и изразят своя протест. Програмата на „Солидарност" отхвърли свеждането на Полша до категориите на държавата и лагера, обърна се към идеята, олицетворена от един съвременен и променен народ, с намерението да я преутвърди чрез връзката с християнството и Европа. Именно наследството на миналите поколения, необходимостта от участие в живота на държавата и непокорството спрямо властта са фундаментът на упоритя стремеж към демокрация. В това се корени и шансът на Полша.

По-нататъшната съдба на Полша несъмнено е свързана с разположението на силите в света, с редица фактори, върху които поляците нямат влияние. Но тези фактори зависят и от тяхното собствено поведение. Ситуацията на Полша сега е коренно различна от тази през XIX век, но изводите от миналото са валидни и днес. Съществува и нов фактор, чието значение в никакъв случай не трябва да бъде подценявано – опасността да бъдат прекъснати връзките, които Полша е поддържала досега с Европа.

Въпросът не се свежда само до политически и икономически категории. Погледнато от историческа перспектива, не смятаме, че географското местоположение между Русия и Германия е решаващо за съдбата на държавата, още повече за нейната икономика. Геополитиката е обрекла поляците на постоянна съпротива срещу две мощни стихии, но в не по-малка степен им е предоставила и шансове. Много пъти в историята Полша е успявала да се възползва от местоположението си, създавайки не само мостове, но и обогатяващ Европа синтез на култури. Затва-

рянето в блока доведе до фалшифициране на връзките на Полша със съседните ѝ народи, затрудняваше ориентацията по въпроса за нейното място в Европа и света. Въпреки надеждите на немалка част от поляците комунистическата система не създаде алтернативен модел за развитие, способен да ускори догонването на цивилизацията на Запада. Тъкмо обратното, този процес се оказваше все повече блокиран.

В новата действителност полската култура става основното поле както за защита на националната идентичност, така и на борбата за съхраняване на така необходимите връзки със западната цивилизация. Характерен за полската култура открай време е плурализмът и същевременно голямата сила, с която тя асимилира различните етнически, езикови и религиозни групи. Полската доминанта – шляхтишка и католическа – се изявява много рано, но не се превръща в тирания, в елиминиране на другите елементи. Не бива да свеждаме това явление до религиозно безразличие, чувство за съсловно превъзходство или някаква изключителност.

Многообразието на Жечпосполита е тясно свързано със свободата на шляхтата, която е подчинявала на себе си останалите прослойки, групи и кланове. И макар че бунтът на потиснатите маси срещу тази доминация все повече е нараствал, макар че в привилегированите среди постепенно започват да разбират опасността от разделението на господари и простолюдие, съвременната нация се формира благодарение на разпространението на културата, чрез включване на онеправданите слоеве в потока на живота и отговорността.

Следователно надеждата да бъде съхранена необходимата за оцеляването на нацията връзка със западната цивилизация лежи в културата. А от миналото можем да направим следните два извода. Първият – че във времената, когато Жечпосполита е била истински независима, тя е създала култура с корени в християнството, свързана с тогавашния Запад, без съмнение европейска, но напълно оригинална. Вторият – че когато Полша изгубва държавността си, тъкмо в културата тя открива формите, които ѝ позволяват да се съхрани. Изправени пред заплахата от

загуба на националната идентичност в продължаващата подчиненост на комунистическата система, можем да открием спасителните средства в културата, както и в историческия опит на поколенията.

* * *

Бихме искали тази „*История на Полша*" да отговори на въпросите, дискутирани в средите на поляците, независимо от това къде живеят; да приближи Полша до всички онези, които се чувстват по някакъв начин свързани с нея. Мислехме преди всичко за сънародниците ни, пуснали корени в други народи и култури, но запазили емоционална връзка със страната на техните предци. Пишейки историята на собствената страна за хора, за които тя е напълно непозната, се стремяхме към максимална простота в изложението. Това налагаше да премислим наново съвкупността от събития и да заемем собствена позиция към тях.

Разделянето на книгата на три части произтича от приетата концепция за историческия процес. В началото израства държавата, не по-различна от всички останали. След това тя е подчинена на шляхтишкото съсловие, което създава оригинален културен синтез. Границата между двете епохи е условна – на прелома между XV и XVI век. Затова пък много по-отчетливо годината 1815 отделя епохата на Жечпосполита от времето на полските борби за независимост. Наистина признаци за настъпващото състояние на зависимост се появяват още в началото на XVIII век, а през XIX и XX век на няколко пъти съществува полска държава, но Виенският конгрес е означавал европейско съгласие със статуквото, наложено от поробителите. Версай и Ялта не променят принципните елементи в ситуацията, при която формата на полското битие се определя от народа, не от държавата.

И така, не приехме за цезура полските поражения. Обратното, поставихме ударението върху това, което в продължение на векове е било оригинално в Полша и я е свързвало с Европа. Приемаме, че „формата на народа не му е дадена веднъж зави-

наги"[6] . Този процес продължава и днес и не се опитваме да предвидим развоя му. Но няма съмнение, че писането на история означава и опит да се влияе върху нейния ход.

Разделяйки историята на Полша на три епохи: раждане и възход, разцвет и упадък, робство и оцеляване, се стремим да изтъкнем отличителното за всяка от тях. Според нас съществува приемственост в сферата на културата, във всички останали области тя липсва. Затова и отделните части, написани от различни автори, не са уеднаквени по линия на изложението и стила. Общо е обаче разбирането за целостта и хронологичният ред е съобразен с него.

Не сметнахме за необходимо да снабдяваме книгата с бележки. Наистина тя няма характер на учебник, но не е и научна монография. Искахме да предложим синтез и същевременно, спазвайки научните изисквания, да дадем израз на собствените си виждания. Поради това прилагаме разширена библиография. В нея преобладават синтезите, т.е. монографиите, появили се през последните трийсет години в страната. Убедени сме, че полската историография е изпълнила достойно дълга си към националната култура, при това в много трудни условия. Не виждаме потребност от друга класификация на научния продукт освен според качествата на научната мисъл. Но не се чувстваме компетентни да оценяваме отделните достояния на полската историография. Впрочем в случая това би било напълно излишно.

Решавайки се да представим историята на Полша в един толкова сбит очерк, бяхме принудени да приемем, че познанието за нея у читателите е много ограничено. Затова се постарахме да вместим в текста основния корпус от факти. Същевременно изхождахме от предпоставката, че книгата няма да бъде учебник. С цел да улесним разбирането ѝ, трябваше да се откажем от детайлното представяне на събитията. Всеки от авторите решаваше този проблем по свой начин. Затова и пропорциите между политическите, обществените, икономическите и културните

---

[6] Мисъл на поета Циприан Камил Норвид (1821–1883). (Б. пр.)

аспекти са различни. Това е обусловено от спецификата на разглеждания проблем. Като представители на различни специалности и хора с различен опит не сметнахме за необходимо прекаленото съгласуване помежду си. Писането на история на Полша бе за нас голямо приключение, в което се постарахме да оползотворим съществуващото научно наследство и собствения си опит на изследователи. Този наш опит за прочит на полската история отдаваме в ръцете на читателя.

РАЖДАНЕ И ВЪЗХОД
(X–XV век)

Глава I

СЪЗДАВАНЕ НА ДЪРЖАВАТА И ЗАЩИТА НА НЕЗАВИСИМОСТТА Ѝ

Славяните са се обособили от общността на индоевропейските племена между Одра и Днепър в Европейската низина вероятно през второто хилядолетие преди Христа. Положението на техните поселища е затруднявало контактите със страните от басейна на Средиземно море. Въпреки това през V век преди Христа за тях споменава Херодот, а по-късно Плиний Стари, Тацит и други римски автори, както и Птолемей. Контактите на славяните с Рим се потвърждават и от археологията. Първите по-обширни сведения за славяните започват да се появяват от VI век след Христа, тъй като по това време те вземат участие в заключителната фаза на Великото преселение на народите, което ликвидира Западната Римска империя. През VI–VIII век славяните заливат Балканския полуостров. От началото на VI век те колонизират и териториите между Одра и средното и долно течение на Елба. След това преселение се оформя географското и езиково разделение на славянството на три части: източно, западно и южно.

Първите по-големи общности от славянски племена се формират по периферииите на техните поселения, в борба с нашественици. През IV–VI век антите край Днепър се отбраняват срещу готи и авари. В борба срещу авари и франки през първата половина на VII век в Моравия възниква държавата на Само. Край Долния Дунав през втората половина на столетието от славян-

ски племена и тюркско племе в опозиция срещу Византия се създава България. Карл Велики влиза в контакт с полабските племена, докато покорява саксите в края на VIII век.

След подялбата на държавата на Карл Велики между неговите внуци (Вердюн, 843) в столицата на източните франки, Ратизбон край Дунав, е създаден текст, носещ заглавие: „Описание на крепостите и териториите северно от Дунав". Анонимният автор, наричан днес Баварски Географ, като използва по-ранни сведения, разкази на търговци и рицари, пътешествали из славянските земи, споменава тамошните племенни групи, посочвайки имената им и опитвайки се да оцени силата им по броя на техните крепости. Не сме в състояние да идентифицираме всички имена и не всички цифри са достоверни. Достоверен е обаче образът на славянството от IX век, поделено на многобройни племенни организации. От лехитските племена, тоест западните славяни, населяващи поречията на Висла и Одра и представляващи компактна маса със сходни езикови и културни черти, Баварският Географ споменава само малка част. Защото това са били племена и територии, най-отдалечени от тогавашните центрове на културен живот в Европа, разположени встрани от главните търговски пътища, защитени от атаките на държавата на франките благодарение на другите, съседни на империята славянски племена. На това периферно положение ще обърне внимание триста години по-късно първият полски хронист Аноним, наречен Гал, който пише: „Страната на поляците е отдалечена от пътищата на пилигримите и едва ли някому е известна..."

Въпреки тази отдалеченост неизвестният монах от Ратизбон е узнал за съществуването на най-малко дванайсет лехитски племенни групи. Други, по-фрагментарни извори, както и археологическите разкопки ни позволяват да добавим още няколко имена и да установим, че през IX век главните лехитски племена са били: поляни (в региона, наричан по-късно Великополша) – с главни крепости Гнезно и Познан, висляни (в по-късната Малополша) – с Краков и Вишлица, мазовшани, с главна крепост Плоцк, куявяни (гопляни) с Крушвица, а вероятно и Ленчица, ленджани – със Сандомеж, в Шльонск; шлежани, с Вроцлав,

и джядошани, бобжани, тшебовяни, ополяни, а в Поморието – групата на поморските племена. Освен тях познаваме имената на по-малки племена като пижичани и глубчици.

Различията в човешките и териториални потенциали на отделните племена са били от голямо значение. Те са факторът цялата система да не остане застинала през следващите векове. Обратното, експанзията на по-силните племена довежда – за сметка на по-слабите – до създаването на свръхплеменни организации.

През втората половина на IX век такъв шанс е имало племето висляни, може би най-могъщото от лехитските племена по това време. Вислянитe са живеели по течението на Горна Висла в обширни плодородни територии, което осигурявало значителна гъстота на населението, а главната им крепост – Краков – е била включена в мрежата на търговските пътища, отиващи на изток към Рус и на югозапад към Прага. Благодарение на по-голямата територия, население и политически потенциал, както и на силно развитите външни контакти вислянитe са споменавани през IX век по-често, отколкото другите племенни групи. Освен Баварския Географ за тях пише в своята география и английският крал Алфред Велики. Важно сведение съдържа и „*Житието*" на св. Методий, архиепископ на Великоморавия: „Езическият княз, много силен, който седеше край Висла, издевателстваше много над християните и им причиняваше злини. Като изпрати при него, [Методий] нареди да му кажат: Добре ще е за теб, синко, да се покръстиш доброволно на своя земя, за да не бъдеш покръстен по принуда като пленник на чужда земя, и ще ме споменаваш. Така и стана."

Обстоятелствата около покръстването „на чужда земя" на княза на вислянитe не са ни известни, но то трябва да е било свързано с победата над този владетел от страна на Светополк Великоморавски (870–894). Дали покръстването е било наложено и на останалите висляни – не знаем, във всеки случай липсват убедителни доказателства за това. Знаем обаче, че силата на организацията на вислянитe, които преди това са могли „много да издевателстват", тоест да нападат Моравия, е била сломе-

на и експанзията им спряна. Вероятно са попаднали под владичеството на Великоморавия като нейни трибутариани. След разпадането на Великоморавската държава през 906 г. Краков и земите на висляните, както и Шльонск, изпадат в средата на X век под чешка зависимост.

В „*Житието*" на св. Методий символ на организацията на висляните не е названието на племенната общност, а този „княз край Висла". Процесът на обществено разслоение при лехитите и обособяването на княжеския институт на властта продължава няколко века. В края на VII век той е значително ускорен, за да завърши през IX и X век.

Първата от тези хронологически граници е периодът, когато след преселението на славянските племена на юг (V–VI век), предизвикано от пренаселеност в техните собствени местонахождения край Днепър, Висла и Одра и под натиска на германите и аварските табори, настъпва стабилизация в уседналостта. Тя става възможна благодарение на широкото разпространение на двуполната система и прилагането на оранта с рало, често пъти с желязно острие. Реколтата нараства на две зърна от едно посято, изтощената земя вече не е изоставяна. Всичко това води до прираст на населението и прави възможно формирането на племенни съюзи. Обществената и политическа структура на племената се е опирала на кръвните връзки – на големите семейства и родове, съставени от няколко поколения, обработващи заедно земята, както и на съседските връзки – т. нар. ополия* – териториални единици, обхващащи от няколко до няколко десетки поселища. Самите поселища обикновено са малки, обитавани от един голям род, състоящ се от по-малки семейства. Всяка година семействата получавали във владение определен чрез жребий или решение на старейшините участък земя, наречен жребе. Селяните, занимаващи се със земеделие и скотовъдство, са били свободни. Селската община се управлява от събранието на свободните мъже. Но в неговите рамки нараства

* Териториално-съседска общност от свободни заселници, подобна на немската марка. (Б. пр.)

ролята на родовото старейшинство. Център на ополието е крепостта (grod), където живеят по-възрастните и влиятелни хора, а в случай на опасност се приютява цялото население.

От общинското старейшинство се отделя родовата аристокрация – силни и властни хора с по-голямо влияние върху съдбата на общността в сравнение с останалите членове, натрупали по-голямо движимо имущество и заобиколени от групи зависими персонално хора и особено с въоръжени свити. Те са притежавали роби, отвличани по време на битките и заселвани на обработваемата земя. По-висше стъпало на обединение стават племената. В рамките на племето по-заможното, ползващо се с престиж и заобиколено от клиентела старейшинство постепенно печели надмощие над съплеменниците си. От тази група произлизат владетелите, които в началото играят ролята на вождове, а по-късно получават правото да налагат данъци и поемат съдебната и административна власт, предавана в рамките на рода. През IX век този процес е вече доста напреднал.

Отделните племена се управляват от князе, повече или помалко независими от старата институция на събранието. За повечето от тях не знаем нищо, имената и делата им са потънали в забравата на вековете, когато писмеността не е била позната. Познаваме само едно пълно сведение за местен княжески род, и по-точно – преданието за владетелите на племето поляни, които след успешни завоевания поставили под своя зависимост останалите лехитски племена. Те се погрижили да отстранят спомена за миналото у другите родове и наложили собствената си традиция. В началото тя била предавана устно, по памет. През XII век я записва анонимен хронист, наречен Гал, въз основа на чутото на двора на полския крал. Преданието разказва, че „в града Гнезно, което на славянски ще рече гнездо, живял княз на име Попел", който бил свален и прогонен от „кралството", а властта поел Жемовит – син на простия орач Пяст и жена му Жепка. Хронистът споменава имената на трима владетели, управлявали в Гнезно: Шемовит, Лестек и Шемомисъл, като добавя, че тази династична листа е „увековечена от вярната памет" и споменава, че „този именно Шемомисъл е родил великия и сла-

вен Мешко", тоест първия владетел на Полша, чието име фигурира в съвременните му писмени източници.

За централизацията на властта, облагането на населението с данъци и труд в полза на княза, за социалното разслоение на племенната общност на родова аристокрация, свободни селяни (кметове) и зависимо население свидетелстват разкопките. Еволюцията в политическата организация на поляните се проследява особено нагледно в разкопките в Гнезно. Неголямата крепост е построена в края на VIII век, следващият, по-голям градеж, включващ и предкрепостие, датира от средата на IX век, а в края на X век в Гнезно вече е съществувал внушителен комплекс от сгради с две предкрепостия и свободно застрояване извън стените.

Крепостта, разположена върху хълм и заобиколена със стена, издигаща се на 10-метрова височина, ширина при основата 16,5 м и около 5 м на върха, е била седалището на княжеската власт. Стената е изградена от дъбови греди, засипани с пръст. Издигането ѝ предполага огромен труд и добра организация. Строили са я селяни, обложени от княза с тази повинност.

Листата на династичните предци на Мешко I е относително кратка, съдържа само три имена. Не е изключено те да са се възкачили на трона, когато централизирането на властта от предишния властващ род (чийто последен представител вероятно е Попел) е било доста напреднало. Но в края на IX век и първата половина на X век под управлението на новата династия, която в бъдеще ще бъде наречена Пясти, в ситуацията на поляните настъпват значителни промени. Шемовит, Лестек и Шемомисъл поставят под своя зависимост едно след друго съседните племена: куявяни, мазовшани, вероятно и ленджаните. Върху покорените или завладени чрез съюзяване територии в крепостите са назначавани собствени чиновници или е създавана нова мрежа от укрепени поселища, чиято ритмичност на Мазовше е изненадваща. Всеки център е отделен от другия на разстояние от 20 до 35 км, тоест един ден път за въоръжен отряд.

Успехите на поляните и техните владетели в борбите за надмощие над останалите племена могат да се обяснят с различ-

ни предпоставки. Решаващ фактор е била силната централизация на властта и нарасналата военна сила. В походите са участвали свободните кметове, търсещи плячка. Ударна сила е била княжеската дружина, зависима, издържана и въоръжавана лично от княза. От тази група се издигат висшите сановници на княжеския двор. Князът и неговите дружинници вземали по-голямата част от военната плячка, а придобитото по този начин богатство засилва позицията им спрямо другите обществени групи. Гарант за ефективното управление и подчинеността на покорените племена е била силната армия на поляните. Но обширната територия на държавата и трудностите в комуникацията, особено при преодоляване пространствата на горите и блатата, отделящи отделните племенни територии, са причината на покорените народи да бъде оставена значителна вътрешна самостоятелност. Запазена е и старата ополна организация, като на общините от свободни кметове са наложени данъци, събирани от княжеските чиновници. Така Мешко I стъпва върху постигнатото от предшествениците му, които десетилетия наред са трупали силата, изграждали са системата на властта, увеличавали са територията, подготвяйки по този начин качествения прелом към стадия на държавната организация.

Промените, извършени по времето на Мешко I (до 992 г.), са били с толкова основополагащ характер, че той с основание е признат за първостроител на полската държава. Мешко продължава завоеванията и удвоява територията на своето княжество. В началото на властването си превзема Гданското Поморие, преди 972 г. – Западното Поморие, след 982 г. – Шльонск, а около 990 г. – земите на висляните. Но принципната промяна е налагането на новите форми на вътрешна организация върху всички лехитски земи, както и включването на държавата в политическата система на християнска Европа благодарение на приемането на християнството от Мешко I през 966 г. Полската държава, съставена в преобладаващата си част от лехитски племена, живеещи в басейна на Висла и Одра, е разполагала със значителен демографски и стопански потенциал. В хода на по-нататъшната ѝ история пястовските владетели не успяват да отсто-

ят всички територии. С особено силен сепаратизъм се отличават западните поморяни, чиято организация, опряна на олигархичното управление на висшата аристократична прослойка и търговското съсловие, се различава значително от организацията на останалите лехитски племена. Западното Поморие отхвърля зависимостта в началото на XI век, за да бъде завладяно наново от Болеслав Кривоусти в началото на следващия век. Шльонск също е откъснат от Полша за няколко десетилетия от владетелите на Чехия, а разположените в полските югозападни покрайнини с Рус Червенски градове на няколко пъти преминават от едни ръце в други. Ето защо размерът на територията и броят на населението могат да бъдат посочени само ориентировъчно.

Територията на полската държава в началото на XI век възлиза на около 250 хил. км². Средната гъстота на населението е 4 души на км², при големи регионални колебания – от пустинни горски територии до гъсто населени райони (ок. 15 души на км²) в плодородните и удобни от гледна точка на комуникацията терени в долините на реките. Населението на Полша наброява по това време около милион души. Това е предимно селско население. Най-многобройна продължава да е групата на свободните селяни (кметове), живеещи в рамките на родови и съседски общини. Старите племенни деления не са изцяло ликвидирани и фигурират в териториалната подялба на държавата, а след учредяването на полска църковна провинция (1000 г.) – и в разпределението на епископските епархии. По-ниско ниво на управление са крепостните окръзи, където са настанени княжеските пълномощници (панове, градски комеси), овластени с пълна военна, военно-административна и съдебна власт над своите земи. По време на първите Пясти изконната територия на поляните запазва привилегированата си позиция. Там са се намирали главните престолни градове: Гнезно – седалище на княза, а от 1000-та година и на архиепископа, и Познан. От тези крепости, както и от бранещия ги от юг Геч, а също от куявския Влоцлавек, са свиквани рицари с брони и щитове, представляващи ядрото на военната сила на цялата държава. Останалите територии са били смя-

тани все още за поставени под зависимост, а силната армия е била гарант за трайността на плячката.

На военната сила на държавата на Мешко I обръща внимание авторът на първото по-обширно описание на княжеството – еврейският търговец от Испания Ибрахим ибн Якуб. „А що се отнася до страната на Мешко – пише той, – тя е най-обширната от славянските страни. Богата е на храни, месо, мед и орна земя. Събираните от него данъци са под формата на метални теглилки, служещи в търговията. Те отиват за заплата на неговите бойци. На всеки от тях се пада определено количество всеки месец. Мешко разполага с три хиляди бронирани, разделени в отряди, а една стотня от тях се равнява на няколкостотин други бойци. Той дава на тези мъже облекло, коне, оръжие и всичко, от което се нуждаят..." Това е едно от най-подробните описания на дружината – институция, характерна за ранносредновековните държави, както германските, така и славянските. Освен дружината са съществували части, формирани при случай на нужда от свободното селско население. Войници са ставали и по-заможните и влиятелни хора, които са могли да си позволят скъпата екипировка и са искали да участват във въоръжените походи. Поемайки предводителски функции в армията и в дружината, част от тях са се превръщали в сановници, свързани тясно с държавната организация. В началото на XI век, когато военната сила на полската държава е особено голяма, общият брой на различните видове части е възлизал на няколко хиляди бойци. Броят им е могъл да нарасне до 20-25 хиляди в случаите на защита на собствената територия от чуждо нашествие, защото тогава военната повинност е обхващала цялото свободно мъжко население. Но въоръжението и школовката на тези хора са изоставали значително от тези на опитните бойци от постоянната армия.

Обикновено историографите подчертават значителната бойна сила на държавата на първите Пясти и с нея свързват бурния и стремителен процес на държавно строителство в течение на неголемия период от около сто години. Този фактор оказва влияние и върху сетнешната съдба на държавата. Разполагащите с такава сила владетели са се стремели да реализират с ней-

на помощ амбициозните си планове, предприемайки нови завоевания и бранейки своята територия от една толкова внушителна сила, каквато през XI и XII век представлява Свещената Римска империя. С това се обясняват многобройните завоевателни войни, водени за нови териториални придобивки и плячки, които е трябвало да улеснят издръжката на дружината, както и яростните отбранителни битки срещу немските владетели.

Издръжката на такава армия е била скъпоструващо предприятие. Плячките са могли да представляват само допълнителен, макар и важен, източник за снабдяването ѝ. Затова времето на властване на Мешко I и Болеслав Храбри (992–1025) се свързва с изграждането и утвърждаването на данъчната система. Инцидентните дарения и контрибуции, налагани след военните походи, са заменени от стройно организирана система от постоянни налози. Плащало ги е цялото селско население, главно в земеделски и животински продукти. Налозите са складирани в крепостите с цел осигуряване потребностите на монарха, който пътувал със свитата си из страната, за да контролира местните чиновници.

Важен дял от данъчната система стават монополите на владетелите, обхващащи по-интензивните и доходоносни форми на стопански живот. Това са били така наречените регалии: за сечене на монети (предоставено на княжеските чиновници – монетари), за добив на благородни метали, организиране и облагане с такси на тържищата и кръчмите, митата, лова на бобри. Получаваните от княза доходи се допълвали от вътрешната търговия. Срещу роби или кожи и кехлибар са купувани луксозни предмети, необходими за обзавеждането на управляващия двор, придворните и църковните институции. Експортът на роби към арабските страни и Западна Европа е толкова голям, че положителният търговски баланс предизвиква силен приток на арабската сребърна монета към Полша. Военнопленниците са представлявали важна част от плячката. В края на XI век обаче износът на хора започва да намалява по стопански и религиозни причини. От една страна, нараства търсенето на работна ръка вътре в страната, а заселването на пленници върху земите става важен

фактор за развитието на едрите поземлени владения. От друга страна, Църквата е протестирала срещу експорта на хора в мюсюлманските страни.

Освен типичните налози в жито, добитък, домашни животни, както и труд при строежа и ремонта на крепостите князът е организирал и система от данъци, особено важни за него, под формата на доставки на занаятчийски изделия и специализиран вид дейности – стопанства от пчелари, доставящи мед и восък, ловни и риболовни стопанства. В преобладаващата си част този род селища са основани от княза. Следи от тази организация, наречена служебна, са се запазили в названията на местности. Това са имена от типа Шчитники – тоест тези, които доставяли щитове, Гротники – изработващи острия за стрелите, Лагевники (мехове за вода и вино), Беднари (бъчвари), Ковале, Шевце, Пекари, Кухари, Корабники (доставящи лодки, а може би и екипажите), Кобилники, Овчари, Бобровники, Злотники, Винари. Познаваме над четиридесет типа такива названия, което говори за голямото разнообразие на специализираните работи, които са били необходими на княза и с които е обложено населението. Повечето от тези налози са били предназначени за нуждите на войската. Съществували са и налози в особено ценни продукти като боброви кожи, мед, златарски изделия, често пъти обхванати с регалии. Най-сетне част от служебните селяни са били обложени със специализиран вид работи, осигуряващи на княза всичко, от което се е нуждаел – печене на хляб, готвене на ястия, превозване на хора, куриерска дейност.

По такъв начин натискът на държавната организация довежда до създаване на множество нови или увеличаване броя на съществуващите преди това занаяти. Появата на служебната организация е опит за приспособяване на структурата на производство към потребностите на владетеля, управляващите и армията. Служебните не са били занаятчии, тъй като нито князът, нито твърде ограниченият пазар не са могли да осигурят прехраната на толкова много хора. Това са били селяни, обработващи земята за свои нужди и плащащи данък в специализиран вид изделия, вместо както останалите селяни – в земеделски продукти.

Поради това качеството на техния продукт е било ниско. Масовият характер на доставките – особено важни за снабдяването на войската – и разнообразието от услуги се постига за сметка на ниското им качество.

Данъчната система е действала под формата на натрупване на блага и услуги от окръзите и тяхното разпределение в съответствие с волята на княза. Това е била екстензивна система, която обаче е удовлетворявала всички потребности на владетеля и управляващата върхушка.

Към тази група вече причислихме висшата прослойка от влиятелни знатни велможи (можновладци), които признали властта на Пястите и ги представлявали в собствените си територии. В крепостите – столици на провинциите (освен Гнезно и Познан до този ранг се издигат Вроцлав, Краков, Сандомеж, Плоцк, Крушвица, Ленчица и Гданск), управляват провинциални комеси, а в около стотина други укрепени селища – управители на крепостите (кастелани), заобиколени от група по-низши чиновници: войски (комендант), коморници (съдебни изпълнители), влодари (икономи) и пивничи (завеждащи продоволствието).

Най-влиятелните сановници, по-важни по значение дори от провинциалните комеси, са епископите. Техните седалища са в Гнезно, Краков, Вроцлав, Колобжег, а от началото на християнизацията – и Познан. Мрежата от епископства, разполагащи с ефикасен и модерен апарат за управление, добре снабдени, представлява един от най-важните елементи за управление на страната. Тяхната роля от втората половина на XI век допълват големите бенедиктински абатства в Тинец, Могилно, по-късно в Тшемешно, които се превръщат в опора за князете, техни основатели.

Около личността на княза се оформя група от придворни сановници и едновременно с това чиновници на централната власт. Най-важният ранг сред тях е дворцовият комес, тоест воеводата, управляващ двора и пръв след княза предводител на войската. С външната политика се занимава канцлерът, който поради необходимостта да бъде грамотен е избиран от средите на духовенството.

Начело на държавата стои князът (за определени периоди кралят), произхождащ от рода на полянските владетели. Теоретично той е бил неограничен господар на цялото княжество – на неговата територия, богатства и всички обитатели. Князът е съсредоточавал цялата власт, тоест бил е и главнокомандващ войската, и съдия, и администратор на държавата, която впрочем е идентифицирал напълно със собствената си личност. Не можем обаче да смятаме властта му за абсолютна, защото е трябвало да се съобразява с интересите на аристокрацията, без което упражняването на властта би било невъзможно.

Както и в останалите страни на средновековна Европа, властта на княза е имала династичен характер. Но самият принцип за наследяване на трона от властващия род не е бил достатъчен, тъй като повечето полски князе са имали по няколко синове. Принципът на примогенитурата (правото на първородния) и предаването на властта само на един от синовете не е бил строго спазван. От това произтичат вътрешни междуособици, които дават възможност на висшите сановници да си осигурят политическо влияние, подкрепяйки един или друг претендент.

За Мешко I знаем, че е имал поне двама братя, които били военни предводители от висок ранг, тоест радвали са се на доверието на княза. Единият от тях, с неизвестно име, загива около 965 г. в боеве с велетите, другият – Чибор – се отличил през 972 г. в битката с маркграфа Ходон край Цедина. Умирайки, Мешко I оставя част от държавата на своя първороден син Болеслав, а друга част – на синовете си от своята втора жена Ода. Болеслав обаче нарушава волята на баща си и изгонва от Полша Ода заедно със синовете ѝ. Той завещава цялата държава – заедно с кралската корона, получена през 1025 г. – на своя фаворизиран син Мешко II (1025–1034), пренебрегвайки по-големия Безприм. Сред многото си значения короната е била и символ на неделимостта на държавата. Но след претърпените военни поражения и кратък епизод на управление на Безприм (1031) Мешко II е принуден да се откаже от короната и да отстъпи области на по-младия си брат Отон и на сродника Дитрих (1032). В края на живота си той си връща властта над цялата държава.

След смъртта на Мешко II и кризата в държавата, предизвикана от бунта на знатните и поданиците, трона наследява неговият единствен син Кажимеж (1034–1058). Но още в следващото поколение борбата за власт изправя един срещу друг Болеслав Смели (1058–1079) и Владислав Херман (1079–1102), при което Владислав се възкачва на трона, след като прогонва по-големия си брат. По същия начин двамата синове на Херман – по-старият Збигнев и по-малкият Болеслав Кривоусти (1102–1138) – водят драматична борба за властта, завършила с трагичната смърт на Збигнев, ослепен по нареждане на победилия го брат (1112).

Така липсата на твърди правила за предаване на властта, третирането на княжеството като собственост на владетеля, който е могъл да го дели между синовете си, а, от друга страна, борбата на амбициозните князе за единовластие довеждат до множество вътрешни сътресения. Въпреки това единството на държавата се запазва. Постиган в борба, тронът най-често е преминавал към най-забележителните личности, надарени с политически способности, умения да предвождат хората, но също и отличаващи се с безскрупулност. Такива са двамата Болеславовци, Храбри и Кривоусти. Не може да се отрече способност и издръжливост и на Мешко II, макар че традицията, обяснявайки с черти от характера му неговите поражения, му е дала прозвището Лениви. Само веднъж борбата изнася на княжеския престол човек слаб и с по-малки от съперника брат способности – Владислав Херман. Но ако зад несъмнено важните исторически процеси искаме да видим ролята на хората, упражнявали властта, въздействието на техните способности и недостатъци върху развоя на събитията, няма да е трудно да забележим, че в господстващата в Полша от X до XII век династия има цял ред много даровити, а често пъти и изключителни личности. Това съдейства за ефикасността на процеса на изграждане на полската държава.

Наред с факторите на властта и територията елемент от държавната организация е обществото. Без неговия сплотен и целенасочен труд тази организация не би могла да се появи. Черта на обществото от този период е социалното разслоение,

много по-силно и трайно в сравнение с племенната организация. Групите, влизащи в състава на раннофеодалното общество на полската държава, са знатните родове (можновладство), в това число по-тясната върхушка от висши светски сановници и духовенство, свободното население, подчинено на властта на княза, и пленниците, собственост на княза или знатните.

Групата на висшите сановници е била, разбира се, най-малката, възлизала е на около трийсетина души. Да прибавим към тях около двайсет изпълняващи висши придворни служби, комесите на провинциите, гнезненския архиепископ и епископите, абатите на няколко големи манастира, около десетина управители на крепости в окръзите с по-голямо стратегическо и стопанско значение. Изворите са запазили малко имена на висши сановници, а от най-известните познаваме някои воеводи от XII век – по времето на Владислав Херман такъв е Шечех от рода Топорчик, а при Кривоусти – Скарбимир от рода Авданци и Пьотр Влостовиц от рода Лабендже. Познаваме също родовете Грифити, Палуци, Одровонжи и рода на комеса Воислав. От споменатата група Палуци били свързани с Великополша, Лабендже с Шльонск. Най-много знатни родове произхождали от Малополша.

Извън тясната група на най-висшите сановници са съществували още около 120 особено важни поста. Тук ще отнесем около 90 управители на крепости и някои по-ниски духовни и придворни постове. Съществували са и няколкостотин по-низши градски чиновници – войски, влодари и т.н. Към групата на привилегированите се отнасят и членовете на княжеската дружина. Не ни е известно обаче какъв е броят на рицарите, които са притежавали земя, обработвана от пленници, и които са служели на княза в битките, без да заемат никакъв пост. Генезисът на тази прослойка е в племенната организация и към нея вероятно са се числели онези свободни селяни, на които е била наложена повинността да носят военна служба, вместо да плащат данъци, и на които дотолкова е провървяло във войните, че са се сдобили с по няколко пленници. Тук не става въпрос за притежатели на големи поземлени имения, тъй като по това време такива в

Полша все още няма, а за икономически независимото редово рицарство.

Характерно за първото столетие от съществуването на полската държава е отсъствието на едра поземлена собственост. За това научаваме индиректно, анализирайки постъпленията за гнезненския архиепископ, бенедиктинското абатство в Могилно или имениятa на най-висшите велможи. Най-старите данни за издръжката на Гнезненското архиепископство сочат една десета от княжеските приходи, постъпващи от данъци, налози, мита и регалии, събирани от крепостите, намиращи се на територията на архиепископството. Аналогично е положението и с Могиленското абатство, което получава от Болеслав Смели една девета част от доходите от крепостите в Северно Мазовше. Тоест предмет на дарения в началото не е била земята, а част от държавните приходи от определен брой крепостни окръзи. Това е валидно дори в случая с църковните институции, които всъщност донасят в Полша организационните образци на феодална Европа, в това число и модела на феодалното владеене на земята. С още поголяма сигурност можем да предположим, че по този начин са били възнаграждавани и светските чиновници.

На тази основа можем да приемем, че обществените различия са в пряка зависимост от изпълняваните държавнически функции и от достъпа на отделните групи до разпределението на държавните приходи. Съсловното разделение не е следствие от притежаването или непритежаването на земя. Тоест ролята на държавната хазна се е състояла не само в събиране на данъци от зависимото население, но и в тяхното разпределение. Светските и духовните знатни, изпълняващи функции в апарата на монархията на първите Пясти, са могли да получат много повече, черпейки от княжеската хазна, отколкото от експлоатацията на собствените си, неголеми все още земеделски стопанства. Този тип възнаграждения е бил твърде привлекателен, но е водел до голяма зависимост на сановника от владетеля, който е можел да увеличи, но и да отнеме дареното съвсем лесно, защото е ставало въпрос за движимо имущество.

Който не е получавал от княза този тип привилегия, е при-

надлежал към онази част от поданиците, които плащали данъци. Мнозинството от тези хора са били свободни селяни, зависими само от владетеля и неговите чиновници и обложени с налози въз основа на принципи, установени с княжеското право. Княжеското право е представлявало спойката на целия политически и обществен организъм.

В рамките на така изградената система, състояща се в събиране от името на княза на данъци и разпределянето на възнаграждения от държавната хазна, е живеело мнозинството от населението. Извън нея обаче съществува друг сектор – земевладението. В началото маргинален, от средата на XI век и през XII век той се развива динамично.

Най-големият собственик на поземлени имения е бил князът, който е разполагал с много пленници, заселвани в земеделските участъци. Тези хора, наричани в изворите *decimi* (десетници), с цел улесняване организацията на техния труд били разделяни на стотни и десетини. Още в началния период от съществуването на държавата поземлените имения на владетеля са били значителни по размерите си, докато имениятa на нотабилите били все още скромни.

На друг принцип функционират предкрепостията, тоест разположените около по-големите крепости ранноградски центрове. До XI век техният брой не е голям, възлиза на около 20 поселища. В предкрепостията, заобиколени, както и крепостите, с обръч от дървесно-землени валове и ровове, са били разположени хановете; там са работели и занаятчиите – ковачи, грънчари, кожари, – чиито изделия са задоволявали нуждите на княза и скромния все още вътрешен пазар. Оттам са минавали пътуващи търговци, които идвали най-често от чужди страни и предлагали скъпи луксозни стоки, предназначени за княза, знатните и висшето духовенство. Те докарвали висококачествено оръжие, скъпи тъкани, занаятчийски изделия, златарски и ювелирни изделия, вероятно и вино. За тези стоки им е заплащано с роби, кожи и кехлибар.

Предкрепостията са били свързани както пространствено, така и икономически с крепостите и живеещите в тях духовни и

светски панове. Подобно на поземлената собственост те са били още по-маргинално явление в стопанството, макар и много важни за висшите обществени слоеве.

Друг тип ранноградски селища са тържищата. Те били свързани със стоковата размяна с локален характер. Селяни, рибари, ловци или скотовъди са могли да разменят тук продуктите от своите стопанства и да купуват сол, бира, а понякога и железни селскостопански инструменти или ножове, ако са разполагали с необходимите за това средства. Знаем обаче, че през X и в началото на XI век тържищата са относително малко на брой. Отварянето и поддържането на тържище е било изключително в правомощията на княза, който е осигурявал безопасността на търгуващите и е вземал такса, наречена „тържищна", освен това е имал правото на сечене на монети. Но в началния етап на съществуване на Полша сребърната монета е била скъпа и рядко срещана, затова не е била подходяща за дребните трансакции на локалния пазар. Там се е разменяла стока срещу стока или са си служели с т. нар. „платища" – предмети с общоприета стойност, играещи ролята на пари. За целта са употребявани парчета желязо във формата на секира, катеричи кожи и вероятно – както в Чехия – парчета рядко тъкано ленено платно.

И така, освен доминиращата система на княжеското право, при което обществената позиция е зависела от това дали човекът е плащал данъци на държавната хазна – тоест дали е вземал участие в тяхното натрупване, разпределение и консумация, – са съществували елементи на друга система, опряна на поземлената собственост и произтичащото от това обществено разслоение, както и система на градско стопанство, свързано с функционирането на местните пазари и търговията с чужди страни. Това обаче са били само зачатъци, представляващи неголям сектор от обществено-икономическата действителност, строго контролирани от княза.

Организацията на комплицираната държавна система е била скъпоструващо начинание. Налагането на големи данъци върху зависимото население не е могло да се размине без конфлик-

ти. В етапа на покоряване от поляните на останалите племена конфликтите са засягали преди всичко отношението на местните властващи и знатни родове към завоевателите Пясти. Противоречията са били уреждани по мирен път или смазвани със сила. Пястите ликвидирали съпротивляващите се местни управляващи групи. Но на знатните, които се решавали да сътрудничат с победителите – което въпреки близостта на културата и сходните модели на живот не е било лесно решение, – Пястите предлагали шанса да действат в рамките на една несравнимо по-модерна организация, в рамките на полската държава. Това е било привлекателна оферта, удовлетворяваща очакванията на амбициозните индивиди, алчни за власт, влияние, богатство и слава.

По различен начин е изглеждала ситуацията на селското население. Стоварването върху него на големите разходи по изграждането на държавата трябва да е било доста тежко, още повече че между VIII и X век продуктивността в земеделието е много ниска. Растежът в продукцията има екстензивен характер и е в пряка зависимост от прираста на населението, изкореняването на горите и завладяването на нови обработваеми площи. А размерът на държавните данъци е бил несравнимо по-голям, отколкото в племенния период. Следователно можем да предполагаме, че в периода на изграждане на полската държава равнището на живот на селското население се е понижило.

Предлагала ли им е Пястовската държава нещо в замяна на техния труд и наложеното данъчно бреме? Не е изключено. Очевидно те са имали полза от стабилизирането на политическата ситуация, края на междуплеменните вражди, ликвидирането на чувството за постоянна заплаха, на възможността да станат плячка на нашественици. Но дали този род ползи са компенсирали нарастването на данъчните тежести, налагани от владетеля и неговите чиновници, невинаги признавани за свои?

Отговор на тези въпроси дават събитията, случили се в края на властването и след смъртта на Мешко II. През 1031 г. Полша е атакувана от две страни, от немците и от Рус, и изгубва войната. Мешко II е принуден да се откаже от кралската ко-

рона. Военните поражения, упадъкът на престижа на владетеля, хвърлянето на страната за плячка на чуждите войски довеждат след смъртта на краля до бунт на феодалната върхушка, а синът на Мешко и наследник на трона, Кажимеж, е трябвало да бяга от Полша. Настъпва период на хаос, а след това и бунт на селското население срещу наложените данъци, свързан и с антицърковни лозунги и завръщане към езичеството. „И когато Полша понасяла толкова големи злини и поражения от чужденците – пише след години анонимният хронист Гал, – тя била още по-безразсъдно и срамно разтерзана от собствените си граждани. Защото робите се вдигнали срещу господарите, освободените срещу благородниците по рождение, и като поискали сами да управляват, накарали едни от тях да им служат, други убили, взели жените им по долен начин и престъпно разграбили имениятa. Нещо повече, изоставили и католическата вяра – за което не можем да говорим без плач и вопли, – вдигнали бунт срещу епископите и князете на Бога; едни от тях, уж за да бъде смъртта им по-достойна, унищожили с меч, други, заслужаващи по-страшна смърт, пребили с камъни.“ Сред тези кървави събития допълнителен удар за Полската църква нанася през 1039 г. походът на чешкия княз Бжетислав I. Без да срещне никаква съпротива в дезорганизирания Шльонск и Великополша, той достига Гнезно и го превзема. Изнася от Гнезненската катедрала реликвите на св. Войчех и пазените там съкровища, отвежда много пленници, а в шльонските градове поставя собствени гарнизони и присъединява тези територии към Чехия.

Сред вътрешни сътресения и външни поражения полската държава престава да съществува. Упадъкът на нейния апарат на властта не навсякъде е еднакъв. От опустошената Великополша знатните избягали пред езическия бунт в Мазовше, където чашникът на Мешко II – Маслав (Мецлав) поема княжеската власт и организира неголяма държавица. Краков също не е разрушен, а тамошните нотабили запазват контрола над тази част от Полша.

Бунт с толкова голям обхват показва красноречиво колко трудно поносими се оказват данъците, наложени от княза на по-

даниците, и какви настроения се ширят сред извънредно отруденото население. Той помага на висшата прослойка да осъзнае каква опасност представлява липсата на княжеска власт и дезорганизацията на държавния апарат. Пястите били признати за законни владетели не само в собственото им съзнание и от тяхното полянско обкръжение, но и от аристокрацията в останалите части на държавата. Именно поради това Кажимеж Обновител е могъл да започне акцията за възстановяване на властта си от Краков, който по-късно става столица на Полша. След победата над Маслав и разпростиране на властта на Кажимеж над Мазовше (1047) повече не се появява външен спрямо династията узурпатор. Гал Аноним нарича Пястите „естествени господари на Полша" и тъкмо такива са били те в началото на XII век за полската светска и духовна аристокрация. Можем да предположим, че чуждите нашествия и плячкосването на Полша, отразили се тежко и върху селското население, го карат да осъзнае стойността на собствената княжеска власт. От голямо значение за бъдещото формиране на съзнание у поданиците и отношението им към княза е смекчаването до известна степен на фискалните тежести. Втората половина на XI век е период на нарастване броя на тържищата и на по-големи емисии на монетата, с което тя става по-достъпна. За това говори фактът, че в ръцете на поданиците е оставала значителна част от произведените от тях блага. Оказва се, че бунтът на поданиците не е бил напразен, а довежда до преустройство на държавата, до съществени промени в амбициите на князете, организацията на властта и съзнанието на отделните социални групи. Тези модификации са толкова дълбоки и ефикасни, че бунтът повече не се повтаря. В резултат на тези събития и с течение на десетилетията и столетията властта на Пястите постига пълна легитимност. Докато в началото полската държавност се опира – извън земите на поляните – върху военната сила и принуда, то през втората половина на XI и през XII век нейна основа става убедеността на аристокрацията в ползата и необходимостта от княжеската власт. Поради организаторските и защитни функции на държавата, както и вследствие утвърдената с течение на времето традиция на управление на та-

зи династия Пястите се превръщат в приемливи владетели и за по-широките в сравнение с върхушката кръгове на обществото. Голяма роля за тяхното легитимиране изиграва напредналият процес на християнизация. Сакралността на княжеската власт става за християните най-убедителният аргумент за правата на отделните князе и на цялата династия да управляват Полша.

За Централна и Източна Европа IX и X век са период на възникване на държавни организации, формирани на основата на племенни обединения и по пътя на покоряване на по-слабите от по-силни племена. В преобладаващата си част това са славянски държави: Великоморавия от IX век, а след нейното унищожаване вследствие нашествието на унгарците (906) – Чехия, Полша и Рус. Собствена държава създават и унгарците.

В същото време процесът на децентрализация на Каролингската империя довежда до сходен резултат – поява на по-малки политически образувания, стремящи се към държавна независимост. Източнофранкската, по-късно германска, държава е разделена на няколко силно обособени княжества, най-мощното от които е Саксония. Тя предприема системни завоевания в славянските земи. След завоюването на кралската корона в рамките на Германия саксонските владетели посягат към императорската корона в Рим (962). Това е аргументът за универсализма на тяхната власт и извежданите от него права за налагане на господство над политическите организации, появили се по това време в Централна и Източна Европа.

Реакциите на този универсализъм от страна на управляващите групи в племената и държавите, граничещи с империята от изток, са зависели от множество фактори: географското положение, политиката на другите им съседи, стопанския и военен потенциал, вътрешната структура на обществото. Няма съмнение обаче, че наред с тези обективни фактори, обуславящи политиката на князете и аристокрацията, е имало място и за лични избори и решения на владетелите, плод на техните амбиции, смелост и умение да се извлече полза от променящата се политическа среда.

Географското положение се оказва предимство за владетелите на поляните. Самостоятелността на висляните е сломена от Великоморавия и около средата на X век Краков преминава под чешко владичество. В същото време поляните са имали възможността да разгърнат силата си до момента, когато в началото на 60-те години на X век властта поема Мешко I, който се изправя пред многобройни външни заплахи. На запад саксонците налагат господството си над (лужишките) сърби, а могъщият маркграф на Източната марка Геро утвърждава немското владичество за сметка на завоюваните една след друга славянски земи.

Важен проблем, свързан с немската експанзия в Централна и Източна Европа и изграждането в тази част на Европа на държавни организации, е приемането на християнството и самата християнизация. Процесът протича по различни пътища: или чрез завоюване и налагане на новата религия от саксонските завоеватели, или чрез доброволно покръстване на местните владетели. Имало е случаи и на отхвърляне на християнството, отблъскване на нашественика и запазване вярата на предците. Както показва историята на отделните племенни съюзи и държави от този регион, само доброволната християнизация е осигурявала възможност за запазване на независимостта и за такова вътрешнополитическо преустройство, което гарантира устойчивото съществуване на държавата. Другите решения рано или късно са довеждали до катастрофа или бавен упадък на локалната политическа организация. Не без значение за доброволното покръстване е била вътрешната обществено-политическа структура. Покръстването отгоре, произтичащо от решение на владетеля, се оказва възможно във Великоморавия (акт, свързан и с дейността на светите братя Кирил и Методий), в чешката и унгарската държава, в Киевска Рус и Полша. Но не се стига до християнизация по този път при племенните съюзи на ободритите и велетите, които се съпротивляват на немския натиск чак до XII век, както и при племената от Западното Поморие, отхвърляли на няколко пъти полското владичество. Твърде слабата позиция на тамошните князе и силната позиция на висшата феодална прослойка, партикуларизмът в интересите на богатите градски цент-

рове се оказват по тези места непреодолима преграда до момента на завоюването им от по-силен политически център.

Мешко I предприема стъпки за покръстването си по време, когато саксонците след успешни завоевания планират създаването на архиепископство в Магдебург с граници на митрополията, отворени на изток и север – което очертава посоката за понататъшна експанзия. Това архиепископство е основано през 968 г. Мешко успява обаче да изпревари плановете на Магдебург относно собствените си територии. Той сключва съюз с християнизираната вече Чехия, през 965 г. се оженва за тамошната княжна Домбрувка, а през 966 г. приема кръщение, най-вероятно в Ратизбон, на който е подчинена непритежаващата все още собствено епископство Чехия. В мащаба на историята на държавата и бъдещия полски народ Мешко I извършва паметен прелом, свързвайки завинаги Полша със западния кръг на християнската култура. Князът, неговото обкръжение, а с процеса на мисионерската акция – и всички обитатели на държавата, стават членове на общността на повсеместната Църква.

Много скоро, само две години след покръстването на Мешко I, в Познан е основано мисионерско епископство, подчинено директно на Рим и предоставено на епископ Йордан. Успехите на полския княз във въвеждането на християнството му позволяват да уреди по-изгодно отношенията си с могъщия немски съсед. Мешко I е признат за „приятел" на императора и плаща данък като негов васал. В същото време князът запазва значителна свобода във външната си политика и пълна независимост вътре в княжеството. На няколко пъти се стига до конфликти между Полша на Мешко I и маркграфовете на немските погранични марки, а дори и с немските владетели, но независимо от това Мешко I не променя политиката си на признание на умерено върховенство на императора.

Едва в края на своето управление полският княз се опитва да разхлаби зависимостта от империята чрез създаване на политически противовес срещу немското влияние. Около 992 г. той подарява държавата си „всецяло на свети Петър". Благодарение на това получава папската закрила над Полша, което во-

ди до плащането на годишна такса, но се оказва много изгодно политическо решение.

Поел властта след Мешко I, в началото Болеслав Храбри продължава политиката на своя баща. Приятелските отношения с немците били улеснени от политиката на Отон III. Той се стреми да превърне империята си в универсална, върховна власт над равноправни държави членки, докато неговите предшественици (както и наследници) императори акцентират върху правото на доминация на Германия. В отношенията с Петровата столица и Католическата църква голяма роля изиграват контактите на Храбри с епископа на Прага Войчех (Адалберт) от рода Славниковичи, който бил преследван от чешките князе и не можел да се завърне в седалището си. Храбри приема Войчех и съдейства на мисионерския му поход към езическите пруси, по време на който мисионерът умира мъченически (997). Тялото му, откупено от полския владетел, е положено в Гнезно, а скоро след това настъпва и канонизирането на светеца. Престижът на Полша като страна, предприемаща мисионерски опити, израства дотолкова, че папа Силвестър II дава съгласието си за учредяване на Гнезненското архиепископство. През 1000 г. в Полша пристига император Отон III. „Трудно е да се повярва и опише с какво великолепие Болеслав посрещнал императора и как го развеждал из страната си чак до Гнезно – признава не особено доброжелателният към Полша хронист Тетмар. – Веднага след това основал архиепископство съгласно с правото, както предполагам... Поверил го на брата на споменатия мъченик – Раджим, и подчинил на него, с изключение на познанския епископ Унгер, следните епископи: Рейнберн от Колобжег, краковския Попон и вроцлавския Ян." Хронистът Гал, представящ полската гледна точка и опиращ разказа си на изгубеното житие на св. Войчех, допълва: „Като оценил неговата [на Болеслав] слава, могъщество и богатство, римският император се провикнал възхитен: „Кълна се в короната на моята империя, това, което виждам, е многократно повече, отколкото се говореше... Не подобава един толкова велик мъж да наричаш княз или комес... а е достойно да го издигнеш на кралски трон и увенчаеш с корона." И като свалил от

главата си императорската диадема, поставил я на главата на Болеслав в знак на приятелство, а за триумфален стяг му подарил гвоздей от кръста Господен и копието на св. Мавриций... И с толкова голяма любов се обединили този ден, че императорът го провъзгласил за свой брат и сътрудник на империята и го нарекъл приятел и съмишленик на римския народ."

Гнезненският събор е бил голям успех за Храбри. Негов траен резултат става учредяването в Полша на архиепископство. Но другите политически планове пропадат скоро поради смъртта на Отон III (1002). Храбри – вероятно в стремеж да реализира хвърлената в Гнезно идея за създаване на кралство на славяните – превзема Чехия, печелейки тамошните борби за трона. Но се задържа в Прага само година и половина, отхвърлен от неприятелски настроените към полския владетел чехи. Управляващият в Германия Хенрих II се притекъл на помощ на новия владетел на чехите Яромир. Храбри си запазва само Моравия и Словакия.

Опитът да бъде завладяна Чехия предизвиква дългогодишна полско-немска война, по време на която Хенрих II трикратно предприема походи срещу Полша. В резултат на изгодния мир в Буджишин (1018) към Полша са присъединени Милско и Лужице. Войната показва, че военното овладяване на Полша от Германия не е лесно постижима цел. Трудност е представлявало още преминаването на Одра и граничните линии; с триседмична успешна защита се прославила шльонската Немча. Полският владетел печели от разнобоя в нагласите на немските феодали, сред които имал свои привърженици. Възражения – изразени в писмото на бъдещия св. Бруно от Кверфурт – предизвикали съвместните действия на Хенрих II и езическите велети срещу Полша. Но най-важното по време на тази и следващите войни се оказва раздвоението в посоките на експанзия на немските владетели. Опитвайки се да получи императорската корона в Рим, което било свързано с необходимостта от поход в Италия, Хенрих II преустановява действията срещу Храбри.

Макар и спечелена, войната с немците води до изчерпване на полските сили. Двукратните походи на Храбри срещу Рус

(1013, 1018) не компенсират загубите. В края на владичеството си Болеслав Храбри е трябвало да се справя с нарастващи вътрешни трудности, може би с първите бунтове на поданиците си и загубата на Моравия. Въпреки това през 1025 г., възползвайки се от смъртта на Хенрих II, Болеслав получава кралската корона. Коронацията става израз на полската суверенност, спечелена в тежка борба, но в нея можем да видим и опит да се противодейства на споменатите трудности.

Черта на кралската власт е нейната неделимост. Затова след скоропостижната смърт на Храбри (1025) властта и короната преминават в неговия син Мешко II, който лишава от права останалите си братя. Женен за дъщерята на палатина Езон – Рихеза, благодарение на семейните връзки и образованието си въведен в света на европейската политика, Мешко II се опитва да сътрудничи с немската опозиция срещу император Конрад II. През 1028 и 1030 г. той нахлува с войските си в Саксония. Но амбициозната му политика претърпява провал през 1031 г., когато Полша е нападната от Германия и Рус. Полският крал е трябвало да бяга от страната си, властта преминава в неговия брат Безприм – убит наскоро след това. Мешко II се завръща на трона с немска помощ, но като зависим владетел, и е принуден да раздаде области на другите членове от Пястовския род. Той също загива вследствие заговор (1034).

По времето на Болеслав Храбри и Мешко II е направен опит за извоюване на пълен суверенитет за Полша. В тази епоха се оформят основните принципи на императорската политика спрямо Полша: съюзът между Полша и Чехия предизвиква моментално противодействие, тъй като подобна държава би била прекалено силен противник за империята; императорите се стремят към подялба на Полша, подкрепяйки по-младите и отстранени претенденти за трона в борбата им да получат свои области; освен това се стремят да наложат на Полша плащането на данък (трибут). Тоест императорите не можели да допуснат нито придобиване на кралска корона от полските князе, нито упадък на системата на княжеско управление. Налагането на васална зависимост на Полша е изисквало стабилизиране на вътрешно-

то ѝ положение, свалянето на Пястите не е било цел на немските владетели.

На тези принципи почива предложената помощ за Кажимеж Обновител, когато през 1039 г. той предприема опит да си върне трона. Кажимеж получава от императора 500 рицари, благодарение на които, а също и на взаимодействието с краковските нотабили, побеждава бунтовниците. Неговото завръщане ликвидира възможността за завладяване на Полша от Бжетислав. От това са заинтересовани и унгарците, които дават подкрепата си на полския княз. Възстановяването на Пястовското владичество, възвръщането на Мазовше и Шльонск става за сметка на признаването на върховенството на императора и плащането на данък.

С цел пълното възстановяване на държавната организация Кажимеж предприема усилия да изгради наново Полската църква. Трудна задача, защото папите – Бенедикт I и Леон IX – са предпазливи след така неочакваното рухване на държавата и младата полска църковна провинция. Освен това магдебургската митрополия подновява усилията си да постави под свое ръководство Полската църква. Ето защо резултатите от усилията на Кажимеж Обновител са непълни, архиепископството не е възстановено. За да укрепи християнството в Полша, князът основава и щедро дарява бенедиктинското абатство в Тинец, недалеч от Краков.

Ограничаването на политическите амбиции на владетеля до нивото на княжеската власт, необходимостта от съобразяване със стремежите на империята, както и на собствената аристократична върхушка, са причината след смъртта на Кажимеж Обновител през 1058 г. страната да бъде разделена между неговите синове – Болеслав, чиято резиденция била в столичния град Краков, а той самият държал върховенството над по-малките си братя – Владислав и Мешко. Позицията на Болеслав се засилва от смъртта на Мешко (1065), а възможност за контрол над действията на Владислав, управляващ Мазовше, предоставя на княза основаното бенедиктинско абатство в Могилно (1065), щедро осигурено с доходи, постъпващи от мазовецките крепости.

С личността на Болеслав (1058–1079), на когото са дадени прозвищата Смели, Щедри, но и Жестоки, се свързва новият опит за пълна еманципация на Полша от властта на империята и спечелване на кралската корона. За това съдейства разположението на международните сили и преди всичко – конфликтът на папството с империята. Болеслав, разбира се, се присъединява към папския лагер, в съседна Унгария подкрепя претендентите за трона, които сътрудничат на Полша, а спрямо владеещите Чехия съюзници на Хенрих IV организира въоръжени походи. Владетелят на Полша подкрепя политиката на Григорий VII, а в Германия – антикралската опозиция, което при значителното отслабване на Хенрих IV (Каноса 1076) му дава голяма свобода на действие. Нарастването на ролята на Полша намира израз в двукратна въоръжена интервенция в Киев (1069, 1077) в полза на съюзника на Болеслав – Изяслав. Пристигането в Полша на папски легати (1075) позволило окончателното възстановяване на Гнезненското архиепископство и поставянето под негово ръководство на епископите в Краков, Вроцлав, Познан и новото епископство в Плоцк.

Връх, увенчаващ делата на Болеслав Смели, е кралската коронация през 1076 г., извършена със съгласието на папата. Тя е изразявала не само реалните политически постижения на владетеля, но и бъдещата му политическа програма. Но Болеслав удържал короната непълни три години. През 1079 г., при изключително драматични и неизяснени до днес обстоятелства той е прогонен от страната. За тези събития, като твърде болезнени и все още актуални в началото на XII век, Гал Аноним не желае да пише изчерпателно, споменава само, че „не бива който и да било помазаник да отмъщава физически за греха на друг помазаник. Защото много навреди [на Болеслав], когато срещу греха приложи грях, когато заради предателството нареди да отрежат членовете на епископа". Предателството на краковския епископ Станислав се състояло – както можем да се досетим – в участие или дори предводителство на антикралски заговор, който имал за цел да постави на престола, княжески по ранг, по-младия Владислав. Знаем, че коронацията на Болеслав Смели е пре-

дизвикала съпротива не само в Полша, но е оценена и в Германия като нарушаване правата на империята. Немските хронисти пишат за „присвояване (произтичащо) от изпадане в самозабрава" и за „позор, нанесен на тевтонското кралство, който противоречи на правото и обичаите на предците". Няма доказателства обаче за съгласувани действия между противниците на краля и немците.

В края на XII век, когато в Полша се разпространява култът към бъдещия светец – убития епископ Станислав, хронистът Винценти Кадлубек описва тази драма много по-обстойно и по съвсем различен от Гал Аноним начин. Според версията на Кадлубек конфликтът на краля с епископа произтекъл от това, че епископът отправил предупреждение към владетеля да не управлява с насилие, при което избухливият Болеслав го съсякъл с меча си пред олтара по време на свето богослужение. Версията на Кадлубек била приета от Църквата и полското общество и разказвана от XIII до XIX век в десетки скулптури и картини, в песни, стихове и театрални пиеси. Въпреки това по-правдоподобна изглежда версията на Гал за осъждането на епископа от кралския съд. Въз основа на произведението на Кадлубек, както и на последвалия развой на събитията, можем да приемем, че същността на „предателството" на епископа, което не трябва да разбираме в днешния смисъл на думата като липса на лоялност към владетеля, е било „предупреждението" към Болеслав, тоест изразените от епископа искания на полското общество или поне на неговите политически осъзнати групи, стремящи се към участие във властта. Бурната реакция на Болеслав, известен впрочем с избухливостта си, прекрачването отвъд кралските правомощия чрез прилагането на една жестока присъда над епископа, съвсем не успокоява ситуацията в страната, а засилва още повече съпротивата на знатните и рицарството. В амбициозната външна политика, кралската коронация и реакцията на Болеслав спрямо епископското напомняне тези групи съзират още една заплаха за своята обществена и политическа позиция. Разбунтували се, но все пак не искали да свалят династията и затова издигат на трона по-младия брат. Управлението преминава у Владислав Хер-

ман (1079–1102), който е трябвало да се задоволи с ограничена власт. Израз на това е неговата княжеска титла, а във външната политика – сближаването с Германия и Чехия. Владислав изоставя амбициозната политическа програма на по-големия си брат, води войни главно с поморяните, които впрочем по-често са атакуващата страна. Във вътрешната политика настъпва засилване на ролята на знатните за сметка на обхвата на княжеската власт. Първостепенна фигура става палатинът (воеводата) Шечех, който обаче след поемането на поста пристъпва към ограничаване на влиянията на другите родове, опирайки се на нови хора измежду редовите рицари. Това събужда съпротива и недоволство, особено в края на XI век, когато двамата синове на Херман – Збигнев и Болеслав – стават кандидати за трона на противоборстващите аристократични групи.

След смъртта на лишения от енергия, а може би и от авторитет Владислав Херман (1102) Збигнев поема управлението над познанската и калишката земя, както и над Куявите и Мазовше, а Болеслав – над Шльонск, краковската и сандомирската земя. Болеслав, наречен Кривоусти (1102–1138), подкрепян от силния род Авданци, предприема борба за обединение на държавата. Той обединява под свое предводителство полското рицарство, започвайки дългогодишна война за Поморието, в която доказва способностите си на пълководец и личната си храброст. До решителна битка между двамата братя се стига през 1106-1107 г. Победеният Збигнев е прогонен от страната. Поемането на властта над цяла Полша от Болеслав за сметка на по-възрастния брат криело опасност от немска интервенция. Збигнев наистина се присъединява към похода на Хенрих V срещу Полша през 1109 г.

Болеслав Кривоусти и неговото рицарство водят войната с необикновена решителност. След безуспешна обсада на бранещата се героично крепост Глогув, атакуван от всички страни в похода си към Вроцлав от преследващите го полски войски, Хенрих V предлага на Болеслав леки условия за договор: невисок годишен данък от 300 сребърни гривни срещу изтеглянето си от Полша. На това според Гал Аноним Болеслав отговорил: „В то-

зи момент предпочитам да изгубя кралството Полша, бранейки свободата му, отколкото да го запазя завинаги в унизителна зависимост." Това изречение, записано само няколко години след войната, илюстрира добре политическата програма на полския владетел, реализирана храбро от рицарството му. Според Гал Болеслав защитавал „стародавната свобода на Полша". Хенрих V се оттегля без успех.

През 1113 г. Болеслав Кривоусти започва нов етап на борбите за Поморието. До 1116 г. завладява неговата източна (Гданска) част, до 1121 западната, с Шчечин и Волин, а през 1123 г. – Ругия. Условията на полското господство над Поморието били затвърдени в договори през 1121 и 1124 г. с тамошния княз Варчислав. Това е било васална зависимост, свързана с контрибуция и задължението да се доставят въоръжени отряди. Най-важната клауза постановявала християнизацията на Поморието. Мисионерска дейност предприема там през 1123 г. безуспешно Бернард Испанеца, а година по-късно с успех епископът на Бамберг и бъдещ светец Отон, който владеел полски език благодарение на по-раншното си пребиваване на двора на Владислав Херман. Християнизацията на Поморието и свързаното с това активизиране на Полската църква както от религиозна, така и от политическа и организационна гледна точка довеждат до основаване на нови епископства – във Влоцлавек (пренесено по всяка вероятност от Крушвица) за Куявите и Гданското Поморие, и в Любуш – за Западното Поморие. Но дори и след подновяването на мисията на Отон Бамбергски през 1128 г. не се стига до основаване на западнопоморско епископство под опеката на Гнезно, тъй като неоспоримите успехи на Кривоусти в християнизацията на Поморието срещат противодействие от страна на немските власти и магдебургската провинция.

През трийсетте години на XI век настъпва влошаване на международното положение на Полша. Оживява старият полско-чешки конфликт и възниква нов – с унгарците, когато въоръженият поход на Кривоусти срещу Унгария с цел да постави на тамошния престол свой поддръжник завършва с военно поражение (1132). Унгарците били подпомогнати от руските князе. Възпол-

звайки се от ситуацията, чехите нападат и опустошават Шльонск. На конфликтите е трябвало да сложи край император Лотар III. Междувременно влиятелният магдебургски архиепископ и бъдещ светец Норберт от Ксантен получава папска була, по силата на която всички полски епископства преминават на подчинение на Магдебург (1133).

Изправен пред толкова сериозни заплахи, Болеслав Кривоусти се решава на политически отстъпки на събора в Мерсебург (1135). Той се отказва от по-нататъшно вмешателство в Унгария, но преди всичко полага васална клетва пред императора. Благодарение на това постига отмяна на булата от 1133 г. и връщане на самостоятелността на Гнезненската митрополия, което било потвърдено с покровителствена була за Гнезно от 1136 г.

Така залезът на владичеството на Болеслав Кривоусти се оказва по-малко успешен от първите две десетилетия. Болеслав Кривоусти не се осмелява, както двамата си съименници, да посегне към кралската корона дори в моментите на военен триумф, а още по-малко в периода на нарастващи трудности през 30-те години. Като княз обаче управлява обединена и разполагаща със собствена църковна провинция държава, която в представите на съвременниците е представлявала кралство и именно като *Regnum Poloniae* се явява в хрониката на Гал Аноним. Създаването на това политическо, териториално, организационно и социално единство, формулирането – за целите на управляващите елити – на термина Полско кралство е резултат от почти двувековния период на създаване и укрепване на държавата.

Най-важен проблем за полската външна политика през целия този период е отношението към универсалната Римска империя, намираща се в ръцете на немските владетели. Папският универсализъм, значително по-слаб до XII век в съперничеството с императорския, не е представлявал заплаха за Полша, обратното, създавал е шанс за смекчаване на зависимостта от империята. Разбрал е това още Мешко I, поставяйки Полша под опеката на Петровата столица. Папската помощ и успешната църковна политика на полските владетели направили възможно създаването на собствена митрополия в Гнезно, което представ-

лява един от големите успехи на младата полска държава. Папското покровителство обаче не е било достатъчно, за да може Полша да се освободи напълно и окончателно от императорския васалитет. Тази цел е могла да бъде постигната само със собствени сили.

Ритъмът на историята на Полша от X век до първите десетилетия на XII век в областта на външната политика се диктува от стремежите за извоюване на пълна независимост, а след техния провал – от периодите на васална зависимост от империята, възстановяване на вътрешните сили и предприемане на нови опити за еманципация. Израз на тези опити са кралските коронации. Освен коронацията на Храбри, осъществена няколко месеца преди смъртта му, останалите завършват с провал. Възниква въпросът: какви са причините за постоянното (въпреки множеството неуспехи) завръщане на полските владетели към програмата за независимост? Та нали са съществували и други варианти, като например политиката на чешките князе, признали трайно върховенството на императора и разполагащи въпреки това със значителна свобода във вътрешната и външната си политика.

Можем да предполагаме, че една от причините е бил военният характер на държавата на първите Пясти, възникнала по пътя на покоряване на съседните племена, поради което е разполагала с многобройна и опитна в боевете армия. Това е бил главният, макар и не единствен аргумент в борбата за държавен суверенитет. Голямо значение очевидно е имал и териториалният и човешки потенциал на полската държава, значително по-голям от чешкия. Можем да кажем, че този потенциал е бил твърде голям, та владетелите да приемат без борба чуждото господство, но все пак малък, та успехите в тази борба да се окажат трайни.

Глава II

ТЕРИТОРИАЛНА РАЗДРОБЕНОСТ

Системата на княжеското право се превръща в основа на силна централна власт, спрямо която дори можновладството (знатните родове) и духовенството остават в силна и явна подчиненост. Политическият, правният и съдебен контрол от страна на владетеля и административния апарат над поданиците не е пълен, защото е възпрепятстван от голямата територия на държавата, трудностите с комуникацията, обширните ненаселени пространства, където човек е можел лесно да се укрие. Тясната зависимост от княза създава проблеми и за висшите сановници и духовенството; разбира се, в процеса на изграждане на държавата паралелно със стабилизирането на организацията тази зависимост постепенно намалява.

Промените в системата започват по времето на Кажимеж Обновител и Болеслав Смели. След бунта на населението става наложително смекчаването на държавните налози. Предназначените за войската средства се оказват твърде оскъдни.

Нови възможности предоставя даряването на земя от страна на владетеля на неговите дружинници. В началото обект на дарения е незаетата земя (смятана за собственост на княза), на която рицарят е могъл да засели военнопленници или така наречените гости – свободни пришълци, непритежаващи собствено стопанство. Доходите от този вид дарения покриват разходите за военно снаряжение, но и осигуряват икономическа независимост от княза и увереността, че земепритежателят ще предаде високата си обществена позиция на децата си. Стремейки се да

отслаби зависимостта си от светската власт, Полската църква също аспирира към поземлени дарения, улеснявайки по този начин рецепцията на западноевропейските принципи на земевладеене. Когато князът предоставя на духовен или светски сановник земя, заселена вече със свободни владелци (дедичи), зависими до този момент единствено от него, той запазва за себе си най-важните повинности на тези хора – задължението за строене на крепости, издръжката на княжеските пратеници и свити, транспортирането на припасите за войската и др., както и правото си на юрисдикция. Двойната зависимост на тези хора променя съществено тяхното положение и е могла да доведе до влошаване на жизнените им условия. Но в Полша от втората половина на XI и през XII век жизненият стандарт на зависимото население по-скоро нараства при едновременен растеж на доходите на аристокрацията, рицарството и духовенството. Причината за това е прирастът на населението, изкореняването на горите и отвоюването на нови обработваеми площи, а оттам и увеличаването на земеделската продукция.

Част от новите земи, така както и през предишните векове, са обработвани от военнопленници. Но стойността на земята и труда на несвободните нараства дотолкова, че постепенно от края на XI век секва изобилният преди това износ на пленници. Много по-изгодно се оказва използването им на място.

Втората категория селско население, настанявано в имениятa, особено от XII век нататък, са така наречените гости. Названието им идва от чужди пришълци, които усядали доброволно в Полша. През XII век „гости" вече са преди всичко по-малките синове на свободните земепритежатели, които след разделянето на бащиното наследство не получават достатъчно земя за изхранване на семейството си и тръгват да търсят ново място. Могли са да го намерят в имениятa на владетеля, епископите или висшите сановници, където са заселвани „по обичая на свободните гости", срещу което се задължавали да дават определена част от реколтата и имали правото да си отидат или след прибирането ѝ, или след като намерят заместник за своето място. За разпространението на този вид колонизация решаващи се

оказват, от една страна, естественият прираст и изобилието от необработваема земя, а от друга – набиращата постепенно размах система на феодално владеене на земята.

През XII век, особено през втората му половина, на основата на правото на свободните гости започват да заселват и несвободни хора, с тази разлика, че те нямали правото да напускат стопанствата. Затова пък на мястото на някогашните, зависими от каприза на владетеля данъци, им се предлагат условия, скрепени с договор, както на свободните гости. Това е била изгодна и за двете страни система. Познавайки размера на своите задължения, несвободният е работел значително по-добре, защото излишъкът от произведеното е оставал за него; господарят пък е получавал по-добра работа.

Описаните тук колонизационни процеси довеждат до изтъняване на най-многобройната до XII век прослойка от населението – свободните княжески селяни, за сметка на зависимото селско население. Паланките или малките села на свободни земевладелци се оказват неизгодни за стопанството на големите феодални имения. Затова в селата, принадлежащи на княза, епископите и висшите сановници, собствениците се стремят към комасация на земите, по-гъстото им заселване и организиране на по-големи селища. Важно значение за развитието на стопанството има разпространението на техническите нововъведения. Масово навлиза триделната оран, все по-често се прилагат по-тежкият плуг и брана; засява се повече жито и пшеница за сметка на по-малко капризното, но и по-непълноценно просо; появяват се – все още малобройни през XII век – задвижваните с водна сила мелници; отглежда се повече добитък и свине.

Намаляването на данъчните тежести, възможно при общото нарастване на продукцията, довежда до това в ръцете на селското население да остава по-голяма част от реколтата. Хората са могли да поемат към местните тържища, чийто брой значително нараства и в Полша от XII век надхвърля цифрата 200. За развитието на стоковата размяна говори увеличаващата се от втората половина на XI век емисия на сребърната монета. Около тържищата, така както и край крепостите, се появяват занаятчии.

Развитието на пазарите елиминира ролята на държавната дистрибуция и създава условия за удовлетворяване на стопанските потребности без прилагане на принуда и без посредничеството на апарата на властта. Генезисът на полските градове е свързан с две тенденции в разгръщането на колонизацията: те възникват, от една страна, около крепостите, а от друга – близо до тържищата, с тази особеност, че названието „miasto" (град) произхожда от „miejsce" (място), тоест говори за по-голямата роля на тържищата в този процес.

Ранноградските търговски центрове се превръщат през XII век в пунктове на оживена размяна не само на стоки, но и на идеи, защото в тях са издигани неголеми църкви. Докато големите катедрални базилики и бенедиктинските църкви свидетелстват за мощта на църковната институция, малките еднокорабни крайтържищни църквици са представлявали през XII век важно звено от мисионерската акция сред низшите обществени слоеве.

Отслабването на фискалните тежести и увеличаването на икономическата свобода на селското население върви паралелно с възникването на нови форми на зависимост, произтичащи от появата на едри поземлени имения. Налице е авансиране за несвободните, но и социална (макар и не икономическа) деградация за свободните притежатели на земи.

Смяната на системата на княжеското право със система, близка до западноевропейския феодализъм, при която решаващо за социалното разслоение е съществуването на едра поземлена собственост и крепостна зависимост на работещите там селяни, е дълготраен процес. Той започва през втората половина на XI век и завършва чак през XIV. В началото на XII век Църквата все още получава част от приходите в държавната хазна, а дори и могъщите сановници притежават повечето от богатствата си в движимо имущество, тъй като поземлената им собственост не е надхвърляла няколко десетки села. Но през XII век промяната е дотолкова напреднала, че разполагащите с независими от държавната хазна източници на доход духовенство и аристокрация разхлабват своята политическа зависимост от княза. Стремящите се към отслабване на позицията на владетеля

нотабили са могли да подкрепят обявилите се срещу него по-млади членове на княжеската фамилия. По този начин децентрализацията и настъпилата териториална разпокъсаност са следствие преди всичко от вътрешни причини.

Княжеската власт постепенно отслабва паралелно с описаните по-горе стопански и социални промени. На този фон нараства тенденцията към разбиване на единния държавен организъм на обособени княжества под управлението на различни членове на династията. Още по времето на Болеслав Смели неговите помалки братя Владислав и Мешко притежават самостоятелни области. След поемането на властта от Владислав Херман целостта на държавата се запазва до момента, когато навършват пълнолетие двамата му синове Збигнев и Болеслав Кривоусти. Вследствие избухналите граждански междуособици князът дава на синовете си области, запазвайки върховната власт. На свой ред Болеслав Кривоусти, след като ослепява победения си брат и той умира, управлява като единствен жив член на династията Пясти. Семейната, а оттук и политическата ситуация в следващото поколение на властващия род се оказва съвсем различна, тъй като Болеслав Кривоусти се жени два пъти и има много синове.

Съзнанието, че при тези обстоятелства вътрешният конфликт е неизбежен, желанието да бъдат предпазени държавната организация и собствените деца от драматични сътресения и борби, както и споменът за трагедията на Збигнев карат Болеслав Кривоусти да предприеме ходове за уреждане на наследството. Прави го с така наречения завещание. Това е бил своевременно подготвен акт, оповестен пред събранието, приет от църковните и светските сановници и изпратен за потвърждение на папата. За съжаление не познаваме самия документ, а само по-късното му описание в хрониката на Винценти Кадлубек, папските документи и оформеното по силата на завещанието фактическо положение. Известно е, че князът създава една неделима сеньориална област, която е трябвало да преминава всеки път във владение на най-стария жив член от династията, а освен това четири наследствени области, които можело да бъдат завещавани на потомците. По силата на този акт Владислав получа-

ва Шльонск и лубузката земя, Болеслав Къдрокоси – Мазовше и част от Куявите, Мешко Стари – Западна Великополша с Познан, а Хенрик – сандомирската земя и Вишлица. Сеньориалната област е включвала Малополша с престолния град Краков, шерадзката земя, част от Великополша със седалището на архиепископа Гнезно, Гданското Поморие и правото на господство над Западното Поморие. Ленчицката земя получила пожизнено княгинята – вдовицата Саломея, вероятно с цел осигуряване на очаквания потомък, който е бъдещият Кажимеж Справедливи.

Чрез обединяването на наследствени и сеньориални земи сеньорът получава преимущество пред братята си, в негови ръце остават привилегиите да представлява страната навън, воденето на войни, сключването на съюзи, както и съдебната юрисдикция над братята.

Завещанието на Болеслав Кривоусти, влязло в сила в момента на смъртта на княза през 1138 година, не остава в сила задълго. Още през 1141 година и за втори път през 1144 г. се стига до вътрешни борби между сеньора Владислав и по-малките му природени братя. Сеньорът си осигурява помощ от Рус и изглеждало, че ще победи противниците си. Неговият воевода и известен нотабил от Шльонск Пьотр Влостовиц се опитва да посредничи, но заради предателството е заловен от хората на Владислав, които го ослепяват и отрязват езика му. Тази необмислена стъпка на владетеля предизвиква безпокойство у знатните и съпротива срещу безогледните методи на управление. Гнезненският архиепископ Якуб хвърля проклятие върху княза заради проливането на християнска кръв. Сеньорът е победен и през 1146 г. принуден да бяга в Германия, поради което получава прозвището Изгнаника. Предприетият през 1146 година в негова защита поход на Конрад III не успява да премине Одра. Немският владетел се отказва, тъй като по-младите Пясти обещават да се подчинят и предоставят като заложник младия Кажимеж. Владислав Изгнаника не се завръща в Полша. Подновените усилия да получи помощ от императора и папата дълго време не донасят резултат. Едва през 1157 г. към Полша се отправя император Фрид-

рих Барбароса и достига чак до Познан. Под Кшишков Болеслав Къдрокоси дава васална клетва на императора, заплаща значителна контрибуция и обещава да се яви пред съда в Магдебург във връзка със завръщането на сеньора. Императорските войски напускат Полша, но князът васал не се явява в Магдебург. Едва смъртта на Владислав Изгнаника (1159) отваря пред синовете му – Болеслав Високи и Мешко Плетинога – пътя към придобиване на наследствения Шльонск.

Болеслав Къдрокоси става сеньор на династията, което възстановява принципите от завещанието на Кривоусти. След смъртта на Болеслав през 1173 г. властта преминава в Мешко Стари, но след четири години той е свален от краковските нотабили, които издигат на трона най-младия, Кажимеж. (Хенрик Сандомирски загива в кръстоносен поход срещу езичниците пруси.) Кажимеж получава прозвището Справедливи заради благотворителната си дейност в полза на Църквата, която дарява с важни привилегии по време на събора в Ленчица през 1180 г.

Внезапната смърт на Кажимеж Справедливи през 1194 става причина за ожесточени борби за краковския трон, чието завладяване се е смятало за равнозначно с правото на принципата. Няколко пъти на него се възкачва неуморно воюващият за върховната власт Мешко Стари. След смъртта му (1202) властта поема синът на Кажимеж – Лешек Бяли. Той обаче е убит на събора на князете в Гонсава (1227). За краковския трон претендират също така шльонският княз Хенрик Брадати и мазовецкият Конрад, във Великополша избухват безредици. Надмощие постига шльонската линия на Пястите, които по времето на Хенрик Брадати и Хенрик Набожни обединяват Шльонск, краковските земи и част от Великополша. Но монголското нашествие от 1241 г. нанася удар върху тяхната унификаторска политика.

Кулминацията в териториалната раздробеност се пада на втората половина на XIII век. Отменено е правото на принципата, вследствие на което от правна гледна точка всички княжества стават равни. Шльонск, Мазовше и Куявите са разделени на множество дребни княжества. От своя страна Великополша, където се оформят познанското, гнезненското и калишкото княжес-

тво, по-често остава обединена под властта на един княз. Запазват привлекателността си престолният Краков и значителната по размерите си краковска област, обикновено свързана със сандомирската земя, макар че тамошните князе вече не са в доминираща позиция спрямо останалите Пясти. След навършване на пълнолетие в Краков управлява синът на Лешек Бяли – Болеслав Срамежливи (до 1279), след него потомъкът на мазовецката линия, шерадзкият княз Лешек Чарни (до 1288) и най-сетне вроцлавският княз Хенрик IV Пробус (до 1290). Това вече е залезът на териториалната раздробеност, по време на която броят на княжествата достига цифрата двайсет.

Количественото нарастване и организационната и икономическа мощ на светската и духовна аристокрация променят през XIII век изцяло съотношението в политическите сили не в полза на династията. Това намира израз в правните обичаи. Признато е правото на наследяване на трона за княжеските синове, а ако такива няма – за лица, посочени от предишния княз. Когато липсват наследници, е било необходимо съгласието на духовните и светските феодали от съответната земя. За нещо очевидно се е смятало, че изборът може да става само между представители на рода Пясти. Този принцип е отхвърлен единствено в Гданското Поморие, където от двайсетте години на XIII век властта поема местен магнатски род, който въпреки това запазва връзката с Полша.

От политическите институции, осигуряващи влиянието на знатните и рицарството върху князете, голямо значение имат междуобластните и областни събрания, в които участват и самите владетели. Немалка е ролята и на оформящото се право на съпротива срещу властта, подкопаващо формално гарантираните интереси на аристокрацията. Отслабването на княжеската власт носи сериозни вътрешни заплахи, сред които най-силна е нарастването на междуобластните борби, а в самите княжества – произволът на висшите сановници и анархията. Когато в края на XIII век те придобиват изключително остра форма, започва борба за ново обединение на държавата.

Залезът на дружината, заселването на рицарството в зе-

меделските земи и ангажирането му с въпросите на стопанската дейност и вътрешната политика, икономическият растеж и възможността да бъдат удовлетворявани потребностите на управляващата група без военни плячки – всичко това предизвиква през втората половина на XII и през XIII век постепенен упадък на бойния дух, така характерен за държавата на първите Пясти.

Полските княжества не представляват някакво изключение. Сходни процеси протичат и в Рус, Чехия и Германия. Впрочем явлението се оказва благоприятно за разпокъсаната на провинциални княжества Полша, защото улеснява защитата на територията в период на политическа и военна слабост. През XII век немските крале и императори многократно се намесват в работите на полските княжества, а най-големият им успех е клетвата в Кшишков. Но в края на XII и през XIII век императорите, и преди всичко Фридрих II, са погълнати повече от италианските си проблеми. Властта им в самата Германия отслабва през XIII век. Противници на полските владетели или техни партньори в политическите игри стават местните владетели на немските държавици. Най-голямо значение за полската политика има възникването в средата на XII век на маркграфството Бранденбург, а през първата половина на XIII век – на държавата на кръстоносците. Бранденбург води политика на експанзия в посока на Поморието и Великополша. Неговите маркграфове налагат господството си над западнопоморските князе, а през 1248–50 си присвояват лубузката земя. През следващите години в ивицата на север от Висла и Нотец се появява Новата Марка, отделяща Западното Поморие от Великополша.

Сериозна заплаха за полските земи възниква на североизточната граница. В средата на XII и началото на XIII век тя се изразява в нашествия на прусите, които, намирайки се на етап на създаване на раннодържавна организация, непрекъснато нахлуват за плячки в Гданското Поморие, хелминската земя и Мазовше. Полските князе предприемат няколко опита за смазване на противника и налагането на християнството в тези земи, завършили без успех.

Поради фиаското на собствените мисионерски и военни ак-

ции през 1226 г. княз Конрад Мазовецки отдава хелминската земя на немския Орден на Дева Мария, наричан в Полша Кръстоносният орден. Кръстоносците предприемат системни акции за покоряване и християнизация на пруските племена. Разполагайки със значителни финансови средства и възползвайки се от постоянния приток на западно рицарство, те прилагат модерни средства за борба, военно строителство и организация на придобитите земи. Подкрепяйки колонизацията, съдействат за развитието на стопанството и в резултат на това изграждат могъщ и модерен държавен организъм. До началото на XIV век той не представлява заплаха за полските княжества, тъй като кръстоносците воюват с прусите. След завземането на хелминската земя и покоряването на пруските земи през 1243 г. кръстоносците основават в своите земи четири епископства, в това число и хелминско. От 1255 г. епископствата са подчинени на Рижката митрополия. Вследствие на това Полската църква изгубва не само терените на пруската мисия, но и изконно полска територия, каквато е хелминската земя.

В източната политика на мазовецките, както и на краковските князе определена роля през XIII век играят борбите с яджвинги и литовци. Техните грабителски походи не били обаче така чести, както пруските нашествия. Нещо повече, границата на полската колонизация се премества въпреки тези нашествия на изток, към яджвингските земи. След победата на Лешек Чарни над яджвингите през 1282 г. техните нашествия са спрени, а полската експанзия довежда до унищожаването на този народ.

Южните съседи не заплашват през XIII век Полша. По това време Чехия се намира в период на стопански и политически разцвет и нейната експанзия е насочена към Австрия и Щирия, докато към Полша се обръща едва през последните години на XIII век. Унгария пък, традиционен съюзник на Полша, съперничи на Чехия в борбите за Австрия и е заинтересована от земите в Южна Европа. Противоречие между интересите на полските князе и унгарските владетели се появява във връзка с опитите да бъде завладяна Галицко-Владимирска Рус, но не се стига до генерален конфликт.

Рус се е намирала, така както и Полша, в състояние на териториална раздробеност. Политиката на полските князе, особено на краковските, не си е поставяла за цел столицата Киев, а съседното Галицко-Владимирско княжество, в чиито граници влизали земите в поречието на Сан с Пшемисъл и Санок. Лешек Бяли се намесва във връзка с наследяването на трона в Галич; отблъсква също така при Завихост (1205) похода на княз Роман Галицки срещу Полша. Още няколко пъти се стига до сражения, в които Даниел Галицки се опитва да завладее Люблин, а Болеслав Срамежливи нахлува в руските земи (1244).

През четиридесетте години на XIII век обаче на изток се появява много по-сериозна заплаха. Това са монголите, които в края на 30-те години след кръвопролитни битки подчиняват руските княжества. През 1241 г. те се насочват към Унгария и Полша. Отрядите на нашествениците, предвождани от Пайдар, влизат в Малополша, разбиват местното рицарство в боевете при Турско и Хмелник, опустошават много села и градове, в това число Сандомеж, Вишлица и Краков, и се насочват към Шльонск. Тамошният княз Хенрик Набожни се изправя срещу монголите на 9 април 1241 г. в битката край Легница. Там е събрано многочислено рицарство от Шльонск, пристигат войските на Мешко Ополски, рицари от Великополша и останки от войските на Малополша. Към армията на Хенрик Набожни се присъединяват рицари от ордените йоанити, тамплиери и кръстоносци. Общо армията е наброявала около 7–8 хиляди души, тоест отговаряла е на силите на противника. Но монголите прилагат модерната за времето тактика на бой с целите, много дисциплинирани отряди, употребяват непознато в Европа оръжие, в това число задушаващ газ, и побеждават войските на Хенрик Набожни, който загива на бойното поле. Независимо от победата си монголите се изтеглят от Полша. Предприемат обаче нови походи през 1259, когато подпалват Краков и Сандомеж, и през 1287 г. Нашествията им имат грабителски характер.

Освен отношенията със съседните страни голяма роля във външната политика на териториалните полски князе играят отношенията с папството. От времето на дара на Мешко I Полша

признава върховната власт и закрила на папите, което се изразява в годишна дан на глава от населението, наречена „светипетровото", както и в правото на папите да утвърждават важни държавни актове. През XIII век настъпва период на разцвет на папството, свързан с понтификата на Инокентий III и неговите наследници. Той съвпада с отслабването на императорската власт. Затова за полските князе връзките с Рим придобиват още по-голямо значение. В стремежа си да ги укрепят много от князете подновяват акта на поставяне под покровителството на папите. Прави го през 1207 г. Лешек Бяли, а след него великополският княз Владислав Одониц, гданският Швентопелк, шльонският Хенрик Набожни. Подобни актове предприемат многократно и други полски князе. Голяма роля изиграва честото присъствие в Полша на папски легати, които оказват влияние върху хода и решенията на епископските синоди, а също – по силата на върховенството на папите – върху решаването на политическите спорове между князете. За продължителен период папското покровителство и „светипетровото" се оказват един от важните елементи за съхраняване на политическото единство и аргумент в борбата за принадлежността на земите към обединената на прелома между XIII и XIV век държава. Върховенството на Рим има освен това голямо значение за поддържане на връзките на полската култура с общохристиянската.

Външната политика на полските князе в периода на териториална раздробеност е насочена към запазване на състоянието на притежание. Ако те са се стремели към увеличаване на своите княжества, това е ставало по пътя на вътрешни договаряния с други пястовски владетели и за сметка на съседните полски княжества. Принципната промяна в целите на външната политика, ограничаването или пълното изоставяне на експанзията само отчасти могат да бъдат обяснени с малкия потенциал на областните полски княжества. По-важна причина е промяната в посоката и характера на експанзията, която през втората половина на XII и през XIII век придобива характер на вътрешна стопанска експанзия. Тя абсорбира до такава степен и владетелите, и управляващата група, и масата от поданици, че Полша се раз-

минава дори с кръстоносните походи, в които вземат участие малко на брой князе. Мнозинството предпочита да остане в страната, намирайки там поле за оживена икономическа и организационна дейност. Потребността от участие в кръстоносното движение намира удовлетворение в походите срещу пруси и яджвинги.

През XII век настъпва съсредоточаване на едра поземлена собственост в ръцете на светските и духовни феодали, а XIII век е период на разпространение на поземлената собственост сред рицарството и средното духовенство и обхващането ѝ с имунитети. Тези привилегии се изразяват в отказ на владетеля в полза на собственика на земята от фискалните или съдебни права, свързани преди това с княжеската власт. С други думи, появяват се стопански и съдебни имунитети. През XII век те са нещо рядко, признавани са главно на църковните институции, и то обикновено по отношение на ограничен брой села и населяващите ги хора. През XIII век ги извоюва за себе си по-голямата част от светските феодали, дори от средно заможното рицарство. Вследствие на това феодалите се превръщат, по силата на владеенето на земята и притежавания имунитет, в лица, упражняващи на най-ниското стъпало държавната съдебно-административна власт над крепостните.

Попадането на свободното княжеско селско население в крепостна зависимост от собствениците на имения води до сближаване в ситуацията на тази обществена група със статуса на несвободните по произход хора, зависими от господаря и обработващи неговите имоти. Вследствие на това от групите селско население с различно родословие се оформя сравнително еднородната група на крепостните селяни.

Както князът, така и другите притежатели на поземлени владения са заинтересовани от развитието на колонизацията и придобиването на нови земи за обработка. Но независимо от значителния естествен прираст и заселването в имения на свободни гости нуждите от работна ръка не намаляват. Поради това с охота са приемани заселници отвън: немци, фламандци и валоанци, които поради относителната пренаселеност в Западна

Европа се отправят на изток, в това число и към полските княжества. Местните владетели им създават изгодни условия за заселване в селата и градовете.

Пришълците донасят със себе си обичайното право, формирано в процеса на колонизация на територите в Централна и Източна Германия. Оттук това право е наречено в Полша немско право. Първите свидетелства за чужди заселници датират от края на XII век от района на Шльонск. В началото на XIII век колонизацията въз основа на немското право се разпространява и във Великополша и Малополша, а приблизително сто години по-късно достига Мазовше.

В селата получаването на заселническа привилегия се основава на договор между княза или друг владелец на земята и организатора на новото село, наречен основател. Той се задължавал да доведе заселници, които пристигали със семействата си, добитъка и съответните финансови средства. Приносителят на документа получава уговорена с договор сума, а в замяна освобождава бъдещите обитатели на селото от плащания за периода на създаване на собствено стопанство, който е траел, в зависимост от условията, от няколко до няколко десетки години. В заселническата привилегия е определян в пари размерът на данъка, който ще бъде плащан на господаря след изтичане на гратисния период. По този начин наемът (чиншът, от нем. *census*) става основна форма на феодалната рента, докато натуралната (в селскостопански продукти) и отработъчната рента се запазват като допълнителни форми. Величината на наема е била свързана с размера на стопанството, възлизащо обикновено на един лан земя (най-масово прилаганият хелмински лан е равен на около 17 хектара). Така се създават големите самостоятелни стопанства. Наред с тях обаче се появяват и стопанства на градинари и овощари, които трябвало да осигурят наемна работна ръка, необходима за периода на усилена селскостопанска работа.

Въз основа на заселническата привилегия основателят е получавал стопанство от няколко лана, а често пъти и допълнителни правомощия – за построяване на мелница, кръчми, риболов и т.н. От момента на организиране на селото той става не-

гов солтис, тоест представител на господаря (пана), упълномощен да председателства съдебния състав, състоящ се от селяни, да взема 1/3 от съдебните такси и да събира наемите, дължими на господаря. Освен това солтисите били задължени да носят военна служба. Тяхната функция се предава по наследство, докато съдебният състав е представлявал елемент от селското самоуправление. Заселниците са получавали лична свобода и правото да напускат стопанството, след като се издължат и го предадат на свой наследник.

Освен правото на самоуправление, създаването на селския съд от първа инстанция и определянето на размерите на наемите и другите плащания голяма роля играе свързаната с колонизацията по силата на немското право пространствена реорганизация на селото. Изграждат се големи села с компактно строителство. Масивът от земя са разделя на три части (ниви), на които всяка година се засяват последователно есенници, пролетници или се оставя угар. Така системното прилагане на триделната система става задължително и е свързано с пространственото разположение на участъците. Това улеснява оранта с тежък плуг и увеличава реколтата.

Правата, дадени на заселниците, са много изгодни за тях както от гледна точка на материалните условия, така и на свободата за самоуправление. Впрочем не би могло да бъде другояче, щом стремежът е бил да се привлекат заселници към Полша. Това е обърната към бъдещето политика, благодарение на която се увеличава броят на селата и населението, развива се земеделската продукция, а оттук нараства и сумата от плащаните наеми, събирани от приносителите на документи за наемане. От голямо значение за цялото стопанство е било точното определяне на размера на наема. Благодарение на това селяните са получавали сигурност, че след издължаване на налога ще могат да се разпореждат с остатъка от продукцията. Определянето на рентата в пари означава възможност за контакти между селото и града. Продавайки реколтата, селяните са получавали средства не само за да платят наемите си, но и да закупуват изделия на градското занаятчийство – железни земеделски сечива,

памучни и вълнени тъкани, сол, докарвана понякога от най-отдалечени райони. От друга страна, доставката на храни, увеличена благодарение на нарастването на земеделската продукция и интереса на селяните да я продават, съдейства за развитието на градовете.

Благодарение на натуралния прираст през втората половина на XIII век се увеличава и броят на търсещите работа местни селяни. Те също били настанявани въз основа на немското право поради по-голямата привлекателност на неговите принципи и ползите, които то е носело и за двете страни – и за селяните, и за феодалните панове. Следващ етап от разширяване обхвата на действие на принципите на настаняването въз основа на немското право става пренасянето върху това право на вече съществуващи села. Процесът е свързан с тяхната реорганизация и с ликвидирането на предишните видове данъци и повинности. По този начин изчезва служебната организация, която при новата ситуация става излишна, тъй като развитието на градовете и градското занаятчийство, както и на местната търговия позволява да се купуват занаятчийски произведения с по-високо качество. В много от съществувалите някога села, действащи по силата на полското право, са приети част от заселническите принципи, като например правото за напускане на селото и облагането с наем.

Първите грамоти за основаване на градове по силата на немското право са засягали вече съществуващи селища. Пренасянето им върху немското право е представлявало дълбока реформа, но елементът приемственост е доста силен, така че много рядко е възниквало градско селище на голо поле.

Най-ранните грамоти на градове са дадени в Шльонск. Една от тях визира през 1235 г. Шрода на Шльонск. Нейното право, опряно на образеца, валиден за Магдебург, по-късно се превръща в модел за другите полски градове. Наречено е шредско право. Друг вариант на магдебургското право, наречено хелминско (за основаването на Хелмно през 1233 г.) действа на север в полските земи и в държавата на кръстоносците.

Движението по основаване на градове продължава и през

следващите столетия, с тази разлика, че през XIV век се увеличава броят на новите центрове, изникващи на голо поле. Тези акции са организирани от основатели, удостоявани за това с наследствения пост на войта и щедро дарявани със земя, с правото да строят мелници, да вземат част от наемите и съдебните глоби, както и да отварят магазини и месарници. Основаването на градовете е означавало изключването им от съдопроизводството на княжеските чиновници и преминаването на тези функции към войта, който се е ръководел от принципите на магдебургското право. Основно право на заселниците е била личната свобода, а елемент от самоуправлението – „лавата", тоест избираният от гражданите състав от съдебни заседатели. Градовете получавали гратисен период, след който е трябвало да се събират наемите, определени със закон и съобразени с градските парцели, магазините и занаятчийските работилници.

Пространствената реформа в основаните градове се състои в отказ от системата на хаотично застрояване в полза на прецизно очертания пазарен площад и мрежата от улици. Централна точка става пазарният площад (*rynek*), около който се строят месарници и магазини, както и седалището на властите – кметството (*ratusz*). В ъгловата част на пазарния площад е оставян голям парцел, на който са издигали енорийската църква (*fara*). Цялото останало пространство между създадената от улиците мрежа е разделяно на парцели. Прилежащите до ринека са били по-скъпи и обложени с по-големи такси, отколкото парцелите по дължината на улиците, далеч от центъра, край градските стени. Собствеността върху парцелите се е онаследявала.

В момента на основаването успехът никога не е бил гарантиран. Форма на осигуряване на доставките от храна и евентуална възвръщаемост на материалните средства е било предоставеното на войтовете и градските общини право на експлоатация на реките, изграждане на мелници, риболов. Правните промени обхващат и миньорските селища. Докато през ранното Средновековие в мините работели роби, то през XIII век на миньорите са дадени права, близки до градските, като се е отчитала и спецификата на тяхната работа. Миньорското право за-

сяга организацията на работата в мините за сребро и злато на Шльонск и за сребро, олово и сол в Малополша. В резултат на масовата миграция Шльонск се превръща в територия за съвместното съществуване на две етнически групи. В останалите райони броят на немските колонисти е значително по-малък. Те били концентрирани в градовете, особено по-големите, и принадлежели към по-богатата и влиятелна, но по-малобройна прослойка на патрициата, докато полското население там е представлявало по-бедното мнозинство. За многоетничния характер на градските общини през XIII век съдейства и появата на еврейски общности. Заинтересовани от развитието на търговията и в желанието си да се ползват от парични заеми, полските князе дават на евреите привилегии, определящи тяхното самоуправление и собствено съдопроизводство. От това население често пъти се рекрутират митничарите, събирачите на такси и управителите на княжеските монетни дворове.

Подобни явления се наблюдават и сред духовенството. Увеличеният брой на ордените, настаняването в Полша през XII век на цистерцианците, йоанитите, премонстрантите (регулярни каноници, норбертианци), а през XIII век и на свързаните с градовете мендиканти – францисканци и доминиканци, води до нарастване броя на пришълците. Техните връзки с матерните манастири съдействат за запазването на етническата им обособеност. Чужденци се появяват и в средите на рицарството, на дворовете на полските князе, но в повечето случаи те бързо се полонизират.

Увеличеният брой чужденци, принадлежащи към различни езикови и социални групи, е резултат от относителната пренаселеност в Западна Европа и добрите правни и политически условия, предлагани на тези хора от страна на полските владетели. Князете водят тази политика с мисълта за един добре разбран собствен интерес, съвпадащ с интересите на цялото общество. Намаляването на данъчните тежести, ограничаването на арбитралността на властта чрез предоставянето на права, формирането на самоуправлението на градовете и селата оказват влияние върху живота на цялото общество. Политическата, правна

и стопанска промяна активизира дейността на всички социални групи.

Следователно XIII век е период на създаването на нови институции и нарастване на производството на материални блага. Това развитие не протича без сътресения и конфликти, макар че общият икономически успех смекчава напреженията.

Удостояването на определени групи от поданици и отделни лица с привилегии, определящи тяхното отношение към княжеската власт, както и правата, задълженията и формите на организация довежда до постепенното формиране на съсловия – големи обществени групи със собствен правен статус. Всяко от съсловията се формира по свой начин в различно време. Найрано от гледна точка на бързото приемане на външни образци и необходимостта от синхронизиране на църковната организация с принципите, управляващи повсеместната Църква, се оформя духовното съсловие. Църковната организация претърпява през XII и XIII век значително развитие. От времето на основаването на катедралите във Влоцлавек и Любуш броят на епископствата не се увеличава, тъй като поморийското (разположено в последна сметка в Камен) остава извън Гнезненската митрополия. Затова пък настъпва разрастване на вътрешната организация на отделните епархии чрез появата на енорийска мрежа и разделянето на епископствата на архидяконати. Засилва се ролята на катедралните капитули. Канониците изпълняват многобройни функции при управлението на епархиите и в организирането на училищата при катедралите. Честите визити на папските легати, като се започне от XII век, ускоряват пренасянето на полска почва на грегорианските реформи.

Към най-важните промени се отнася окончателното въвеждане през XIII век на целибата за свещениците, както и избор на епископите от катедралните капитули. Изборността на епископите представлява особено важна промяна, тъй като лишава князете от правото на инвеститура, макар и те да запазват влиянието си върху резултата от избора. Полската църква се бори за тези реформи под водачеството на гнезненския архиепископ Хенрик Кетлич (1199–1219). Стремейки се да извади Църквата от

княжеското съдопроизводство, той влиза в конфликт с великополския княз Владислав Ласконоги и дори бива прогонен от Гнезно (1206). Тогава заминава за Рим, където получава подкрепата на Инокентий III. Съперничещият с Ласконоги краковски княз Лешек Бяли се възползва от тази ситуация, поставя се под покровителството на папата и дава съгласие за първия канонически избор на краковски епископ (1207).

Освен въвеждането на изборност епископите се стремят към получаване на пълен съдебен и финансов имунитет. Привилегия за цялата Църква е дадена още по време на събора в Ленчица през 1180, когато Кажимеж Справедливи и останалите полски князе се отричат от правото си да изземват движимите имущества след смъртта на епископите (*jus spolii*) и ограничават данъците на църковните поданици с така наречената стация. От този момент епископите се стремят към получаване на привилегии, но не персонални, за отделни блага или институции, а за цялата Полска църква. Получават ги през 1210 г. на събора в Божикова от князете Лешек Бяли, Конрад Мазовецки и Владислав Одониц, както и във Волбор (1215), където към благодетелите на Църквата се присъединява и Кажимеж Ополски. Във Великополша Владислав Одониц потвърждава през 1234 г. тези отстъпки в полза на архиепископ Пелка. Но в Шльонск вроцлавските епископи водят дълга борба с князете, завършила успешно едва в края на XIII век при княз Хенрик IV Пробус (1273–1290).

Наред с епархийската и енорийска организация важно значение за Полската църква има увеличаването на броя на орденните и техните манастири. Към най-старите бенедиктински манастири в Тинец и Могилно през XI и началото на XII век се присъединяват манастирите в Люблин, Плоцк, Шечехов, Лишец и Вроцлав. Част от тях са основани изцяло или отчасти със средства на богатите родове. Но през XII век бенедиктинският орден преживява криза, а по-голяма енергичност проявяват орденните на цистерцианци, регулярни канониците и норбертианци. Особено многобройни в Полша са цистерцианските строежи. За разлика от бенедиктинците тези монаси не са подчинени на местния епископат, а на своя матерен манастир, намиращ се извън Полша.

През XIII век в полските градове се появяват манастири на просещите ордени. Първият доминикански манастир е създаден в Краков през 1222 г. благодарение на усилията на епископ Иво Одровонж, а няколко години по-късно се появява и полска доминиканска провинция. Францисканците се настаняват във Вроцлав и в Краков през 1236 г., три години по-късно е формирана чешко-полска провинция. Бързото разпространение на просещите ордени, които в края на XIII век разполагат в Полша със 78 манастира, е тясно свързано с развитието на градовете. Също и мендикантите са изключени от епископската власт и се подчиняват на властите на целия орден, чиято резиденция е извън Полша.

Нарастващото значение на рицарството по време на териториалната разпокъсаност е следствие от икономическата самостоятелност на тази група, както и от политическите промени. Подялбата на страната довежда до увеличаване броя на висшите длъжности, тъй като вътрешната структура на отделните княжества е представлявала продължение на държавната организация отпреди териториалното раздробяване.

В териториалното администриране се запазва значението на окръзите, от XII век наричани кастелании. Наред със стоящите начело кастелани се запазват длъжностите на войския (заместник на кастелана), градските съдии, хоронжите (знаменосци).

През първата половина на XIII век поддържането или удостояването с принадлежност към рицарското съсловие зависи от придобитата земя и дадените от княза привилегии. Част от редовите войници, произхождащи от някогашните свободни кметове, изгубват земите си и обществената си позиция, изпадайки до прослойката на крепостните селяни; по-малката част продължава да се бори за по-висок статус. В края на XIII век процесът на оформяне на рицарското съсловие още не е завършен. За рицар е смятан човекът, притежаващ земя по силата на рицарското право (*jure militari*). По-голямата част от редовото рицарство получава в течение на XIII век съдебен и финансов имунитет. В замяна на това то се задължава да участва с коне във военните походи. Полска специфика е липсата на каквото и да било прав-

но разграничение в рамките на рицарската прослойка, отсъствието на вътрешна йерархия, разделяща рицарите според феодалните принципи на васали и сеньори. Многобройната рицарска група има за единствен сеньор владетеля княз и всеки рицар се чувства подвластен само на него.

Организацията на рицарството като обществена група се опира на родовите връзки. Наред със старите знатни родове се оформят нови, появяващи се не само на основата на кръвна връзка, но и на общия живот. Това са така наречените гнездови родове. Те осигуряват обществено положение на всички, в това число и на икономически по-слабите си членове. Принадлежността към рода, засвидетелствана от родствениците, постепенно става основният начин за доказване на рицарския статус. На прехода между XIII и XIV век символи на родовете стават гербовите знаци, които от лични се превръщат в наследствени, както и девизите – тоест бойните викове. По този начин през XIV век се оформят хералдичните родове.

Рицарите се ползвали също така от специални привилегии, подчертаващи техния по-висок обществен статус. По-висока, отколкото за селянина, е била глобата за убийство на рицар (главизна) или неговото раняване (навязка). Рицарите имали правото да плащат свободен десятък, тоест да избират църквата или друга църковна институция, на която да го дадат (за другите съсловия съществува задължението към енорията). Много важно разширение на правата е възможността за наследяване на недвижимите блага по сребрена линия, а когато тя липсва – от жените.

Още през XIII век на няколко пъти са давани привилегии за цялото рицарство. Първата от тях е привилегията от Чен, дадена през 1228 г. от княз Владислав Ласконоги в момент, когато той се стреми към краковския трон. В края на века подобна привилегия дава на малополското рицарство чешкият крал Вацлав II. Но практиката за даване на привилегии за цялото рицарско съсловие става масова едва през следващите столетия. По същото време се оформя и градското съсловие и неговите права са формулирани в привилегиите за основаване на градовете. За разли-

ка от духовенството градското съсловие получава привилегии за отделни градски общини. Но тъй като тези привилегии са опрени на магдебургското право, правната ситуация на отделните градове не се е различавала. Градското съсловие е било вътрешно диференцирано на група на патрициата (богатите търговци, собственици на парцели и къщи в градовете, често пъти притежатели и на поземлени имоти) и простолюдие – съставено от занаятчии и дребни търговци. Членовете на тези две групи са притежавали наследствено право на гражданство за разлика от останалото население на градовете – беднотата, наречена плебс.

Още през XIII век извън общите форми на организация на градовете, определени по време на основаването, започват да се появяват цехови организации, обединяващи занаятчиите. Цеховете постановявали правилата за усвояване и упражняване на занаята, контролирали регламента в работата и продажбите, представлявали среда за религиозен и колективен живот. В Полша обаче не се появяват търговски гилдии, а интересите на търговците са охранявани и надзиравани от градските съвети. Поради продължаване на заселническата акция през следващите векове градското съсловие остава отворено за нови, разполагащи със средства заселници.

За разлика от много други европейски страни, където освен духовенството и рицарството е съществувало само третото съсловие, в Полша селяните формират отделно от градското съсловие. Правната основа на селското съсловие не е била така прецизна, както при останалите. Неговата организация само отчасти е определена с настанителните привилегии, тъй като не всички села са ги получавали. Това води до различия в правата на жителите от различните селища. Фактор, обединяващ селското съсловие извън тези различия, става всеобщоприетият принцип за наследяване на правото на обработка на земята, правото на напускане на селото, както и облагането на стопанството с наем, съответстващ на ареала. Селското съсловие, така както и градското, оставало отворено. И през XIII, и през следващите векове в него се вливат нови хора – преселници и разорени членове на други съсловия. Част от селячеството аван-

сира, пренася се в градовете, където получава граждански права, а в спорадични случаи влиза и в духовенството и рицарското съсловие.

XIII век не донася окончателно оформяне на съсловията, с изключение на духовенството, но процесът е доста напреднал. Определянето на правата и организирането на големите социални групи влияе върху характера на княжеската власт и политическата организация на цялото общество. Основен принцип на съсловността е, така както и в другите европейски страни, задължението на владетеля да спазва съсловните права. Князът престава да бъде арбитрален господар на своето княжество и се превръща в страж на съществуващия в него правов ред. Правата на отделните съсловия са били различни, но за тогавашните хора това неравенство е изглеждало естествено и неизбежно. Никое от съсловията обаче не е било лишено от права, което е важен фактор за политическата стабилизация.

Периодът на териториална раздробеност в Полша донася твърде разнопосочни резултати. От една страна – чувствителни териториални загуби, от друга – вътрешно преустройство, стопанско и обществено оживление, разширяване и утвърждаване на правата на различните групи население, а заедно с това разширяване участието във властта на духовенството и рицарството. Това са фактори, приближаващи полското общество до формите на държавна и стопанска организация, съществуващи в по-развитите страни на Западна Европа.

Независимо от разпокъсаността на множество княжества, в съзнанието продължава да живее усещането за единна полска държава. Най-видният хронист от този период, Винценти Кадлубек, както и авторите на други текстове – годишници, календари, жития на светци, разглеждат Полша като едно цяло, плод на общата история и култура на съвременните им поляци. Будещото гордост наследство на миналите векове е било очевидно за хората, стремящи се да опознаят историята на своята страна, и е подсилвало този елемент на единство. Нещо повече, забелязано е, че страната е населена от етническа общност, която е определена с термините *natio* и *gens*. Първият от тези термини под-

чертава общия произход на поляците, вторият – общия език. На този фон не е за учудване, че в епоха на териториална раздробеност се запазва терминът, употребяван във времената на държавно единство – *Regnum Poloniae.* За писателите от онази епоха Полша през XII и XIII век представлява политическа цялост, независимо че те признават неоспоримото, а до средата на XIII век дори и желано, разделение на страната на области.

Елементите на единство присъстват впрочем не само в съзнанието на просветените елити, но намират и своя институционален израз. Полските княжества са били свързани преди всичко от общата династия. Династичното съзнание се засилва паралелно с нарастването на интереса към историята. Сред Пястите се появяват имена като Шемовит, Лестек (Лешек), Шемомисъл, напомнящи най-древните предци на династията. До тях се нареждат, разбира се, имената на славните им наследници – Мешко, Болеслав, Кажимеж и Владислав. Към тях се прибавя традицията на новите имена – Хенрик, Конрад, приети благодарение на брачните връзки на полските князе с дъщери на немски сановници.

Освен династичното съзнание важна роля играе правото, диктуващо властта в полските княжества да бъде държана от управляващия род. Затова в случаите на отмиране на някоя от линиите на опразнените местни тронове са избирани Пясти от други княжества. Политическите договори за предаване на княжеството приживе или посмъртно също са сключвани в рамките на династията.

Друга освен династията институция, осигуряваща единството на разделеното Полско кралство, е Църквата. Полските земи са принадлежали към една – полската Гнезненска митрополия. Разпространението на провинциалните синоди поддържа нейното единство, което не е нарушено въпреки извоюването на известна самостоятелност от страна на краковското и вроцлавското епископство. Подобно значение има и създаването на полските доминиканска и францисканска провинции, макар че в това отношение в края на XIII век настъпва провал, когато Шльонск е откъснат от полската провинция на францисканците.

Материален и същевременно символичен израз на единството на *Regnum Poloniae* са били съхраняваните в катедралното хранилище в Краков полски коронационни инсигнии – короната, жезълът и копието на свети Мавриций. Последното е дар от император Отон III за Болеслав Храбри, а короната и жезълът принадлежали на Болеслав Смели.

Чувството за езикова общност у поляците става по-силно, когато се конфронтира с немския език на колонистите и на немските свещеници и монаси, пристигащи в Полша. Ограничени само до писмените извори, познаваме преди всичко конфликтите на тази основа в рамките на Църквата. Те възникват през последните десетилетия на XIII век, а проблемът се оказва толкова важен, че на синодите в Ленчица през 1285 и 1287 г. Полската църква под ръководството на архиепископ Якуб Швинка взема решение за задължителното владеене на полски език от свещениците и тълкуване на истините на вярата на полски език. Причина за тези решения само отчасти е нашествието на немски каплани, занаятчии и селяни към Полша. Не по-малко важно е създаването на енорийската мрежа и разширяването на мисионерската роля на Църквата сред цялото общество. Промените в религиозността диктуват не само налагането и механичното проповядване на вярата, ритуалните действия и символите, но и тълкуването на нейните истини пред вярващите. Практически израз на тези решения са появилите се сборници с проповеди на полски език, чийто пръв известен ни списък датира от началото на XIV век. Проява на полската религиозност е също текстът на най-старинната запазена песен на полски език – „*Богородица*", появила се в края на XIII век.

Можем да посочим цял ред общохристиянски елементи, свързани с родните, в скулптурата и живописта от това време. Към най-прекрасните творби с такъв характер се отнасят гнезненските врати (XII век), отлети в бронз и представящи сцени от живота на св. Войчех, плоцките врати – прославящи сред библейски сцени меценатa на изкуството, местния епископ Александър от Малон, прекрасните катедрални тимпанони от Стшелно и Вроцлав, които изобразяват князете и знатните, даряващи на

Христос и Мария църкви, а също стенната живопис – от XIII век вече готическа, – с помощта на която истините на вярата и историята на повсеместната Църква стават достъпни за вярващите.

Обединителните стремежи намират най-висш, идеологически израз в култа към полските светци. Вече споменахме култа към св. Войчех. През XIII век са канонизирани следващите полски светци, при което общополско значение придобива култът към епископа св. Станислав. Той произхожда от Краков в края на XI век, но особен смисъл придобива в началото на XIII век. След канонизацията през 1253 г. този култ става символичен израз на полските обединителни стремежи. Като прави аналогия между посеченото тяло на мъченика и чудното му сращване отново и съдбата на Полша, авторът на пространното житие на св. Станислав – Винценти от Келце, пише: „И както той [крал Болеслав] посече тялото на мъченика на много части и ги разхвърля на всички страни, така Господ раздели кралството му и допусна много князе да управляват в него... Но така както Божието могъщество направи светото тяло на епископа и мъченика такова, каквото беше, без следа от раните... така и в бъдеще заради неговите заслуги ще се върне към предишното състояние разделеното кралство."

Пожелания, изразявани така горещо, е трябвало да доведат до обединително действие.

Глава III

CORONA REGNI POLONIAE

Териториалната раздробеност, така изгодна за светската и духовна аристокрация през XII век, сто години по-късно се превръща в бреме за всички обществени групи. Тя създава големи затруднения за Църквата при организиране на работата в цялата провинция. Делението на епархии не се покрива с все по-раздробените княжества, а вътрешните им различия не съдействат за провеждането на единна и последователна политика. Разположените на терените на няколко области имения усложняват живота на едрите земевладелци, а слабостта на княжествата подрива авторитета на сановниците, особено що се отнася до външната политика. Както знатните, така и редовото рицарство идентифицират своите цели с целите на собствените си родове. Фамилните връзки, свързващи рицарите от различни области, са фактор, съдействащ за политическата интеграция, но неведнъж изправят родствениците пред конфликта на лоялността – към рода или към местния княз. Единствено силната държавна власт е можела да гарантира запазване на придобитите съсловни привилегии както на редовото рицарство, така и на градското съсловие и селяните.

Областното разделение затруднява и дейността на търговците, тъй като обременява търговията с риска от междуособни борби и необходимостта от плащане на мита и такси по многобройните граници. Развитието на междурегионалната и вътрешната търговия, контактите между големите полски градове, както и с чешките и западногерманските, дават тласък на обединителни-

те стремежи у градското население. Но в него действат и противоположни тенденции, произтичащи от съперничеството между по-големите центрове или от локалните интереси на по-малките градове.

За всички обществени групи аргумент в полза на обединението става нарастването на външната заплаха, особено осезаема през втората половина на XIII век. Към трикратните монголски и честите яджвингско-литовски нашествия се прибавя бранденбургската заплаха и загубите за сметка на кръстоносците. След като експанзията на чешките владетели към Австрия е отблъсната от Рудолф Хабсбург, в края на столетието те обръщат очи към полските земи – към Шльонск и Малополша, и се стремят да ги поставят под своя зависимост. Отговор на нарастващата заплаха и външния натиск става стремежът към обединяване на държавата. Това обаче не е лесно постижима цел. Защото пътят към нея и към избора на центровете и властите, които трябва да я реализират, се оказват проблематични. Така както цялото общество, пястовските князе също се стремят към обединение. Но всеки от владетелите иска това да стане под негова егида, а не за негова сметка. Теорията за равенство в правата на всички Пясти пречи да бъде възприето върховенството на някой от членовете на нароилата се династия. На практика най-големи шансове да получат кралската власт имат князете, управляващи най-големите и богати княжества. В края на XIII век става възможно обединяването на Полша на основата на Великополша, Малополша и Шльонск, както и под егидата на чешката държава. Борбата между тези центрове изпълва края на XIII и началото на XIV век, довеждайки в крайна сметка само до частично обединяване на пястовските области в единно Полско кралство.

Спорна се оказва не само личността на династа и конкретната територия, но и обществената база за обединението. То е можело да се осъществи както при сътрудничеството на всички или повечето обществени групи, така и под водачеството или решителното превъзходство на една от тях: духовенството, висшите сановници, рицарството или гражданството, или един от региони-

те на страната. Борбата между малките княжества обединители и привърженициите на център, разположен в едно или друго княжество, се кръстосва с борбата на обществените групи за лидерство и устройствена система на бъдещото кралство.

Първи опит за обединяване на държавата предприема през втората половина на XIII век Лешек Чарни, краковски, сандомирски и шерадзки княз. Князът се радва на подкрепата на гражданството, особено на краковското, на което дава привилегията за укрепване на града със защитни стени. Смъртта му през 1288 г. прекъсва обединителните стремежи, тъй като Лешек Чарни не оставя наследник. В Сандомеж и Шерадз се възкачва неговият брат, бресткият княз Владислав Локетек, а Краков е завладян от вроцлавския княз Хенрик IV Пробус, който измества оттам привържениците на Локетек. Опирайки се на града, символ на единството на Полша, и на неговото гражданство, тясно свързано с градското съсловие в шльонските градове, както и благодарение на връзките си с двора на чешките крале, Хенрик IV предприема усилия да получи короната, прекъснати от скоропостижната му смърт през 1290 г. В завещанието си той предава краковската област на великополския княз Пшемисъл II, а вроцлавското княжество – на Хенрик Глоговски. В Шльонск обаче избухват борби за наследството и се стига до по-нататъшно раздробяване, а отделните княжества се оказват под натиска на чешките власти. Вследствие на това шльонската провинция, която от гледна точка на стопанското си развитие, броя на градовете и финансовите си капитали е била водеща в Полша, изгубва шансовете нейните владетели да осъществят обединението.

Кралят на Чехия Вацлав II се стреми не само да постави под своя зависимост отделните шльонски княжества, но и да завладее Краков. Подкрепят го част от малополските сановници начело с епископ Павел от Пшеманкув, избран на краковския трон (1290).

Пшемисъл II се оттегля от признатата му със завещанието на Хенрик IV столица, отнасяйки във Великополша кралските инсигнии. През 1292 г. войските на Вацлав II изтласкват Владислав Локетек от Сандомеж, след което го обсаждат в Шерадз и го

принуждават да капитулира. Така чешкият крал става господар на малополските княжества, както и сюзерен на няколкото васални шльонски княжества, на шерадзкото и бресткото княжество. Една толкова обширна, макар и поставена в зависимост въз основа на различни принципи територия давала основание за предприемане на стъпки за спечелване на кралската корона.

В същото време усилия за придобиване на короната предприема и великополският княз Пшемисъл II. През 1294 г. той наследява по силата на по-ранен съюз с Мшчивуй II (Мшчуй) Гданското Поморие. Подкрепя го гнезненският архиепископ Якуб Швинка и духовенството на двете провинции, както и рицарството, което се стреми да запази позицията на Великополша в бъдещото кралство. През 1295 г., след получаване на съгласие от страна на папата, Пшемисъл II се коронясва в гнезненската катедрала. В церемонията са използвани инсигниите, изнесени пет години преди това от Краков.

Смъртта на краля прекъсва делото по възстановяване на държавното единство. През февруари 1296 г. Пшемисъл II е убит. Убийците са изпратени от бранденбургските маркграфове, а в организирането на покушението участват опозиционно настроените великополски нотабили. Леснотата, с която този удар унищожава кралството, доказва слабостта на неговата материална и организационна база.

Към наследството на Пшемисъл II посягат Хенрик Глоговски и Владислав Локетек (през 1296 г. шерадзки, ленчицки и брестки княз). Великополша е разделена между двамата конкуренти, а Гданското Поморие се пада на Локетек. Градовете поддържат Глоговски; духовенството и рицарството – Локетек. Когато последният, след изгубени битки с Вацлав II Чешки, е принуден да приеме васална зависимост (1299), изгубва и подкрепата на великополяните, стремящи се към водеща роля на своята област. Вацлав II навлиза с войските си във Великополша, постига формален избор, завладява също Поморието, част от Куявите, шерадзките и ленчицките земи и благодарение на обединението под своя власт на по-голямата част от полските земи се коронясва за полски крал в Гнезно през 1300 г. Коронацията с

помощта на инсигниите на Пшемисъл II извършва – така както и през 1296 г. – архиепископ Якуб Швинка, неуморен привърженик на обединението на базата на Великополша. Но обединяването на полските земи под управлението на Вацлав II не е пълно. Извън кралството остават части от шльонските, куявските и мазовецките княжества.

Понеже кралят обикновено е пребивавал в Чехия, за управлението на Полша си е служил с наместници – старости, на които е предоставял много широки пълномощия. Старостите били назначавани за отделните области, а не за цялото кралство. Така Вацлав не създава централна администрация, запазвайки областната обособеност при управлението на страната. Учредяването на институцията на старостите дава на краля свобода на действие, освобождавайки го от задълженията, поети в документа от 1291 г. за малополяните, в който обещавал да не назначава на висши длъжности лица с чужд произход. Това обаче не засягало новоучредените постове. На практика старости са ставали най-често доверени лица на краля, пришълци от Чехия, които в Полша – не без основание – са обвинявани в злоупотреби и несъобразяване с интересите на страната.

Вацлав II се радва обаче на подкрепа от страна на важни сектори от полското общество. Съдейства му духовенството, и то както съсредоточеното в Гнезно, така и свързаното с краковското епископство. Тамошният епископ, понемченият поляк от Шльонск Ян Муската, става краковски староста за Малополша и стожер на властта на Пшемисловичите. Положителните страни на чешкото владичество в Полша почувствали градовете, особено свързаните с търговските центрове в Чехия и Германия. Немският патрициат на по-големите градове се възползва от периода на вътрешно спокойствие и мир, от улесненията в установяването на контакти с партньорите си от юг и не чувства – за разлика от другите обществени групи – чуждия характер на управлението на Пшемисловичите.

Най-малко причини за задоволство са имали рицарството и знатните, отстранени от най-важните постове на старостите и уязвени от подкрепата, която кралят дава на чужденците. Засег-

нат бил не само престижът, но и интересите на сановниците. Дребното рицарство пък чувствало болезнено тежката ръка на старостите, които скрупульозно, а често пъти и над допустимото събирали данъците и в името на защита на държавните интереси обуздавали рицарските грабежи и своеволие. Вацлав II е могъл да посегне към полската корона благодарение на военната и икономическа мощ на чешкото кралство, както и поради това, че борбите между Пястите и различните групировки в Полша довеждат до блокиране на пътя към обединението, което всички желаели. Коронацията на Вацлав сломява тази бариера и в това се състои нейната важна, позитивна роля за Полша. Само след няколко години обаче преобладаващата част от обществото се обръща с надежда към своите естествени господари – Пястите.

За това съдейства международната ситуация. Вацлав II Чешки се ангажира в борбата за унгарския трон, опразнен след отмирането на династията на Арпадите, и през 1301 г. постига коронация на своя син за крал на Унгария. Перспективата за съсредоточаване под управлението на Пшемисловичите толкова много държави предизвиква съпротива у техните конкуренти – Албрехт Хабсбург и другите немски владетели, част от унгарските аристократи и което е по-важно – на папа Бонифаций VIII. От това се възползва изгоненият от Полша Владислав Локетек, който през 1304 г. начело на своите унгарски привърженици превзема Сандомирската земя, подкрепян от голяма част от местното рицарство и гражданството на Сандомеж. През 1305 г., в хода на подготовката за поход срещу Локетек крал Вацлав II умира. Синът му Вацлав III се отказва от властта си над Унгария, за да доведе докрай конфликта с папството и Хабсбурга. В същото време той се опитва да запази полския трон. За да си осигури помощта на Бранденбург, се отказва в полза на тамошните маркграфове от Гданското Поморие. Договорът не влиза в сила, но отслабва позициите на Вацлав III в Полша. Вследствие на това нараства популярността на Владислав Локетек, който за една година завладява освен Сандомирската земя също и Куявите, шерадзката и ленчицката земя. Великополша се оказва под

властта на Хенрик Глоговски, а краковската земя управлява от името на Вацлав III епископ Ян Муската, въвлечен в ожесточени борби с привържениците на Локетек.

През 1306 г. Вацлав III организира военен поход в Полша, но още на чешка територия е убит от местен аристократ. С Вацлав III се прекратява династията, управлявала Чехия от началото на тяхната държавност. В Полша това събитие отваря окончателно пътя на Владислав Локетек към властта. След завладяването на Гданското Поморие той започва борба за краковската земя, отстранявайки екипа на Муската. Полският княз получава и подкрепата на архиепископ Якуб Швинка, който възбужда каноничен процес срещу епископ Ян Муската за неподчинение и злоупотреби и го анатемосва (1308).

Първите години на управлението на Владислав Локетек са изключително бурни и нелишени от значителни провали. Така по време на битките в Малополша бранденбургският маркграф атакува Гданското Поморие. Съдейства му местният род Швечи, чиито членове изпълнявали длъжността староста, както и немското гражданство на Гданск; рицарството обаче остава вярно на Локетек. Когато през 1308 г. бранденбургците обсаждат Гданск, полският княз е посъветван да се обърне за помощ към кръстоносците. Призованите рицари от Ордена отблъскват обсаждащите, но сами завземат Гданск, след което постепенно покоряват цялото Гданско Поморие. През 1309 г. Владислав Локетек се опитва безуспешно да преговаря. След краха на преговорите кръстоносците, търсейки съмнителни правни клаузи, изкупуват правата на Бранденбург върху Поморието.

Загубата на Поморието е събитие с огромна важност за бъдещата история на Полша, която тъкмо в момента на обединяване на кралството и на прага на века на разцвет на стопанството и търговията изгубва достъпа до морето. Нападайки християнски земи, Орденът на кръстоносците изменя на своите цели и предизвиква неизбежен конфликт с Полша. Този конфликт е решен след повече от сто и петдесет години борби. Един от неговите резултати е ускореното развитие на полското национално съзнание.

От отслабения авторитет на Локетек се възползва гражданството на Краков начело с войта Алберт. То иска да постави на полския трон чешкия владетел Ян Люксембургски, изявяващ претенции към полската корона като наследство от Пшемисловичите. През 1311 г. в Краков избухва бунт на немското гражданство. Националният немско-полски конфликт е отглас от нестихналия спор между концепциите за обединение. Бунтът е потушен от Локетек, войтът Алберт умира в изгнание и победна се оказва политиката за обединяване на Полша от собствен владетел, при подкрепата на мнозинството от рицарството и духовенството.

Освен пред трудния за решаване проблем за Поморието Владислав Локетек се изправя пред проблема за овладяването на Великополша, управлявана неумело от петимата ненавършили пълнолетие синове на Хенрик Глоговски. Нарастващото там недоволство разбира и използва издръжливият политик, борещ се за обединението, архиепископ Якуб Швинка, както и познанският епископ Анджей, които заплашват глоговчани с анатемосване. В Гнезно се стига до бунт на рицарството. На генерално събрание за владетел е избран Владислав Локетек. Той пристига във Великополша в началото на 1314, побеждава противопоставящото му се гражданство на Познан, предвождано от войта Пшемек, и става господар на областта, с която се свързвала идеята за Полско кралство.

Акт, увенчаващ дългогодишната последователна политика на Владислав Локетек и стремежа на полското общество към обединение, става коронацията на владетеля за крал на Полша. Подготовката започва със свикване на генерално събрание в Сулеюв през 1318 г. и изпращане до папата на молба за короната. От името на „манастирите, църковните капитули, славните мъже, князете, комесите, бароните, населението на градовете и крепостите“ на папата се описва състоянието на държавата, изложена поради липсата на крал на опасност от вътрешни безредици и набези на езичници. Папата се колебае, изправен пред претенциите на Ян Люксембургски. Официално препоръчва да се действа така, „че да не бъдат засегнати ничии права“. В тайна

кореспонденция обаче подкрепя недвусмислено стремежите на поляците и техния владетел.

Коронацията на Владислав Локетек и неговата жена Ядвига става на 20 януари 1320 г. в Краков. Извършва я гнезненският архиепископ Янислав, съпровождан от полските епископи. Тъй като Вацлав III е отнесъл от Великополша в Чехия някогашните коронационни инсигнии, изработват нови, които ще служат отсега нататък, чак до рухването на Жечпосполита. Коронацията е апогеят на делото по обединението. От този момент Кралство Полша става постоянен член на европейската общност и тази позиция не е разклатена дори от прекратяването на династията (1370) и преминаването на короната към други владетели.

За Централна и Източна Европа, в това число и Полша, XIV век е период на бурен стопански, политически и културен подем. В същото време западните (Франция, Фландрия, Англия) и южните страни (Италия, държавите от Иберийския полуостров) преживяват сериозни сътресения, свързани с върлуващата чума, упадъка в производството, обезлюдяването и многобройните войни. Това е период на най-мощно развитие на Чехия, Унгария и държавата на Кръстоносния орден, както и на ускорена стопанска и политическа експанзия на Полша и Литва. Кръстосването в интересите на тези държави е източник за много конфликти.

През XIV век доминираща в тази част на Европа става идеята за суверенното кралство. Претворяването ѝ на практика става възможно поради равновесието в силите на противоборстващите страни, както и благодарение слабостта на империята, която не се изкушава да наложи волята си на средноевропейските владетели. Наистина Полша и Унгария признават върховенството на папската власт, но това не нарушава тяхната суверенност. Процесите на създаване на суверенни кралства не обхващат всички руски земи. Единствено така наречената Залеска Рус, отхвърляйки постепенно властта на татарите, слага началото на независима руска държава. Повечето руски княжества, разпокъсани и изтощени от годините на чуждо господство, са завладени от Литва. От своя страна Червена Рус става обект на ек-

спанзия от страна на Унгария и Полша и в крайна сметка влиза в състава на Полското кралство. Това поставя началото на две многонационални монархии – Полша и Литва, които в края на века сключват съюз, надхвърлящ рамките на династична уния, опрян на общите интереси и съхранил се повече от 400 години.

В първите десетилетия на XIV век все още нищо не предвещава скорошен разцвет на Полша. Дори след коронацията на Владислав Локетек ситуацията на Кралство Полша продължава да е много тежка. Конфликтът с Ордена на кръстоносците се превръща в основен проблем на полската външна политика. Заплахата за поляците е още по-силна поради факта, че кръстоносците имат за свой съюзник чехите. В качеството си на наследник на Пшемисловичите Ян Люксембургски продължава да се титулова крал на Полша и се стреми към краковския трон или най-малкото към господство над част от полските земи. Продължавайки политиката на Вацлавците, той налага през 1327–31 васално господство над шльонските князе, което постига лесно, тъй като немският патрициат на Вроцлав и други шльонски градове симпатизира на чехите. В същата посока действа немското рицарство от обкръжението на князете, докато полското рицарство не представлява противотежест за тях.

Борейки се с противниците, всеки от които многократно по-силен от него, Владислав Локетек не е могъл да пренебрегне нито един от съществуващите конфликти. Невъзможно – особено в началния етап на съществуване на Кралството – е било да се резигнира от изгубеното Поморие, също така в сметката не влизали нито успокоението, нито пренебрегването на претенциите на чешкия крал към полската корона. Изправен пред могъщи и многобройни врагове, полският владетел едва избягва катастрофата на своята държава. Опора намира в съюзите, сключени по време на борбата за власт, тоест в началото на царуването си. Те се оказват трайни, трудни за разбиване от страна на противниците. На първо място това е съюзът с папството. В продължение на цяло столетие – от времето на изпращането на коронационната петиция (1318) до началото на XV век – папската политика съдейства на полската държава. Това е следствие от

разположението на политическите сили в Европа, както и от интереса на папите от редовното получаване на „светипетровото". Тези плащания натоварват значително полското стопанство, но осигуряват така необходимата политическа подкрепа. Съюзник на Полша е и Кралство Унгария. Управляващите там от 1308 г. Андегавени*, борейки се с чешките Люксембурги, се стремят към засилване на Полша заради конфликта ѝ с Чехия. Полско-унгарският съюз е скрепен с брака на дъщерята на Локетек Елжбета с краля Карл Роберт Андегавенски. Независимо от започналото по-късно съперничество между двете страни за територията на Галицка Рус, този съюз се запазва през цялото столетие. Но докато през първата половина на XIV век Полша е по-слабият партньор и до голяма степен зависима от решенията на съюзника си, през следващите десетилетия тя си спечелва равностойна позиция.

Заплахата, надвиснала над балтите от страна на кръстоносците, е причината потенциален съюзник на Полша да стане Великото Литовско княжество. Неговият владетел Гедимин прекратява грабителските набези към Полша, а през 1325 г. укрепва съюза чрез брака на дъщеря си Алдона със сина на Локетек – Кажимеж. Литовците вземат участие в полския поход срещу Бранденбург през 1326 г. Княжеството остава обаче проблематичен съюзник, тъй като е езическа държава.

Водеща идея за монархията на Владислав Локетек е обединението на всички полски земи в границите на ранносредновековното *Regnum* на Болеславовци. Това се е отнасяло до земите, оставащи извън Кралството: както Мазовше и Шльонск, така и Гданското Поморие. Опитите да бъдат завоювани обаче не се увенчават с успех поради слабостта на Полша и военното превъзходство на нейните противници, както и съпротивата на местните князе.

---

* Андегавенска или Анжуйска династия – управлявала в няколко европейски страни: 1131–86 в Йерусалимското кралство, 1154–1458 в Англия (Плантагенети), 1266–1442 в Неапол и Сицилия, 1308–82 в Унгария, 1370–99 в Полша (Людвик и Ядвига). (Б. пр.)

Владислав Локетек започва борбата за Гданското Поморие с дипломатически ходове. Той отправя оплакване в Авиньон, вследствие на което папата свиква съд, който трябва да разгледа доводите на двете страни. Процесът се води през 1320 г. в Иновроцлав. След изслушването на 25 свидетели тримата съдии (полски висши църковници) решават, че Орденът трябва да върне заграбената територия и да плати обезщетение. Кръстоносците отправят апелация до папата и не възнамеряват да се подчинят на решението на съда независимо от дадените му правомощия. Въоръжена светска сила по изпълнението на присъдата е могла да бъде само Полша, която не е в състояние да постави на колене кръстоносците.

През следващите години полският крал търси сближение с княжествата в Западното Поморие и води война с Бранденбург, прекъсната през 1329 поради растящата опасност от страна на кръстоносците. Войни с Ордена се водят от 1326 г. Крал Ян Люксембургски, съюзник на кръстоносците, завръщайки се от поход срещу езическа Литва, подчинява плоцкия княз Ванко. От своя страна Орденът завзема добжинската земя. През 1331 противниците планират съвместен поход, като войските им трябвало да се срещнат при Калиш. За щастие не успяват да координират действията си, но опустошават и ограбват полските земи. Тогава Локетек постига първия си военен успех, побеждавайки в битката при Пловце голям отряд от ариергарда на кръстоносците. Но през 1332 г. кралството му понася чувствителна загуба, тъй като кръстоносците заемат Куявите. В тази неблагоприятна ситуация с посредничеството на папския легат е сключено примирие.

През 1333 г. умира прехвърлилият седемдесет години владетел на Полша. След себе си оставя една отчасти обединена, но намираща се в опасност страна. Локетек може да бъде упрекван в склонност да решава конфликтите чрез войни, когато са липсвали сили за това. Но не можем да не се възхитим от издръжливостта на този княз, който след продължили години наред драматични борби успява да постигне кралската корона. Опирайки се на полските елементи, и преди всичко на полско-

то духовенство и многобройното рицарство, той реализира частично обединение на страната във форма по-близка до очакванията на поляците, отколкото са искали това другите претенденти. Полската политика е налагала съобразяване с възможностите на страната и международното ѝ положение. Неизбежните промени се извършват по времето на сина на Локетек – Кажимеж Велики (1333–1370). Продължавайки примирието с кръстоносците и ползвайки се от подкрепата на Унгария, на събора във Вишеград през 1335 г. Кажимеж постига отказ от претенциите към полската корона от страна на Ян Люксембургски срещу цената от милион и 200 хиляди гроша.

Разхлабването на опасния за Полша натиск, създаван от съюза между чехи и кръстоносци, позволява на Кажимеж да предприеме стъпки за възвръщане на земите, присвоени от Ордена. Чешкият и унгарският монарх издават през 1335 г. арбитражно решение, налагащо завръщане към състоянието отпреди войната. Орденът е трябвало да върне Куявите и добжинската земя, но да задържи Поморието и хелминската земя. Въз основа на това решение полският крал успява да си възвърне през 1337 г. част от Куявите. Две години по-късно получава от папата съгласие за възобновяване на съдебния процес в мазовецката, тоест неутрална Варшава. Съдиите – папският легат Галард де Карцерибус и Пиер дьо Пюи, след изслушването на повече от сто свидетели от различни съсловия присъждат кръстоносците да върнат Поморието и хелминската земя и да заплатят обезщетение за унищожените църкви по време на нашествията във Великополша. Кръстоносците, от самото начало оспорващи компетенциите на съда, постигат отменяне на присъдата в папската курия, но тя ограничава и политическата свобода на Ордена. През 1339 г. на втория събор във Вишеград Кажимеж Велики потвърждава правото на Ян Люксембургски над онези шльонски княжества, които били вече васални на Чехия. Кажимеж си осигурява и по-силна унгарска подкрепа срещу обещанието за наследяване на полския трон от династията Андегавени, но само в случай, че полският крал (тогава 29-годишен) няма мъжки потомък.

Резултат от реалистичната нагласа на полския владетел е

вечният мир, сключен с Ордена на кръстоносците през 1343 г. в Калиш. По силата на този мир Орденът връща на Полша целите Куяви и добжинската земя, а Гданското Поморие и хелминската земя задържа като „вечна милостиня", тоест признава полския владетел за свой благодетел. Ако вземем предвид могъществото на Ордена и слабостта на Полша, това е било изгодно решение. То приключва периода на драматични конфликти, предизвикани от агресията на кръстоносците. Но оставянето на Гданското Поморие в ръцете на кръстоносците се превръща в огнище за бъдещи конфликти. Не угасват взаимните обиди, натрупани през годините на войни, а кръстоносците се превръщат за поляците в символ на грабител и враг.

Усилията на Кажимеж Велики да си върне други земи на кралството носят само частични успехи. През 1343 г. полският крал сключва съюз със западнопоморските князе, като омъжва дъщеря си Елжбета за слупския княз Богуслав V. В същото време, поставяйки в шах отслабената Бранденбург чрез съюза си с Дания, Кажимеж получава през 1365 г. Дрезденко и Санток, а три години по-късно Чаплинек и Драхим. Полският владетел се опитва освен това да възпре напредващото чешко завладяване на Шльонск. Затова подкрепя независимия швидницко-яворски княз Болко, а през 1341–45 г. води война за Шльонск. Неин резултат е връщането на всховската земя (1343) – част от Великополша, завзета година преди това от глоговския княз. Но нарастването на могъществото на Люксембургите и поемането от Карл на императорската корона правят невъзможно продължаването на войната. През 1348 г. Кажимеж сключва мир в Намислов въз основа на статуквото. С успех приключва обаче борбата за оставането на Шльонск в Гнезненската църковна провинция.

Кажимеж засилва позицията си и спрямо мазовецките князе, търсещи помощ срещу литовските набези. Плоцкото, закрочимското и виското княжество са включени в Кралството след угасването на тамошната линия на Пястите (1351). Другите мазовецки княжества приемат васална зависимост, ограничена през 1355 г. от Шемовит III.

Териториално и етническо преобразяване на полската дър-

жава носи експанзията в посока на Червена Рус. Когато през 1323 отмира тамошната княжеска линия на Рюриковичите, тронът – с полско и унгарско съдействие – получава мазовецкият княз Болеслав Труйденович. Поради липса на потомство той от своя страна прави свой наследник полския крал. Така след смъртта на княза през 1340 г. Кажимеж организира военен поход и поема Галицкото княжество. Това слага началото на дълголетна война за Червена Рус, в която се сблъскват стремежите на местните боляри, Литва, Унгария и Полша, както и отстояващите своето господство над княжеството татари. Програмата за завладяването на Галич и Владимир си спечелва в Полша много силната подкрепа на най-влиятелните политически малополски панове, редовото рицарство и градовете. Знатните и рицарството разчитат на поземлени дарения, а търговците – на използването на нарастващия по значението си търговски черноморски път. Не по-малко атрактивни са солните богатства на Червена Рус. Тази подкрепа позволява на Кажимеж да организира нови походи през 1344, 1349 и следващите години, често пъти съвместно с унгарците. След отблъскването на татарското нашествие и сключването на съюза с Литва властта на полския монарх над територията на Рус е утвърдена. През 1366 г. нов въоръжен поход довежда до завземането на Волин и Подоле.

Завладяването на земите на Галицко-Владимирска Рус не означава тяхното инкорпориране в Полското кралство. Те си остават самостоятелна единица, което е подчертано в договорите с Людвик Унгарски (1350) за преминаването на Рус към унгарците, в случай че полският крал има мъжко потомство и наследяването на Андегавените в Полша се окаже неактуално. За самостоятелността на Рус решаващи са етническите, културните и религиозни различия. Фактор за интеграцията се оказва заселническата акция на терена на Рус, в това число и даването на магдебургското право на Лвов (1356), многобройните дарения на поземлени имения за рицарството, както и търговската експанзия на малополските градове.

Заслугите на дипломацията на Кажимеж Велики при извеждането на Полското кралство от необикновено трудната между-

народна ситуация в началото на трийсетте години са огромни. Водейки се от трезв реализъм, той намира решение за конфликтите, възвръщайки толкова исторически принадлежащи на Полша земи, колкото е било възможно. Заедно с това е затвърдено, благодарение на съюзите и собствената растяща сила, мястото на Полското кралство в централната част на Европа. Интересна демонстрация на това се оказва краковският конгрес на монарсите през 1364 г., по време на който полският монарх приема Карл IV Люксембургски, Людвик Андегавенски, Валдемар IV Датски, краля на Кипър Пиер, както и князете Болко Швидницки и Шемовит III Мазовецки, Богуслав V Поморски и бранденбургския маркграф Отон. Този конгрес има принос за утвърждаването на политическото равновесие в Централна и Източна Европа, постигнато след десетилетия войни и конфликти. Това е било равновесието на суверенни кралства, съответстващо на господстващото в тогавашна Европа убеждение за правото на независимост на коронованите владетели и техните държави.

Във външната политика изключителната личност на полския крал доминира над многочислените му и талантливи сътрудници. Кралят е създателят на принципите и методите на тази политика и с неговата личност се свързват постигнатите успехи. Над успешното и дълго царуване на Кажимеж Велики обаче е тегнела сгъстяващата се сянка на личния, а следователно и династичен неуспех, който е можел да се превърне в политически крах за кралството. Въпреки няколкото си брака Кажимеж не е имал законен син. Въпросът за наследяването на трона се превръща в един от основните и заедно с това най-трудни проблеми. Предаването на властта на някой от Пястите е щяло да бъде рисковано. На дребните, поставени във васална зависимост князе липсвал и авторитет, и средства, а борбите за трона биха могли да застрашат целостта на кралството. Затова все по-реален ставал договорът от Вишеград за предаването на наследството на Людвик Унгарски (внук на Локетек по женска линия). В периода на войните за Червена Рус тези права били отново потвърдени.

Кажимеж Велики се опитва да противопостави на унгарс-

кото наследяване на престола друг изход. Той оженва внука си, слупския княз Кажко, за литовска княжна (1360) и след това го осиновява, като планира той да получи правото на полския трон след Людвик Андегавенски. На смъртното си ложе кралят записва на слупския княз шерадското и ленчицкото княжество, както и добжинската земя и още няколко крепости. Това създавало – поради липсата на мъжко потомство и при Людвик – шанс за придобиване на трона от Кажко, както и спечелване за Полша на голяма част от Западното Поморие. Тези планове претърпяват неуспех. На княза не достигат сили, подкрепа в Полша и способности да се възползва от създадения му шанс. Трона поема Людвик Унгарски (1370–1382), който моментално пристига в Краков за извършване на коронацията.

Кралят имал своята постоянна резиденция в Унгария, а властта в Полша поверил на своята майка, Елжбета Локеткувна. В управлението си тя се опира на проявяващите благосклонност към връзките с Унгария малополски панове, докато великополяните остават резервирани. Незаинтересоваността на Людвик от полските работи довежда до териториални загуби: в Рус – на владимирската земя за сметка на Литва, в Мазовше – пълното еманципиране на Шемовит III, който завзема Сохач, Раве и плоцкото княжество. Бранденбург завладява отново Санток и Дрезденко.

Тези загуби предизвикват недоволство, подсилвано от съпротивата срещу влиянието на унгарските придворни на кралица Елжбета. В Краков на тази основа се стига до безредици. Не се ползвал с признание и друг представител на властта на крал Людвик в Полша – княз Владислав Ополчик, на когото кралят поверява през 1372 г. управлението на Галицка Рус. Възникват опасения, че Людвик планира присъединяването на тези земи към Унгария. От друга страна, Владислав Ополчик предприема енергична колонизационна акция в Рус, основава градове и многобройни села, привличайки полски и немски заселници. Създава се галицка митрополия (1375) с епископства в Пшемисъл, Владимир и Хелм. С личността на Владислав Ополчик е свързано също така довеждането от Унгария (в Ясна Гура) на паулините (1382) и

началото на култа към Ченстоховската Богородица. Периодът на властване на Людвик Унгарски носи – поради отсъствието на краля и непопулярността на неговите представители – нарастване на ролята на малополските аристократи.

Стабилизирането на мястото на Полското кралство в Централна и Източна Европа не би било успешно, ако военните и дипломатически акции не бяха подкрепени от нарастващата сила на обединена Полша. Тази сила произтича както от стопанския и демографски растеж, така и от реформите, укрепили държавната организация.

Територията на Полша на Кажимеж Велики възлиза през 1370 г. на около 270 хиляди км². В началото на неговото царуване броят на населението е 1,1–1,2 млн. души, в полските земи извън Кралството оставали още 0,9 млн. жители. В края на царуването на Кажимеж Велики на разширената територия броят на гражданите на Кралството възлиза на 1,8–2,0 млн. души. Това означава средна гъстота на населението 8–8,5 лица на км^2, тоест двукратно повече в сравнение с времето на възникване на полската държава през X–XI век. Естественият прираст в скàлата на четирите столетия се движи в рамките на 0,2% средно годишно, нараства значително през XIV век и достига около 0,4%. Благодарение на това, както и на миграцията на чуждите заселници броят на населението бързо се увеличава. В резултат средната гъстота на населението в полските земи се приближава (макар и да не е равна) до средната гъстота на населението в Европа. В средата на XIV век във Франция и Италия тя е около 28 души на км^2, в Германия – 15, в Англия – 10, докато в Рус – 2–3 души на км^2.

Продължилата повече от сто години колонизационна акция, нарастването на броя на населението и развитието на техниката и организацията на селския труд довеждат до увеличаване на селскостопанската продукция. В началото на XIV век размерът на реколтата се оценява на 3–4 зърна от 1 посято (докато през X век той е 1,5–2 зърна, през XII – 2–3 зърна), а в средата на XV век достига вече 4–5 зърна, като не се различава от средната европейска норма.

Нарастването на земеделската продукция става основа за естествения прираст, увеличава благосъстоянието на повечето обществени групи и води до ускорено развитие на градовете. В средата на XIV век градското население възлиза на 10–14 % от общия брой на населението, тоест около 200 хиляди души. В Кралството единствено Краков наброява 10–15 хил. жители, Познан и Сандомеж имат по 3 до 5 хил., а останалите градове – най-често по 1–2 хиляди. Извън границите на Кралството остава най-големият град, наброяващ 15–17 хил. жители – Вроцлав, към по-големите градове спадат Гданск, Торун, Елблонг и Хелмно. В епохата на Кажимеж Велики силно нараства броят на малките градчета. Възникналите по това време градове надхвърлят цифрата сто, тоест повече, отколкото в целия предишен период. Оформената мрежа от градове, след известни допълвания от края на XIV и през XV век, се оказва оптимална чак до XX век. Големите градове са свързани с чуждестранната търговия, използваща пътищата, водещи от Черно море до Балтика и от Рус към Чехия и германските държавици. От голямо значение е и трасето, свързващо Унгария с Малополша и отиващо по-нататък на север, към Великополша и Поморието. От югоизток са внасяни подправки и луксозни изделия на ориенталското занаятчийство, от Рус кожи, от Унгария метални изделия и злато, мед и вино, от Чехия и Германия – сребро и занаятчийски изделия. От Поморието, главно от Гданск, са докарвани херинга, сол и тъкани, внос от Западна Европа. Междуобластната търговия обхваща изделия на малополския рудодобив: олово, сребро, желязо и сол. В продължение на целия XIV век нараства значението на полската търговия с продукти на горското стопанство, скотовъдството, рибарството и земеделието. Нараства износът на дървен материал, смола, калий, кожи, а в края на XIV век се изнася и известно количество зърно. Влиянието на външната търговия върху обединяването на полските земи не е еднозначно. Защото тя носи външни обвързаности, пренасочващи интереса на шльонските градове към Чехия, на малополските – към Унгария и Русия. Все пак тези елементи на дезинтеграция, небезопасни по времето на Владислав Локетек, са овладени. Кажимеж Велики подкрепя развитието на

градовете, като основава нови градове, дава привилегии (изграждане, контрол над пътищата) на най-големите центрове, и, най-сетне, чрез привличане и подкрепа за пришълците – италианци, евреи, немци.

Голямо значение има формирането на мрежата от няколкостотин малки градове, центрове на местната търговия. Тези градчета влияят импулсиращо за земеделската продукция в собствения регион, снабдявайки селското население със занаятчийски изделия, в това число увеличаващи реколтата сечива, и въвличайки селяните в стоково-парична размяна. Тоест интензификацията на стопанството се извършва в относително силно обособени регионални среди, в малка степен свързани икономически със съседните или по-далечни региони поради различния набор от стоки на местната и по-широкообхватната търговия, както и различията в групите на дребните и едри търговци. В края на XIII и в началото на XIV век множеството малки градове и локални пазари са допринасяли за запазване на териториалното разделение. Включването на горски, животински и земеделски продукти в надрегионалната търговия е фактор, който свързва локалните стопански райони с по-широкия, общодържавен и външен пазар. Това става постепенно, но вече по времето на Кажимеж Велики локалните сепаратизми изглеждат отслабени или преодолени, а унифициращите тенденции в стопанството – посилни от дезинтегриращите. Това намира израз във финансовите реформи, довели до въвеждането на общополска монета – полския грош.

Решаващ фактор за изграждането наново на обединеното кралство са били стремежите на рицарството и духовенството. В същия дух – макар и не винаги осъзнати – са и очакванията на селското население. Във времената на Кажимеж за тази тенденция е спечелено и гражданството. Хронистите подчертават, че Кажимеж Велики започнал управлението си с преследване на разбойниците и възстановяване на вътрешния ред.

Правовото управление, подкрепено с авторитета на силната кралска власт, е улеснено от извършената кодификация на обичайното право. Статутите на Кажимеж Велики са изработва-

ни постепенно и издадени отделно за Великополша (Пьотрковски статути) и за Малополша (Вишлицки статути). Кодификацията дава възможност едновременно за въвеждане на предписания, засилващи кралската власт, и за уеднаквяване на законите, отнасящи се до отделните области. Заедно с това кодификацията на законите подпечатва окончателно съсловните деления. Освен общите статути са издадени и специални, като закон за десятъка и статут на солните находища. Същевременно това е период на разпространение на градското право. Сборникът магдебургски права е преведен през 1359 г. на латински, с което става достъпен на полската част от градския патрициат. Съставен е и сборник с *ортили* – тоест решения на Магдебургския градски съвет, представляващи образец за прилагането на правото в полските градове. По-късно (през XV век) сборникът е преведен на латински и полски език. През втората половина на XIV век се появяват *вилкерите* – наредбите, издавани от градските съвети, в това число и регламентиращите организацията на занаятчийските цехове.

Съдопроизводството е реформирано съобразно принципите на съсловното деление. За рицарството функционират земски съдилища, в чиито компетенции влизат гражданските дела и по-леките престъпления, и градски съдилища, в които участват старостите, разглеждащи тежките престъпления (оформени покъсно в т. нар. четири градски артикула – палеж, нахлуване в имот, пътен грабеж и изнасилване). Освен това през XIV век се учредяват подкоморските съдилища, които решават гранични спорове, както и съдилища, ръководени от областните събрания. Тъй като монархът е бил върховен съдия, а всички рицарски съдилища действат от негово име, прието е, когато кралят пребивава в дадена област, съдилищата да преустановяват своята дейност, а съдиите да се отправят при краля и да действат в рамките на дворцовия, тоест кралския съд.

Важни промени настъпват в градското съдопроизводство. Освен съдилищата на градските съветници и заседатели са образувани две по-висши инстанции. Върховният съд на магдебургското право, учреден през 1356 г. в краковския замък, разглеж-

да делата на солтиси и войтове от градове и села, основани въз основа на немското право. Най-висшата инстанция за жителите на този род населени места става кралският съд, наречен съд на шестте града, тъй като в него заседават назначени от владетеля комисари от Краков, Кажимеж, Бохна, Величка, Сонч и Олкуш.

Заедно с реорганизацията на съдебната система е налице стремеж към ефикасно изпълнение на присъдите. В това отношение управлението на Кажимеж Велики се слави като период на правосъдие и вътрешен мир. Грижата за спазване на съсловните привилегии, защитата на по-низшите съсловия от злоупотребите на сановниците осигуряват междусъсловно равновесие, което съдейства за запазването на силна кралска власт. Кажимеж подпомага основаването на села, което освен до увеличаване и засилване на селското съсловие води и до нарастване броя на солтисите. В задълженията на солтисите влиза и военната служба, а тяхното благосъстояние и сила, както и предаността им към краля, се превръщат в солидна опора за кралската власт.

Кралят възстановява монаршеския домен и набавя значителна част от доходите си от собствените имения. Освен това реформира налозите и митата и утвърждава носещите значителни суми кралски монополи, между които са добивът и търговията със сол. Въведен е закон за пътя, който прави невъзможно заобикалянето на полските земи от чуждите търговци (напр. през Мазовше). Редовни доходи носи също така постоянният поземлен данък.

Централната власт се е намирала в ръцете на краля и чиновниците, произхождащи от краковската област, които се превръщат в държавни сановници. Това са преди всичко подканцлерите (а от времето на Людвик Унгарски – канцлерът), подскарбият (завеждащ кралската хазна), придворният и коронният (също от царуването на Людвик) маршал. Те влизат в състава на учредения от краля нов орган на властта – кралския съвет. В него доминират малополски нотабили и висши духовници от този регион.

От териториалните власти, свързани с предишните облас-

ти (наричани през XIV век земи), се запазват длъжностите воевода и кастелан, както и – вече само като титли – столник (трапезник), подчаши (виночерпец), ловчи (предводител на лова), мечоносец. Затова пък нараства значението на земските съдии и заседатели, както и на подкоможите (чиновници, решаващи поземлените спорове). Провинциалното управление на областите се намира в ръцете на старостите (областни управители), назначавани от краля, в чиито компетенции е съдебната, полицейската и финансовата власт. Освен това те управляват и кралските имоти. Съпротивата на старата родова аристокрация срещу властта на старостите е сломена, а в най-драматичния случай на бунт, така наречената конфедерация на Мачей Борковиц във Великополша (1352), водачът ѝ е осъден на смърт.

Макар и силна, кралската власт е ограничена от правото, на което монархът е гарант и изпълнител. Така както и в други страни на тогавашна Европа, в областта на законодателството кралят действа съвместно с представителството на съсловията, формирано на земско, провинциално и общодържавно ниво. Съборите на рицарството датират от времето на териториална разпокъсаност. През XIV век на няколко пъти са свиквани общодържавни събрания, по-често се събират провинциалните и земските събрания. В тях участват земските чиновници, знатни, рицари и представители на градовете. Тези събрания са елемент от локалното самоуправление, разполагали са и със съдебни пълномощия.

За засилване на държавата допринасят и военните реформи. Основа на военната сила си остава народното опълчение (посполите рушение) на рицарството. Това задължение се състои в лично явяване при повикване, на кон, в доспехи и с няколко (в зависимост от имотното състояние) по-леко въоръжени лица, конни или пехота. Един такъв набор се нарича копия, структуриран е според земите във военни единици (хоругви), наброяващи няколкостотин души.

По време на отбранителна война задължението да се воюва обхваща по-широк кръг поданици – градските милиции бранят градовете, а селското население – домовете си. По време на

управлението на Кажимеж отбранителната мощ на кралството нараства значително благодарение на изграждането на фортификации – замъци и градски стени. Кралят е финансирал строителството на повече от 50 замъка, предимно от тухли, понякога от камъни, дава разрешение и подкрепя изграждането на около 30 защитни градски стени. Със стени са укрепени и няколко частни градове. В началото на XV век на територията на кралството със защитни стени разполагат 42 града, което представлява около 13 % от общия брой на градовете.

Развитието на правото и законодателството, ефикасното администриране, воденето на дипломатически акции на папския и императорския двор, в кралствата на чехи и унгарци, преговорите с Ордена, Бранденбург, Великото Литовско княжество изискват значително по-многоброен в сравнение с XIII век кадрови състав от образовани люде. За разпространението на знанието и културата през XIV век съдейства относително развитата енорийска мрежа, включваща около 2500 църкви. Впрочем техният брой в кралството расте, за да бъде удвоен на границата между XIV и XV век. Към повечето енории са открити училища, увеличават се църковните фондации. С изграждането на мрежата от енорийски и манастирски църкви е свързано и развитието на готическото изкуство както в областта на архитектурата, така и на скулптурата и стенната живопис. В реалистичните изображения на страдащия Христос, Богородица и светците е изоставен йератичният романски стил за сметка на решения, близки до преживяванията и чувствата на съвременниците, което съдейства за разпространението и задълбочаването на религиозността. Акцентът е поставен не върху всемогъществото на Бога, а върху опита, свързан с Неговите мъки, и преживяванията на верните, размишляващи върху истините на вярата.

Към малобройните до XIII век катедрални и манастирски училища се прибавят нови, създавани едно след друго при енориите и новите фондации на различните ордени. Това е начало на промени, достигнали апогея си през следващите столетия. През XIV век в Полското кралство вече действат около 40 училища с програми, почиващи изцяло или частично върху програ-

мата *quadrivium* (включваща изучаването на аритметика, геометрия, астрономия и музика). Те обучават не само бъдещи свещеници и монаси, но и светски лица. Синовете на велможи и рицари се учат с цел по-добрата си подготовка за участие в публичния живот, синовете на градското съсловие – заради това, че методите на водене на търговия изискват познания. Най-малко знаем за кметските синове, но по аналогия с XV век можем да приемем, че сто години по-рано по-способните деца от това съсловие са предприемали учение с мисълта преди всичко за свещеническа кариера.

През XIV век се увеличава броят на лицата, които отиват да следват в чужди университети, главно в Болоня или в Париж. Висше образование в Италия завършват най-известните сановници от Кажимежовската епоха: архиепископ Ярослав Богория, канцлерът Януш Сухивилк, краковският епископ Флориан Мокрски. Именно в такава среда с подкрепата на краля е разработен проектът за създаване на първия полски университет. В Централна Европа на север от Алпите и на изток от Рейн по това време съществува само едно висше училище, Карловият университет в Прага, основан 1347–48 г. Второто е трябвало да бъде Краковската Академия, замислена като училище, подготвящо преди всичко необходимите за монархията правници. Актът за нейното основаване е издаден на 12 май 1364 г. Тогава са създадени 11 катедри, от които 8 юридически, 2 медицински и 1 – на свободните изкуства. Все още не е получено папското съгласие за катедра по теология. Ръководител на Академията, който е трябвало да се грижи за нейното функциониране и развитие, става канцлерът на кралството. Започват организационни и строителни работи, прекъснати от внезапната смърт на краля, а последвалото управление на Людвик Унгарски не съдейства за развитието на университета. Бурният му разцвет настъпва в началото на XV век благодарение финансовата подкрепа на кралица Ядвига и Владислав Ягело. Така през XIV век развитието на полската култура се състои преди всичко в разпространение на знания. Средното равнище на образованост в обществото нараства, а съзнанието за собствената етническа и държавна обособе-

ност се разпростира сред все повече поляци в сравнение с предишните столетия.

Едно от явленията, улесняващи обединението на полските земи на границата между XIII и XIV век, е отстояването в историческата традиция, писмеността и политическата терминология на категорията *Regnum Poloniae.* В тази епоха тя означава цялост на земите, влизали в миналото в състава на монархията на Болеславовци и представляващи единство с исторически характер. На практика това е било *regnum divisum* – кралство без крал, разделено на областни княжества. Следователно на прелома между двете столетия този термин е бил едновременно постулирана политическа програма за обединение на разбитата държава и стремеж към възстановяване в нея на кралската власт.

Regnum Poloniae – след поредицата коронации на владетели обединители – се превръща в реалност. Що се отнася до първата коронация – на Пшемисъл II, не сме напълно сигурни в обсега на влагания от краля смисъл. Дали е ставало дума за „великополско кралство", тоест рамкирано до тази от областите, която за кратко е наричана „Полша"? Или *Regnum* на Пшемисъл II е имало по замисъла си общополски характер? Не можем да забравим за силната все още по това време областна обособеност и за борбите около обединителната концепция и центъра, който трябва да извърши обединението. Важна в това отношение е великополската концепция за *Regnum* от 1295 г. Другите земи е трябвало да бъдат подчинени на краля или пряко – в качеството му на техен княз (напр. Гданското Поморие), или индиректно, по силата на върховенството на краля над князете. Повече са аргументите в полза на по-широкото разбиране на понятието, тъй като Пшемисъл II се коронясва с инсигниите, отнесени от Краков, а за герб приема фигурата на бял орел на червен фон, употребяван дотогава от Пястите от други области. Това е орел с корона, а тържественият печат носи благодарствения надпис: „Сам Всевишният върна на поляците победните знаци."

Във всеки случай следващите коронации – на Вацлав II и Вацлав III – носят обединителна програма, а процесът на действително обединяване между областите и засилване на централ-

ната власт по време на тяхното владичество прави крачка напред. Коронацията на Владислав Локетек през 1320 г. на свой ред е приета за израз на волята на съсловията, заседаващи на събранието в Сулеюв. Тя е трябвало да гарантира вътрешния ред и защитата на вече обединените земи, а по-късно да доведе до присъединяването на все още откъснатите или присвоени от други държави области. При втория случай се използват аргументите за „естествените" права на краля като „законен наследник". Според тогавашните документи Локетек води политика, отговаряща на стремежите и интересите на общността, определяна като *gens polonica*. Тъй като с думата *gens* по това време се определят хората, говорещи един език, програмата за управление е изложена тук недвусмислено. Но силата на областните партикуларизми е все още значителна. Князете бранят наследствените си права, подкрепяни от онези поданици, които признавали местните представители на династията за „естествени господари" и не споделяли идеите на програмата за обединение.

Макар и да са възвърнати много от териториите, кралството на Кажимеж не обхваща всички полски земи. Затова програмата за отвоюването им продължава да е актуална. Това, което не успява да постигне Кажимеж Велики, е предадено на наследниците като условие за встъпване на полския трон. Получавайки през 1374 г. правото за наследяване за своите дъщери, Людвик Унгарски обещава не само „да запази короната на Полското кралство цяла, ненакърнена и неощетена, но и да я увеличи, да възвърне загубеното, както по време на нашата коронация се задължихме и оставаме задължени". Също и Владислав Ягело, огласявайки през 1385 г. акта от Крево, който открива пътя му към брака с кралица Ядвига и към полския трон, „обещава със собствени усилия и за своя сметка да възстанови загубите на Полското кралство".

Още по времето на Кажимеж Велики в понятието *Regnum Poloniae* настъпва съществена промяна. Ако сравним аргументите на свидетелите от процесите, водени между Полша и Кръстоносния орден, ще установим, че в първия процес се подчертава само правото на Владислав Локетек върху Гданското Поморие.

Затова пък във варшавския процес от 1339 г. е изтъкван аргументът *de regno*, тоест за принадлежността на заграбените земи към Кралството. Тоест постепенно се формира разбирането за обособеността на правата на краля от правата на Кралството. Това намира израз във въвеждането на нов термин, който в документите на Кажимеж се появява за първи път през 1356 г.: *Corona Regni Poloniae* – Корона на Полското Кралство. Същността на това понятие и на свързаната с него правна конструкция се състои в отделянето на личността на владетеля от държавата, определяна като Корона. Държавата престава да бъде патримониум (бащино наследство) на владетеля и става самостоятелна от устройствено-правна гледна точка.

Понятието Корона на Кралството е прието в Полша от Западна Европа с посредничеството на Унгария, където е прилагано по-рано, така както и в Чехия. Прилагането му от канцеларията на Кажимеж Велики и елита от правници, събрани в кралския съвет, е предизвикано от вътрешнополитическите промени и новата международна ситуация на Полша.

В областта на външната политика завладяването на Червена Рус налага необходимостта от нова правна интерпретация. Кажимеж Велики се смята за наследник на Рус по силата на договорите, но тя не представлява възвърната част от *Regnum Poloniae*, а нова територия. Терминът Корона на Кралството позволява да се отиде по-далеч от акцията за възвръщане на земите и в държавния организъм да бъдат включвани новопридобити територии. Следователно Короната на Кралството прави възможно обосноваването на териториалната експанзия.

Новото понятие за държава улеснява обосноваването на васалните форми на зависимост над някои областни княжества. Тяхната зависимост става израз на връзката не само с личността на краля, но и с Короната. По времето на Кажимеж Велики този процес едва започва. Концепцията, изразявана с термина *Corona Regni Poloniae*, не води тогава до отслабване на позицията на владетеля. Той продължава да е естественият господар и владелец и по красноречивия израз на гнезненския архиепископ Янислав: „Кралят на Полша е господар на всички земи,

влизащи в състава на Полското кралство, и ги дава на когото поиска и от когото поиска ги отнема."

Постепенно обаче се оформя следващата черта на Короната на Кралството – териториалната неделимост. Тя ограничава правото на краля да откъсва веднъж слетите с Короната земи и представлява база за анулиране на завещанието на Кажимеж Велики и налагането на Людвик на задължението да запази единството на Короната на Кралството, което той впрочем не изпълнява докрай, отделяйки за Кажко Слупски добжинската земя и няколко крепости и предавайки Червена Рус на Владислав Ополчик.

От гледна точка на принципа за неделимост на Короната на Кралството периодът на управление на Людвик Унгарски (1370–1382) е неуспешен. Но същевременно под властта на този крал се засилва публично-правният аспект на разбирането на термина. Поради отсъствието на краля и управлението на регентите по-силно е усещането за самостоятелността на държавата, отколкото за личността на монарха, а управленческата практика налага, от една страна, прецизиране на задълженията на краля, а от друга – на правата за участие във властта на представителите на отделните съсловия. Важен фактор, позволил постепенното разширяване на тези права, става отказът от наследяване в полза на изборността на краля.

Срещу съгласието да приеме трона в случай на липса на мъжко потомство у Кажимеж Людвик Унгарски дава на полските съсловия през 1355 г. в Буда привилегия, потвърждаваща техните права, а на шляхтата обещава да не налага извънредни данъци. Много по-далеч отива т.нар. Кошицка привилегия от 1374 г., в която владетелят в замяна за съгласието на полските панове тронът да бъде наследен по женска линия, тоест поемането на властта в Полша от една от дъщерите на Людвик, освобождава рицарството от поземлен данък, с изключение на сумата от 2 гроша за лан кметска земя. Кралят обещава също така да откупва рицарите, попаднали в плен по време на походите извън страната. Сходна привилегия, засягаща данъците, получава и духовенството през 1381 г. След смъртта на Людвик (1382) рицарст-

вото, при участието на представители и на други съсловия, основава в Радомско конфедерация (1382), разглежда в нейните рамки въпроса за наследяването и бди за съхраняването на неделимостта на Короната на Полското кралство. По-голямата дъщеря на Людвик – Мария, омъжена за Сигизмунд Люксембургски – е отхвърлена. Обсъдена е кандидатурата на по-малката сестра – Ядвига, ползваща се с подкрепата на мнозинството, както и на Пяста Шемовит IV Мазовецки, подкрепян от великополските знатни. Във Великополша, на Куявите, се стига до сблъсъци, в които привържениците на Шемовит са победени. Нова конфедерация на рицарството и градовете в Радомско (1384) повиква Ядвига в Полша. През есента едва 11-годишната Ядвига е коронована в Краков за крал (sic) на Полша (1384–1399).

Във връзка с избора, както и възрастта на кралицата в Полша се засилват правата на представителите на съсловията в съуправлението на държавата. Решаваща политическа роля играе малополската родова аристокрация и преди всичко родът Леливити начело със Спитек от Мелщин и Ян от Тарнув. Те изработват политически план, състоящ се в елиминиране правата на годеника на Ядвига – Вилхелм Хабсбург, и даване на ръката ѝ на великия литовски княз Ягело срещу християнизация и сключване на уния между Литва и Полша. Усамотена, изправена пред избор с огромна политическа важност, а същевременно засягащ собствената ѝ съдба, Ядвига преживява драматични дни, но се решава да тръгне след гласа на дълга, защото разбира значението на християнизацията на Литва, и дава съгласието си за този план. На 14 август 1385 г. е сключен договорът в Крево. През февруари 1386 г. Ягело се покръства в Краков, а рицарският събор в Люблин го избира за крал на Полша. Месец по-късно се извършва церемонията по венчавката и коронацията. След смъртта на Ядвига (1399) кралският съвет потвърждава правата на Владислав Ягело на трона. Този акт въвежда окончателно изборността на трона в Короната на Полското кралство.

В борбата за възкачване на трона и за вземане на решения с важно политическо значение участват представителите на съсловията, определяни в документите като *regnicolae regni*,

universitas или *tota communitas*. В ръцете на тази общност, разбирана като представителство на съсловията, свиквани на събори, се оказва властта по време на междуцарствието (1382–84). Участието на тази *communitas* във властта е конституирано и продължава и след поемането на трона. Устройството на така формираната Корона на Кралството предвижда следователно съществуването както на кралска власт, така и на власт на представителите на съсловията. В края на XIV и първата половина на XV век това са представители на знатните, рицарството, духовенството и градовете.

Глава IV

МНОГОНАЦИОНАЛНАТА ДЪРЖАВА

Актът, издаден от великия литовски княз през 1385 г. в Крево, и изпълнението на неговите условия през 1386 г. поставят началото на процес на обединяване на две твърде различни една от друга държави. Документът на Ягело предвижда Литва да бъде включена в Полша, като е използван терминът *applicare*. Тази идея е съответствала на желанията на малополската аристокрация, както и на политическата теория за държавата, определяна като *Corona Regni Poloniae*, т.е. държава, която може да се разширява чрез присъединяване на нови земи.

Много са причините, довели до полско-литовската уния. Най-важната от тях е заплахата от страна на кръстоносците, надвиснала и над литовци, и над поляци. Унията е трябвало да отстрани тази заплаха. Покръстването премахва аргументите за започналите в края на XIII в. необикновено ожесточени атаки срещу Литва. Управляващите двете страни групи получават по-голяма свобода за политическо действие и преодоляват бариерите, задържащи развитието на Полша и Литва. За Великото княжество освен угрозата от страна на кръстоносците от голямо значение е отблъскването на татарската и овладяването в зародиш на московската опасност, както и засилването на доминацията над завоюваните руски земи. За Полша унията е предоставяла възможност да направи по-самостоятелна политиката си, до голяма степен зависима от унгарския съюзник. Това става по време, когато унгарският трон е завладян от Люксембургите и се изостря спорът за Галицка Рус.

Полско-литовската уния среща особено гореща подкрепа от страна на малополските родове, които организират заселническа експанзия и се надяват да завладеят Рус, както и от литовските князе и боляри, които виждат в съюза на двете държави шанс за преустройство на Великото Литовско княжество, за увеличаване на собствените си привилегии и отслабване на зависимостта от владетеля по образец на системата в Полша. Унията е подкрепена и от търговското съсловие, както полското, така и литовското и руското, което се надява да получи улеснения в търговията с далечни страни.

Наред с политическите и икономическите причини немалка роля играят и мотиви от идеологическо естество. Покръстването на Литва се превръща в успех за универсалната Църква, постигнат от Полската църква. В резултат на този акт се разширява обхватът на западната цивилизация. Нещо повече, покръстването е осъществено без война, разруха и грабежи, без изтребване на литовци – каквато е била практиката на Ордена на кръстоносците спрямо прусите и опитите им да действат по отношение на Литва. Една толкова велика цел получава подкрепата и на полското духовенство. Впрочем за него тя е представлявала интерес както от идеологическа и престижна, така и от политическа и материална гледна точка, тъй като е отваряла широко поле за мисионерска дейност и свързаните с това дарения.

Покръстването намира привърженици в средите на литовските знатни родове поради привлекателността на католицизма за търсещите религиозно преживяване хора, както и за тези, които се нуждаят от обосновка на своята социална, политическа и престижна позиция в обществото.

Но въпреки многобройните фактори и обществени групи, подкрепящи унията, нейното осъществяване на практика не минава без сътресения. Великото Литовско княжество е било твърде различна от Полша държава, нещо повече – представлявало е изключително вътрешно диференцирана страна. Територията и обхваща освен изконна Литва (Аукщота и Жмудж), също и покорените през XIII и XIV век руски княжества. Литовските владетели постигат тези завоевания за сметка на татарското владичес-

тво в Рус, което довежда до неизбежен конфликт с татарите, както и с развиващия се през XIV век нов център за обединение на руските земи в лицето на Москва. През XIV век обаче надмощието е на страната на Великото Литовско княжество. Обширната му територия населяват предимно руси, от векове изповядващи православното християнство, намиращи се в по-напреднал стадий на културно развитие в сравнение с коренното литовско население. Бариера за запазване на самобитността на литовците пред силните влияния на руската култура са техните езически вярвания. Приемането на католицизма запазва тази обособеност.

В Литва господства система, типична за ранните форми на държавност, със силна княжеска власт, неоформени социални структури и наченки на подялба на родова аристокрация, свободни селяни и роби. По-напреднали феодални отношения господстват в поставените под зависимост руски княжества, които великият княз е отдавал в ленно владение на по-младите членове на властващия род.

Скоро след 1385 г. се оказва, че включването на една толкова вътрешно комплицирана и различна от Полша страна в състава на Короната на Полското кралство не е възможно както заради споменатото своеобразие, така и поради амбициите и стремежите на местната аристокрация. Изразител на тези амбиции става братовчедът на Владислав Ягело – Витолд, който избягва през 1389 г. при кръстоносците и заедно с тях нахлува в Литва, управлявана от полски сановници, изпратени от краля. Войната на Литва с Ордена трае от 1390 до 1395, но още преди това Витолд е привлечен на полска страна. По силата на Островския договор от 1392 г. той поема властта във Великото Литовско княжество от името на Ягело. Това е признание за самостоятелността на Литва. Витолд укрепва успешно позицията си, като обединява държавата и ликвидира самостоятелността на областните васални княжества. През 1398 г. той сключва съюз с кръстоносците на остров Салин, получавайки тяхната подкрепа и военна помощ против татарите срещу цената на отстъпването на Жмудж. Поражението в битката с татарите при Ворскла (1399)

обаче срутва плановете на Витолд и го принуждава да се върне към унията с Полша. През 1401 г. е сключен Вилненско-радомският договор, който дава удовлетворение за литовските претенции. Витолд получава титлата велик княз (*magnus dux*), докато Ягело, като по-висшестоящ, е титулован *dux supremus* – върховен княз. Договорът е подписан в присъствието на полския кралски съвет и литовския великокняжески съвет, с което получава одобрението и гаранциите на двете управляващи групи.

По-нататъшната еволюция в принципите на унията настъпва през 1413 г. с договора от Хородло. Унията въвежда трайно институцията велик литовски княз, който е трябвало да бъде произвеждан от полския крал със съгласието на коронния и литовския съвет. Предвиждат се общи събори и събрания на полските и литовските панове и в Литва се въвеждат длъжностите воевода и кастелан.

С това е призната държавната самостоятелност на Великото Литовско княжество наред с обвързването му с Полша посредством личността на владетеля и сходната политическа система. Унията се запазва през следващите десетилетия въпреки конфликтите и напреженията. До кратковременно скъсване се стига след 1440 г., когато на литовския трон се възкачва Кажимеж Ягелончик, а крал на Полша и Унгария е неговият по-голям брат Владислав. Смъртта на краля и повикването на Кажимеж на полския трон възобновяват съюза между двете държави под формата на лична уния. Литовският трон е бил наследствен, докато полският – изборен, и трайността на унията е гарантирана от избора в Полша на Ягелоните. Тези принципи остават в сила до Люблинската уния от 1569 г., сключена пред перспективата от отмиране на династията.

Промяната в принципите на свързване между двете страни се състои, следователно, в постепенен отказ от възнамеряваното включване на Литва в Полша и признаване самостоятелността на двете членки. Но унията не се изчерпва с изработването и въвеждането в практиката на закони, засягащи живота на двете страни. Не по-малко важни са предизвиканите от нея процеси на социална и вътрешнополитическа еволюция в Литва.

Година след възкачването си на полския трон Ягело се отправя за Литва, където основава и дарява с имоти Вилненското епископство, подчинено на Гнезненската митрополия (1387). Епископството получава икономически и съдебен имунитет. Този вид имунитет става цел за литовските феодали, които до този момент владеят земята по волята на великия княз и са обременени с множество повинности към държавата. Нещо повече, земята е можело да им бъде отнета по решение на княза.

Още през 1387 г. Ягело дава на князете и болярите правото за наследяване на земята и известни облекчения в личните повинности. По силата на акта на Хороделската уния от 1413 уеднаквяването в ситуацията на литовското магнатство с тази на полското нараства, тъй като му е осигурено не само правото на наследяване на земята, но и разпореждането с нея, завещаването ѝ на жените и дъщерите. 47 полски рицарски фамилии приемат в своите гербове 47 литовски рода, което става символ на връзката между тези обществени групи, а общите събрания е трябвало да осигурят политическо взаимодействие. Привилегията обаче засяга само литовските магнати католици и само тях допуска на висшите длъжности.

На тази основа след смъртта на Витолд през 1430 г. във Великото Литовско княжество избухват конфликти. Защитник на православните руски боляри става великият княз Свидригайло, подкрепян от кръстоносците. Литовците-католици и поляците поддържат великия княз Зигмунт Кейстутович (1432–1440), за чиято победа решаваща се оказва битката при Вилкомир (1435). За да възстанови единството, още през 1434 Зигмунт разпростира привилегиите и върху руските боляри. Освен това на католическата и православната аристокрация е дадена нова привилегия – личната неприкосновеност – *neminem captivabimus nisi iure victum* (никой не може да бъде задържан без съдебно решение), която малко преди това е получило полското рицарство. Така в продължение на половин век правата на рицарството и устройствените закони на Великото Литовско княжество са до голяма степен уеднаквени с тези в Полша. Когато през 1447 г. Кажимеж Ягелончик дава гаранции за неделимостта на земите на Великото Ли-

товско княжество и когато връзката между двете държави приема формата на персонална уния, това сходство в системите и стремежът на литовските сановници и боляри към получаване на нови привилегии се превръщат в също толкова силна база за унията, както и династичната връзка.

В църковната област освен покръстването на Литва голямо значение има подобряването на отношенията с изповядващите православието. Голямата им численост в руската част на Великото Литовско княжество и в Галицка Рус е причината принципът за религиозна търпимост да бъде приет като нещо необходимо и естествено. Още Кажимеж Велики се опитва да възстанови православната митрополия в Галич. Унията с Литва, владееща голяма част от руските земи, поставя отново на дневен ред този проблем. Той придобива особена политическа значимост, тъй като извън и независимо от Константинопол се формира нов център на православието – Великото Московско княжество. След предприетите през 1415 г. усилия в крайна сметка през 1458 г. се стига до учредяване на православна митрополия в Киев със следните епископства: Плоцко, Смоленско, Брянско, Туровско, Луцко, Владимирско, Хелминско, Пшемиско и Галицко. Киевското архиепископство, действайки на принципите на флорентинската уния (1439), до края на XV век поддържа връзка с Рим. Учредяването на тази митрополия се превръща в една от опорите за запазване независимостта на Червена Рус и руските земи в литовската държава от московския център.

На прелома между XIV и XV век свързаните чрез уния Полша и Литва заемат огромна територия, надхвърляща 1,1 милиона км². На обширните терени живеят съвместно различни етнически и религиозни групи. Това се отнася не само за Великото Литовско княжество, но и за Короната и е резултат от завземането на Галицка Рус и притока към полските градове на немско и еврейско население. Присъединяването на Кралска Прусия и Вармия (1466) засилва това явление. Освен поляците, литовците, русите, немците и евреите определена роля – особено в градовете – играят арменците и италианците, а в Литва – и въоръжените отряди на татарите. Запазването на компактността на две-

те държави, при толкова голямата етническа разнородност, се постига благодарение практиката на толерантност, за чието прилагане и запазване допринасят стопанските и политически успехи, почувствани от всички. Отминал е периодът на силни вътрешни напрежения, подклаждани от полско-немските отношения, характерни за епохата на обединение на Полша. След християнизацията на Литва и преди да настъпи периодът на Реформацията, в религиозния живот доминира католицизмът, изповядван от поляци, литовци и немци, и православието – на етнически руските земи.

Трайното значение на унията се състои във включването в кръга на западната култура на нов член – Литва; чрез унията се създават нови възможности за политическо, културно и стопанско развитие на поляци и литовци. Използването на тези шансове е зависело от организационната, демографска и културна гъвкавост на свързаните политически държави и народи.

В полската и литовската политика от първите десетилетия на XV век доминира проблемът кръстоносци. Кръстоносната заплаха и атаките на Ордена срещу Литва са една от причините за унията. Независимо от продължаващия през втората половина на XIV век мир, постигнат в Калиш, Полша също е чувствала тази заплаха. Тя се засилва след загубата на добжинската земя, която Владислав Ополчик получава като ленно владение и през 1392 г. я дава като залог на Ордена. Господари на Гданското Поморие, кръстоносците блокират развитието на полската търговия, отрязвайки поречието на Висла от устието ѝ и балтийските пристанища.

Интерес от запазването на държавата на кръстоносците има западноевропейското, особено немското рицарство. Походите срещу езичниците, а след 1387 – вече срещу мними езичници, са представлявали достойни за похвала и рицарска слава занимания, а носели и немалка плячка. Встъпвайки в Ордена, мнозина потомци на рицари намирали в него мястото, отговарящо на амбициите им. Други пристигат в държавата на кръстоносците с надеждата да участват поне веднъж в кръстоносен поход. Покръстването на Литва отнема на Ордена основанията за не-

говото съществуване, но това не настъпва изведнъж, а е процес, продължил много десетилетия. Орденът продължава да се радва на подкрепата на западното рицарство дори и тогава, когато идеологическите основания за неговата дейност отслабват, а след покръстването на Литва и напълно изчезват. Благодарение на постоянния приток на хора и средства и ефикасната стопанска и военна организация в началото на XV век държавата на кръстоносците достига върха на своето могъщество. Затова Орденът е могъл да води борба за съществуването си и за реализиране на собствените виждания и методи за християнизация на Литва. Нейното покръстване в резултат на унията от 1385–86 е окачествено от кръстоносците като недостатъчно и неискрено и не предотвратява войната от 1390 г. Опитите на Витолд да се освободи от кръстоносния натиск и да разшири границите на Великото Литовско княжество на изток го карат да отстъпи Жмудж в полза на Ордена (1398). Избухналото там след този акт антикръстоносно въстание (1401) предизвиква разширяване на военните действия, приключили с договора от Рачонж (1404) между Литва и Полша, от една страна, и Ордена, от друга. Според този договор Жмудж остава под властта на кръстоносците, а Полша получава правото да изкупи добжинската земя, за което рицарските събори постановяват извънредно и много бързо събиране на данъци. Освободена от кръстоносните нашествия, Литва започва война с Москва (1406–1408).

Тези сблъсъци с кръстоносците не донасят окончателно решение и не отстраняват източника за конфликти. Става все по-очевидно, че напрежението не може да продължава, и всички страни се готвят за война. В Полша цари всеобща решимост за смазване на страшния враг и връщане на Поморието. Като отчита престижа на Ордена, кралица Ядвига се стреми да охлади градуса на настроенията. След нейната смърт (1399), в периода на войни от първото десетилетие на XV век, възкръсва споменът за злините, нанесени на Полша от кръстоносците, и нараства волята за борба. Благодарение на мира с Москва, постигнат край река Угра (1408), за война се готви и Великото Литовско княжество. В държавата на кръстоносците след смъртта на по-умерения

велик магистър Конрад фон Юнгинген (1407) властта поема неговият брат Улрих, привърженик на военните решения.

През 1409 г. с благословията на Витолд избухва въстание в Жмудж. Полша подкрепя Литва, на което Орденът отговаря с обявяване на война и нахлуване в добжинската земя (1409). Голямата война трае две години, но решаваща е 1410 г., когато обединените полски и литовски войски се отправят към Малборк, търсейки решителната битка. Тя се разиграва на 15 юли 1410 г. при Грюнвалд, където се сблъскват две огромни армии. Полско-литовската армия наброява около 30 хиляди души, а кръстоносците са 20 хиляди, но превъзхождат по въоръжение литовските войски. Целодневната необикновено яростна битка, в която везната на победата се накланя ту на едната, ту на другата страна, завършва с разгрома на кръстоносците и смъртта на бойното поле на великия магистър Улрих фон Юнгинген. Творец на тази победа е кралят Владислав Ягело, който заедно с Витолд и кралския съвет изработва плана за нанасяне на удар с всички сили върху държавата на противника, ръководи умело концентрирането и марша на войските и предвожда цялата битка. Не успява обаче да се възползва напълно от мащаба на победата, защото закъснява – вероятно по невнимание – да продължи похода си към Малборк. В резултат крепостта се отбранява успешно и въпреки втората победна за поляците битка при Коронув, Орденът успява да се съвземе от поражението. В негова защита интервенира с военни действия кралят на Унгария (а от 1410 и на Германия) Сигизмунд Люксембургски. Ето защо мирният договор от Торун през 1411 г. признава само пожизнено на Ягело и Витолд Жмудж, без да наложи други териториални промени, а само задължението Орденът да плати репарации. Решения, несъизмерими с полско-литовската военна победа.

Независимо от това значението на Грюнвалдската битка е огромно. Военната сила на Ордена е сломена. Поражението изважда наяве вътрешната слабост на държавата на кръстоносците и недоволството, което тяхното управление буди сред поданиците. В хода на войната много от градовете преминават на стра-

ната на полския крал, а след завършването ѝ, въпреки репресиите, нараства съпротивата сред пруските съсловия.

На няколко пъти още избухват войни (1414, 1419, 1422, 1431-35), а техният резултат е окончателното и безусловно връщане на Жмудж на Литва през 1422 по силата на договора от Мелник. Договорът в Куявски Брест (1435) съдържа наред с всичко останало и клауза, освобождаваща поданиците на Ордена от задължението да се подчиняват на кръстоносците, в случай че те започнат нова война.

Борбата с Ордена има и пропагандно-политически характер. Кръстоносците използват своята популярност и престиж, за да обвинят полския владетел, че е „фалшив християнин". Полската дипломация се е стараела да противодейства на подобни обвинения и на опасните игри на противниците. През 1412 г. се провежда среща на Ягело и Витолд със Сигизмунд Люксембургски в Любовле, която установява мир и приятелство. Полша се отрича в полза на Сигизмунд от сумите, които ѝ дължат кръстоносците, срещу което получава като залог списките градове, останали под полско управление до XVIII век.

Голяма роля изиграва пренасянето на полско-литовско-кръстоносния спор на заседанията на събора в Констанц (1414-1418). Аргументите на кръстоносците са представени там в обидна за полския крал форма от доминиканеца Йоан Фалкенберг. Полските интереси защитават професори от Краковската академия, между които Павел Влодковиц, автор на трактата „*За властта на императора и папата над неверните*". В него се отхвърля войната като средство за покръстване, с което се атакува Орденът. Под натиска на Сигизмунд Люксембургски папските легати в качеството си на арбитри издават през 1419 г. присъда в полза на Ордена. Подновеният помирителен процес на Сигизмунд Люксембургски от 1420 отново проявява пристрастие. Подкрепата за Ордена от страна на папата тласка Полската Църква към обвързване със съборния консилиаризъм*.

---

* Начин за уреждане на международни спорове чрез специално създадени за целта комисии, които проучват и се произнасят по проблема. (Б. пр.)

В спора с кръстоносците моралните и идеологически основания се преплитат с политически интереси. Покръстването на езичници със сила и по пътя на войната е съответствало на тогавашното разбиране за правото и морала. Поляците също са извършвали нашествия и са изтребили езичниците яджвинги. Становището на Павел Влодковиц за правото на всяка народностна група, дори на езичниците, да живее на своя земя, съвсем не е било споделяно от всички. Важен аргумент в полза на полската кауза е успешното мирно християнизиране на Литва. Необходимо е да разберем аргументите и на двете страни, вписващи се в тогавашния манталитет и морал. Но не по-малко важна е пообщата оценка, отиваща отвъд интересите на кръстоносци и поляци. Кръстоносният метод на християнизация води до физическото или културно ликвидиране на покръстваните народи, както е станало с прусите. Следователно тя е правела по-бедна европейската християнска култура. Полският метод е позволявал християнизираният народ да се запази и да се развива, затова литовският народ съществува и до днес. По-висшият смисъл на този метод се състои не в това, че е бил от полза за Полша, а в това, че обогатява многообразието на европейската култура.

Държавата на Ордена е разтърсвана от вътрешни борби между привържениците на запазването на мира и стремящите се към нова война. Опитвайки се да получи подкрепата на съсловията за мирната си политика, великият магистър Павел фон Русдорф се съгласява да свика събор на представителите на рицарството и градовете. Заседаващите съсловия основават през 1440 г. Пруски съюз, който се опира на традицията на тайния и прополски настроен Яшчурчи (Гущерски) съюз (1397), но действа легално. Главна роля в този съюз играят градовете Торун и Хелмно, както и рицарството от хелминската земя. Неговите събори издигат искането за премахване на злоупотребите от страна на командорите, наказания за извършителите на насилие, учредяване на трибунал, който да решава споровете между Ордена и неговите поданици, и намаляване на данъчните тежести.

Орденът не е в състояние да извърши толкова дълбоки реформи, а липсата на средства го принуждава да втвърдява по-

литиката си, вместо да направи необходимите отстъпки. След дългогодишна борба пруските съсловия не дочакват изпълнението на своите постулати, тъкмо обратното, усилията на великите магистри са насочени към това най-напред да скарат вътрешно Съюза, а после и да го ликвидират. Орденът внася оплакване от Пруския съюз в папския съд, а след отлагането на процеса въпросът отива в съда на императора. Пруският съюз представя там документ, посочващ злоупотребите и погазването на правото от страна на Ордена, позовавайки се на т. нар. право на неподчинение от страна на поданиците. Тези аргументи не са взети под внимание и през декември 1453 императорската присъда е ликвидация на Пруския съюз и смъртно наказание за неговите водачи.

Водачите на Пруския съюз, влизащи в тайния му съвет, очаквали такова решение и затова подготвят въстание срещу Ордена. Във връзка с това те започват преговори с полския крал Кажимеж Ягелончик и краковския епископ Збигнев Олешницки. Делегации на Съюза се отправят многократно до Краков, а множина полски пратеници посещават по това време Торун.

Стремежът на съсловията да присъединят Прусия към Полша е произтичал не само от несъгласието с фискалната политика на кръстоносците. По-голямо значение има формата на системата. Държавата на Ордена е силно централизирана, кръстоносците нямат намерение да допуснат в управлението й представители и на съсловията. В тази ситуация системата на полската монархия и привилегированото рицарство са много по-привлекателни за пруското рицарство. Гражданството от своя страна е било заинтересовано от търговските контакти. Развитието на корабоплаването по Висла, търговията с дървен материал и жито били блокирани от състоянието на враждебност, разделящо двете държави. Присъединяването на Прусия към Полша е могло да доведе до интензифициране на търговията, изключително печеливша за обитателите на Торун, Елблонг, Гданск и други градове на държавата на кръстоносците. Подобна притегателна

сила е имала през XV век и полската култура, отворена към новите интелектуални течения, толерантна спрямо различните народностни и религиозни групи.

Следователно пруските съсловия са искали да се включат в по-модерния и по-привлекателен държавен организъм на Полша. Този стремеж не е продиктуван от националистически мотиви. Наистина голяма част от рицарството от хелминската земя и Гданското Поморие е била с полски произход, но сред тях е имало и немци и дори понемчени пруси. Затова пък гражданството от по-големите градове, и преди всичко техният патрициат, е било почти изцяло немско.

През февруари 1454 г. тайният съвет на Пруския съюз отказва да се подчинява на Ордена. В Прусия избухва въстание. Членовете на съюза завладяват по-голямата част от кръстоносните замъци. За Краков се отправя делегация, която е приета от Кажимеж Ягелончик. Тя получава акт за инкорпорацията на Поморието и Прусия в Полша заедно с гаранции за множество привилегии. В резултат на това избухва 13-годишна война (1454-1466). Началото ѝ е неуспешно за Полша, тъй като недисциплинираното народно опълчение на великополското рицарство е разбито от наемните войски на Ордена при Хойнице (1454). В същото време столицата на кръстоносците Малборк отблъсква атаките на войските на Пруския съюз. Орденът успява да си възвърне част от замъците и градовете. Продължаването на войната от Полша и Пруския съюз става възможно благодарение на създаването на наемна войска и голямата финансова подкрепа на Гданск, Елблонг и Торун. Тези градове получават от Кажимеж Ягелончик през 1457 г. привилегия, която им гарантира множество нови свободи, и остават непоколебими в борбата с Ордена. Но в западните и източните покрайнини на държавата на кръстоносците влиянието на Пруския съюз е слабо и затова статуквото се запазва.

Решаваща за изхода на войната се оказва битката на полските наемни войски под командването на Пьотр Дунин край Швечин (1462), както и победата на гданския и елблонгски флот над флота на кръстоносците във Вислянския залив (1463). През

1466 кръстоносците губят Хойнице и с това са отрязани от помощта, която идва от запад.

Торунският мирен договор от 1466 има компромисен характер. Полша не успява да инкорпорира цялата територия на държавата на Ордена, но получава исторически и стопански най-силно свързаните с нея територии – Гданското Поморие, Малборк и Елблонг (т. нар. Кралска Прусия), хелминската и михаловската земя, както и Варминското епископство. Останалата част от кръстоносната държава, т. нар. Кръстоносна Прусия със столица в Крулевец (Кьонигсберг), става васално владение на Полша. Поляците получават право на встъпване в Ордена, а великият магистър в качеството си на васал става член на кралския съвет.

По силата на привилегиите от 1454 и 1457 г. Кралска Прусия получава широк кръг свободи: териториално самоуправление, собствен малък сейм и уверения за назначаване на местните висши постове само на обитатели на тази земя.

Тези привилегии и засилените икономически връзки с останалите полски земи стават база за разцвета на Кралска Прусия и особено на нейните градове. За Полша присъединяването на Кралска Прусия също има огромно значение, защото ликвидира препятствията пред износа на зърно. Кръстоносният проблем, доминирал в политиката на полската държава от 1308 г., когато Орденът заграбва Гданското Поморие, намира своето разрешение през 1466, наистина без пълното ликвидиране на евентуални бъдещи заплахи, но по начин, удовлетворяващ въжделенията на няколко поколения поляци.

В Централна и Източна Европа XV век бележи началото на съперничество между династиите Ягелони, Люксембурги и Хабсбурги. Възкачвайки се на троновете по силата на споразумения за тяхното наследяване или избирани от съсловна репрезентация, тези династии укрепват могъществото на своите родове и обединяват – за кратко време или за по-дълготраен период – отделните държави. Наред с тенденциите за унифициране се проявяват и локални сепаратизми. Техен израз става завземането на престола от представители на местната аристокрация.

Освен показалата най-голяма устойчивост полско-литовска уния на няколко пъти се стига на основата на персонална или династична уния до обединяването на две или повече централноевропейски монархии. В началото на столетието Ягелоните властват в Полша и Литва; Люксембургите в Унгария и Чехия, а от 1410 г. и в Германия. Избухването на хуситската революция за първи път създава възможност за разширяване на ягелонското владичество. През 1420 г. хуситите поканват на чешкия трон Владислав Ягело. Под въздействието на Збигнев Олешницки обаче това предложение е отхвърлено главно поради религиозни причини. Издигната е кандидатурата на княз Витолд, а в Чехия е изпратен родственикът Зигмунт Корибутович. Но през 1423 г. Ягело се оттегля от борбата за чешкия трон, сключвайки съюз със Сигизмунд Люксембургски.

Нов импулс за династичната политика на Ягело дава появата на дългоочакваните му синове, родени от четвъртата му жена Зофя Холшанска: Владислав (род. 1424) и Кажимеж (род. 1427). Кралят предприема най-напред стъпки да осигури наследството им в Полша. След смъртта на Ягело (1434) крал на Полша става по-големият от братята, Владислав, а след смъртта на Зигмунт Кейстутович в Литва (1440) неин велик княз става помалкият брат Кажимеж. Непълнолетието на Владислав е причината управлението на Полша да се озове в ръцете на водача на партията на малополските нотабили, краковския епископ Збигнев Олешницки. Тази партия подкрепя експанзията на Полша на юг и на изток и се стреми да присъедини Волин и Подоле към Короната, както и да сключи уния с Унгария, свързана с Малополша с интензивна търговия.

След смъртта на Сигизмунд Люксембургски краткотраен успех постига неговият зет Албрехт Хабсбург (1438-1439), обединил немската, чешката и унгарската корона. Синът му Владислав Погробовец успява да запази само чешкия трон, докато мнозинството унгарски аристократи дават короната на полския крал Владислав (1440). Полско-унгарската уния е имала персонален характер, поради което не се стига дори до съгласувана политика. Докато Владислав като крал на Унгария се старае да подк-

репи папата в борбата с турците, управляващата в Полша групировка от малополски панове е привърженик на консилиаризма. С поражението на унгарските войски и смъртта на младия крал в битката край Варна през 1444 завършва периодът на втората, персонална полско-унгарска уния, а династичните планове на Ягелоните са зачеркнати за известно време.

Спечелената война с Ордена и значителният военен и стопански потенциал на Полша и Литва позволяват на Кажимеж, който има шестима синове от Елжбета Хабсбургска, да подхване отново династичната политика. Такива възможности се появяват след управлението на Владислав Погробовец в Унгария и Чехия и след период на управление на местни магнати, издигнати на троновете на тези държави: Йежи от Подебрад (1458-1471) в Чехия и Матиаш (Мачей) Корвин (1458-1490) в Унгария. Чешкия трон получава през 1471 г. най-големият син на Кажимеж – Владислав Ягелончик. През същата година вторият син – също Кажимеж – се опитва да се сдобие с унгарския трон, но походът му завършва с неуспех. Едва след смъртта на Матиаш Корвин владетел на Унгария става Владислав Ягелончик, крал и на Чехия. На прелома между XV и XVI век династичната политика на Ягелоните достига апогея на успеха си.

Това намира израз и в териториални завоевания. Постепенно в Короната са включени онези мазовецки княжества, в които са отмрели пястовските линии. През 1462 г. са присъединени равската и гостинската земя, през 1476 сохачевската, а през 1495 плоцкото княжество. От шльонските княжества през 1443 г. Збигнев Олешницки купува за Краковското епископство северското, а през 1494 заторското княжество. Това обаче са незначителни резултати, а идеята за връщането на Шльонск, така силно експонирана в *„Хрониката“* на Ян Длугош, не намира отглас в Полша. Вниманието на тогавашните хора привличат проблемите на Поморието и експанзията на изток.

През XV век полското стопанство се развива успешно, нараства броят на населението, както и селищата от градски и селски тип, увеличава се земеделската, скотовъдната и занаятчийската продукция. Вследствие социалните и политически сътресе-

ния в Чехия, упадъка на Кръстоносния орден, заплахата за Унгария от страна на турците Полша и Литва постигат краткотрайна доминация в Централна и Източна Европа. Те се превръщат също така във важен търговски партньор за страните от Западна Европа.

Преодоляването на стопанската криза във Франция, Англия и Нидерландия се дължи на увеличения ръст на градското производство, масовизирането и поевтиняването на занаятчийската продукция и развитието на търговията. В държавите от Пиренейския полуостров подобна роля в стопанството изиграва отвъдморската експанзия. И в двата случая там нараства търсенето на хранителни продукти и суровини, каквито не могат да произведат в изобилие местните стопанства. Натрупването на капитали и активността на търговците позволяват необходимите стоки да бъдат внасяни. Още през XIV век Полша експортира известни количества дървен материал и жито. Този експорт нараства бързо след получаването на достъп до морето. За масовото и тежкотоварно транспортиране се използват плавателните реки, главно Висла, а място за търговските трансакции и товарене на морски кораби става Гданск. По суша от Украйна са подкарвани стада волове, за да бъдат продавани след това в Саксония, Бавария, Рейнската област. Традиционно скъпа стока представляват кожите. Растящото търсене на дървен материал за строителството на кораби, смола, служеща за тяхното уплътняване, дървесна пепел, необходима в сукнарството, както и на жито и волове водят до нарастване на цената на тези стоки. За тях се е плащало с евтини, масово произвеждани произведения на занаятчийството, а неизгодният за Западна Европа търговски баланс е уреждан със скъпоценни метали.

На силните импулси, идващи отвън, в Полша отговарят с нарастване на земеделската и животинска продукция. През XV век това не е спънка и за развитието на полските и литовско-руските градове. Изкупуването на житото, транспортирането му, обслужването на сухопътния транспорт довеждат до замогване на всички слоеве от населението, представляват силна опора за градското стопанство – както в локален, така и в междурегиона-

лен мащаб. Наред с търговията със страните от Западна Европа голяма роля в стопанството на Полша и Литва играе източната търговия. От Леванта и Близкия изток с посредничеството на търговските колонии край Черно море са внасяни луксозни стоки – коприна, благоухания, подправки, занаятчийски изделия, – като се е плащало главно с ценни метали. Средище за тази търговия става Лвов. Така както и през XIV век, важен път продължава да свързва Полша с Унгария, откъдето са внасяни метали и вино.

Структурата на външната търговия, оформена през XV век, се оказва много устойчива, понеже произтича от разделението на Европа на зони със специализирано производство и същевременно засилва тази специализация. В Полша по-голямото търсене на дървен материал предизвиква изсичания, особено интензивни в поречието на Висла, а търсенето на жито дава тласък за развитието на стоковото земеделско стопанство. В течение на целия този век освен от рицарските фолварки житото за експорт е произвеждано и от стопанствата на солтисите и кметовете. Резултатът е нарастване на благосъстоянието, плод на увеличената селскостопанска продукция, активността на градовете, положителния баланс във външната търговия. Този процес обхваща всички социални слоеве.

Нарастването на благосъстоянието, липсата на големи вътрешни напрежения по повод разпределението на националния доход, възможността хора, принадлежащи към различни съсловия, да реализират аспирациите си довеждат до постепенното, но неотменно заемане от рицарското съсловие на водеща позиция в страната за сметка на правата на другите съсловия. Но този процес не предизвиква никаква съпротива или енергично противопоставяне. Авансът на рицарството в общонационален мащаб не означава при това унищожаване на малките локални общности – градските и селските общини, и особено енориите, в рамките на които преливането между съсловията и обществената динамика са значителни.

В стопанската сфера превъзходството на рицарството намира израз в нарастване ареала на имения за сметка на пус-

теещите ланове на кметовете и солтиските стопанства. В конкуренцията между солтиския и рицарския фолварк е печелел последният, а значението и икономическата сила на солтиската прослойка постепенно западат. Този процес е ускорен с привилегия, издадена по време на събора във Варта през 1423 г. Тя разрешава на рицарството принудително изкупуване на солтисите, смятани за „безполезни и опърничави". Дори само заплахата от прилагането на това право е правела зависима солтисите. В случаите на изкупуване земята им е била включвана в дворянското имение, а солтиските правомощия преминавали в купувача, тоест собственика на селото.

По-предприемчивите и богати солтиси се опитвали, често пъти успешно, да влязат в рицарското съсловие. В резултат от една страна на изкупуването, а от друга – на авансирането на някои солтиси, тази прослойка, играла през XIV век голяма роля за запазването на междусъсловното равновесие, през XV век започва да залязва. Преминаването на солтиските правомощия към собствениците на имения променя конфигурацията на отношенията в селото и отнема част от независимостта на селяните, признати с настанителните привилегии.

Постоянният растеж на цените е причината панът да се стреми по-скоро към разширяване на своето поземлено владение, с чиито продукти е разполагал изцяло, отколкото към трудното за постигане увеличаване на наема за селяните. През XIII и XIV век неголемите участъци господарска земя са обработвани от наемни работници, но нарастването на ареала им през XV век принуждава пановете да търсят други ресурси на работна сила. Затова започват да прилагат и увеличават повинностите на селяните под формата на извършвана безплатно работа – ангария (паншчизна). Ангарията като форма на рента не измества през XV век наема, но придобива все по-широк обхват.

В подобна посока се променят и отношенията между рицарството и гражданското съсловие. И в този случай благосъстоянието на градовете, възможностите за печеливша търговия, запазващото се – благодарение на благосъстоянието в селата – търсене на изделията на градското занаятчийство ограничават

съпротивата на гражданството срещу неизгодните за него нововъведения. Градовете намират икономическа стабилност в значителното си осигуряване със земя; богатите граждани купуват селски имоти, даващи по-малко, но по-сигурни доходи в сравнение с търговските сделки. Значителни възможности за действие и експанзия разкрива пред гражданството търговията на изток, както и заселването и обработката на земите на Великото Литовско княжество. Там се извършва колонизация, хората мигрират, пренасят се капитали. Проява на нарасналата самостоятелност на градовете е изкупуването от градските съвети на наследствения пост на войта. Това води до пълно самоуправление на градовете.

В тези благоприятни условия поредните постановления на рицарските събори и кралските привилегии, ограничаващи градските свободи, не са почувствани болезнено в самото начало. Привилегиите от 1454 г. (Нешавски) прекратяват регламентацията в продажбите, засягайки градските монополи, и въвеждат за Великополша така наречените воеводски такси – или задължението гражданите да се съобразяват с цените, установявани от воеводите. Такси са въвеждани още няколко пъти (1465, 1496), което означава, че са срещали съпротива в практиката. Те са били заплаха за градовете и са фаворизирали рицарството и духовенството, от чието име са решавали воеводите. Статутът от 1454 предвижда освен това възможността гражданинът да бъде призоваван пред земския (рицарски) съд в случай на раняване или убийство на рицар. Това е стеснявало компетенциите на градските съдилища.

От времето на 13-годишната война се утвърждава обичаят за налагане на данък на градовете без тяхно съгласие. Фискалният натиск, ограниченията в градските съдилища, налагането на воеводските такси вървят паралелно с оттеглянето на градовете от публичния живот. Постигането на разбирателство, необходимо за излизането с обща програма, се оказва трудно. Конкурирайки се помежду си, градовете не проявяват достатъчно интерес към политическите въпроси, не търсят решение за своите стопански проблеми в политиката. Различно е положението в

Кралска Прусия, където градовете получават редица привилегии.

В края на века в Пьотрковските привилегии (1496) са включени постановки, утвърждаващи превъзходството на рицарството над останалите съсловия. В тях е ограничена личната свобода на селяните, като само един човек през годината е можел да напусне селото. Освен това само един член от семейството е имал правото да започне работа в града, останалите са били длъжни да останат селяни. Рицарството е освободено от мита върху личните стоки и солта, а в градовете окончателно се въвеждат воеводските такси. За пръв път се приема принципът, че гражданинът няма право да придобива поземлени имоти.

Интересът на рицарството към собствените поземлени владения, към производството и продажбата на жито води до промяна на тази прослойка в шляхта – по-малко войнствено, но по-предприемчиво и стремящо се да влияе върху съдбата на държавата съсловие. XV век е век на голямата политическа активност на рицарството-шляхта, борещо се за привилегии и гаранции за политическите права на своето съсловие. Това е било борба с управляващите, които само под натиск са се съгласявали на отстъпки, но също и борба вътре в съсловието, между олигархичната върхушка на знатните и редовото рицарство. Страна при формирането на държавния строй е било и съсловието на духовенството, свързано с рицарското съсловие, особено след привилегиите от 1430 и 1433, които гарантирали, че висш църковник може да стане само роденият шляхтич. На практика за постигането на единство в политическите цели решаващо се оказва съсловното деление.

Главна държавна институция освен краля е кралският съвет, формиран през XIV век. По това време съставът му е зависел от волята на краля. През XV век се утвърждава практиката в съвета да бъдат включвани държавните сановници – канцлерът, подканцлерите, ковчежникът, а също воеводите и кастеланите. В кралския съвет били представени преобладаващо малополските родове, сред които значително се издигат родовете Тарновски, Мелщински, Ярославски, Курозвенцки, Олешницки, Кмита и Тенчински. Включването в съвета на воеводите и кастеланите, при

спазване на принципа за назначаването им измежду жителите на дадена земя (*terrigenae, indigenae*), ограничава доминацията на малополяните и въвежда в съвета висши сановници от другите провинции. От Великополша произхождат родовете Гурко, Шамотулски, Чарнковски, Остроруг, от Кралска Прусия – Бажински.

Особена роля играят участващите в съвета висши църковни сановници. В края на XIV и през XV век Полската църква е обхваната от важни организационни промени, свързани с експанзията към Рус и християнизацията на Литва. Основаните през 1387 г. Вилненско, а през 1417 Жмудзко епископство (със седалище в Медници) влизат в състава на Гнезненската провинция. В Рус е основана нова католическа митрополия, най-напред в Галич (1375), а през 1412 пренесена в Лвов. На нея са подчинени епископствата в Пшемисъл, Хелм, Волински Владимир, Подолски Каменец, Киев и Серет. Възникването на второ архиепископство, чиято територия е лежала както в земите на Короната, така и на Литва, създава проблем за първенството в Полската църква. Решението идва от страна на папата, който присъжда на гнезненския архиепископ титлата примас на Полша (1418), свързана по-късно (1515) с правата на папски легат. Примасът е свиквал синодите на двете провинции и е държал върховната църковна юрисдикция. Неговите правомощия не са ограничени само до институцията на Полската църква, а имат държавен характер. Примасът е бил първият висш сановник в кралския съвет, имал е правото да коронясва владетелите, да извършва тайнствата брак и кръщение за царуващото семейство.

Кралският съвет е институция, представляваща интересите на аристокрацията и политическите концепции за управление на държавата с помощта на една по-тясна, в сравнение с общия брой рицари, група от светски и духовни сановници (можновладство). За принадлежността към тази група е било от значение имуществото и изпълняваните функции, а не юридически основания. Защото характерна черта на обществената система в Полша си остава правното равенство на цялото рицарско съсловие. За поддържането и запазването на това равенство съдействат многократните промени в управляващия магнатски елит. Тези

промени и възможността за авансиране улесняват дейността на средното рицарство. Неговите политически стремежи намират институционален израз в действащите събори и малки сеймове (сеймики) – земски и провинциални. Те са наследници на някогашните събрания (вечета) от периода на териториална раздробеност и са свиквани в рамките на земите – тоест някогашните области, по-големите от които се оформят като воеводства. Самостоятелни малки сеймове са имали и руските земи.

Земските сеймове са представлявали орган на локалното самоуправление. Освен това те са изпълнявали съдебни функции и са контролирали събирането на данъците. Това води до ограничаване от XV век на компетенциите на старостите, кастеланите и воеводите. През XIV и XV век са свиквани също и сеймове на отделните провинции – Малополски и Великополски, а след 1454 – на Кралска Прусия. На няколко пъти, когато са решавани въпроси от особено важно държавно естество, са свиквани общополски събори. Техните компетенции не са все още строго регламентирани, но се различават от правомощията на провинциалните сеймове.

Икономическата независимост на средното рицарство, повишената степен на образованост и произтичащите от това амбиции са причината тази група да надхвърли в дейността си тясно локалните рамки. Независимо от регионалните различия, общността в интересите на рицарството е била много по-изявена и по-голяма, отколкото при висшата аристократична прослойка или градовете. Това улеснява относително единните и солидарни действия на рицарството, дава му усещането за сила, учи го на отговорност за държавата и води до постепенното засилване на политическата позиция на това съсловие.

След привилегиите, дадени от Ягело през 1386, нов шанс за получаване на нови права се появява в края на неговото владичество. През 1422 в Червинск кралят се съгласява да не конфискува шляхтишките имения без съдебна присъда и уверява, че никой няма да заема едновременно постовете земски съдия и староста. Следващите привилегии, дадени от Ягело, са продиктувани от стремежа му да осигури наследството за своите синове, ко-

ето прави натиска на шляхтата по-успешен. През 1430 в Йедлина и през 1433 в Краков шляхтата получава привилегията лична неприкосновеност – *neminem captivabimus nisi iure victum*. От този момент задържането може да става само по силата на съдебна присъда.

Владичеството на Владислав Варненчик е период на засилване на олигархичното управление. Опозицията – в това число и от средите на висшата прослойка – се опитва да се възползва от хуситските и антиклерикални лозунги, за да привлече на своя страна рицарството, но през 1439 г. нейните войски са разбити при Гротники. След смъртта на Варненчик (1444) управляващият в Литва Кажимеж се възползва от ситуацията, за да укрепи властта си. Той се съгласява да поеме полския трон, но не желае да потвърди привилегиите и след няколкогодишна борба се възкачва на трона (1447) без никакви ангажименти. Кралят воюва с аристократичната върхушка и опирайки се на шляхтата и гражданството, създава своя партия. Все пак той е трябвало да отстъпи пред шляхтата, която, събрана в лагера на народното опълчение за война с Ордена, поисква през 1454 нови привилегии. В Църквица и в Нешава Кажимеж обнародва документи, по силата на които владетелят не може да въвежда нови закони и да свиква народното опълчение без съгласието на земските сеймове.

Това засилва позицията на земските сеймове спрямо кралския съвет. Вземането на мнението на малките сеймове обаче се оказва трудно и поглъщащо много време начинание. По-практично се оказва делегирането на представители за валния (генерален) сейм. Тези делегати не са включвани в съвета, който запазва своята обособеност, а оформят Камара на депутатите, докато съветът се преобразува в по-висша камара на Сейма – Сенат. Първият така организиран двукамерен Сейм се събира през 1493, когато след смъртта на Кажимеж Ягелончик (1492) започва ускорена еволюция на системата.

Доминацията на шляхтата на локално ниво е означавала шляхтишко самоуправление на земите и воеводствата при слаба изпълнителна власт на кралските чиновници. На централно

равнище обаче през целия XV век е запазен баланс в ситуацията; по отношение на вътрешносъсловната борба между аристократичната върхушка и шляхтата кралете запазват позицията на арбитри и силната си власт. Нейна материална база е бил кралският домен, тоест именията на владетеля, разположени във всички провинции на държавата. Поради това, че на шляхтата са признати привилегии, ограничаващи данъчните тежести, доходите от кралския домен е трябвало да покриват разходите по издръжката на двора, кралските служби и част от наемните войски. Само кралят е имал правото да назначава и дарява със земи от собствения си домен висшите държавни сановници, особено придворните и министрите, а също изпълняващите земските длъжности воеводи и кастелани. Правата на краля са ограничени в това отношение от принципа за избор на сановниците измежду жителите на дадена земя, както и от принципа за пожизнено заемане на постовете.

Важно политическо значение има принципът за назначаване в епископствата на кандидати, предложени на капитулите от краля. Тази практика, прилагана вече по-рано, се засилва през XV век, а многократните конфликти на тази основа завършват с победа на владетеля. Пратеникът на Кажимеж Ягелончик до папа Николай V твърди, че това е неизбежно, тъй като „епископите заемат първото място и глас в кралския съвет и тайните и важни дела на кралството се решават с техните съвети, така че епископ може да стане само този, който е мил на краля и отечеството, полезен за Църквата и Жечпосполита".

Използвайки правото си за назначаване на чиновниците и принципа на посочване на бъдещите епископи, полските крале са могли да създадат своя партия и да контролират функционирането на администрацията. Освен това кралят е бил върховен съдия, главнокомандващ войската и личност, ръководеща външната политика. Всичко това е представлявало правната основа на една силна монархическа власт. Обществената основа за нея е била подкрепата на съсловията, а поради ограничените права на низшите прослойки най-важно се оказва съдействието от страна на редовото рицарство, което е имало много да спечели

в борбата с едрите феодали и е търсело сътрудничество с краля. Вследствие на това кралят се превръща в страж на успеха и ефикасното функциониране на държавата, единодействащ с представителите на съсловията, които творят политическата общност – *communitas*.

Глава V

ПОЛША И ПОЛЯЦИТЕ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

Средновековието е било творчески период за историята на Полша, макар и в него да не липсват катастрофи и неуспехи, като кризата в държавната организация след смъртта на Мешко II, нашествията на монголите, загубата за повече от двеста години на Гданското Поморие и пълната загуба на Шльонск. Независимо от това обаче са преобладавали щастливите събития и процеси, сред които на първо място създаването на собствена държавна организация и успешната ѝ защита. Основните институции, направили възможна тази устойчивост, са династията и Църквата. С течение на столетията към институционалните фактори се прибавя традицията на общото минало, съхранявана и реконструирана от политическите елити, но достъпна и за останалите обществени групи благодарение на устното предание.

В продължилото повече от петстотин години полско Средновековие настъпва значително развитие на стопанството, нараства селскостопанската продукция, въведени са нови техники на труда, развиват се градовете, а в резултат двукратно се увеличава гъстотата на населението, при значително подобряване на жизнения стандарт. Въпреки това можем да говорим за конюнктурни колебания, периоди на ускоряване и забавяне на развитието. В епохата на основаването на държавата (X–XI век) тежестите по нейното изграждане предизвикват значителен спад в жизнения стандарт и довежда до бунтове на поданиците. От средата на XI век децентрализацията на властта освобождава обществената инициатива и предизвиква увеличаване на продукци-

ята, разпространение на по-модерни форми на стопанска организация, както и повишаване на жизнения стандарт на повечето обществени групи. Време на много динамично развитие става епохата на колонизация въз основа на немското право. То внася правни образци, техника, капитали, миграция и нараснал обем заселници. Но бързите промени предизвикват напрежения и конфликти. Модерните стопанства на свободните кметове в новооснованите села са давали по-голяма реколта и са осигурявали на притежателите си заможен живот, недостъпен за останалото селячество. Богатството на търговското съсловие, особено в по-големите градове, занимаващо се със задгранична търговия и въртящо значителни парични суми, надвишава значително средствата, с които е могъл да разполага рицарят, а дори и висшият сановник. Постепенният упадък на системата на княжеското право отнема значението на групата на чиновниците, стояли някога на върха на обществената и имуществена йерархия.

Процесите на подем или застой в стопанството имат регионален характер. През IX век начело излизат земите на вислянните, докато сто години по-късно – територията на поляните. По-късно център на държавността отново се оказва Краков. През XIII век стопанското преустройство най-бързо и най-ефикасно се осъществява на Шльонск. От този момент той си спечелва доминираща позиция сред останалите области по гъстота на населението и брой на градовете. На свой ред Мазовше, което не понася загуби по време на езическия бунт, а по време на Болеслав Смели и Владислав Херман спада към най-гъсто населените и богати части на държавата, в периода на териториална раздробеност изгубва позицията си, превръщайки се през XIV и XV век в силно изостанала в сравнение с другите полски земи територия. След загубата на Шльонск през целия XIV век в рамките на Полското кралство начело е Малополша, докато през XV век тя вече дели тази позиция с Гданското Поморие.

Вътрешните процеси само до известна степен можем да обясним с регионалните промени. Не по-малка е ролята на международното положение на Полша, влиянието на съседните държави и стопански региони. Тук трябва да споменем военната ек-

спанзия и свързаните с нея разруха, стопанска експанзия и миграция. Една от причините за изостаналостта на Мазовше са нашествията и опустошенията – в началото пруски, по-късно литовски, но също и фактът, че тази област остава встрани от процеса на колонизация въз основа на немското право. На развитието на Малополша съдействат през XIII-XIV век както колонизацията, така и търговските, културни и политически контакти с Унгария и отварянето за собствена експанзия на изток. Развитието на Гданското Поморие е следствие от разрасналата се в рамките на Ханзата балтийска търговия и посредничеството в търговията с дърво и жито в поречието на Висла.

Като цяло полските земи през Средновековието изостават в развитието си в сравнение с оформилия се център на европейската култура – западните и южните части на континента. Това изоставане произтича от географското разположение и от включването на Полша, така както и другите територии на Централна и Източна Европа, в кръга на европейската цивилизация едва през X век. Но това не означава блокиране на собствените творчески сили. Приемането на чужди образци е означавало приспособяването им към полските условия. Държавата, обществото, полската култура запазват и дори разгръщат своята самобитност и оригинални черти. До XIV век Полша върви по път, сходен с този на по-рано и по-силно развитите общества, намалявайки постепенно отделящата я от тях дистанция. През XV век тя създава напълно оригинални форми на организация и култура, като съхранява и дори засилва връзката си с общността на християнска Европа.

Какво е представлявала Полша за тази общност? Името ѝ се появява в изворите с чужд произход още в края на X век. Все още е означавала земята на поляните, но вече в началото на XI век с това име е обозначавана цялата държава на Болеслав Храбри. Но през Ранното средновековие кръгът на хората, информирани за съществуването, положението, потенциала на Полша и политиката на нейните владетели, е твърде тесен. Била е позната на хора, принадлежащи към политическите елити в съседните държави или в центровете на универсалната власт – им-

ператорска или папска. Можем да добавим и известен брой търговци – християнски, мюсюлмански и еврейски, – които са познавали Полша поради характера на своята дейност. Наскоро християнизираната държава привлича вниманието преди всичко на немските, но също и на френски и италиански духовници. Полските бенедиктински, по-късно цистерциански и норбертиански абатства поддържат контакти със своите матерни центрове. От средите на френското духовенство произхожда авторът на първата полска хроника Гал Аноним, писал в началото на XII век. От Германия, Италия, а може би и Франция пристигат строителите на първите романски катедрали, авторите на скулптурни и други украсяващи катедралите произведения.

През XIII век сведенията за Полша значително нарастват. Предишните форми на контакти, като династичните връзки, политическите съюзи със съседите, отношенията с Апостолската столица, задграничната търговия, стават много по-интензивни, освен това се появяват нови форми, привличащи по-широк кръг хора. Колонизацията въз основа на немското право предизвиква миграция на валоанци, фламандци и най-многочислената група – германци. В борбата с прусите след основаването на Ордена на кръстоносците вземат участие западни рицари. Многобройните и активно действащи францисканси и доминикански формации работят съвместно с манастирите от други провинции. Спорадичните преди това пътешествия на поляци стават по-редовни през XIII век. Полските клирици следват в университетите в Италия и Франция и макар и малко на брой, достигат до главните центрове на Европа.

Полша привлича вниманието във връзка с необикновените и страшни събития, каквито са монголските нашествия. Европа не познава подобна инвазия от няколко столетия, оттук и големият й интерес към монголите. Разчитало се е освен всичко друго й на тяхната християнизация. В мисия, изпратена от папата до хана на монголите, водена от францискането Жан дьо Пиан Карпини (1245-1247), вземат участие бенедиктинецът Полак и друг монах от Шльонск, известен като де Бридиа.

XIV и XV век въвеждат Полша вече трайно в съзнанието на

европейците. Особена роля за това изиграват контактите на полската дипломация с дворовете на папата и императора, както и полският спор с кръстоносците, пренесен на събора в Констанц. Рицарските походи на немци, англичани или французи към държавата на Ордена продължават, а в същото време полските рицари си спечелват слава на чуждите дворове. Техен символ става служещият при император Сигизмунд Люксембургски Завиша Чарни. Друг път за проникване и разпространение на сведения за Полша става балтийската търговия.

По този начин Полша, по-младият и периферно разположен член на християнска Европа, постепенно заема място в тази общност и в съзнанието на нейните жители. Християнизацията разширява обхвата на европейската цивилизация. Дали обаче извън тази пасивна роля Полша е изпълнявала и други функции за тази общност?

Още по времето на Болеслав Храбри се предприемат опити за християнизация на съседните пруси. Мисията на св. Войчех завършва с мъченическата му смърт, но донася на Полша престиж и създаване на архиепископство. За втори път опитите за покръстване на прусите през XII век завършват с неуспех, а ползата от християнизирането на западните поморяни извличат немските владетели. Едва в края на Средновековието атрактивността на полската държавна организация, модели на живот и интелектуален и политически потенциал на Полша се оказват достатъчно силни за успешното християнизиране на Литва. По този начин Полша изпълнява важния за целия цивилизационен кръг дълг за разширяване на Християнството. Отхвърляйки действието със сила и влизайки в полемика с кръстоносците, учени от Краковската академия се позовават на правото на всеки народ сам да избира съдбата си. В основата на това разбиране лежат принципите на толерантността. Образец на толерантна държава, невинаги понятен за други средновековни общества – това е за дълго време приносът на Полша в европейската култура.

Средновековна Полша е била спрямо другите страни на континента реципиент на идеи, техники, организационни модели,

територия за миграция, но в процеса на нейното държавно, стопанско и културно укрепване нараства активността ѝ в по-нататъшното разпространение на тези идеи и образци. Освен това самата тя създава нови идеи и се превръща в страна, откъдето постъпват сведения за Изтока на Европа. В мащаба на целия континент ролята ѝ не е на първостепенна държава, но през столетията тази роля нараства. През XV век Полша вече е ключов елемент от централно и източноевропейската система, необходим за нейното функциониране и развитие, елемент, с който са се съобразявали в общоевропейски мащаб.

Как са възприемали и оценявали своята политическа и културна общност средновековните поляци? Какво е било тяхното съзнание, кои връзки са били смятани за най-силни? Хората от Средновековието са живеели в рамките на малки, силно обособени локални общности, селски и градски, често пъти идентични с обхвата на енорията и местния пазар. Над тях се създават регионалните общности, съответстващи на областите в раздробената, а сетне обединена Полша, и връзките на по-висше държавно и национално ниво. Но социалният обхват на последните е бил относително тесен, макар че с течение на столетията се разширява. За своята държавна и национална принадлежност са знаели хората, чиято дейност не се е ограничавала до локалните рамки, а е обхващала цялата държава, била е част от политическата, църковната и търговската сфера. През X–XI век държавата създава организационните и териториални рамки, в които се оказват близки по езика и културата си племенни групи. Други – също близки, – които остават извън държавата на Пястите (като поморяните), в крайна сметка не влизат в състава на формираната по-късно национална общност. Различията в културата и езика на полските и чешките племена по това време не са по-големи от тези между поляните и вислянете, но обособяването им в отделни държави води до оформянето на два различни народа. В периода на териториална раздробеност националната връзка започва да доминира над държавната. Символи на тази връзка са династиите, общата територия, названието Полша, отнасяно до всички областни княжества, Църквата, дейс-

тваща в рамките на своите провинции, общополският култ към св. Войчех и св. Станислав, както и сходните във всички княжества правни обичаи. Необикновено важно се оказва наследството на предишните столетия, собствената традиция, централизираната държавност, общата история. Популярността на „*Полска хроника*" на Винценти Кадлубек, прославяща делата на поляците и техните добродетели, свидетелства най-ярко за чувството на гордост от собственото минало. Впрочем то е отместено далеч назад, отвъд началото на държавността, в митичните времена, с легендите за Крак, Ванда, по-късно Лех и другите предци. С термина *natio* са определяни хората с общ произход и тази черта е приписана на полската общност. Употребявал се е и терминът *gens*, визиращ езиковата общност. Тези две черти характеризират не само съзнаващия националността си елит, но и цялата общност. Тоест кръгът на групите, осъзнаващи своята принадлежност, е оставал отворен за тези, които чрез социално и културно авансиране са преминавали в него от онези групи, които не са съзнавали и не са се нуждаели от националната връзка.

Критериите на езика и обичаите, по-неизявени през X–XI век, когато малко неща са отличавали отделните групи на западните славяни, придобиват изразителност през XIII век и изиграват голяма роля в Полша. Това е следствие от чувството, че ценностите на родната култура са застрашени от външните нашествия и колонизацията по силата на немското право. На прелома между XIII и XIV век напреженията между поляци и немци на етнична основа достигат върха си, а поле на действията – извън стопанската и политическа дейност – става въпросът за употребата на полски език по време на проповедите, въведен като задължителен със статутите на синода от 1285 г. Това задължение съдейства за формирането на полския литературен език. Малко по-рано се обособява езикът на управляващите елити, уеднаквен за цялата територия на страната, съдържащ непознати за племенната епоха термини от областта на управлението. Владеенето на полски език се превръща в един от критериите и знак за принадлежност към управляващата група. Тълкуването на истините на вярата на полски и грижата за еднозначността на про-

повядваните истини принуждава Църквата да установи канон за полската терминология, прилаган в цялата провинция. Към най-ранните паметници на полски език се отнася песента „*Богородица*“, произхождаща от XIII век, както и записаните в началото на XIV век „*Швентокшишки проповеди*“.

XIV век е столетие на експанзия на националното чувство вследствие външните заплахи, и по-специално войните с кръстоносците. Необикновено свидетелство за състоянието на съзнанието на тогавашните поляци, принадлежащи към различни социални групи, са признанията на свидетелите по време на процесите между поляци и кръстоносци. Те се позовават на принадлежността на Гданското Поморие към Полското кралство на базата на историята на тази земя, династичните права, посочват единството на църковната организация. Казват също, че „това до такава степен е известно на всички хора, че... никакви увъртания не ще помогнат да се скрият фактите“. Свидетелстват областни князе, епископи, магнати, енорийски свещеници, дребни рицари и граждани.

XIV век донася принципна промяна в условията на формиране на полския народ. От една страна, над една трета от полско говорящите се оказват извън границите на обединеното кралство, от друга – кралството вече не е етнически еднородно, освен поляци тук живеят немци, руси, евреи и хора, говорещи други езици. Ситуацията се усложнява още повече след унията с Литва, а през XV век – след възвръщането на Гданското Поморие. Поради царящата толерантност съвместното съжителство на етническите и религиозни групи се развива хармонично. В същото време върху националното чувство на поляците – позоваващи се на произхода, езика и обичая – се наслагва чувството за принадлежност към държавата, което обхваща жителите на Короната и Литва, представители на различни етнически групи. То характеризира или е могло да характеризира в еднаква степен както поляците от Великополша или еврейските търговци от Краков, така и немците от Торун или малорусите от Волин. Принадлежността към държавата свързва тези хора често пъти по-силно, отколкото националното съзнание. За това говорят усилията

на гражданите на Гданск, Торун и Елблонг за присъединяване на Прусия към Полша. Конфликтите на Полша и Литва с кръстоносците имат междудържавен, а не национален характер.

Всичко това съвсем не зачерква съществуването на локални и регионални връзки. Всеки човек се е чувствал член на неголяма общност, а преобладаващата част не е знаела и не е изпитвала необходимост от връзка на по-високо ниво. Но който е пожелавал да излезе извън локалната сфера на дейност – бил той едър земевладелец, посветил се на политиката, или духовник, участващ в живота на епархията и провинцията, дребен рицар, отправил се на война, или търговец, занимаващ се с междурегионална или търговия с далечни страни, или, най-сетне, селянин, мигриращ в търсене на по-добри условия за живот – е трябвало да се срещне с живеещите в същата държава хора, говорещи друг език, с различна култура и религия. Благодарение на това през XV век наред с толерантността към отделните култури и религии у поляците се формира все по-силно съзнанието за самобитността на собствената култура. Израстването на националното самосъзнание съвпада – съвсем не парадоксално – с времето на формиране на една многонационална държава.

XV век е период на изключителен разцвет на Полша. В областта на външните отношения той е подпомогнат от спечелените войни и успехите на династичната политика, във вътрешната политика – от разширеното участие в управлението на страната. Отличителна черта е големият брой на рицарското съсловие и равенството между неговите членове. Всички те получават привилегии, признаващи личната им и имуществена неприкосновеност.

Докъм средата на XV век съсловният характер на монархията съдейства за развитието на държавническо чувство у по-низшите слоеве. През следващите десетилетия, когато привилегиите за рицарството подкопават съсловното равновесие, политическата *communitas* постепенно става преобладаващо шляхтишка. Това поставя началото на много комплицирани процеси – от една страна, бавното изключване от общността на непривилегированите групи, ограничаване на тяхното влияние и дейност до

локалните проблеми, а от друга – включването в тази общност на шляхтата с неполски етнически произход въз основа на принципа за равенство едновременно на съсловната и държавната връзка. Съсловната държава се преобразява в шляхтишка.

Полската култура, така както стопанството и политиката, преживява през Средновековието приливи и отливи на активност. Познанията ни за нея са непълни, тъй като познаваме преди всичко запазилите се произведения на латинската, т.е. литературната култура, докато произведенията на народната култура, опираща се на устното, нетрайно предание, са изгубени.

Изкуството на Ранното средновековие е с елитарен характер. Малкото запазени паметници на романското изкуство, сгради и свързаните с тях скулптури и стенна иконография напомнят най-прекрасните европейски образци. Хрониките на Гал Аноним и Винценти Кадлубек не отстъпват на аналогичните чужди творби. Меценат на това творчество е княжеският двор, а от XII век и дворовете на епископите и магнатите. В средите на магнатите се появява първият полски рицарски епос, песента за делата на Пьотр Влостовиц, така наречената „*Carmen Maurі*". Подобни разкази, следващи образеца на познати в Европа литературни сюжети, но приспособени към полските реалии, като разказите за Валтер от Тинец и Вислав от Вишлица, се появяват на страниците на „*Великополска хроника*" от XIV век. По-често са предавани устно, вероятно на полски език, благодарение на което възпитават умение за елегантно изразяване на чувствата и описване на събитията.

В началото на XIII век продължават да се появяват прекрасни творби на романското изкуство, но следващите десетилетия носят промяна. В големите градове вече се строят първите готически катедрали, докато в провинциалните центрове все още доминира сведеното до скромни размери и множащо познатите схеми романско изкуство. Масовизирането на изкуството, както и на образованието, е за сметка на значителното снижаване на равнището. Процесът продължава и през XIV век, когато готиката достига и в провинцията. Но дори в най-значителните произведения, появили се в първата половина на столетието, са

следвани вече образците на късната готика от съседните страни. Към най-прекрасните творби се отнасят саркофазите на владетелите. Началото поставя шльонският надгробен паметник на Хенрик IV Пробус, а след това и появилите се във Вавелската катедрала надгробия на Владислав Локетек и Кажимеж Велики. През втората половина на столетието вече се предприемат по-амбициозни начинания. Към тях се отнасят оригиналните двукорабни катедрали, финансирани от краля. Символ на растящите културни потребности става основаването на Краковската академия.

Дългият период на промени и растеж в средното ниво на културата, развитието на мрежата на енорийското образование и усъвършенстването на полския език дава прекрасни плодове през XV век. Полското готическо изкуство в областта на сакралната и светската архитектура, както и в живописта, скулптурата, гравьорството и златарството постига високо артистично ниво и престава да бъде закъснял подражател на чужди творби. Негов символ е Богородичният олтар в Краковската катедрала, изваян от краковския и нюрнбергски майстор Вит Ствош. Извън тези прекрасни творби се появяват и многобройни олтари, скулптури, фрески, покриващи стените на църквите. Те изпълняват и дидактични функции, служат на образното проповядване на истините на вярата. Подобна роля изпълняват и песните, църковната музика и литургичната драма. По своите начала изкуството е близко на човека, представя в позната инсценировка всекидневния средновековен живот, облъхнат с лиризма на сцените от историята на Светото семейство, Христовите мъки, страданията на Божията Майка; то формира и изразява нагласите на тогавашните хора. Връзките на това творчество, особено на малополското и шльонското, с немския, чешкия и унгарския художествен ареал не отнемат неговата самобитност, не заличават редицата специфично полски черти. Многобройни са образите, представящи местните светци, особено св. Станислав и св. Ядвига, многократно са представяни образите на ктиторите. Готическото надгробно изкуство постига върха си в разтърсващия

саркофаг на Кажимеж Ягелончик, един шедьовър, дело на длетото на Вит Ствош.

Меценатът на Ягелоните дава възможност към господстващите естетически принципи да се добави нов елемент, какъвто са фреските в руско-византийски стил. По поръчка на Владислав Ягело с тях е украсен параклисът в Люблинския замък, по-късно подобни стенописи се появяват в Сандомеж, Вишлица, Гнезно и във Вавелския замък. Творците трябвало да приспособят утвърдената схема на източнохристиянската иконография към плановете на готическите интериори. Конфронтацията между толкова различни техники е позволила да се появят творби с несрещан другаде характер. Образът на Богородица от Ченстохова също е икона, рисувана под влияние на византийското изкуство. Но йератичната суровост на изображението е отместена на втори план по време на прерисуването на картината през XV век, пострадала вследствие борбите с хуситите. Тогава запазват следите от разсеченото с меч лице на Мадоната, което приближава изображението до готическите, говорещи за човешките страдания и преживявания на светците. Така синтезирането на образците на Изтока и Запада става една от чертите на полското изкуство още през XV век.

Кралският меценат е служел на пропагандирането на държавната власт, епископският е напомнял за мястото на Църквата в общността на верните, а магнатският и рицарският е прославял основателите на родовете. През XV век се формира и граждански меценат, изиграл особено голяма роля през втората половина на столетието. Следвайки магнатите и рицарите, подражаващи на кралския меценат над изкуството, градското съсловие също дава израз на своята подкрепа за политиката на владетелите. Но в областта на скулптурата, живописта и орнаментацията това е самородно изкуство, силно свързано с патрицианските среди, цеховете и религиозните братства. От артистична гледна точка полското изкуство е част от по-широкия кръг на средноевропейското изкуство. Но докато през XIV век са черпили образци от Чехия, Унгария, Австрия, Източна Германия, то през XV век в полското творчество по-силно е националното те-

чение. Този факт е изпълвал дарителите с чувство на гордост, носел е удовлетворение, отговарял е на потребността от престиж. Ново явление по това време става влиянието върху изкуството на Рус, а от друга страна – черпенето оттам на инспирация и синтез на двете направления.

Книжовността от XV век не остава по-назад от пластичните изкуства. В тази област многообразието от форми, разпространението на полския език, нарасналият брой на творците е следствие от по-високото ниво на културата, от порасналото национално и държавническо съзнание, задвижвани от стремеж към изразяване и увековечаване на тези чувства. Най-голямо значение за тези процеси има масовизирането на образованието, като се започне от енорийското и се свърши на Краковската академия. Трактатите на краковските професори съдействат за очертаване насоките на полската външна политика и прилаганите методи на дипломация. Освен философските, правните и езиковедските изследвания в Академията се развиват математическите науки и астрономията. През втората половина на столетието до Краков вече достига ехото от италианския хуманизъм, пропагандиран от Калимах – поет, историк и дипломат. Средище на хуманизма става дворът на лвовския архиепископ Гжегож от Санок.

В течение на целия XV век в Краковската академия се записват над 17 хиляди студенти, в това число около 12 хил. от земите на Короната. Близо 1/4 от тях получават най-малкото степен бакалавър. Абсолвентите и бившите студенти стават учители в началните училища или служат в кралската, епископските, магнатските и градските канцеларии. Броят на грамотните хора нараства значително. В средите на интелектуалния елит личните библиотеки допълват книжните сбирки към катедралите и в манастирите. Да четат и пишат са умеели голяма част от рицарството и гражданското съсловие, а също известен процент от синовете на свободните кметове, търсещи път за авансиране. Тези хора са създателите и читателите на значително нарасналия в сравнение с предишните столетия брой творби. През 1473 г. в Краков се появява първата печатница.

Сред произведенията на латински език най-голямо постижение представляват „*Annales*“ на Ян Длугош – хроника, описваща историята на Полша от легендарни времена до съвременната на автора втора половина на XV век. Това не е история на династията, а на полската държава и народ. Защото Длугош мисли за Полша и поляците като държавна общност, обединена на базата на една съвременна организация и общото минало. Обръщането към историята е трябвало да служи на актуалните цели – развитие на общополския държавен, а не локален патриотизъм. На погледа, обгръщащ цялата полска земя, служи прекрасното географско описание, представляващо въведение към хрониката. Мисленето с категориите на държавата не противоречи при Длугош на чувството за етническа и езикова общност на поляците и общността на тяхната историческа територия. Той съжалява много за загубата на Шльонск и се утешава с възвръщането на Гданското Поморие.

Макар езикът на науката и историографията, както и на повечето литературни творби, да си остава латинският, през това столетие нова роля започва да играе полският език. От векове са предавани устно песни, стихове, легенди и разкази. Някои от тях са записани по-рано, а през XV век броят им чувствително нараства, макар и да си остава неголям. Тези творби обаче свидетелстват за израстването в края на Средновековието на полския литературен език, обхванат в рамките на правила, бранен от чужди наслагвания от творците, бдящи за принципа на елегантността и красотата. За основата на този език се спори, корените му се търсят във великополския или в малополския диалект, но не буди съмнение общополският му характер през XV век.

Така в края на Средновековието полската култура постига значителна зрелост. На следващите векове е предадено формираното национално съзнание на политическите елити, разбирано като общност на произхода, езика и организацията, чувството за връзка с държавата, обхващащо различните етнически групи, принципът за вътрешна толерантност и законност, гарантирано участие в упражняването на властта за голяма част от

обществото. Между така творческия в много области XV век и златния XVI век няма пролом, нито цезура. Съществува по-скоро плавно възхождане, продължаваща без прегради линия на развитието. Без постиженията в края на Средновековието разцветът на Полския ренесанс нямаше да бъде възможен, така както без политическите промени от XV век не би могла да възникне шляхтишката Жечпосполита. XV век създава солидни основи за най-блестящия в историята на Полша XVI век.

РАЗЦВЕТ И УПАДЪК
(XVI–XVIII век)

Глава VI

КОНСОЛИДАЦИЯ И ЕКСПАНЗИЯ

Полша я има дотолкова, доколкото съществува съзнание, способно да открие за себе си материалните носители, в които да бъде изразено. През XVI век можем да определим по-точно какво отличава Полша, а оттам и поляците, в тогавашния свят. Сред твърдите елементи на полскостта е полският език, който през XVI век се оказва в състояние да измести латинския от публичния живот и да изрази сферата на духовния живот на поляците. Засилва се общото за всички убеждение за правото, стоящо над властта. На трето място, Кралството е заменено от Жечпосполита – оригинална държавна форма, изиграла огромна роля във всички по-късни исторически процеси. В Жечпосполита шляхтишкото съсловие се променя в народ. В рамките на две поколения шляхтата успява да се възползва от дадените ѝ привилегии и благодарение на добрата икономическа конюнктура да си осигури контрола над всички области на живота. Шляхтишката Жечпосполита устоява чак до поделбите, но смисълът на доминацията на шляхтишкото съсловие не претърпява съществени промени. През XVI век кралят става избираем владетел с ограничени пълномощия, знатните се превръщат в магнати, а помнещата своя рицарски произход шляхта поема по дългия път към дворянско съсловие.

Смъртта на крал Ян Олбрахт (1492–1501) открива нов период, в който се изявява различието в интересите на държавата и династията. Амбициите на Ягелоните влизат в конфликт с експанзията на Хабсбургите и не винаги са в съзвучие, а понякога до-

ри противоречат на интересите на шляхтата. Неприязънта на шляхтата към австрийската династия не подтиква към готовност за служене на държавата. От друга страна, в стремежа си да засилят позициите си в Литва Ягелоните теглят Короната в източна посока. В разбиранията на шляхтата това е имало своите добри и лоши страни. Какви са били интересите на Жечпосполита, въплътена в привилегиите за шляхтишкото съсловие? Какъв е бил тогавашният полски държавен интерес? Това съвсем не са лесни въпроси.

След поражението на литовците срещу Москва край Ведроша (1500) и неуспехите на Короната срещу молдавците в Буковина (1497) възникват благоприятни условия за ново сближение между двете страни. Хороделската уния е подновена през 1499 г. пред заплахата от страна на Москва и засилена през 1501, вече по вътрешни причини. Тогава се приема решението кралят да бъде избиран на електорални събори, като процедурата е ограничена до членовете на династията. Александър (1501–1506), заемащ литовския княжески престол от 1491, дава срещу полския трон и коронацията привилегията от Мелник (1501), която накланя везната на съперничество в полза на магнатите. Властта се оказва в ръцете на Сената, на който кралят е своего рода председател. Разбира се, такава перспектива не е отговаряла на амбициите на монарха, който търси подкрепа в лицето на средната шляхта. В резултат на това на сеймовете в Пьотркув и Радом през 1504 и 1505 г. се образува антимагнатски съюз. С това се слага начало на борбите за реституиране на раздадените кралски земи. По този начин кралят е можел да увеличи своите доходи, а шляхтата – да разчита на намаляване на облаганията в полза на държавата. Целта на закона за така наречените *incompatibilia* е била да се предотврати съсредоточаването на прекалено голяма власт в едни ръце, което е застрашавало краля и шляхтата. Шляхтата изисква също така и успява да отстои фундаменталния принцип *Nihil novi* (1505). Непредприемането на нищо без съгласието на представителите на шляхтата е подкрепено през следващата година с цял набор от закони, изработени по инициатива на канцлера на Короната Ян Лас-

ки. Никоя от страните не проявява по този въпрос достатъчна решителност. Борбата за така наречената „екзекуция на правата" не донася развръзка. В продължение на половин век обаче тъкмо около тези въпроси се съсредоточава дейността на шляхтишките реформатори на държавата. В борбата за хегемония те формират модела на публична дейност и изработват житейските образци на поведение.

Двамата поредни ягелонски династи Зигмунт I (1506–1548), наречен Стари, и неговият син Зигмунт Август (1548–1572) водят доста успешна политика на лавиране между амбициите на магнатите и претенциите на шляхтата. Те защищават интереса на династията, който смятат за тъждествен с интереса на държавата. Противопоставя им се концепцията за Жечпосполита като общо благо, отъждествявано с интереса на шляхтата. Конфронтацията между двете визии понякога става твърде остра, но не се стига до междуособни борби. Стопанските преобразования, напредъкът на Реформацията и разпространението на хуманистичните идеи протичат в умерено русло. Установява се особен вид равновесие, намерило израз в принципа за сътрудничество между трите съсловия, представени в Сейма (краля, Сената и Камарата на депутатите).

Короната и Великото Литовско княжество продължават да бъдат свързани с персонална уния, едва през 1569 г. в Люблин се стига до сключването на реална уния. Жечпосполита става монолитна по устройството си държава, макар и диференцирана от всяка друга гледна точка. Нейната територия след анексите през 1582 г. на Инфлантите е била по-малка, отколкото в началото на столетието (815 хил. км^2 срещу 1140 хил. км^2), но нараства след Поляновския трактат през 1634 г. до 990 хил. км^2. Освен Русия това е била една от най-големите държави в Европа. Интересно е, че прирастът на населението продължава да бъде значителен, достигайки в централните провинции на Короната (Великополша, Малополша, Мазовше) до 0,3 % годишно. Той се запазва до средата на XVII век. По всяка вероятност в началото на XVI век Жечпосполита е наброявала около 7,5 милиона жители, 8–10 милиона през 1582 г. и 11 милиона през 1650. Насе-

лението е разпределено твърде неравномерно: по 22 души на км^2 в Малополша и не повече от 3 в Украйна. Средната гъстота на населението нараства от 6 до 11 души на км^2. Като цяло обаче страната си остава рядко населена. Може би затова вътрешната политика не се отличава нито с по-интензивна колонизация, нито с по-изразени репресивни ходове. В интерес на шляхтата и нейните фолварки напредва, макар и бавно, ограничаването на свободата за движение на селяните. С времето се стига до закрепостяването на това съсловие. Много по-късно ще се изявят вредните за държавата последици от този процес.

Ожесточената борба на двамата последни Ягелони се води преди всичко за това, кой да управлява в държавата. Държейки в ръцете си наследственото и неограничено господство над Литва, Ягелоните не успяват да наложат на Жечпосполита система за управление от типа на абсолютизма. Причината за това не се крие само в необикновената многочисленост на шляхтишкото съсловие, достигащо 8–10 % от популацията. По същото време в Испания хората с благороднически произход представляват група с приблизително същите пропорции. Въпреки това там се установява напълно противоположна система на управление, която за полската шляхта от XVI и XVII век е била синоним на най-лоша тирания. В Полша неуспеха на опитите на кралете да заемат доминираща позиция в държавата трябва да свържем с други явления.

Жечпосполита възниква като държава на шляхтата и си остава такава дори и тогава, когато реално влияние върху управлението запазва само групата на магнатите. Нещата не се променят дори и след като всичко вече е в ръцете на чуждите войски и резидентите на съседните империи. От XIV век шляхтата си извоюва привилегии, довели до преобразяването на рицарството в прослойка от собственици на земя. Благодарение на това тя е могла да се възползва от уникалната икономическа конюнктура, очертала се през XVI век във връзка с европейското търсене на жито и наплива на американски скъпоценни метали. Проблемите, свързани с така наречената криза на феодализма, я засягат по-слабо в сравнение с привилегированите групи на За-

пада. Може би затова е могла така обилно да се възпроизведе? Във всеки случай изходът е бил намерен още преди да се появи благоприятната конюнктура. Шляхтишкият модел на общество и държава се е опирал на крепостничеството на селяните, а житната конюнктура от XVI век създава условията той да бъде реализиран. Жечпосполита не е сбъдване на един идеал, обратното, идеалът, наречен шляхтишка демокрация, се оформя в една държава, изграждана в процеса на защита на правата на нейните граждани.

Държавата е трябвало да положи основите на правото, да осигури безопасността, да не ограничава икономическата инициатива. Интересът на шляхтича – дворянин, е бил тъждествен с интереса на държавата, интересите на шляхтишкото съсловие се превръщат в държавни интереси. През тази призма трябва да разглеждаме събитията не само от XVI век, но и цялата епоха на Републиката на Двата Народа.

В Жечпосполита съществува разделение на властите между три сили. Равновесието, постигнато през първата половина на столетието, прави невъзможни същностните промени. През 30-те години на XVI век се оформя шляхтишко политическо движение, издигащо искания за изпълнение на старите закони и връщане на кралските имоти. Наречено е екзекутивно движение. Политически активната част от шляхтата се стреми да спечели монарха, предлагайки му шанс да укрепи кралската власт. Тази програма, свързана с полската Реформация и хуманистичните тенденции, дълго време остава в сферата на постулатите. Силата на шляхтата обаче е в това, че тя постановява размера на данъците. Кралят не е могъл да си осигури пари по други пътища. И не само защото не е била позната практиката на гражданско кредитиране. Въпреки острите атаки срещу икономическите привилегии на католическия клир, постулатите за освобождаване от опеката на Рим и отнемане на светското съдопроизводство от духовните съдилища не се стига до създаване на национална църква. Очевидно нито кралят, нито шляхтата не са имали нужда от толкова радикални ходове. Реформацията постига значителни успехи сред шляхтата, така че в средата на XVI век Жеч-

посполита е страна *de facto* с много вероизповедания. Това обаче не променя посоката на еволюция в обществото и държавата.

В края на петдесетте години на XVI век нараства усещането за безплодност на водения от двайсет години спор. Притиснат от нуждата да намери пари за войната в Инфлантите, крал Зигмунт Август се решава на сътрудничество с Камарата на депутатите. На Пьотрковския сейм през 1562–1563 г. са приети постулатите на привържениците на екзекутивната програма и преди всичко ревизията на правата за притежание на кралски земи. Този акт е означавал отслабване на позицията на магнатите. Решено е също така една четвърт от приходите да отиват за издръжката на постоянна войска. Шляхтата се стреми да прехвърли тежестта по защитата на границите върху краля и крепостните. За себе си тя резервира привилегията на защитата, но е загрижена преди всичко за това да не се появи някаква заплаха от страна на владетеля. Съюзът на краля с привържениците на реформите не донася успех за никоя от страните. Конфликтът избухва през 1569 г., когато в стремежа си да направи поефикасна данъчната система кралят блокира реформата в апелативното съдопроизводство.

Огромната агитация около екзекутивната програма и плановете за преустройство на Жечпосполита, достигнала връх на сеймовете през 1564 и 1565, стихва след смъртта на Зигмунт Август. Продължава обаче борбата за власт, за вторичното разпределение на доходите. Осигурявайки твърде ниски средства за функционирането на държавата, шляхтата задоволява своите потребности извън нея. Тя бди над това раздаването на имоти и постове да не засили прекалено кралската власт и държавата да не надрасне гражданите. През 1573–1575 е постановена върховната власт на Сейма. Получените прерогативи обаче като че ли са били прекомерни. При прогресиращо имуществено разслоение сред шляхтата този акт е съдействал за установяването на магнатска доминация през XVII век.

В държавата, която все повече се превръща в Република на шляхтишкия народ, отслабва чувството за *Corpus Regni*. С това

понятие все още са обозначавани всички земи на лехитските славяни, цялата територия на старата монархия на Пястите. Стремежът към тяхното пълно обединяване угасва през втората половина на XVI век, сякаш изместен от съзнанието за напълно новата идентичност на Републиката. Процесът на интегриране на земите и хората се извършва по нова формула. Тя определя и посоката и формите на експанзия.

Шляхтата се отнася с разбиране и убеждение по въпроса за включването на Мазовше към Короната. Тези територии са присъединени през XV и XVI век с отмирането на местните княжески родове. Окончателната инкорпорация настъпва през 1526–1529 г. През следващия половин век областта се интегрира напълно в Жечпосполита. Наистина тя си остава по-бедна, прочута с необикновено многобройната си (до 40 % от населението) дребна, горда, макар и непросветена шляхта, но благодарение на издигането на Варшава в столица тя израства до ранга на символ. След Великополша и Краковската област идва редът, макар и едва по време на робството, на Мазовше като синоним на полскостта. (В наши дни, търкаляйки се по неведоми пътища, колелото на историята издигна до ролята на символи, след Варшава, градовете Гданск и Вроцлав, поколения наред оставали откъснати, дори чужди части от някогашното тяло.) Интеграцията напредва през XVI век заедно с осъзнаването на общността на интересите и усещането за близост. Процесът протича в различните територии, без да ликвидира своеобразието. Двойната шляхтишка идентификация – със земята и с Жечпосполита – улеснява експанзията, но не засилва държавата.

По различен начин изглеждат нещата в Прусия, където интересите и локалното съзнание се различават значително от характерните за останалата шляхта. Орденът на кръстоносците не се отказва да си върне земите, изгубени в предишното столетие. За претенциите си той намира опора в империята, още повече че Хабсбургите са виждали в лицето на Ягелоните съперници в хегемонията над Средна Европа. Интересите задържат Гданск при Полша, диктувайки в същото време на гданските граждани една напълно независима от интересите на Жечпосполита поли-

тика. Гданският патрициат се е стремял да държи Жечпосполита на разстояние от Балтика, а още по-малко е бил склонен да се подчини на нейната фискална политика. Наистина шляхтата се е интересувала главно от цените на житото и условията за доставка на чужди стоки. Владетелите като правило не са имали виждане по въпроса за морските дела, затова и опитите за подчиняване на Гданск са непоследователни. През първата Северна война (1563–1570) Жечпосполита се ангажира в Балтика заради интересите си в Инфлантите. Зигмунт Август разбира смисъла Москва да бъде отблъсната от Балтика и вижда необходимост от създаване на собствен флот. Този възел от вътрешни и външни проблеми го кара да сътрудничи с екзекутивното движение. Той съумява да прояви решителност спрямо Гданск и да го подчини на волята си (1568). От своя страна Стефан Батори, завладян от московската и унгарската визия, лесно отстъпва пред гданските граждани през 1576. Ключовото за битието на Жечпосполита устие на Висла е оставено под контрола на гордия град, сякаш с убеждението, че той ще гарантира най-добре пласирането на излишъците от полско жито.

Самостоятелността на Кралска Прусия е ликвидирана след 1568 г. Но появилото се в Прусия след секуларизацията на Ордена на кръстоносците княжество съвсем ясно декларира своята независимост от Жечпосполита. Васалната клетва, дадена на Зигмунт I през 1525 от Албрехт Хохенцолерн, последния велик магистър на Ордена, не се превръща в предопределящ бъдещето акт. И двете страни са имали основание да го смятат за свой успех. Албрехт се е стремял да отклони неизбежното военно поражение. Секуларизацията откъсва княжеството от императорската и папската протекция. Жечпосполита си гарантира северния фланг без допълнителни усилия. В стремежа си да изградят собствена държава в Прусия Хохенцолерните, независимо от твърдата си политика, срещат значителна подкрепа от страна на местната шляхта и гражданството. Но това не провокира интерес у политическите фактори в Жечпосполита. На свой ред полските крале, изправени пред различни затруднения, са позволявали на електоралната линия на Хохенцолерните да наследяват земи в

Прусия (1563), да пренасят тук ленните си владения (1611), а накрая са принудени да се съгласят и с ликвидирането на васалната зависимост на Княжеска Прусия (1657). Моментните ползи са нищожни, а последствията ще се проявят много по-късно. Но през XVI век тези проблеми не се разглеждат в етнически категории, а религиозните проблеми ще се изявят едва през XVII век, когато се очертава идентификацията: полскост – католицизъм – принадлежност към шляхтата.

Северните и западните територии не привличат вниманието на шляхтата, не обвързват и интересите на кралете. На прелома между XVI и XVII век са пропуснати реални шансове за поемане на контрола над Западното Поморие, липсва специална загриженост за връщането, макар и частично, на шльонските земи от Чехия. Шляхтата и владетелите виждат своя интерес на съвсем друго място, но това не обяснява всичко. Сякаш тогавашна Полша, тази действителност на хора и език, се приплъзва по оста северозапад-югоизток. Причините за такова дрейфуване не са ясни. Може да се предполага, че тъкмо по тази ос са се развивали най-интензивните интеграционни процеси. Тя е свързвала най-гъсто населените територии: Куявите, Мазовше и Краковската област с притегателните райони за земеделска колонизация (Червена Рус, Волин, Подоле). Оттам е минавал и пътят на притока на скъпоценни метали, спечелени от търговията с жито с Леванта, оттам приждат така характерните за епохата ориентални мотиви. Тоест всичко това не е било случайно и не може да бъде вписано само на сметката на съсловния егоизъм на полската шляхта.

Полската експанзия на изток е будела и продължава да буди големи спорове. Наистина до голяма степен тя е представлявала интеграция, преминаване на значителни групи от населението, главно шляхтишки, към полскостта. Унията с Литва не е диктат на Короната, а потвърждение на волята за общност, при което интересът на двете страни е подчинен като че ли на по-висшата кауза на Жечпосполита. Унията въвлича Короната в периферните на пръв поглед московски въпроси, с течение на времето също и в инфлантските, а накрая и в украинските. Но през XVI

век силата, която води експанзия в източните територии, е Москва. И ако можем да говорим за някаква полска историческа грешка, то тя е допуснатият конфликт с Швеция, а не оказваната съпротива срещу московския натиск. В политическите категории, валидни за XVI век, трябва да приемем посоките на действие на Жечпосполита за напълно разумни. Излазът на Полша на Балтика при Зигмунт Август е смело, но лишено от солидна база намерение; не е била осъзната необходимостта от него. Защото *Navigare necesse est* означава всъщност и това, че трябва да изпитваш необходимост, за да плаваш. Чувствайки потребността от експанзия, търсейки жизнено пространство за себе си и възможности за запазване на собствения си статус, шляхтата от XVI век е намирала по-лесни решения вътре в Жечпосполита, отколкото в това да си пробива път към морето. Няма съмнение, че чуждите интереси, преди всичко на холандци, датчани и ханзейци, а дори и тези на Гданск, макар и противоречащи помежду си, са се противопоставяли на развитието на полски флот и полски контрол върху корабоплаването в Балтика. Най-важното обаче е, че решенията, за които пледират Зигмунт Август и неговите сътрудници (т. нар. Морска комисия от 1568 г. и планът за построяване на кралски флот), не са посрещнати с ентусиазъм.

И така, липсвал е интерес към Прусия, но се предприема експанзия в Инфлантите. Тази територия, управлявана от Ордена на мечоносците, е разкъсвана от вътрешни конфликти на религиозна основа. Към това се прибавят интригите на чужденци, заинтересовани от завладяването на тази богата страна, контролираща търговията с литовските и московските земи. Намесата на Зигмунт Август във вътрешните междуособици в Инфлантите води до насочен срещу Москва съюз в Позволе (1557). Избухва война, в резултат на която Москва получава достъп до Балтика при Нарва (1558), шведите нахлуват в Естония (1561), а Дания завладява Озилското епископство. Инфлантите се изправят пред алтернативата от подялба или запазване на целостта, което е можела да им гарантира единствено Жечпосполита. През 1561 г. се стига до секуларизация на Ордена и създаване на светско княжество в Курландия и Семигалия, докато останалата терито-

рия става полско-литовски кондоминиум*. Този изход, за момента може би най-благоприятният за Инфлантите, се оказва привлекателен по-скоро за магнатите, отколкото за шляхтата. Зигмунт Август се помъчил да свърже инфлантската шляхта с Жечпосполита, но по-късно нараства натискът на полския и литовския елемент. Въведените по времето на Батори тук длъжности на старости са дадени на поляци. При това състояние на нещата се явява необходимост от споразумение с някой от съперниците за властта в Инфлантите. Тъй като разбирателството с Москва е било невъзможно, единствено смислен е бил съюзът с Швеция. Но тъкмо този вариант се оказва напълно нереален. Жечпосполита не успява да достигне в Инфлантите до трайни военни решения. Със сключения в Шчечин мир (1570) Швеция отстоява своите позиции, а Москва, подкрепяна от Хабсбургите, запазва корабоплаването по Нарва. При това съотношение на силите атаката на Иван IV през 1577 г. е целяла не само изхвърлянето на Жечпосполита от Инфлантите, но създава и заплаха за Литва.

Експанзията в Инфлантите е оценявана като целесъобразна и обоснована от гледна точка на интересите на цялата Жечпосполита. Но начинът, по който е осъществена, не е особено успешен. Като че твърде необуздан е бил стремежът да бъдат съчетани материалната изгода за магнатите, контрареформаторското усърдие и данъчните интереси на държавата. В резултат, въпреки нарастващото влияние на шляхтишката култура и евентуалните ползи от съюза с Жечпосполита, Инфлантите продължават да се колебаят. Това улеснява намесата на Швеция и поощрява Москва за следващи атаки.

При тези обстоятелства югоизточната посока на експанзия се очертава като най-перспективна. Действията на магнатите и шляхтата са единни, което съвсем не означава умели. Опитвайки се да избегне конфликта с Турция и Москва, тази експанзия е отговаряла на естествените тенденции и структурата на Жечпосполита. Затова пък опитите да бъде насочена шляхтата срещу Москва, за да бъде подчинена тя под формата на уния, са но-

---

* Съвместно владение. (Б. пр.)

сели зародиша на поражението, били са изкуствени, неотговарящи на пространствената и културна конфигурация на Жечпосполита. Защото това вече е било имперски конфликт, а макар и разполагаща с известни предпоставки в това отношение, Жечпосполита не се превръща в империя.

Ако погледнем единствената посока за експанзия, която не заплашва с пряк конфликт, а предоставя възможност за решаване на проблемите, произтичащи от разрастването на шляхтишкото съсловие, се налагат два извода. Първият, че свръхприрастът на шляхтата не е бил чак толкова голям, след като през XVI век не ѝ се удава да консолидира и полонизира Украйна. И вторият извод – че както характерът на земите, включени в Короната след Люблинската уния (1569), така и спецификата на системата в крайна сметка дават преференции за развитието тук на едрото земевладение. Типична погранична страна, плодородна, рядко населена, изправена под постоянната заплаха от татарски нашествия, Украйна става терен на противоречиви процеси. От една страна, колонизацията се извършва преди всичко с вътрешни сили, тоест с елемент, етнически и религиозно различен от полския. От друга страна, само едрата собственост е предоставяла шансове за успешна отбрана. Тоест тук се ражда силата на магнатите и тяхната реална независимост. Както ще стане дума по-нататък, единствената сила, способна да свърже Украйна с Жечпосполита, а дори и с полскостта, е отхвърлена от шляхтата. Нерешаването на въпроса за запорожките казаци е може би единствената грешка, която е могла да бъде избегната.

Смъртта на последния от Ягелоните слага началото на епохата на изборните крале. Периодът на междуцарствие (юли 1572 – май 1573) и не повече от едногодишното управление на Хенрик (Анри) Валоа (1573–1574) не разколебават Жечпосполита. Въпреки хаоса около избора, вътрешните борби и интервенцията на чужденци, не се стига до криза. Обратното, под управлението на Стефан Батори (1576–1586) и Зигмунт III Ваза (1587–1632) Жечпосполита достига апогея си. Най-широките граници, най-голямата експанзия и най-значителната позиция на Полша в Европа се па-

дат на периода, в който вече могат да се забележат признаците за упадък.

В Жечпосполита не се отдава голямо значение на външната политика. Тя като че ли е производна от поначало изолираните, често пъти противоречащи си, интереси на владетеля и шляхтата, на отделните магнатски родове, на Короната и Литва. В началото на XVI век външната политика се диктува от династичните планове на Ягелоните и техния сблъсък с експанзията на Хабсбургите. Формирането на Жечпосполита е плод на вътрешния динамизъм на Короната, но е съпровождано от съзнателната политика на династията. На прага на XVI век ситуацията изглежда изключително благоприятна. Поставянето на границата на държавата на Дунав, при солиден тил, е предвещавало надежди за слагане край на отоманските завоевания. Въпросът обаче е кой е трябвало да го предизвика. За ролята на крепостна стена, а оттам и за доминация поне в тази част на Европа, съвсем естествено е претендирала империята. Политиката на Ягелоните в тези територии *de facto* е производна на местните антихабсбургски тенденции. Кралство Полша е могло да играе ролята на противотежест срещу Хабсбургската експанзия, по-късната Жечпосполита – на преграда пред турската заплаха. Илюзии ли са били това? Като оставим настрана Чехия, за която връзката с Австрия е изглеждала по-изгодна в сравнение с подкрепата от страна на Полша, всички страни от южната зона са аспирирали към държавна самостоятелност. Това ограничава до голяма степен шансовете за създаване от Ягелоните на сила, способна да се конкурира с Хабсбургите.

И двете страни са се отнасяли към този въпрос сериозно. Император Максимилиан подкрепя всеки опит на Ордена на мечоносците да получи независимост и търси съюзник в лицето на Москва. Експанзията на Москва по времето на Василий III върви много бързо, влизайки в конфликт с литовското напредване. Тази диверсия се оказва резултатна. През 1514 г. Москва завладява Смоленск. Голямата победа на полско-литовските войски същата година край Орша не носи политическа развръзка. Тогава Зигмунт I пристъпва към разчетени на дълъг период комби-

нации, чиято ставка е трябвало да бъде имперската позиция на Жечпосполита. По време на Виенския конгрес от 1515 г. Зигмунт успява да обърне в своя полза неблагоприятната ситуация. Срещу цената на надежди за чешкия и унгарския трон той постига оттегляне на подкрепата на Максимилиан за Ордена и московските интриги. Разбира се, на плана липсва солидна база, за което свидетелстват дискредитиращите Зигмунт ходове на чехите по време на избора на императора през 1519 г. Съюзник на Москва остава Албрехт Хохенцолерн (от 1517), върху когото обаче поляците упражняват силен натиск през 1519–1521 г. По това време Орденът избягва катастрофата с помощта на датския флот и дипломатическата интервенция на Карл V. По-нататъшното развитие на събитията в Прусия и в Райха довежда до подчиняването на Албрехт на Полша. Този съюз за дълго време се оказва траен. Литовците сключват примирие с Москва през 1522, без обаче да си възвърнат изгубените Смоленска и Северска земя; това положение се запазва и при следващата война от 1534–1537 г. Мирните отношения се запазват в продължение на двайсет и пет години и са прекъснати едва с агресивната политика на Иван IV.

Планът на Ягелоните, доколкото е съществувал, се проваля край Мохач през 1526 г. Смъртта на младия крал на Унгария Людвик Ягело открива пътя към чешкия и унгарския трон на Фердинанд Хабсбург. Борбата в Унгария трае кратко. Аристократичната партия около подкрепяния от Зигмунт Ян Заполия не успява да запази целостта на страната. Турция като протектор и сюзерен се оказва по-близка и по-успешна от Жечпосполита. Темелите на позицията, която Зигмунт I е смятал, че заема в Европа, се оказват слаби. Става ясно, че не е могъл да се ангажира едновременно на няколко фронта. Наистина съществувал е стремеж към въздържане от война срещу Турция. Конфликтите с молдавските господари, плод преди всичко на желанието за контрол над тамошните търговски пътища, остават в рамките на конвенционални погранични войни, за да не бъде провокирана Турция, третираща тези земи като своя сфера на влияние. Така след победата на хетмана Ян Тарновски над господаря Петрила

край Обертин (1531) се задоволяват с осигуряването на безопасност за Покуче, вместо да потърсят шансове за установяване на протекторат над Молдова. През 1533 г. е сключен вечен мир с Портата, който продължава почти сто години. Нито във финансово, нито във военно отношение Жечпосполита не е могла да предприеме ходове, които да доведат до реализиране на шансовете, заложени в династичната политика.

Между двата опита за създаване на империи – Хабсбургско-Испанската и Московската – е съществувало достатъчно жизнено пространство и материални условия за формирането на голяма политическа система. Примерът на Франция, в определени моменти оградена в много по-голяма степен от врагове, тук е поучителен. Следователно въпросът е в интересите на управляващата групировка, довели до утвърждаването на политическа система, непригодна за водене на военна експанзия. Затова и борещата се с Хабсбургите Франция търси съюзник по-скоро в Турция, отколкото в Жечпосполита.

Това личи ясно в отношението към въпроса за *dominium maris baltici*. Знаменателно е, че за всеки пореден владетел инфлантският въпрос се оказва по-важен от пруския. Защото Жечпосполита вижда опасността в лицето на Москва, а в Инфлантите иска да постави преграда срещу напредването на варварите. Обръщането към Швеция след 1568 г., когато на трона се възкачва Ян III Ваза, съпруг на Катажина Ягелонка, се оказва нетрайно. Дали това е било липса на разбиране от двете страни, недооценка на същността на проблема за Балтика или най-обикновени човешки амбиции, какъвто е спорът около Естония, е трудно да се каже. Във всеки случай императорът успява да обработи полските пратеници в Шчечин (1570), предотвратявайки плана за изолиране на Москва. Наистина техните аргументи са били от морално естество, докато в същото време Жечпосполита се е нуждаела от пари и оръжие. Възможно е неуспехът на най-естествения съюз между Полша и Швеция през следващите десетилетия да е последица от неумението на Жечпосполита да мобилизира подходящите средства. Това неумение на държавата поощрява Хабсбургите, губещи непрекъснато в усилията си да получат пол-

ския трон, да кроят планове за разделяне и да подкрепят всички, които са в състояние да навредят на Жечпосполита. Във Виена и в Истанбул не разбират същността на Жечпосполита, но това не пречи на трезвите сметки. Би ли търпяла една държава, в случай че аспирира за статуса на империя, своеволието на гданското гражданство? Плащането на данъци на татарите? Безнаказаното вмешателство на чужденци във вътрешната ѝ политика? Що за крал е този, който не управлява и не царува?

Ето защо трудно можем да виним Стефан Батори, че е смятал въпроса за Гданск и Прусия за по-маловажен от решителното отстраняване на московската заплаха спрямо Инфлантите. Това е било в съзвучие и с убеждението на Сейма, който се съгласява на извънредно облагане с данъци. Благодарение на това кралят е могъл да реализира три поредни кампании, които отблъскват успешно Москва от устието на Двина. Атаката в руските земи, ознаменувана със завоюването на Полоцк (1579), Велики Лъки (1580) и обсадата на Псков (1581), позволява да бъде сключено примирие в Ян Заполски, признаващо на Жечпосполита целите Инфланти и Полоцк. Успехът е безспорен, но краткотраен. Самите Инфланти след отстраняване на заплахата от московско владичество не чувстват силна потребност от съюз с Жечпосполита. Батори и поляците подценяват шведите, които се възползват от ситуацията, за да заграбят Нарва и укрепят позициите си в Естония. Получавайки Инфлантите, Жечпосполита не се възползва напълно от тях, а оставя да тлее източникът за конфликти с Швеция. Кои са приоритетите на Батори във външната политика? Очевидно той е искал да елиминира окончателно заплахата от московска интервенция. Дали това е трябвало да бъде пролог към голяма акция срещу Турция и нейното изтласкване зад Дунава? Батори е бил и продължава да бъде подозиран в това, че над интересите на Жечпосполита е поставил мечтата си за освобождение на Унгария. Тъкмо той, под натиска на финансовите затруднения, се съгласява да се откаже от голяма част от съдебните си правомощия. По гражданските и наказателните дела през 1578 г. е създаден Коронният трибунал като най-висша апелативна инстанция. Но Батори никога не се отказва от

мисълта да засили позицията си. Смъртта на краля слага край и на турските планове, и на идеята за интервенция в Москва. Поредното междуцарствие ще донесе утвърждаване на властта на магнатите в Сейма и държавата.

Как можем да оценим позицията на Жечпосполита двайсет години след Унията? Под управлението на Батори Жечпосполита приема много по-активна нагласа към външния свят. Отварят се големи възможности за активно участие в съвременните европейски дела. След справянето с Москва са съществували различни възможности за съюз с Англия, Нидерландия или с Филип II, защото всички те са имали интереси в Балтика. Но тъкмо там самата Жечпосполита не успява да се прояви като сила. И когато турските и московските планове престават да бъдат реални, изборът на Зигмунт Ваза за крал (19.VIII.1587) създава сякаш нова перспектива.

Този избор, така както и предхождащият го, не е бил единодушен. Успехът на Зигмунт Ваза е предрешен с въоръжена акция. Канцлерът Ян Замойски взема в плен край Бичина противниковия кандидат – великия принц Максимилиан Хабсбург. Това дълго владичество довежда Жечпосполита до най-голямото ѝ могъщество, но в същото време е свидетелство за безпримерни поражения. Превратният ход на съдбата не може да бъде разбран без вникване в същността на държавния строй на Жечпосполита и неотчитане на обикновените човешки амбиции. Засега обаче нека разгледаме последната фаза от опитите Жечпосполита да заеме имперска позиция, опити, чиято илюзорност става ясна в началото на Тридесетгодишната война. Това са опитите за сключване на съюз с Швеция и произтеклите от това войни, опитите за поглъщане на Украйна и освобождаване от призрака на казачеството, най-сетне опитът за завладяване на Москва.

Жечпосполита не е искала или не е била в състояние да сключи съюз с Швеция, макар че това с положителност е бил единственият шанс за решаване на балтийския проблем. Обратното, била е склонна да вярва в реалността на унията, което се оказва безсмислица. За това могат да се приведат много причи-

ни, но първата е, че стремежът на Зигмунт да укрепи трона си в Швеция (след смъртта на Ян III) довежда до съюз на неговите противници с Москва. Протестантска Швеция е навлизала във фазата на експанзия, чиято естествена цел са били богатите земи по южното крайбрежие на Балтика. Но поляците, противно на всяка логика, настояват за подялба на Естония и я постигат благодарение на Зигмунт III в най-неподходящия момент. Под въздействие на вестта за своето детрониране в Швеция (1599) кралят вероятно е желал да обвърже по-силно Жечпосполита със собствените си династични амбиции. Тези сметки обаче се оказват погрешни и заплитат Жечпосполита в цял ред напълно ненужни войни. В момента на поемане на властта от Зигмунт III позицията на Жечпосполита е изглеждала много силна. Едногодишното междуцарствие, макар и протекло в небивала суматоха, не нарушава достигнатото състояние на притежание. Управляваната от 1598 г. от Борис Годунов Москва не изглежда страшна. Най-напред Литва, а след това и Короната без усилие постигат продължение на примирието. Битомско-бенджинският договор от 1589 г. регулира спора между Жечпосполита и императора и макар да не е твърде стриктно спазван, свидетелства за неоснователността на фантазиите за налагане на чужда хегемония над Жечпосполита. Също толкова неоснователни са и отоманските капризи и претенции. На сенаторите и депутатите, магнатите и шляхтата трябва да е изглеждало, че тяхната държава е дотолкова могъща и силна срещу заплахите, че може да си позволи да пренебрегва действителността. С положителност това убеждение е оказвало влияние и върху владетеля и кръга от съветниците му, споделял го е най-големият от действащите лица на епохата, канцлерът (1578) и хетман (1580) Ян Замойски (1542–1605).

Причините Полша да не стане империя, а нейната експанзия да се окаже лишена от материална база са от вътрешно естество. Външната слабост на Жечпосполита не произтича от липсата на силна монаршеска власт, а от неоформената докрай политическа система. Защото тя създава условия както за самоуспокоение и наслаждаване от живота, така и за невиждано развихряне на частния интерес. Избуялите амбиции, като не срещат

обуздаване в институциите, блокират завършека на устройствените и финансови реформи. На Сейма през 1589 г. по-нататъшните проекти се разбиват в невъзможността да бъде постигнато съгласие за принципите на избора. Същевременно това е началото на разминаването на пътищата на краля и канцлера. Защото Замойски е искал не само да направи по-ефикасен избора, но и да отстрани от него завинаги Хабсбургите. Плановете за война с Турция, целящи да повдигнат наново вълната на отговорността, се провалят през 1590–1591 г. Настъпва „инквизиторският" Сейм от 1592 г., на който са разкрити замислите на краля да даде полската корона на Хабсбургите. Зигмунт е унизен. Опитите му да установи своя власт в Швеция през 1594–1598 завършват с катастрофа. Всичко това съдейства на процеса на децентрализация. Става въпрос за това, че пренасянето на тежестта към органите на провинциално представителство (малките сеймове) улеснява разрастването на частния интерес и затруднява формирането на нещо от рода на централно правителство. Само политически ангажираните сили, съсредоточени около краля и канцлера, водят ожесточена борба по въпроси от предимно престижен характер. В суматохата на съперничеството заглъхват гласовете, сочещи необходимостта от регламентиране на принципите на парламентаризма, загубва се и посоката на външната политика. На прелома между XVI и XVII век, преди вътрешните спорове да доведат до катастрофалната кулминация в Сандомирския метеж от 1606 г., внезапно се оказва, че позициите на Жечпосполита по всички граници са застрашени.

В Инфлантите само за няколко години шведите унищожават усилията на Батори, а в този момент силите на Жечпосполита са заети край Дунав. Когато Замойски, а след това и Ходкевич започват да овладяват ситуацията, свършват парите, необходими за довеждане на нещата докрай. Небивалата победа на Ходкевич над Карл IX край Кирхолм (27.IX.1605), когато в три хиляди и петстотин конни атаки той смазва 14-хилядната елитна армия на шведите, остава неоползотворена. Обратното, тя приспива поляците в чувството им на превъзходство. В същото време действията на Замойски, довели през 1599–1600 до подчиняване-

то на Молдова и предаването ѝ в ръцете на рода Могильов, се провалят, въпреки блестящата победа над Михаил Валечни край Буков (20.XI.1600). Турция много бързо си възвръща доминацията, демонстрирайки в същото време колко безпредметни са всички усилия за създаване на лига на християнските държави. Противоречията между императорските, полските и местните балкански стремежи се оказват по-силни от чувството за общност пред турската заплаха. В Жечпосполита пък митът за кръстоносен поход се превръща в един от призраците, затрудняващи да се видят насъщните проблеми.

Заради мними ползи по въпроса за Инфлантите през 1563 г. бранденбургският електор* е допуснат до администриране на Пруското княжество, а поддавайки се на папската мечта за установяване на католицизма в Русия през XVII век, поляците се впускат във военна интервенция. Мятайки се сред различните външни заплахи, лишена от ефикасно управление и разтерзана вътрешно повече от хора, отколкото от програми, Жечпосполита приключва епохата на консолидация и експанзия. Интеграционните, както и подтикващите към експанзия сили все още съществуват, но не съществува империя. В рамките на сто години Жечпосполита се отдалечава твърде много от своята форма, наложена през XV век. Това е време на ставане на Полша като *rzecz pospolita*, ново общество не само в християнството, но и в Европа. Именно тази епоха на ставане е наречена Златен век. Това словосъчетание подчертава силата и величието на Жечпосполита, поставя акцент върху значимостта на промените. В него се съдържа и внушение, че следващите периоди донасят декаданс и упадък. Но това съвсем не означава, че през XVI век не са съществували шансове, които остават неоползотворени. Жечпосполита израства по сила, разкриват се възможностите, залегнали в новия икономически строй, шляхтата създава ори-

* С издадената от император Карл IV Люксембургски през 1356 г. „Златна була" се определя редът за избирането на императорите – от колегията на князете в Райха, в която влизат 7 електори (курфюрсти): кьолнски, майнцки и трирски архиепископи, чешкият крал, рейнският пфалцграф, саксонският херцог и бранденбургският маркграф. (Б. пр.)

гинален модел на държава, в която намира най-големи шансове за самореализация. Началото поставя полският хуманизъм, процесът на пренасяне на полска почва на западните системи от ценности. Адаптирайки хуманизма към специфичните полски условия, в същото време се изгражда собствената, шляхтишка и полска култура на Ренесанса.

Формирането на обществената система и държавната организация върви паралелно с формите на развитие на културата. Значително се повишава образователното равнище. Мрежата от енорийски училища в Короната (ок. 2500 в средата на века) от гледна точка на броя и размерите си е била сходна на съществуващата в тогавашна Франция или Милано. Предполага се, че около 12 % от мъжкото население в Короната е умеело да чете и пише. Сред шляхтата този процент е значително по-висок, в средата на века грамотна е една трета от шляхтата. Този показател нараства през следващите десетилетия. Образованието принадлежи към чертите, отличаващи шляхтишкото съсловие. Не се е чувствала силна потребност от творчество, но участието в публичния живот като синоним на принадлежност към шляхтата е изисквало висока степен на образованост. Оттук и бързото развитие не само на градските, но и на протестантските гимназии. Някои от тях не се различават по равнището си от висшите училища. В отговор на това католиците създават йезуитски колежи, които осъществяват важна реформа в преподаването и нова възпитателна програма. Средното и висшето образование не е било съсловно ограничено, но е имало различен смисъл за плебеите и за шляхтата.

Образованието в Полша през XVI век само до известна степен се превръща в път към кариера. Може би поради това не настъпва разцвет на висшите училища? Краковският университет вече е оставил най-славните си години зад себе си. Това, което е новост – лекциите по право, изучаването на гръцки и староеврейски, става извън официалната структура. На прелома между XV и XVI век пулсът бие все още живо, след това броят на студентите спада, все по-малко са прочутите имена сред преподавателите. През 1579 г. йезуитите основават Академията във Вил-

но, през 1594 се появява Академията в Замошч. Младежта масово отива да учи в чуждестранни университети, особено в Италия (Болоня, Падуа). Хуманистичното образование и наука съществуват преди всичко извън университетите. В Жечпосполита се появяват множество центрове на меценатство, средища на интелектуален живот. Съществували са материални средства за развитието на знанието, а тяхното използване е зависело от характера на осъзнатите потребности.

Донесеният от Италия латински хуманизъм е предполагал висока степен на образованост и си остава елитарно явление. Литературните постижения на Дантишек, Кшицки или Яницки заслужават признание. Но общо взето това е период на подражателство, в който обаче се шлифоват формите и се усвояват естетическите образци. Същевременно нараства влиянието на шляхтата с неголеми интелектуални интереси, но с голяма отвореност към света. Размисъл буди въпросът, защо правните науки не намират по-широко разпространение. В Жечпосполита правото е поставено над краля, но не успяват да стигнат до неговата кодификация. Интересували са се от правото в практически смисъл, но правната култура си остава ниска. За всичко е решавал прецедентът и обичаят. Организацията на съдебната система е далеч от съвършенство. Въпреки това Жечпосполита е била много сигурна страна, в която злоупотребата, дори и когато е оставала безнаказана, се е смятала за нещо противно на установения ред. Съществувало е нещо като правен инстинкт у този изцяло политически народ. Не се е изявил обаче в правна наука.

Шляхтата се е интересувала живо от историята, в нея е търсела своята генеалогия. Появяват се редица творби, продължаващи традицията на *„Годишниците“* на Длугош, макар и не така талантливо. Постижения са трудът на Мачей Меховита *„Tractatus de duabus Sarmatiis, Asiana et Europiana* (*Трактат за двете Сарматии, Азия и Европа)“* (1517), както и на Марчин Кромер *„De origine et rebus gestis Polonorum“* (1565) и *„Polonia“* (1577). Те въвеждат Полша в европейския научен кръг. Видните фигури на тази епоха – Бернард Ваповски, Марчин Белски и Кшищоф Вар-

шевицки – са само някои от имената на цяла плеяда пишещи за старите или новите времена. Шляхтичът, склонен да се позовава на историята и да цитира римски примери, не се е вълнувал от историята като наука. Пред аналитичните студии е предпочитал панегириците. Затова историците от това време срещат много затруднения с „цензурата", вслушват се в мненията и се чувстват задължени да се съобразяват както с изискванията на меценатите – магнати, така и с читателите от средите на шляхтата.

Ключово явление на епохата е еманципацията на полския език. Този факт е още по-любопитен, тъй като латинският си остава неизбежен елемент от обучението и възпитанието. Латинският се изучава и употребява, но в същото време е налице упорит стремеж към полонизиране на всички области на живота. От 1543 г. всички актове на Сейма се издават на полски език, настойчив е стремежът да се премине изцяло на полски в градската администрация. Това е годината, когато излиза *„Кратък разговор между три лица, пана, войта и плебана"* на Миколай Рей (1505–1569). Оттогава системно се увеличава броят на полските печатни издания. Докато през първата половина на XVI век латинският доминира изцяло в поезията и прозата, то след това пропорциите бързо се променят в полза на полския. За много кратко време той се оказва инструмент за изразяване практически на всичко, правейки излишно прилагането на латинския в ежедневието. Въпреки това продължават да се публикуват латински книги, при това не само за ползване от чужденци. Познаването на латинския продължава да се счита за нещо добро и необходимо. Днес е трудно да преценим до каква степен в Жечпосполита са знаели чужди езици. Макар и да е имало хора опитни в различните езици, общо взето това се е смятало за нещо второстепенно. Защото латинският си остава вратата към света на европейската култура и дипломация, давайки дори известно чувство за превъзходство. Същевременно силата на полската култура и атрактивността на шляхтишкия модел на живот са така значителни, че ученето на полски е признато за нещо естествено. За това свидетелстват недвусмислено процесите на полонизация.

Първите печатници в Краков се появяват много рано (преди 1480). Техният брой бързо нараства и което е интересно, възникват дори и в малките центрове. На границата между XVI и XVII век те са около двайсет. Читател на книгата, независимо дали латинска или полска, сериозна или развлекателна, е бил не само придворният, гражданинът или магнатът, но преди всичко живеещият на село шляхтич. Жечпосполита не се слави с големи интелектуални средища, затова пък създава условия творците да живеят на село и да пишат за себеподобните си. През XVI век това не е резултат или знак за провинциализъм. Обратното, културният живот отговаря много точно на характера на политическия, в който тежестта изразително се премества на локално ниво.

Смята се, че особеност на полския хуманизъм е доминацията на поезията над прозата, на литературата над науката. Наистина тъкмо в поезията полският език достига в творбите на Ян Кохановски (1530–1584) върхове, позволяващи най-тънкото изразяване на мисли и чувства. Величието на делото на Майстора от Чарнолас е било очевидно още за съвременниците му. Макар че могат да бъдат посочени много други големи поети като Миколай Семп-Шажински (1550–1581), не по-малко важни се оказват и памфлетите и манифестите, писмата и речите, даващи отговор на ежедневни политически проблеми. Публицистиката е специалитетът на тази страна и няма тема, която да не буди публичния интерес. Като оставим настрана прозаичните текстове, като „*Полският дворянин*" на Лукаш Гурницки (1566), „*Quincunx или образецът на Полската Корона*" на Станислав Ожеховски (1564) или „*Животът на достойния човек*" на Миколай Рей (1568), истинската стихия на поляците от XVI век е политиката. Политическият живот, ангажиран в обществените дела, е инспирирал и създавал определена потребност. От това течение израстват произведенията на Пьотр Скарга (1536–1612) – от четените масово „*Жития на светците*" до прекрасните и профетични „*Проповеди в Сейма*".

Впрочем не трябва да се търси силно очертана граница. Големият труд на Анджей Фрич-Моджевски (1503–1572)

„Commentatorium de republica emendanda libri quinque" (*„За преустройството на републиката"*), Краков, 1551, намерил резонанс в цяла Европа, е плод не само на една смела мисъл. Това е и практическият глас на гражданите по общите въпроси. Моджевски е искал да поправи Жечпосполита както мнозина от съвременниците си, привърженици на „екзекуцията", но препоръчва централизирана власт, равенство пред закона, независимост от Рим и религиозен мир. И макар че мисълта на Моджевски ни дава възможност да осъзнаем пропастта между идеал и действителност в Жечпосполита, заедно с това удивлява богатството на живота, в който става възможно тяхното формулиране. Същото може да се каже за другия гениален ум – Николай Коперник (1473–1543). Епохалното му дело *„De revolutionibus orbium coelestium" („За въртенето на небесните тела")* (Нюрнберг, 1543) не се появява във вакуум, откъснато от реалността в тогавашна Полша. Мяра за ситуацията и присъствието на Полша в Европа е тъкмо това, че студентът от Краковската академия, ученият, получил математически, правни, астрономически знания в най-добрите центрове на тази епоха, е могъл да завърши своето дело като член на капитулата във Фромборк. При това Коперник е действал и публично – администрира, съди, лекува, управлява стопанство, формулира принципите на паричното обращение и пише стихове на латински език. И Моджевски, и Коперник произхождат от градската еснафска среда, което показва какви големи възможности за напредък са съществували.

В Жечпосполита, извън интереса към политиката и реториката, мотивацията за наука не е особено силна. Но не съществуват и институционални и правни бариери, а свободата на мисълта и възможността за свободна обмяна на мнения още по онова време са признати за необичайни. В Жечпосполита не са формулирани идеи и възгледи, които да трасират пътя на идеите или живота на Европа. Най-общо казано, Жечпосполита не е била твърде вълнуваща за хората на изкуството и учените. Предлаганата от нея толерантност и свобода не намират разбиране. Опитът ѝ в масовото участие в обществения живот и подчинението на държавата на гражданите е дотолкова оригинален, че не

е могъл да повлияе върху останалия свят. Затова пък мнозина се възползват от практиката, поради което през XVI век Жечпосполита се напълва с търсещи убежище изгнаници. Католици и протестанти от цяла Европа намират тук пристан и хляб, а често пъти и свобода да проповядват най-крайни възгледи. Знаменателно е, че те не намират достатъчно благодатна почва и атмосфера за своята дейност. Екстремните възгледи и действия не са посрещнати с овации и сякаш пресъхват в света на свободните хора.

И така, Жечпосполита не е била средище на открития и наука, но и не изостава в тяхното практическо приложение. Благодарение на старанията на Зигмунт Август артилерията достига добро европейско равнище. Трябва да припомним, че още през 1514 г. край Орша артилерията изиграва голяма роля, а през 1531 г. след Обертин три четвърти от пехотата вече притежава огнестрелно оръжие. Военният опит на Жечпосполита е подобен на другите страни (Франция), а бойната изправност на наемните войски много висока. Сравнението във военните техники е лишено от смисъл поради различния начин на воюване. Под въздействие на татарските образци, но вероятно и поради оформилата се структура, през целия XVI век в Жечпосполита доминира конницата, специализирана в бързата и масирана атака. Военната тактика, умението да се свързват различни формации и да се използват теренните условия са на високо равнище. Ранното и широко прилагано печатно дело свидетелства за културата и потребностите, но доказва и технически способности.

Солните мини във Величка също впечатляват с организацията и добивната техника. Очевидно не се е чувствала потребност от усвояване на навигационните техники и умения, дори Гданск не създава флот. Затова пък на широка популярност се радват механичните часовници и измерването на времето, много бързо е въведена и Грегорианската реформа на календара (1582).

Интересно е, че в Короната бързо и оригинално са адаптирани различни интелектуални течения, развива се литературата и науката. Подобен размах не се наблюдава в областта на изящ-

ните изкуства. Организационното и финансово усилие на шляхтата и магнатите, а в крайна сметка и на монарсите, се съсредоточава върху оформянето на пространството. Златният век на строителството започва още по времето на Зигмунт I и ще трае дълго. Новият стил се разпространява много бързо. Не само Вавелският замък и Зигмунтовият параклис, но още десетки замъци, имения и граждански домове прилагат образците, родени в Италия. Италианските строители и скулптури намират тук постоянна работа. Но не се оформят също толкова силни средища на полската живопис. Няма и голям внос на картини. Изключение като че ли правят украсените тъкани от Нидерландия и Франция, употребявани за декориране на стените. С времето техният внос нараства от страните на Изтока. Впрочем трудно е да се определи колко голям е бил вносът на творби на европейското изкуство; унищожението и грабежите по време на следващите войни довеждат до неотвратими последици. Изглежда обаче, че ако високите доходи на собствениците на земи са им позволявали да строят или преустройват имения си в новия ренесансов стил, то украсяването на интериорите е било в съзвучие с местната традиция.

Често се изтъква колко много знаменити поляци са участвали в културния живот на епохата, особено през първата половина на XVI век. Но в края на краищата какво чудно има в това? Нима избирайки си крал от Франция, Полша не доказва собствената си отвореност? Може би дори излишък от самоувереност? Откъде произтича тази самоувереност, чувството за превъзходство, съзнанието за равна позиция спрямо страните на Запада? Не е достатъчно да кажем, че шляхтата си е изградила свят, несъобразен с реалността, поставяйки Жечпосполита в центъра на универсума. По-правилно ще бъде да приемем, че ползвайки щедро чуждите образци, шляхтата е формирала напълно оригинална култура. В нея се срещат западната инспирация, и по-точно италианската, с местната традиция, която се засилва паралелно с нарасналото благосъстояние на шляхтата. Модата на античността е отговаряла на шляхтишкия интерес към освещаване на потеклото си, римските примери служат не толкова за

образец, колкото за украса на оформилата се политическа система. Хуманизмът на възникващата култура несъмнено лежи в нейния дух, в отвореността ѝ, уважението към правата на човека, любопитството към света и търсенето на връзка с класическите образци. На свой ред полското е било нещо повече от родно, то е продължение на процесите, започнали през епохата на Пястите. Било е силно подчертано в сферата на съзнанието, в убеждението, че над разделенията според произхода или вероизповеданието всички изграждат съсловието на полските шляхтичи.

За Жечпосполита е прието да се говори като за *държава без клади*, за да се подчертае изключителната за онази епоха умереност в споровете на религиозни теми. Може би по-правилно ще бъде да говорим за *страна без клади*, защото гарант на толерантността е не държавата, а съзнанието на шляхтишкото съсловие. Очерталите се през XVI век религиозни различия за дълго време не създават никакви проблеми. Също така неточно е да се говори за полска толерантност; нещата са по-комплицирани.

Големият брой вероизповедания, както ще стане дума, е факт с фундаментално значение. Държавата и шляхтата фактически са толерирали, тоест били са съгласни със съществуването на общности с различна вяра. Такива са православните и евреите, а в Литва – и местните мюсюлмани. Процесът на полонизиране на литовско-руските земи съвпада до голяма степен с преминаването към католицизма. Това се отнася преди всичко до висшите прослойки, аспириращи към шляхтишкото съсловие. През XVI век се появяват протестантите. Реформацията и въпросът за иноверците стават проблем, който изисква отделно разглеждане.

Ехото от речите на Лутер и религиозните новини достигат до Жечпосполита бързо, в началото с посредничеството на немското население в градовете и младежите, следващи в немски университети. Лутеранството се развива след 1520 г., а през 1522 е издаден кралски едикт срещу реформирането на църквите. След 1540 г. популярност, особено сред шляхтата, печели калви-

низмът. Калвинизмът се разпространява преди всичко в Литва, използвайки подкрепата на силния род Радживил. Преминавайки към протестантството, шляхтата предоставя църквите на общините. Селското население *de facto* не е имало избор на вероизповедание. Бързите успехи на Реформацията само отчасти се дължат на криза във вярата. Много по-често са случаите на изоставяне на католицизма поради неговия дълбок упадък. Началото на хуманизма разкрива още по-силно ниското равнище на свещенството. Висшето духовенство води светски начин на живот и се отнася пренебрежително към религиозните въпроси. Шляхтата гледа с неудоволствие данъчните привилегии на Църквата. Антиклерикализмът през първата половина на XVI век е общ за всички вероизповедания. На протестантските тенденции съдействат много епископи, повече хуманисти и политици, отколкото духовници. Но шляхтишката реформация е била повърхностна, не се е опирала на солидни теологични основи. По всяка вероятност това е причината за бързото завръщане на мнозинството от шляхтата към католицизма. На фона на Европа изненадващ е невисокият емоционален градус, липсата на открита религиозна война. Реформацията се свързва много силно с екзекутивното движение, в което сътрудничеството с католиците е било нещо естествено. Рафал Лешчински, Хероним Осолински или Миколай Шенницки, всички протестанти, са били в средата на XVI век водачи на Камарата на депутатите, борещи се за усъвършенстването на Жечпосполита. Те искат да доведат до обособяване на национална църква. Техни противници са магнатите, вероятно кралската партия, но не и католиците сами по себе си. Шляхтата се е борила за формата на Жечпосполита и в нея – за своето право на свобода за вероизповеданието. Свободата като висша ценност е приета от всички. Затова кралските едикти (от 1551 г. напр.) не са прилагани, а цялата шляхта приветства премахването през 1563–1565 г. на юрисдикцията на духовенството над гражданските дела. Католиците категорично се противопоставят на религиозното преследване, отчитайки съвсем правилно, че ако се започне от плебеите, ще дойде ред и на шляхтата. И така, води се разгорещена дискусия, стига се до остри

сблъсъци, но религията не се превръща в арена за борба. Общото нещо, каквото е представлявала държавата, е абсорбирало шляхтата в напълно достатъчна степен. От друга страна, собственото ѝ добро материално положение не я тласка към радикализъм. Накрая трябва да добавим, че Реформацията не тръгва отгоре, а е течение отдолу. Властта не ѝ противодейства, но и не може да се възползва от нея. Жечпосполита първа извършва секуларизация на Ордена и сключва вечен мир с турците, приема най-крайни секти и осигурява мирно съжителство на всички известни религии. Отсъствието на преследвания като че ли шокира съвременниците, но за шляхтата е повод за гордост и чувство на превъзходство.

По друг начин изглежда Реформацията в градовете, където към лутеранството клони еснафството от немски произход, особено многобройно в северните и западните земи на Короната. Докато за шляхтата Реформацията е била като че ли преди всичко интелектуално течение и политическо движение, то сред еснафството тя има по-дълбоко религиозен характер. Протестантските теолози по правило произхождат от градските среди. Поради липсата на гонения липсва и мотивация за обединяване и взаимодействие сред протестантите. Съюзът между калвинисти, лутерани и чешки братя, сключен през 1570 г. в Сандомеж, е имал отбранителен характер срещу започващата контрареформация. Най-голям успех за полските протестанти несъмнено е актът на Варшавската конфедерация (1573), гарантиращ религиозния мир в Жечпосполита. Шляхтата е била заинтересована от гаранцията, че религиозните спорове няма да доведат до гражданска война. Актът на конфедерацията, благодарение на включването му в Хенриковите артикули и клетвата на краля, става съставен елемент от системата, но обхватът на неговото прилагане е зависел от реалното съотношение в силите. Още по времето на Батори, а още повече при Зигмунт III, се наблюдава съзнателна подкрепа за католиците и дискриминация към протестантите. Но клади не е имало.

Особен феномен на полската Реформация са полските братя, наричани популярно ариани. Те се откъсват през 1562 г. от

калвинистите и в няколкото си разклонения представляват най-радикален антитринитаризъм, отчасти и крайни егалитаристични социални възгледи. Те създават не много голяма, но енергична общност, прочута с училищата и печатниците си (Ракув). Полските братя единствени внасят нещо оригинално в европейските религиозни дискусии. Вероятно на тях Жечпосполита е най-задължена за прославата на своята толерантност. За това, до каква степен тя бива орязана, свидетелства не само подминаването им в Сандомирския договор, но и фактът, че повечето свои творби вече е трябвало да печатат в Холандия.

Всичко това влияе върху реформата в католицизма. Полската религиозност в незначителна степен е формирана от протестантизма, а много по-силно – от следтридентската реформа*. Процесът на формиране на полския католицизъм, на специфичното мислене и преживяване на вярата продължава дълго. Съборните декрети, приети от краля през 1564 г., са въведени едва от провинциалния синод през 1589 г. Този процес се пренася и в XVIII век. Протестантската реформа и католическата контрареформа се извършват в границите на промененото шляхтишко съзнание. Един и същи език служи и на католици, и на протестанти, за едни и същи права се борят, по един и същи начин използват привилегированата си позиция. Но интегративните способности на католицизма се оказват по-силни.

След поколението незаинтересовани епископи на прелома между XVI и XVII век идва вълна от хора, не по-малко ангажирани в държавните дела и политиката, но с различно поведение. Техен предшественик е Станислав Хозий (1504–1579), епископ на Вармия и кардинал, автор на *„Confessio fidei catholicae Christiana"* (1555,1557). Това изложение на католическата догматика претърпява тринайсет издания и преводи на много езици. Именно Хозий довежда през 1564 г. в Полша йезуитите, които упражняват голямо влияние върху религиозния живот и културата на следва-

---

* Вселенският събор, свикан от папа Павел III през 1545 г. в гр. Тридент (Южен Тирол) в отговор на протестантизма, довежда до реформиране на Църквата. (Б. пр.)

щото столетие. Католическата реформа или контрареформацията не се свежда само до засилване на дисциплината и преодоляване на съпротивата на духовенството и собствениците на земи. Това е също така процес отдолу, дейно участие в който вземат капитулите. Това е и публицистиката на Кромер и Ожеховски, поезията на Кохановски и Шажински, това е феноменалният превод на Библията от Якуб Вуйек (1599).

По друг начин се градят отношенията с православието, тъкмо защото съсловието на земепритежателите, полонизирайки се, преминава към калвинизма или католицизма. Натискът за свързване с православието идва от Рим, идеята е лишена от социална база. През 1596 г. в Брест е сключена уния, в резултат на която възниква Униатската църква, с гръцка обредност, но признаваща върховенството на папата. Стига се до остри конфликти, между другото по повод неизпълнението на политическите условия (униатските епископи не са допуснати в Сената). Под натиска на шляхтата през 1635 г. са върнати правата на Православната църква, но към социалните напрежения в Украйна се добавят и религиозни мотиви.

Съществувала е и друга концепция за Полша, въплътена в мисълта на Моджевски. Тя се извежда от Еразмовото течение, консилиационно, национално, търсещо шанса за религиозен компромис в сферата по-скоро на морала, отколкото на догматиката. Тази концепция обаче се оказва непривлекателна за мнозинството. Модерна, хуманистична, интегрирана в шляхтишката Жечпосполита, Полша изнася от епохата на религиозни и политически бури чувството за върховенство на идеала за свобода. Това осигурява значителен периметър за религиозни свободи дори за не-шляхтата, дава относително голяма автономност на различните църкви. Но шляхтишкият народ и това, на което е трябвало да стъпи Полша, вече в края на XVI век се концентрира около католицизма.

На прага на Златния си век Жечпосполита е изглеждала една обикновена държава, еднаква с европейските образци. В течение на по-малко от век в нея се решават проблеми, аналогични на тези в цяла Европа, но по все по-различен начин. За те-

зи различия, или по-точно за това, което е отличавало Полша в тогавашния свят, ще говорим по-нататък. Трябва обаче да подчертаем, че мястото на Полша се оказва в раждаща се Европа. Спорът за това място се води от онова време. Води се за това, дали Полша принадлежи на Европа, за нейното отношение към Запада и особено около днешните оценки на направените тогава избори.

В не едно отношение земите на Короната са отговаряли на тогавашните европейски стандарти. В много аспекти тогавашните поляци не са се различавали от европейците. На прага на модерните времена образци за тях са били Италия и Европа, но на прелома между XVI и XVII век триумфира безрезервно родното. Европа е била близко, от Полша не я е отделяла никаква бариера, но е преставала да бъде точка за съотнасяне. Можем ли да се съгласим с тезата за Полша от XVI век като европейска периферия? Дългата листа от недостатъци на Жечпосполита обхваща преди всичко решенията в нейната система и икономика. Те ще бъдат обект на анализ в следващите страници. Но фактът, че е бил избран противоположен на други общества път, още не означава девиация.

Глава VII

ФУНДАМЕНТИТЕ НА СВОБОДАТА

Жечпосполита е била съсловно общество. Шляхтата и духовенството са привилегировани съсловия. Личните свободи на преобладаващата част от обитателите (граждани и селяни) са ограничени, те не притежават и граждански права. В границите на привилегированите съсловия съществуват имуществени различия, но формално всички са равни. Същото се отнася и за низшите съсловия, при които не се стига до превръщането на зависимите в роби.

Отъждествяването на шляхтишкото съсловие с Жечпосполита довежда до гарантиране от страна на държавата както на собствеността, така и на формите на земевладеене. Шляхтичът е бил наследник на своите имения и господар на живеещите в тях хора. Тази двойна роля намира пълния си израз в разпространението на фолварка като форма на стопанисване. Той е представлявал стопанство, организирано и водено за сметка на собственика в неговите имения. Поземлените владения били диференцирани. Едрите магнатски имения (както и църковните и кралските владения) са възлизали понякога на стотици села и не във всяко от тях е създаван фолварк, това е зависело от обстоятелствата. В богатата и гъсто населена Великополша едно подобно имение е обхващало до двайсетина села, докато в Украйна то е било скромно по размерите си. Тези диспропорции се задълбочават през следващите векове. През XVI век стопанствата на малоимотната шляхта вече не се различават от тези на селяните, през XVIII век това се превръща в обществен и политичес-

ки проблем. Все пак преобладава шляхтишката собственост върху едно село, а в него – един фолварк. В имения с няколко села в началото фигурира един фолварк, броят им нараства едва през XVII век. Когато имотите се разделят в семейството, се създават еднофолварчните или дори по-малки имения. Концентрацията на едрото земевладение в ръцете на няколко семейства довежда на практика до разбиването на шляхтишкото съсловие, но принципът за равенство между родените благородници се запазва докрай. Едва с Конституцията от 3 май шляхтишката „голота" (обезземлената шляхта) е лишена от политически права.

Фолваркът е бил преди всичко шляхтишки. В магнатските или епископските имения, в кралските владения, фолварките са били управлявани от арендатори, доверени лица, по-рядко от наемни администратори. Най-често те са произлизали от шляхтишкото съсловие, а „службата" ги е свързвала със собственика на имението. Магнатите – както са наричани едрите земевладелци – си създават клиентела, в която от средата на XVII век все повече е влизала обеднялата шляхта. Това е било нещо общоприето, дори поощрявано. Докато шляхтичът, който е държал кралски земи, не се е чувствал лично обвързан с краля. В същото време шляхтата се е стремяла към монополизиране на правото на поземлена собственост. На градското население в Короната е било забранено да купува поземлени имоти (1496–1611), понякога дори е било принуждавано да ги продаде обратно. В Кралска Прусия пък, в резултат на подялбата на домена на Ордена, наред с кралските и магнатските земи притежатели на едри поземлени владения стават градовете Гданск, Тчев, Торун. Законът от 1635 запазва за рицарското съсловие правото на собственост върху наследствените имоти. Докато конюнктурата е била успешна, ограниченията, наложени на другите съсловия, не са били прекалено строго спазвани.

Фолваркът е същевременно и форма на крепостничество. Земите са обработвани от селяните от дадено село. На мястото на натуралната рента и наема през XVI век се разпространява отработъчната рента, наречена паншчизна (ангария). Това е задължение за безплатен труд на полето или в стопанския двор на

собственика на селото. Величината на този род повинност е зависела от размера на притежавания от селянина участък; през XVI век се установява обичаят тя да се изчислява в няколко дни работа седмично. Новата форма на стопанство, увеличавайки ефикасно доходите на пановете, с времето води до увеличаване на тежестите, наложени върху зависимите селяни. Доходите на собствениците на фолварки нарастват главно по пътя на увеличаване на ареала, а в резултат на това расте и потребността от ангария. В началото на XVI век размерът на ангарията е много диференциран, но по правило не надхвърля един ден седмично за лан (около 17 хектара). През 1520 г. е решено това да бъде минималният размер на ангарията, но в течение на столетието той нараства трикратно. През XVII век кметското стопанство, вече неколкократно по-малко от 1 лан, трябва да дава 4–5 дни седмично ангария.

Един толкова значителен растеж на налозите не би бил възможен без ограничаване свободата на селяните. В течение на XVI век значителна част от селяните отново изпада в зависимост. След ограниченията на правото за напускане на селото законите от 1518–1520 създават предпоставки за пълното закрепостяване на селяните. Кралските съдилища престават да приемат за разглеждане спорни дела между селяните и пановете. Отработването на ангарията е прието за повинност. С времето се е наложило убеждението, че ангарията е следствие от закрепостяването. Но тя никога не е била закрепена като общозадължителен принцип, така че в едно и също време са съществували и групи свободни селяни, които не са облагани с ангария. Загрижена за собствените си свободи, шляхтата не успява да осигури последователното прилагане на постановяваните норми. Селяните бягат и лесно намират убежище в други фолварки. Заселванията създават нови шансове за свобода; най-големите, макар и не най-масово използвани, са под формата на колонизация на Дивите полета.

През XVI век все още се запазват големите кметски стопанства, възлизащи на един лан и по-големи. Фолваркът се е нуждаел от силни стопанства, понеже само в тях е било възмож-

но поддържането на достатъчно количество инвентар и впрегатен добитък. Стремейки се към увеличаване на фолварка, собствениците не прогонват селяните от земята. По-често се пристъпва към неблагоприятните за тях комасации или замени. Основно средство, в крайна сметка неизгодно за селата, е било изкореняването на горите и разораването на използваните съвместно поля. Така са действали и селяните, които също са се стремели да увеличат своите стопанства. Те обаче по-често заемат изоставените земи. Земята без селяни не е представлявала ценност.

Появата на фолварките очевидно е опит да се намерят средствата за поддържане на съответния материален статус. В това отношение шляхтата е била облагодетелствана от запазващата се през XVI век добра конюнктура за селскостопанските продукти. Прибягването към ангарията е предизвикано най-вероятно от липсата на достатъчно работна ръка.

Масовото стопанско предприемачество говори за съществуването на пазар. Изгодата от продажбата на житото на местните пазари откриват най-напред селяните. Разпространението на фолварките, основани на отработъчната рента, позволява пренасочване към този тип доходи. Очевидно е преценено, че това ще бъде по-изгодно, отколкото увеличаването на наемите или налозите в натура. Доходите от фолварките нарастват значително, когато житото се продава директно в Гданск. От спускането му по Висла са се ползвали преди всичко едрите земевладелци, разполагащи с възможности да организират транспорта. Корабите за превоз на зърно били строени със собствен дървен материал и продавани по-късно в Гданск. Житото от стопанствата, разположени в региона на Гданск, достигало най-често през есента до зърнените складове на такива центрове като Кажимеж Долни, Влоцлавек, Бидгошч или Груджондж. Ранна пролет започвало спускането по реката, извършвано от специализирани професионални групи. Трудно е да се каже каква част от житото е била пренасяна по този начин от търговците. С оглед на митническите привилегии често пъти стоката е декларирана като собственост на шляхтича. Гражданите на Гданск на свой ред се ста-

раели да не допуснат чуждите търговци до пряк контакт с вътрешността на страната и неведнъж сами капарирали транспортите. Самият Гданск през XVI–XVII век е голям консуматор на жито. Износът през Гданск нараства систематично, през XVI век достига от няколко десетки до повече от петдесет хиляди лашта годишно и се увеличава още повече през първата половина на XVII век. В рекордната 1618 г. от Гданск са изнесени над 115 хиляди лашта (около 250 хиляди тона) зърно. С нарастването на износа се разширява и територията, свързана икономически с Гданск.

Фолваркът се оказва особено атрактивен там, където достига влиянието на европейската конюнктура, представлявана от Гданск. Колкото по-далеч от възможността за водно пренасяне, толкова по-малка е била привлекателността на фолварка. Но не само местоположението в обсега на разширяващата се сфера на влияние на Гданск е решаващото. В най-близката Кралска Прусия, където е имало много земевладелци, често във фолварка се е ползвал наемен труд наред или вместо ангарията. С времето се появяват фолварки и в районите, откъдето износът на жито зад граница е бил невъзможен.

В течение на XVI век принципно се променят пропорциите в износа от полските и от литовските земи, можем да говорим също и за нов смисъл на това явление. През XVI век дървесният материал продължава да играе значителна роля, но в балтийската търговия решително отстъпва място на житото. Все по-добрата конюнктура за земеделските продукти е предизвикана между другото от развитието на градовете и притока на заселници. Този процес започва по-рано в Западна Европа и е значително по-напреднал, отколкото край Висла.

Връзките между развиващия се център на Европа и земеделския фон на Балтика се засилват, макар че целта им не е била очевидна за съвременниците. За холандците, а в определени периоди и за други страни, доставките на жито от Гданск са означавали възможност за освобождаване от колебанията в собствените им реколти. Търсенето на земеделски и дървесни продукти е било по-голямо в сравнение с възможностите за достав-

ка на европейски занаятчийски изделия. Стремежът е бил да се продаде възможно най-голямо количество от тези стоки, но макар и да разполага с все повече средства, Жечпосполита не е искала или не е могла да ги изразходва за тези цели. В търговията с Балтика през XVI век първото място заемат холандците, намалява ролята на ханзейците, докато англичаните и през XVI, и през XVII век отиват на заден план. Няма съмнение, че поне до средата на XVII век всички участници в балтийската търговия са били доволни. Към Гданск всяка година приижат стотици кораби, които, доставяйки всевъзможни промишлени и луксозни стоки, оставяли все по-големи количества пари. Притокът на сребро се запазва през цялата първа половина на XVII век.

Житото от земите на Короната се изнася и по Варта и Одра, но тези пътища са имали по-малко значение. Същото може да се каже и за износа от Литва по Неман и Двина. Въпреки това тази търговия влияе за разширението на фолварките. Не можем да пренебрегнем и ролята на голямата търговия по оста изток-запад. Освен кожите от Литва най-голямо значение имат стадата волове, подкарвани от руските земи, Волин и Молдова към Шльонск и по-нататък. От запад е внасяно значително количество най-разнообразни занаятчийски произведения (и подправки), но балансът е положителен за Полша. Без да сме в състояние да оценим търговския баланс в неговата цялост, можем да подчертаем растящата привлекателност на стопанската активност в земеделието. Увеличаването на паричните доходи, макар и да е имало инфлационни ефекти, е влияело съживяващо върху вътрешния пазар. В резултат забележимо нараства благосъстоянието.

И така, ако нещо е притеснявало шляхтишките стопански играчи, това са били размерите на печалбите, които оставали за посредниците – гданските и холандските търговци. От това не са правени сериозни изводи за митническата или морската политика. Търсенето на жито расте систематично, затова не е за учудване, че започнали да го смятат за природно явление. Морализаторстването на тема разточителните покупки на чуждоземни предмети на лукса е било част от ритуала. Затова пък не

се забелязва връзката между търсенето и нарастването на производството. Вярно е, че фолваркът намира все по-голямо разпространение, но в средата на XVI век морският износ от Короната не надхвърля 10 % от реколтата. Това е значително по-малко от потреблението в собствените градове.

Тук можем да направим следния извод. Житната продукция в Жечпосполита е нараствала, и то не само във фолварките, главно благодарение на увеличаването на ареала на обработваемата земя. При тези условия достигнатото равнище на производителност, 5–7 зърна от едно, не е могло да бъде надскочено. Житната продукция е била толкова голяма, че е позволявала износът постоянно да нараства. Същевременно обаче търсенето в Гданск непрекъснато превишава предлагането. Изглежда, че освен вътрешния пазар, върху развитието на фолварка, водната търговия и износа са влияели и възможностите на транспорта. Друг елемент, обуславящ производството и търговията, е бил броят на селското население. Твърде ниският естествен прираст определено е слагал бариери пред експанзията.

От края на XVI век ситуацията започва да се усложнява. След 1580 г. се променя тенденцията в движението на цените, храните в Европа започват да поевтиняват. Това води до намаляване на цените в Гданск. Въпреки това настъпва по-нататъшно увеличение на износа, така, сякаш на падането на цените Полша реагира с увеличаване на доставките. Получава се впечатлението, че този механизъм не е бил управляван от никаква калкулация, а само от желание за удовлетворяване на потребностите. Когато нуждата е била от пари, стараели се да имат повече земя, жито, повече да превозят и продадат. Когато се променят условията на продажбите, расте предлагането. Същевременно, чак до средата на XVII век търговският баланс на Гданск си остава много изгоден, продажбата на полско жито нараства въпреки появилата се руска конкуренция. Холандците продължават да влагат огромни пари в балтийската търговия. Влошава се обаче съотношението между цените на вносните и износните стоки.

Наблюдението над водния трафик по Висла и износа през

Гданск ни позволява да заключим, че до средата на XVII век селскостопанското производство на Жечпосполита не е подчинено на търсенето в Европа. Създадените връзки не могат да се сравнят със ситуацията, формирала се по същото време в Америка, напр. със захарната монокултура. Цените на земеделските продукти в Короната са реагирали на колебанията в Амстердам. Производителите на жито са имали съзнанието, че „хранят" Европа. Но Жечпосполита не се интегрира с европейското стопанство на принципа на съобразяване с външните потребности. Шляхтишкият фолварк във все по-голяма степен се стреми да използва ресурса на ангарията. Това е бил единственият начин за увеличаване на продукцията, предназначена за продажба. Различни са били мотивите, подтикващи шляхтата към увеличаване на частта от продукцията, предназначена за износ. Но трябва да се запитаме защо преследвайки тази цел, са прибягвали към екстензивни методи. Усъвършенстването на наторяването би изисквало увеличаване на броя на добитъка, което означава или значителен растеж на инвестициите в труда, или развитие на стопанствата на селяните. В същото време хора за работа е имало твърде малко, а силните кметски стопанства явно са представлявали конкуренция. Същите причини не дават тласък и за развитието на земеделската техника.

През XVII век намалява броят на наемните работници. Вместо ратаи в имения вече работят крепостни селяни. С цел икономии намалява вътрешната консумация, ограничава се отглеждането на добитък. Налице е стремеж от локалните пазари да бъде изтласкана конкуренцията на стопанствата на селяните. Печалбата от износа в Гданск намалява, но експортът запазва високото си равнище чак до военната разруха от средата на XVII век. Става ясно, че в резултат на екстензивното стопанисване земята се изтощава и производителността спада. За собствениците обаче облагите, произтичащи от приетата система на стопанисване, си остават неопровержими. Лошите отражения върху ситуацията на градовете, занаятчийското производство и вътрешната търговия тепърва ще проличат.

И така, през XVI век положението на селяните не е вло-

шено. Възползвайки се от конюнктурата, групата на по-заможните кметове дори успява да разшири своите поземлени участъци. Въпреки нарасналите задължения към фолварка, в Короната не се стига до селски бунтове. Експлоатацията, смекчавана от възможността за бягство, очевидно не е била толкова тежка. До края на века селяните са могли да компенсират наложените тежести с работа на своята земя. В началото на XVII век те все още поддържат редовни връзки с местния пазар и това им позволява донякъде добро съществуване. Ситуацията се променя драстично едва след огромното разорение, настъпило вследствие шведските войни през втората половина на XVII век. Различно е положението на териториите в Украйна и Подоле, където увеличаването на тежестите не е могло да бъде компенсирано на местния пазар.

Формирането на така нареченото вторично закрепостяване, и особено по-късната му еволюция, са довели до убеждението, че търговските връзки с Европа през XVI век превръщат Короната в неин придатък. Наистина шляхтата е предпочитала да купува произведенията на западноевропейското занаятчийство и предмети на лукса (най-често през Гданск), отколкото да подкрепя родното производство. Но тя се е водела преди всичко от съображения за качеството и цените, както и от други мотиви, като модата например. Сухопътният внос от юг и югоизток, определено дефицитен, е бил за шляхтата също толкова важен, а с времето все повече се свързва с нейните вкусове. Тази склонност обаче не довежда до зависимост на Жечпосполита от Леванта. Да се запитаме какъв е бил същностният импулс за развитието на промишлената цивилизация. Какво в Жечпосполита е могло да противодейства на този процес? Както и – защо шляхтишкото съсловие избира този, а не друг път на развитие? Не се ли превръща благосъстоянието на страната във фактор, блокиращ инвестициите в производството? Очевидно постигнатото благосъстояние не поражда необходимост от въвеждане на нови технологии и форми на организация. До средата на XVII век стопанството в Короната се ограничава до ориентираната към износ житна монокултура, опряна на принудителния труд. Зави-

симостта от Западна Европа се формира по-късно, вероятно в началото на XVIII век.

Шляхтата предприема обаче стъпки към засилване на своята икономическа позиция спрямо другите съсловия. Стопанската привилегированост на шляхтата, действаща в най-изгодните области на търговията, не улеснява живота на градовете. Но макар и голяма част от тях да не се различават особено от селата, в други настъпва бурно развитие. Търговските връзки със света се разширяват, съживява се занаятчийското производство. Чужди търговци и предприемачи инвестират през XVI век в търговията и рудодобива. Развиват се кредитни отношения. Разбира се, светът на големите интереси от XVI век е оставал далеч отвъд хоризонтите на гражданите на Жечпосполита. Това обаче не ги безпокои и не им създава комплекси. Грижейки се за своите интереси, шляхтата забранява на търговците да пътуват зад граница със своите стоки (1565). Но това не е репресивна мярка по отношение на гражданството. Едва след пораженията от средата на XVII век настъпва отслабване на връзките между селото и града, а впоследствие и опити за прехвърляне на тежестите по влошаващата се конюнктура върху градовете.

Жечпосполита от XVI век е била държава на заможни хора, а правното и имотно разслоение не предизвиква пауперизация. Това се отнася и за селяните. Знаменателен е фактът, че социалният маргинес през XVI век е твърде стеснен, че с изключение на Подкарпатието бандитизмът е бил спорадично явление, а „безстопанствените" хора са толкова малко, че стремежът е по-скоро да ги привлекат, отколкото да ги принудят към работа. Не съществува и проблемът с просяците. Не си представяме Жечпосполита като идилия, но жизненият стандарт, както и социалните отношения съвсем не говорят за изостанала периферия. Жечпосполита вече е вървяла в друга посока в сравнение със Запада. Но този път не е предопределен от ограничени контакти, нито е водел непременно към положение на зависимост. Изборите в областта на икономическата и политическата система, направени през XVI век, с положителност оказват влияние върху съдбата на Жечпосполита през следващите две столетия. Но

те не са единствените детерминанти и не произтичат само от търговските отношения със Запада.

Важно значение има търговският баланс. Предполага се, че той е бил във висока степен положителен, и то чак до средата на XVII век. Как са се разпределяли растящите приходи? Не е лесно да се реконструира картината на ползите, произтичащи от това положение за Жечпосполита. От 1496 г. шляхтата е освободена от мита. На Висла от 1530 г. е събирано мито при Влоцлавек, а от 1579 при Ногат край Бяла Гура. Но преобладаващата част от изнасяното по водния път зърно не е подлежала на обмитяване. Едва Густав Адолф, заел от 1626 г. устието на Висла, въвежда безогледни мита, събирани чак до 1635 г. Шляхтата е трябвало да плаща данъците, наложени за войната с Швеция, в доста неблагоприятна ситуация. Този опит не променя обаче становището ѝ по въпроса за митническите налози. През 1638 г. Сеймът не подкрепя краля в борбата му да продължи облагането с 4,5 % на износа в Гданск, прието с договора от Щумсдорф. Съпротивата на Гданск намира подкрепа в действията на Дания, Холандия и Франция, които не се поколебават да интервенират с оръжие. У депутатите пък страхът от засилване позицията на краля заслепява погледа дори за собствените им интереси.

По това време шляхтата прилага масово принципите на стопанската сметка и води свое счетоводство, така че безразличието към митническите и данъчните въпроси трябва да се обясни с други причини. Твърде възможно е, че дори в моментите на най-голяма застрашеност е царяло убеждението, че държавата няма нужда от толкова големи средства. Шляхтата преценява своето положение като толкова успешно, че не вижда необходимост от въвеждане на каквито и да било поправки в съществуващата система. През XVII век, освен отхвърлянето на реформите, които биха могли да засилят централната власт, липсва и интерес към новите технологии и интелектуални течения. Това състояние на доволство с положителност не съдейства за формирането на иновационни нагласи. Появата на квиетистични настроения в средите на шляхтата не обяснява политическата еволюция на Жечпосполита. Богатството и облагите, постигнати

на базата на почти столетното развитие на крепостния фолварк, с положителност отслабват предприемаческия инстинкт. Но дали те са пряко отговорни за разпространението на консервативните нагласи?

Положителният баланс не изчерпва всичко. Какво става с парите, прииждащи така изобилно в замяна на полското жито? Една значителна част от тях отива за луксозна консумация. Шляхтишките покупки в Гданск неведнъж са били обект на критика от страна на съвременниците. Странното е, че по-малко раздразнение предизвикват разходите за закупуване на облекло, оръжие, коне и конски сбруи, източни подправки и плодове. Очевидно шляхтата ги е смятала за естествени и оправдани. Може би затова, че през XVII век те все по-често се придобиват в битки? Но любовта към оръжието и облеклото в ориенталски стил е могла да бъде задоволена от вътрешната продукция. Очевидно не луксът е бил обект за порицание, а онези негови форми, които били смятани за чужди.

Жечпосполита от XVI век е държава на ниските разходи. Разточителството на магнатите, любовта на шляхтата към лукса съжителстват с убеждението за оправдано ограничаване на държавните разходи. Кралската трапеза е била скромна, а дворът, войската и администрацията са страдали постоянно от недоимък. Наистина шляхтата е смятала, че войската трябва да се издържа, а дори и да се плаща на чиновниците, но това не трябва да води до увеличаване на данъците. Заемането на постове е означавало блясък, често пъти скъпоструващ, тъй като е трябвало да се издържа войска от собствените ресурси. Но службата на Жечпосполита е носела определени облаги под формата на управление на кралските имоти. По всеобщо мнение Жечпосполита е съществувала затова, шляхтата да може да ползва привилегированата си позиция и да поддържа достоен за себе си начин на живот.

При намаляващи инвестиции (поради отработъчната рента) и ограничени до минимум данъци шляхтата е разполагала със средства, надхвърлящи приетото в нейната среда равнище на разумно потребление. Част от натрупания излишък е влаган в по-

купката на земя. Множащите се семейни дялове вследствие значителния естествен прираст създават шанс за придобиване на част или цяло село. По този начин възникват по-едри земевладения, настъпва социално авансиране. Средствата, свързани с публичния живот, изразходвани за образование на синовете или за зестри на дъщерите, също са имали характер на инвестиции. Управляването на фолварк е било също толкова достойно занимание, колкото и военната служба, а самостоятелното обработване на земята не се е смятало за несъвместимо с честта (така е било и в Кастилия). Благородническият статус не е бил накърняван от търговията с жито и волове, макар че всякакъв друг вид търговия или занаятчийство са се смятали под достойнството. Най-сетне, службата в двора на пана или магната се е приемала като нещо напълно подходящо, а с времето дори и препоръчително. Липсват обаче мотиви за инвестиране в нови технологии. Селянинът е обработвал земята на фолварка със свой впряг, а шляхтичът не е бил заинтересован от увеличаването на неговата производителност. Дали затова, че положението на селянина през XVI век е било завидно? Необходимостта от помощ за селото с инвентар и добитък се появява едва през втората половина на XVII век. Показателно е, че при толкова значителните средства, отделяни за потребление, не се създават механизми, които биха подтикнали към инвестиране в занаятите. Трябва да приемем, че печалбите в тази сфера не са били атрактивни, не на последно място и поради относително ниските цени. Лесно ще забележим, че ниските приходи за държавата и неголямата армия не съдействат за развитието на производството и създаването на централизирани манифактури.

Най-адекватна форма за инвестиране за шляхтата е било придобиването на високи длъжности, показността и наслаждението от собствения успех. Защото достойният живот, в какъвто и да било вариант, е имал винаги за цел демонстрирането на благороднический произход. Издигането на дворци и спонсорирането на църкви, личното облекло и това на многобройната прислуга, чеизът на дъщерите и пищните трапези са имали определен смисъл. Особено внимание се обръща на факта, че даряването

на църкви и манастири е създавало на шляхтата добри предпоставки за кариера на синовете и дъщерите. Има логика в това, че независимо от антиклерикалните си наклонности и увлечението по религиозните моди шляхтата бързо и лесно се завръща към католицизма. Очевидно по-изгоден е бил достъпът до духовните постове и техните привилегии, отколкото заграбването на църковните имения. А те съвсем не са били малко.

Шляхтата е преценявала своята материална ситуация като добра. Вероятно това е причината за относително неголемите напрежения в рамките на тази група. През първата половина на XVI век това съсловие успява да преобрази държавата по начин, осигуряващ безопасното използване на привилегированата позиция. Наистина екзекутивната програма не е реализирана докрай, но тя полага основите на свободата. Нарекли я „златна", защото е била най-скъпоструващата ценност. Изграждали са я в еднаква степен както гаранциите за материалната и личната безопасност, така и свободата на вероизповеданията, властта над крепостните и политическите права. Шляхтишката свобода не е била анархия, защото не властта, а правото е било темелът на Жечпосполита. В действителност функционирането на държавата става възможно по-скоро благодарение на чувството за споделена отговорност, отколкото в резултат на кодифицирани закони. Жечпосполита се оформя през XVI век като държава на свободни хора. С процеса на присъединяване на нови територии благороднически статус е признаван на свободните притежатели на земи. В същото време това е означавало разпростиране на зависимостта върху другите съсловия. Формално обществото през XVI век е разделено на следните съсловия: шляхтишко, духовническо, градско и селско. Те са силно вътрешно диференцирани, но границите между тях са били сравнително лесни за прекрачване. В същото време обаче е съществувала подялба на панове и крепостни, на свободни и ограничени в свободата си хора. Шляхтата е представлявала нещо повече от съсловие, била е народът. Това е означавало деградиране на всички останали до нивото на плебеи, факт, който се оказва твърде неизгоден за гражданите.

Шляхтишкото съсловие е било вътрешно разслоено, но свободните шляхтичи са се смятали за братя. Това не е било само въпрос на етикеция. Оформящата се по това време магнатска прослойка, издигайки се над шляхтишкото съсловие, не се обособява под формата на аристокрация. През XVII век магнатите си спечелват решително превъзходство в държавата и успяват да подчинят на себе си шляхтишката маса. От това формата на строя не се променя. На мястото на шляхтишката демокрация по време на Вазите се установява магнатска олигархия, но това не довежда до формални промени. Системата, създадена с цел защитата на свободата, доста лесно се приспособява към ограничаващата тази свобода доминация на магнатите.

Благодарение на своята вътрешна диференцираност и многочисленост шляхтишкото съсловие е било през XVI век доста лесно достъпно. Съществували са възможности за придобиване на средства, позволяващи да се имитира шляхтишкият начин на живот. Такива пътища са търсели гражданите и по-заможните или по-предприемчиви селяни. Изглежда, че за висшите градски прослойки постигнатият материален и правен статус е бил през XVI век задоволителен. Това се отнася не само за големите градове, но и за многобройните локални центрове, които се възползвали от добрата житна конюнктура. Облагите не са били равномерно разпределени и като че ли в по-добра позиция са били търговците. Тук специално трябва да изтъкнем материалната и политическа ситуация на гданския патрициат като изключително благоприятна. Въпреки широкия спектър в материалното състояние на градовете, въпреки неравенството при използване на икономическите възможности, никой град не си спечелва по това време ролята на доминиращ център. В градското съсловие не се формира и група с политически аспирации.

Участието в местния пазар, от една страна, и нарастването на задълженията, от друга, са били факторите, внасящи разслоение в селското съсловие. Част от големите стопанства успяват да се възползват от конюнктурата и повдигат стандарта си на живот. Опитите да оценим състоянието по изхранването в Короната показват, че в средата на XVI век селяните са могли да

удовлетворят необходимите си нужди от калории и белтъчини. Имали са достатъчно сили, така че въпреки увеличените тежести да се стремят към запазване или подобряване на бита си. За това са съществували импулси и възможности. Влошаването на конюнктурата се отразява преди всичко на положението на поголемите стопанства. На прелома между XVI и XVII век започва упадък на заможните кметове. Социалната структура на селото претърпява сплескване.

Очертаната вътрешносъсловна диференциация не предизвиква през XVI век напрежения, които да застрашат обществения порядък. Наистина съперничеството за влияние и имуществените спорове приемат от време на време насилствени форми, но това не е било правило. Също така рядко е било пренебрегвано правото.

Принципите, върху които е почивала Жечпосполита, не са докрай прецизирани, достатъчно е било тяхното своеобразно кодифициране в съзнанието на шляхтата. Отъждествявани са със златната свобода, която от 1573 г. намира израз в свободния избор на краля, а от средата на XVII век – в *liberum veto**. Тези три явления гарантирали в същото време политическите права на шляхтата. Шляхтичът се е чувствал равен на монарха, когото е избирал. Знаел е, че няма да бъде наказван без съд. Властта си над селяните е смятал за нещо естествено, неподлежащо на контрол от страна на държавата.

Основите на системата, получили с времето определението кардинални права, са формулирани в Хенриковите артикули (представени за клетва на Анри Валоа по време на първия свободен избор). Те обхващат свободния избор *viritim*, задължението на краля да се допитва до Сената по въпросите на войната и мира, да свиква народното опълчение и да го извежда извън границите само със съгласието на Сейма, да отделя една четвърт от

---

* „Не позволявам" (лат.) – право, позволяващо на всеки депутат да прекъсне заседанията на Сейма, изразявайки протест срещу някой от законите, без да е длъжен да се обоснове, което прави невалидни всички решения на даден Сейм; премахнато с Конституцията от 3 май. (Б. пр.)

доходите от кралските имения за издръжка на постоянна войска. Кралят е трябвало да свиква Сейма на всеки две години и да спазва шляхтишките права и привилегии. Съобразяването на поведението на монарха с духа и буквата на закона е трябвало да надзирават сменящи се периодично сенатори резиденти. Шляхтата от своя страна затвърждава правото си на отказ на послушание при определени условия.

Тези принципи са допълвани при всеки нов избор от *Pacta conventa**, тоест конкретните (политически и финансови) задължения на електа. В тях обаче са включвани и трайни принципи, като правото на Сейма да дава съгласие за женитбата на краля или забраната за избор *vivente rege* (приживе на избрания монарх). Шляхтата си осигурява също така изключителното право на заемане на постовете, собственост върху имениятa и господство над крепостните. Чрез Сейма, а по-късно и малките поместни сеймове, тя постановява извънредните данъчни облагания, както и обезпечаването с имоти на провинциалната администрация. Това е означавало на практика абсолютно неограничена свобода, а единствената гаранция за правилното ѝ използване става чувството за отговорност за общността.

Политическите отношения в Жечпосполита илюстрира най-ясно принципът на свободния избор на владетеля от всеки шляхтич. Когато през 1572 г. отмира Ягелонската династия, Сенатът свиква във Варшава конвокативен (свикван в периоди на междуцарствие) сейм. На него е решено ролята на *interrex*** да играе примасът, докато шляхтишката партия прокарва принципа на избор *viritim****. По този начин шляхтата е искала да гарантира абсолютни политически права за всички свои членове, а заедно с това да постави окончателно бариера пред влиянието на магнатите. Магнатите от своя страна са разчитали, че при масовото

---

* Съгласувани спогодби (лат.) – договорите, които полските крале са сключвали с аристокрацията, преди да бъдат избрани. (Б. пр.)

** Сенатор, регент, управляващ в период на междуцарствие (лат.). (Б. пр.)

*** Участие на цялата шляхта в избора на краля. (Б. пр.)

участие на дребната мазовецка шляхта ще им се удаде да ръководят хода на събитията. Но и двете страни са излъгани в надеждите си. Това впрочем е следствие не само от приетата изборна процедура.

Периодът на междуцарствие задвижва механизми, покровителстващи целостта на Жечпосполита и интересите на нейните обитатели. Този период продължава няколко месеца и не предизвиква вътрешни сътресения. Свикваният от примаса конвокативен сейм е протичал под формата на конфедерация, благодарение на което решенията са вземани с мнозинство от гласовете. По време на избора събраната на поляните около Варшава шляхта е заобикаляла заседаващия в кръг Сейм. Кандидатурите били представяни най-напред на Сената, след което гласували депутатите. Едва тогава електът е представян на воеводствата, които гласували като цяло. Не се е разминавало без разпиляване на гласовете и двоен избор. На няколко пъти решаваща се оказва силата; през втората половина на XVII век върху изхода от избора започват да оказват влияние парите на чужди дворове. Разбира се, свободният избор не е гарантирал избор на добър крал. Съществувал е стремеж ролята на монарха да бъде ограничена, поставяйки му на теория все по-високи изисквания. В това отношение шляхтата не е била достатъчно последователна. Третирайки краля като *primus inter pares* (пръв между равни), тя не довежда до напълно републиканска форма на държавност.

Вторият елемент на златната свобода е *liberum veto*. Този принцип си е спечелил лоша слава. Трябва обаче да правим разлика между принципа на единогласието и практиката на свободното „не позволявам". Едва през 1652 г. гласът на един депутат е могъл да осуети продължаването на дебатите и да отмени приетите до този момент закони. Привързаността към този принцип е била толкова голяма, че е липсвало всякакво желание за ефикасно противопоставяне на тази практика. Злоупотребата с това право се е състояла в прилагането му с цел парализиране работата на Сейма в интерес на магнатските групи или на чуждите дворове. Тази практика се разпространява постепенно, а от 1688 г., когато Сеймът се разпуска, преди още да е избрал мар-

шал, се превръща в чумата на политическия живот. Отстояването на този принцип и разглеждането му като повод за гордост говори за засилване на консервативните нагласи. Същевременно ясно личи, че магнатите, получавайки реалната власт в Жечпосполита, не са били заинтересовани от оздравяването на Сейма или засилването на неговите позиции. Едва пред лицето на катастрофата започва да се обсъжда възможността за отказ от *либерум вето*.

Упоритото отстояване на единогласието се извежда от много стария принцип *neminem contradicente*, тоест достигане до пълен консенсус по законите. Защото след като всички са равни, всичко, което засяга общността, трябва да получи всеобщо одобрение. За доброто на делото малцинството е трябвало да се присъедини към мнението на мнозинството. В Камарата на депутатите са разнищвали (дискутирали) проектите на законите до момента на съгласуване на позициите и този стремеж към единство е разглеждан като важна черта на свободата. Ставало е въпрос мнозинството да не потиска малцинството. Навикът да се дискутира, необходимостта от убеждаване са създавали атмосфера на политическа ангажираност. Функционирането на този принцип не е било лесно, сеймовете се разпадат, без да приемат закони още при Батори, неколкократно по времето на Вазите се разотиват без никакъв резултат. Високото чувство за отговорност гарантирало обаче нещо по-важно от резултатността, и по-конкретно – чувството за сигурност. Невъзможността за приемане на конституция или на данъчни налози за война са били смятани за по-малкото зло, отколкото потъпкването на правото. Впрочем шляхтата е смятала, че разполага с достатъчно силна гаранция под формата на конфедерацията. Това е било организирано действие на шляхтата, при което за постигане на целта, недостижима по предвидения начин, са се обединявали под клетва, отказвайки се от част от правата (например единогласието).

Но най-висша гаранция на свободите, а оттук и на законността, си оставали шляхтишките саби. В ежедневието чувството за право и гаранции за свободата са давали стабилните доходи от фолварките. И двете гаранции са изглеждали непоклати-

ми, може би затова не са се грижели прекалено за останалите. Това обаче е означавало, че в случай на разклащане в някоя от тях е могло да се стигне до принципни промени в политическата система, дори без нарушаване на задължителните принципи.

Най-важната институция на Жечпосполита е бил валният (общ, генерален) сейм, оформил се окончателно на прелома между XV и XVI век. В началото отделен за Короната и за Литва, от времето на Люблинската уния общ, той е бил представителство изключително на шляхтишкото съсловие. Градовете *de facto* не участвали в Сейма. Представителите на Краков, присъстващи от 1505 г., са могли да вземат думата само по въпроси, засягащи градовете (1565). По-късно това право получават Вилно (1568) и Лвов (1658). Гданск се е самоуправлявал и не е признавал решенията на Сейма, а заедно с другите пруски градове е изпращал представители в генералния пруски малък сейм. Всъщност липсата на представителство на градовете е резултат преди всичко от тяхното нежелание да отговарят за взетите решения. Оттеглянето на градовете от политическия живот е било доброволно, в този смисъл, че в началото на XVI век ползите от участие в него не са били очевидни. Едва по-късно шляхтата провъзгласява политиката за своя изключителна привилегия и започва да настоява за заемане на длъжностите изключително от нейни представители.

Функционирането на Сейма не е било затвърдено с конституция, не е съществувал и регламент за неговата дейност. Но практиката е била всеобщо известна. В началото свикван произволно, от 1573 г. Сеймът се събира на всеки две години за шест седмици. Прието е, че в Сейма са представени трите съсловия: кралят, Сенатът и Камарата на депутатите. През почти половинвековната борба за отнемане на имотите и правата се засилва позицията на Камарата на депутатите. Не се стига обаче до установяване на някакъв принцип на парламентарно управление. Сеймът не е разполагал с изпълнителната власт, прилагането на приетите закони е било от компетенциите на краля и министрите, които той е ограничавал в името на собствения си интерес. Между трите заседаващи в Сейма съсловия по време на

Ягелоните се установява равновесие, което в *Pacta conventa* от 1573 г. е гарантирано с принципа, че утвърждаването на конституцията изисква тяхното единодушно съгласие.

Позицията на краля характеризира най-добре цялата система. Докато в Европа тенденцията е към абсолютистична власт, в Полша от момента на въвеждането на свободния избор *rex regnat, sed not gubernat* (кралят царува, но не управлява). Идеята не е била лоша, но не се стига до нейното ефикасно и отговорно прилагане. Главното препятствие за това са съсловните интереси. Борейки се с надмощието на магнатите, шляхтата прокарва (в 1504 и 1562) законите за *incompatibilia*, тоест забрана за обединяване в едно лице на административните и почетни длъжности (напр. кастелан и староста). В същото време се стига до неотстранимост на чиновниците. Стремели са се да предотвратят засилването на позицията на краля, а е ставало въпрос преди всичко за това бюрокрацията да не подкопае политическия монопол на шляхтата. Това е допълнителен аргумент за малките средства, отделяни за функционирането на държавата.

Естествено позицията на двамата последни Ягелони е била по-силна от тази на изборните крале, макар че и те не са могли да налагат свободно волята си и за да осъществят плановете си, е трябвало да преговарят със Сената и Камарата на депутатите. Въпреки това ролята и правата на владетелите не са били малки – те са имали законодателна инициатива, както и правото и задължението да свикват Сейма. Кралят се е старал да въздейства върху хода на сеймовете посредством универсали, изпращани в малките сеймове, и с писма, изпращани до сенаторите и депутатите. От краля се е очаквало да посредничи, да интерпретира и прилага в практиката решенията на Сейма, имал е също и правото на вето. Той е съсредоточавал функциите на върховен съдия, главнокомандващ и ръководител на външната политика, олицетворявал е, най-сетне, силата и величието на Жечпосполита.

Кралят е назначавал най-високите постове – министрите и епископите, както и воеводските, областните и околийските управители, но не е имал правото да ги отзовава. Депутатите в три-

бунала (от 1578 г. в Короната, от 1581 за Литва) също са били назначавани от краля измежду кандидати, представени от местните сеймове. Трябва да се подчертае, че значителна част от постовете са имали титулярен характер и с тях не е била свързана никаква юрисдикция. Затова може би ще е по-правилно да виждаме в краля нещо като разпоредител с благата. Кралят е раздавал постове и имоти (в това число и на старостите), но значението на този аргумент отслабва, тъй като владенията на Короната все повече остават в ръцете на пожизнените им държатели. Екзекутивната програма, настояваща през 1520 г. за връщане на неправомерно притежаваните кралски имоти, е трябвало не само да създаде базата за финансиране на управлението, но преди всичко да отвори шансове за използването им от шляхтата. Като цяло обаче, независимо от известни постижения през 1562–64 г., трудно може да се говори за успех, защото имениятa, дадени за пожизнено ползване и под аренда, не се връщат в хазната (1567). И по-нататък приходите на държавата си остават прекалено ниски, за да се появи чиновнически апарат, зависим единствено от благоволението на монарха. Средствата не достигат и за поддържането на голяма армия, която преминава под контрола на все по-могъщите хетмани.

Жечпосполита не е имала правителство, което се е смятало за качество, и в този смисъл трябва да разбираме възхвалата на нейната неуправляемост. Както в Короната, така и в Литва възникват т. нар. големи служби, т.е. длъжностите велик и придворен маршал, канцлер и подканцлер, ковчежник и хетмани. Те обаче са били министри на Жечпосполита, а не на краля. Затова често пъти те водят самостоятелна политика, дори и насочена срещу краля (хетманите). Но независимостта на министрите от краля не е означавала отговорност пред Сейма. При това положение е било трудно да се следва някаква линия на вътрешна или външна политика. Ако погледнем генерацията високопоставени лица и особено заетите в кралските канцеларии секретари, ще констатираме тяхната много висока квалификация. Зигмунт Август, Стефан Батори и Зигмунт III са имали в обкръжението си много мъдри и опитни хора. Политическата система

на Жечпосполита ли ги е ограничавала? Тя ли ги спъва да развият и осъществят позитивните си идеи? Струва ни се, че на пътя на реформата, която е трябвало да въведе управление в Жечпосполита, е стояла преди всичко бариерата на съсловния интерес. Липсвала е силата, заинтересована от такова развитие. Липсвали са достатъчно материални средства. Шляхтата пък е смятала, че сама ще съумее да защити свободите си.

Тъй като кралят не е управлявал, към тази роля е аспирирал Сенатът, на който впрочем монархът е бил председател. В него са влизали министрите, католическите епископи, най-висшите регионални чиновници, тоест воеводите и кастеланите. Това са били пожизнени номинати, *de facto* отговорни изключително пред Жечпосполита. Сенатът е трябвало преди всичко да съветва, а тъй като междувременно нараства ролята на Камарата на депутатите, по всичко изглеждало, че така ще си върви. Същевременно тъкмо на сенаторите е поверена ролята на контрольори на краля. Сенаторите резиденти е трябвало да бъдат и кралски консултанти. В тези си функции те се отчитали пред Сейма. Ставало е въпрос за това кралят да не се огражда със собствени, и особено с чужди съветници. Подобна перспектива е била смятана за опасна, но главното е, че всички възможни облаги и слава е трябвало да бъдат запазени за шляхтишкото съсловие. Така в лишената от правителство държава е съществувало голямо количество титулярни съветници. Затова в шляхтишката общност, непризнаваща титлите, са предприемани толкова много подмолни усилия за получаване на една или друга титла от императора, папата и дори от френския крал. Всичко това е целяло човек да покаже себе си, да изяви благороднические си произход. Цицероновската риторика в писмената и говоримата реч и републиканският дух в събранията са удовлетворявали една и съща потребност. Сенатът не се превръща в управително тяло, защото ролята на монарха е намалявала, а израстващите в своето могъщество магнати намират пътеките за влияние върху гордата със своите свободи Камара на депутатите.

Камарата на депутатите се формира като представителство на цялата шляхта. Воеводствата, областите и околиите изби-

рат депутатите на местните малки сеймове. Броят им е много различен, но като правило са избирани по двама депутати от земите на Короната и толкова от областите в Литва. Броят на депутатите от пруските воеводства не е бил ограничен чак до XVII век. Депутатите са представлявали интересите на своите избиратели и е трябвало да се съобразяват с препоръките (т. нар. инструкции). Оттук гласът на депутата винаги е бил израз на по-голяма група и е имал съответната тежест. От времето на Люблинската уния депутатите на Короната и Литва вече заседават заедно и заседанията са председателствани от един маршал. Извън откриването и закриването на Сейма депутатите заседавали отделно от Сената. С времето те излъчват делегации за изработването на конституцията. Редактираните закони били четени и приемани на последното заседание, след което са публикувани. Депутатите давали отчет на предназначен за тази цел местен сейм (отчетен), след което е било възможно да се вземат задължителните решения (напр. по данъчните въпроси).

Въвеждането на принципа на представителството не отнема убеждението за правото на всеки шляхтич да участва в управлението и изграждането на Жечпосполита. Освен участието в изборите и малките местни сеймове съществува и формата на всеобщ събор на шляхтата. Наричан е лагерен (през 1503 г.) или конен (от 1672), както и рокош. Последното определение, приложено за първи път през 1537 г. за събранието на шляхтата край Глиняни, което излиза с програма от искания, адресирани към крал Зигмунт I и неговите съветници, се е утвърдило като название на антикралските конфедерации. Рокошът (или метежът, б. пр.) е смятан за форма на легална въоръжена опозиция, гаранция за правата, застрашени от насилието на краля и магнатите.

Нарастването на значението на Камарата на депутатите в продължение на XVII век не означава нейно реално влияние върху управлението. Защото наред с ограничаването на правомощията на изборните крале и нарастването на действителното могъщество на магнатите, все по-голяма роля придобиват локалните събрания, тоест малките сеймове.

Същност на системата на Жечпосполита е бил принципът

нищо да не се налага с насилие. Воеводствата, областите и околиите са се чувствали самостоятелни, уреждали са своите дела на местните сеймове. В тях са участвали всички правоимащи от дадената околия или област. С течение на времето малките сеймове се диференцират по функциите си. Събират се отделно, за да установят начина на управление по време на междуцарствие (каптурния малък сейм), за избор на представители в трибунала (малките депутатски сеймове), с цел изслушване на отчет от Сейма (малките отчетни сеймове) или за избор на кандидати за регионални управители (изборни сеймове).

Растящата роля на малките сеймове произтича от убеждението, че собствените проблеми трябва да се решават самостоятелно (нищо за нас без нас). В това се проявява склонността към участие в обществения живот и недоверие спрямо централната власт. Колкото по-често Сеймът не е в състояние да реши някакъв проблем, толкова повече малките сеймове се превръщали в последен шанс. През XVII век се стига до това фондовете, появили се вследствие облагането с данъци от малкия сейм, да остават в разположение на съответната област или околия. Така постепенно се формира областната хазна и войска. Децентрализацията на държавата отговаря на господстващото положение на фолварка и на дълбоката привързаност на шляхтата към нейните свободи.

Засилването на позициите на Сейма, а в него – на Камарата на депутатите, довежда до изпадането в зависимост на кралските министри (1641). В същото време Сеймът не се превръща в управителен орган, само засилва своите консервиращи функции. Всяка промяна, реформа или мисъл за корекция в системата, особено след драматичните усложнения от втората половина на XVII век, са изглеждали като заплаха за свободата. Конституцията от 1669 г. гласи, че „всяка *novitas in Republica* (новост в Републиката) не би могла да се осъществи *sine periculo et magna revolutione*“ (без сътресения и голяма революция).

Първата идентификационна черта на Жечпосполита през XVI–XVII век е многоетничността. Това е означавало творческо и необходимо за целостта присъствие на етническите и езикови

групи. Процесът на унифициране, очертан в предишната глава, засяга преди всичко шляхтишкото съсловие. Областните различия постепенно се заличават, но не изчезват напълно. Различия и конфликти между обитателите на Короната и тези на Шльонск, Мазурите или Прусия се появяват в рамките на една и съща на пръв поглед етническа и езикова група. Те са знак за следите от важни и дълбоки разделения в миналото, които Жечпосполита само частично заличава. Остава си неприязънта между малополяни и великополяни, които от своя страна се смятали за по-добри от литовците. По-малко такива конфликти се наблюдават между поляци и руси, ако не се вземат предвид религиозните различия (руският език е изтласкан от администрацията в източните воеводства през 1697 г.). Всичко това става в рамките на шляхтишкото съсловие, което просто става полско.

Много по-трудно е да се разгледа въпросът за многоетничността в мащаба на държавата. Наред с полско говорящите, големи компактни групи образуват русите и литовците. В градовете, но и извън тях живее многочислена група население от немски произход, което се полонизира бавно. Освен това има арменци, татари, караими, власи, унгарци и латвийци, най-сетне холандски меноити – така наречените колонисти олендри, бързо губещи езика си, но отстояващи религията си, както и различни по брой и съсловност преселници от Италия, Франция и Англия, шведи, гърци, персийци и др. Не се наблюдава ни най-малък натиск за промяна на езика, религията и обичаите, поради което Жечпосполита приютява през XVI и XVII век както протестанти, така и католици, християни от всички обреди, мюсюлмани, но главно евреи от цяла Европа. Тази смесица не е била застрахована от конфликти както в градовете – между немци и евреи, така и в Украйна – между казаците и полската шляхта, но общо взето това не се е смятало за проблем.

Асимилационните процеси са видими преди всичко в средите на шляхтата. В Жечпосполита са гледали отвисоко на другите нации, но по отношение на пришълците задължително е било гостоприемството и отвореността. Постепенно пришълците навлизат в съответните съсловни структури, без да създават обо-

собени общества. По-особено е положението с евреите, които в края на XV век наброяват около 0,6 % от населението, за да достигнат в средата на XVII век до 5 %. След огромни загуби в периода на войните стабилният им прираст довежда до това, че в края на XVIII век те достигат 10 % от населението на страната. Еврейското население се управлява автономно въз основа на кралски привилегии, превръщайки се във важен елемент в областта на търговията и занаятите.

Многоетничността на Жечпосполита означава приемане на факта, че зависимото население принадлежи към различни националности. През XVII век шляхтичът започва да бъде отъждествяван с поляка, независимо от неговия произход и религия. По същия начин селячеството, разбирано като общност от крепостни, става обобщена категория от гледна точка на етническите различия. Приемало се е за очевидно, че крепостните дължат своето място в Жечпосполита изключително на позицията на своите панове. В този смисъл те са били равни помежду си, независимо че изповядваната религия и други особености са могли да променят отношението към тях.

Многото вероизповедания са друга идентификационна черта на Жечпосполита. Жителите на Жечпосполита са принадлежали към различни християнски църкви, изповядвали са различни религии. От края на XVI век броят на протестантите постепенно намалява. Православието запазва своето влияние въпреки разкола, настъпил след Брестката уния. Непрекъснато расте броят на евреите. Това е следствие не само от благоприятните условия, които им предлага Жечпосполита, но както изглежда, и на по-големия естествен прираст. Мюсюлманите представляват незначителен маргинес. Промяната, започнала от XVI век, се състои в това, че отстоявайки принципа на религиозната свобода, а вследствие на това и толерирайки различните вероизповедания или религии, шляхтата става във все по-голяма степен католическа. През XVI век Жечпосполита се отличава с по-голямо изповедално и религиозно многообразие, приемано от шляхтата като следствие от нейната собствена свобода. Отказът от православието или калвинизма в полза на католицизма е свързан с по-

лонизирането на шляхтата, с приемането не само на общите привилегии, но също и на езика и обичаите. Православен или униат остава селянинът на Волин или Подоле, протестантството се локализира през XVII все по-определено в градовете. До казашките и шведските войни от средата на века религиозните различия не пораждат конфликти.

Многото религии и приемането на разнородността в състава на съсловната привилегия, а вследствие на това и извън нея, е едната страна на медала. Дори много по-късно, около средата на XVII век, когато католицизмът значително стеснява обхвата на другите изповедания, преследването и репресиите са били много по-меки, отколкото в европейските страни. През първата половина на този век в Жечпосполита се гордеят с умерения ход на контрареформацията. Фактът наистина е необикновен, още повече че по това време Жечпосполита вече води редица тежки войни срещу друговерски страни. Другата страна на медала е характерът на тогавашната религиозност. През първата половина на XVI век силно се изявяват различните европейски течения – ренесансови и реформационни. Вярата на простолюдието е оставала в кръга на средновековния опит, вярата на образованите кръгове се е насищала с хуманистични съдържания. Приемането на тридентската реформа през 1565–1577 е означавало обрат не само в областта на църковната организация. В рамките на три поколения настъпват видими промени, изразяващи се в утвърждаване във вярата и разпространение на религиозните практики. Реорганизацията на духовното пастирство в енориите, свързана с издигане на равнището на клира, довежда до увеличаване на религиозната ревностност, разбирана като задължително изпълнение на практиките. Същевременно тя е свързана съзнателно с локалната култура. В тази област голяма роля изиграват йезуитите, които адаптират умело своя стил на действие към полските потребности. Отчитайки съсловната обусловеност на многорелигиозността, можем да говорим също така за полска религиозност. През XVI век под въздействието на жизнените условия полският манталитет разкрива чертите на една мека, идилична набожност. Още от XV век характерен за пол-

ската религиозност е култът към Богородица и литургиите за Страстите Господни. През XVI век се разпространява склонността към фамилиарно разбиране на религията. Тук влиза и шляхтишкото убеждение за полския произход на Адам и Ева, и представата за рая като отражение на отношенията, царящи в Жечпосполита. Специфично полски черти придобива Мариинят култ, общодържавен става култът към Ченстоховската Богородица. През първата половина на XVII век благодарение на йезуитите духовният живот на елитите се развива под явното влияние на испанската мистика. Лесно е да разберем пропагандирането на произведенията на мистиците в семинариите и колежите, но по-широкото проникване на този тип духовност в обществото ни кара да се замислим. Още повече че потвърждение за този факт намираме в широкото разпространение на трудовете на испанските мистици от XVI век. В условията на нараснало чувство за външна заплаха и убеденост в изключителността на Жечпосполита се формира шляхтишката религиозност, в която мистицизмът и култът към Мария се свързват в ново качество. Провъзгласяването на Богородица за Кралица на Полша в лвовската клетва на Ян Кажимеж (1656) е израз на едно вече затвърдено убеждение. Еволюцията на шляхтишката религиозност означава същевременно нейното полонизиране, разпространение на чертите на шляхтишката култура. Полската шляхта от първата половина на XVII век продължава етоса си на живот – достоен, провинциален, но и обърнат с лице към обществените дела. На този модел отговарят новите форми на религиозност. Саморазправите, свадите, некадърността и личният интерес в малките сеймове и в метежите, любовта към лукса и нечувствителността към съдбата на експлоатираните, безцеремонността и нарастващата ксенофобия не могат да бъдат смятани за единствена или доминираща черта на шляхтишката Жечпосполита.

Всичко най-важно в Жечпосполита е свързано с шляхтата и това са фолваркът и Сеймът. Аристократизмът е приет за житейски модел. Две черти на шляхтишкото съсловие са се свързали трайно с Жечпосполита: свободата и политическата ангажираност. За свободата вече говорихме. Жечпосполита е била

практическата форма, в която се въплъщава шляхтишката свобода. Това не е равнозначно с поставяне на съсловния интерес над интереса на общността, с издигане на индивида над държавата. Свободата на шляхтишкото съсловие е разбирана също и в категориите на служба на отечеството. Можем да припомним дългата листа от наистина героични свидетелства за любов към родината, олицетворени от героичната смърт на хетман Станислав Жулкевски след битката при Цецора (6.X.1620). Шляхтата е вярвала едновременно в съвършенството на своето дело, в собственото превъзходство над другите и в своеобразната си мисия. Било е прието за нещо очевидно, че без полското жито Европа не би могла да се изхрани и че е свободна да води кървавите си вътрешни спорове, защото Жечпосполита я защищава от турската напаст. През XVII век от това израстват митологиите за крепостната стена, житницата и обобщаващата ги сарматска идеология. Трябва обаче да подчертаем, че през XVII век, а и по-късно шляхтата не вижда в Европа нищо, което би могло да ѝ импонира. Следователно тя не е имала комплекс за малоценност, тъкмо обратното, черпейки без прегради от европейското наследство, все по-силно е подчертавала своето превъзходство. Основен аргумент за това убеждение е тъкмо свободата, системно ограничавана в абсолютистичните монархии.

Друга черта, която отличава шляхтишкото съсловие и оформя идентичността на Жечпосполита, е политичността. Шляхтата се е чувствала изцяло включена в политическия организъм, представлявала е Република в буквалния смисъл. Това намира израз не само в монополизирането на правото на заемане на длъжностите или участието в Сейма. Шляхтата е смятала въпросите на държавата за свои и е реагирала директно на проблемите. Поради това се стига до метежи, при които шляхтишкият интерес е противопоставен на реално или мнимо противоречащата му кралска политика. Оттук все по-малко склонната да излиза с оръжие в народното опълчение шляхта е готова прекалено лесно да вади саби в някоя конфедерация.

Подтиква към размисъл въпросът, защо шляхтата, така автентично идентифицираща се с делата на Жечпосполита, от на-

чалото на XVII век все по-определено се подчинява на доминацията на магнатите. За дълъг период издигането на магнатските родове е било успешно ограничавано. Стремежите на магнатите да създадат във владенията си местни княжества по образеца на Германския Райх остават маргинални. Същевременно нараства желанието им да дадат външен израз на могъществото и богатството си, да се извисят над шляхтишкото съсловие. В условията на отслабване на кралската власт магнатите узурпират правото да решават публичните дела на Жечпосполита. Формира се модел на независими кралчета, панове – самодържци в своите владения и налагащи на Жечпосполита своите интереси. Чертите, позволяващи ни да идентифицираме Жечпосполита, са в същото време и явления, направили възможно нейното съществуване. В тези черти, съдействали Жечпосполита да просъществува, откриваме принципите и ценностите, върху които се гради Полша. Особено важно тук е чувството за отговорност. Определяло го е убеждението за служебната роля на държавата по отношение на шляхтича гражданин, което се изразява в готовност за защита на собствения интерес, отъждествяван с благото на Жечпосполита. С течение на времето това чувство за отговорност отслабва, издребнява и отива към извращаване. Отговорността на шляхтича за Жечпосполита е произтичала от чувството за общност с членовете на шляхтишкото съсловие. През втората половина на XVII век шляхтишката общност не издържа на нарастващото неравенство, а общото благо се превръща в интерес на доминиращата групировка.

През XVI век се създават основите на шляхтишката култура, а в нея две черти са смятани за противоположни – отвореността към чужди веяния и самодоволството. В периода на успех шляхтата е била склонна да приема от Европа всичко, което ѝ се е струвало интересно, полезно и правилно. В Жечпосполита намират място всякакви чужди идеи и произведения, без да е нужно сляпото им подражание. Шляхтата формира своя начин на живот и възгледи в тясна връзка с Европа на Ренесанса и барока, но по един напълно оригинален начин. Затова любовта към родното не означава тук ксенофобия, съзнанието за качествата

на собствената култура и начин на живот е позволявало да се ползва свободно цялото наследство на Европа. Жечпосполита от XVI век влиза в Европа и като шляхтишка общност е съзнавала своето присъствие в нея по един естествен начин. Реформацията и Контрареформацията са приети в Европа, и двете течения са своеобразно видоизменени в Жечпосполита. Основните идеи на шляхтишкото съсловие свързват Полша с формиращия се Запад, извеждат се от едно и също общо наследство. Това наследство е римско и християнско. С течение на времето полската шляхта все по-силно подчертава не толкова тези връзки, колкото своето съучастие в наследството.

Спецификата на Жечпосполита от XVI–XVII век не може да се определи с една черта. Към вече споменатите трябва да добавим още две, повлияли много силно формата на шляхтишката култура. Първата е локалността. Шляхтичът е живеел на село, чувствал се е свързан със земята и местната среда. В общите дела е участвал *sub specie** на локалния интерес. С времето, когато заможността и чувството за сигурност засилват склонността към селския живот, публичната дейност се пренася в малките сеймове и друг вид локално общуване (напр. контактите). Така в това малко идилично или аркадийско преживяване на свободата се ражда и засилва убеждението за съвършенството и изключителността на създадения ред. Тези обстоятелства съдействат за формирането на консервативни нагласи. Трябва да спомена още една черта, отличаваща тогавашната Жечпосполита, по-специално – ориентализма. Той е бил свързан с шляхтишкото съсловие, но по-късно обхваща и другите съсловия. Можем да предполагаме, че прониква в състава на идентичността на Полша от XVII и XVIII век. Външният наблюдател е можел да констатира, а шляхтата го е приемала като нещо естествено, че облеклото, оръжието и вкусът са формирани по-скоро по ориенталски, отколкото по европейски образец. Много дълго време значителна част от средствата, получавани от фолварьчното стопанство, са изтичали от Жечпосполита в посока на Ориента в замяна на из-

* От гледна точка (лат.) (Б. пр.)

точни продукти – подправки, благоухания, тъкани, коне и оръжие. С времето част от тези продукти започва да произвежда занаятчийството на терена на самата Жечпосполита. С превръщането на турско-татарското пограничие в арена на непрестанни войни известна част от източните блага идва от плячки. Това обаче не обяснява любовта на шляхтата тъкмо към тези изделия, особената ѝ склонност да приеме облеклото, оръжието, юздите, както и свързаната с това лексика тъкмо от страните на Ориента. В същото време шляхтата е съзнавала своето превъзходство над съседните от изток и юг страни. Решително и устойчиво се е дистанцирала от образците на азиатски деспотизъм. Но не се е страхувала от него толкова много, както от Хабсбургския деспотизъм. Живеейки в страна, устроена за свобода, е искала да има тъкмо ориенталско обкръжение. Най-вероятно не е смятала тези влияния за чужди, така както и продължаващите да приждат европейски образци. Архитектурата и изкуството на XVI и XVII век остават под несъмнено европейско влияние. Затова пък полските портрети на шляхтичи сочат близки връзки с Ориента.

Полша от XVI–XVII век се формира в пространството между бъдещия Изток и бъдещия Запад. Без съмнение тук се кръстосват ориенталски и оксидентални мотиви. Жечпосполита обаче е представлявала нещо повече от поле за конфронтация между два свята. Ориенталските елементи, третирани като родни, придават на сарматизма неговите специфични черти. Остава въпросът: защо полската шляхта в самоопределянето си е посегнала не само към собственото си западно наследство? Защо е могла и е пожелала със също толкова любов да се възползва от ориенталската традиция? В същата степен ли я е смятала за собствена? Шляхтишка Полша не е трябвало да застава на ничия страна, създавала е своя оригинална култура в Европа.

Идентичността на Полша, разбирана като определени черти, гарантирали нейното съществуване, разбира се, не е установена веднъж завинаги. Представеният тук процес продължава да се развива през XVII век, а от средата на столетието в нови, и то неблагоприятни условия. Избирайки свободата, основана на убеждението, че надеждата е само в „Единия Бог наш и сабята“,

шляхтата е давала най-пълен израз на своята идентичност. Но нейните фундаменти все пак не се оказват трайни.

Обикновено владичеството на Вазите се разглежда като „сребърния век", сякаш е настъпило снижаване на полета в сравнение с епохата на последните Ягелони. В действителност това е епохата на пълен разцвет на шляхтишката Жечпосполита и в буквалния смисъл осъществяване на шляхтишкия идеал за живота. По това време е забелязана и интерпретирана оригиналността на Жечпосполита. Тя се е съдържала най-пълно в съзнателния избор на свободата за шляхтича гражданин пред силата на държавата. За това е съдействал специфичният начин на решаване на икономическите проблеми и обществената структура. Еднакво важни в нея са както формирането на шляхтишката общност, на народа, така и закрепостяването на селяните. Създавайки държава, подчинена на личния си интерес, шляхтата го прави за сметка на крепостните. Не успява обаче да избегне последствията от собственото си разслоение. Но поради това и постига неповторимия синтез от европейски и ориенталски елементи, отличаващи я сред останалите държави в Европа.

И тъкмо тези явления – върховенството на народния интерес над държавния, оригиналността на шляхтишката култура, любовта към свободата и политическата ангажираност – се оказват трайни. Върху тези темели е издигната Полша.

Глава VIII

САРМАТСКАТА РЕПУБЛИКА

Какво е бил XVII век в историята на Полша? В продължение на повече от стоте години от бунта на Зебжидовски (1606) до Тарногродската конфедерация (1715) в Полша настъпват големи промени. Силата, навлязла през XVI век в Европа с имперски амбиции, на прага на XVII век вече е само кораб, подмятан от стихиите. Страната, заложила на чувството за гражданска отговорност у общността от свободни хора, продължава да цени тези добродетели, но вече не ги практикува. Същевременно това е столетието, в което Жечпосполита оцелява не само във физически смисъл, но и като средище на духовни ценности. Затова нейните обитатели са имали основание да мислят, че се намират под особената Божия закрила или във всеки случай, че европейската система има нужда от такава именно Жечпосполита и такава трябва да я приеме.

Няма съмнение, че това е векът на най-пълна реализация на шляхтишкия житейски идеал. Затова не бива да го съдим от съвременна гледна точка. Това е бил век, оригинално, по полски, бароков, автентично контрареформационен, извършил истинско закотвяне в католицизма. Той създава фундаментите на народното въображение, утвърждава основните черти на нашата идентичност, за първи път се помъчва да изрази полската самобитност. Тази Полша се ражда в специфична републиканска форма на управление, в чувството за върховенство на народа над държавата, в сарматска форма, което ще рече – неотдала се нито на Изтока, нито на Запада. Не е лесно да се долови основ-

ното течение на това столетие. Съзнавала ли е Жечпосполита величината на залога в играта с Москва? Съществували ли са наистина шансове да се избегне появата на Прусия? Допринася ли свободата на привилегированите за успешното функциониране на институциите и държавата? Трябва също така да се запитаме: дали в удържаните форми е успяла да оцелее полската идентичност?

На прага на XVII век размахът на шляхтишката Жечпосполита видимо спада. Все по-силно се усеща стремежът към спокоен живот. В същото време обхватът на държавата и отношенията ѝ със съседите подтикват към продължаване на експанзията. Опитите в това отношение през XVII век общо взето са успешни. Отблъсната е заплахата от изток и от юг, но не достига смелост да се използват шансовете на север и запад. Съгласявали са се на война, когато е ставало въпрос за големите имения в Украйна, но във възможността за трайно включване в Полша на пруското ленно владение съзират само опасност от засилване на владетеля. В средата на XVII век войната става постоянно състояние за Литва и Короната, от този момент гражданите ще проявяват все повече склонност да се откажат от част от своята територия за сметка на личното си спокойствие. В същото време полската култура упражнява най-силно влияние върху по-близки и по-далечни съседи.

Годината 1599 слага край на перспективата за съюз с Швеция; оттук нататък предстои столетна история на военни конфликти. Жечпосполита е въвлечена в тях заради интересите на Вазите, но интерпретира поредните войни като защита на собствената си свобода. Не предполага обаче, че подобна заплаха може да се окаже източният съсед. Дълго време се е смятало, че Москва може да бъде привлечена, под една или друга форма, за съюз с Жечпосполита. Мирът, който цари по това време в отношенията с Турция, не дава признаци за скорошно нарушаване. Неприязънта на шляхтата към Хабсбургите не променя факта, че през голяма част от XVII век Австрия е естественият съюзник на Жечпосполита. В продължение на шейсет години се правят една след друга отстъпки в Прусия в полза на бранденбургския

електор. Приемани са като по-малкото зло. Само едно нещо като че ли смущава съня на гражданите – страхът от *absolutum dominium*. През целия XVII век продължават конфронтациите между защитниците на шляхтишките свободи и владетелите, опитващи се да намерят някаква формула за централизирано управление. Резултатът от тези битки е парализирането на държавата и обездвижването на народа. Никой обаче не предвидил такова развитие.

Дълго време след „инквизиторския" Сейм (1592) Зигмунт III възстановява дворцовата партия. Проектираните реформи срещат съпротивата на популистите, както са наричани привържениците на канцлера Замойски и на шляхтишката демокрация. Преди да се стигне до конфронтация, Жечпосполита се намесва във вътрешните борби на Москва. През 1605 г. неколцина магнати (Мнишех, Вишньовецки) с мълчаливото съгласие на двора организират интервенция в полза на Димитрий Самозванец. Без особен труд се намират няколко хиляди авантюристи, разчитащи на плячки от грабежите. Не смятаме, че тази акция говори за недостиг на средства у дребната шляхта. Случаят не е по-различен от редица други по-раншни и по-късни акции на магнатите – отвъд Днепър, отвъд Днестър или в Инфлантите. Коронясаният Димитрий нито е мислел, нито е можел да изпълни обещанията си към Жечпосполита. Скоро след това, през май 1606, го измита въстание, което издига за цар Василий Шуйски. Кризата в Москва обаче позволява да бъде засилена източната граница и предотвратява евентуалното ѝ съюзяване с Швеция или Австрия.

Впрочем вътрешната ситуация не подтиква към инициативи. Сеймът от 1605 г. не приема данъците за продължаващата от 1600 г. война в Инфлантите. Отстранен от краля, Замойски залага целия си авторитет срещу реформата в институцията на Сейма, предупреждавайки, че гласуването с мнозинство ще доведе до ограничаване на свободата. Смъртта му лишава партията на популистите от водач, остава програмата за защита на съществуващото положение на нещата. Независимо от споровете между католици и протестанти Камарата на депутатите отхвърля през 1606 г. предложения от краля проект за финансови, во-

енни и устройствени реформи. Настъпват няколко бурни събора, накрая през август 1606 г. в Сандомеж е образуван метеж в защита на застрашената свобода. Никаква обща програма не може да бъде издигната. Протестантите искат да получат гаранции срещу все по-силния натиск на католицизма. Мнозина са сериозно обезпокоени за съдбата на Жечпосполита, искат да предотвратят отпускането. Част от магнатите обаче вижда случай да увеличи своето влияние, не липсват и най-обикновени лични амбиции, както в случая с водача на движението Миколай Зебжидовски. Настоявайки за ограничаване на кралската власт, метежниците постулират раздаването на длъжностите да премине към Сейма, да се засилят позициите на сенаторите резиденти, да се въведе изборност за високите провинциални постове. Обединява ги недоверието към краля. Не се спират дори пред планове за детрониране. Стига се до военни действия. При Гузов на 6.VII.1607 г. кралят разгромява метежниците, но водачите им не са наказани.

Изправен пред провала на проекта си за реформи, Зигмунт III се стреми да укрепи позициите си чрез външни успехи. През 1609 г. атакува силно укрепения Смоленск. След като Жулкевски разгромява при Клушино на 4.VII.1610 г. идващата на помощ руска войска и поляците влизат в Кремъл, Смоленск капитулира (13.VI.1611). Поради детронирането на Шуйски и смъртта на поредния Димитрий Самозванец се открива перспектива за завладяване на царската корона. За сключване на уния е мислел, отправяйки се към Москва, хетманът Жулкевски, може би са разчитали на нея болярите, стремящи се да получат привилегиите на полската шляхта. В Москва са договорени условия, предвиждащи поемането на трона от княз Владислав, който е трябвало да приеме православието. Идеята поначало е била утопична, независимо от мнението на Зигмунт III, който е виждал в унията път за проникване на католицизма в Русия и е искал сам да поеме управлението. Но цялата авантюра не среща отклик сред шляхтата и напълно противоречи на интересите на Москва. През март 1612 на царския трон е издигнат Михаил Романов.

Случаят, предоставен от продължителните размирици в

московската държава, не е използван между другото и затова, че липсва централен орган, който да води задграничната политика. Източната граница си остава неукрепена, нарастват взаимните претенции. В добавка към московската кампания неполучилите заплати войски се конфедерират и плячкосват страната. През 1613 г. Зигмунт се свързва с Австрия, за да осуети нейните пазарлъци с Москва и Швеция. Това ознаменува обрат в югоизточната политика.

Експанзията в Украйна продължава под формата на изграждане на обширни магнатски имения. Това означава увеличаване на натиска над тамошното руско и православно население. Същевременно програмата на Брестката уния, отчасти поради неефикасното ѝ прилагане, предизвиква силната съпротива на православното духовенство. Към това се прибавят проблемите с казаците. Жечпосполита се старае да намали броя им чрез вписване в регистъра. По този начин е трябвало да се формира сила, която да се изправи срещу татарите. Едрите земевладелци се съпротивляват упорито на приемането на казаци в шляхтишкото съсловие. През последното десетилетие на XVII век се стига до бунтове. Трудно е да се каже до каква степен в този момент това са чисто украински стремежи, във всеки случай целта им е защита на православието. С времето се появяват и чужди интереси, най-напред от страна на Хабсбургите и Турция, по-късно на Швеция, Москва и Франция. Особено конфликтен характер има въпросът за църковната йерархия. Жечпосполита се съпротивлява на политическото равноправие на униатските епископи и работи за ограничаване на православието. Константинополският патриарх Лукарис (между другото скрит калвинист) лансира в интерес на Турция идеята за учредяване на независима патриаршия в Киев. В подобна посока започва с времето да действа и Московската църква. Жечпосполита не успява да приобщи трайно казаците към полскостта.

През 1613–1620 г. казаците все по-смело атакуват вече не само Крим, но и турските територии. Наистина Жечпосполита се старае да запази вечния мир с Турция, но не е в състояние да възпре самоволните действия на магнатите във Влахия и Молдо-

ва. Впрочем трудно е било да бъдат обуздани казаците, тъй като се разчита на тяхното участие в нова антимосковска интервенция. Войната започва през 1617 г. с настояването на трона да се възкачи княз Владислав. Казашкото подкрепление под водачеството на атамана Конашевич осигурява възможност да бъде щурмувана Москва. Било е очевидно обаче, че акцията няма никакви шансове, поради което се стига до примирие в Деулин (3.I.1619), с което на Жечпосполита са признати завоеванията в северската и черниговската земя и, разбира се, Смоленск.

Междувременно Полша се изправя пред два големи проблема. От север долита ехото на Тридесетгодишната война, от юг надвисва заплаха от турска интервенция. Турция реагира на казашките нападения, но е особено обезпокоена от съюза на Жечпосполита с Австрия. Жечпосполита не иска да се намесва в Тридесетгодишната война дори и срещу цената на териториални придобивки в Шльонск. Но конфликтът не я отминава, донасяйки ѝ много загуби и никакви придобивки. Още в началото на войната страната охотно се освобождава от необикновено обременителните конфедеративни части на Александър Лисовски (прочутите лисовчици). В служба на Хабсбургите те се прославят с няколко превъзходни акции и страхотно грабителство. Атакувайки Седмоград, те принуждават Бетхлен Габор да отстъпи от Виена. Това е последният аргумент за Осман II, за да скъса примирието. Междувременно в пограничните зони почти няма войска, магнатите действат на своя глава, а Сеймът не иска и да чуе предупрежденията на хетмана. Достигналният преклонна възраст Жулкевски загива на връщане след кървавото поражение край Цецора (19–29.IX.1620). Година по-късно Карол Ходкевич успява да спре гигантската турска лавина в окопите при Хочим. Сключен е мир, който установява границата на Днестър.

Едва е избегната безразсъдно предизвиканата турска опасност, а вече нараства заплахата от Швеция. В битките през 1617–22 г. Полша изгубва част от Инфлантите. През 1625 г. Густав Адолф заграбва Рига, сломява съпротивата на слабите литовски сили, заема Курландия и прехвърля по море войските си в Прусия. Войната от 1626–1629 за устието на Висла разкрива са-

мотата на Жечпосполита и нейната неспособност за бързо и ефикасно военно усилие. Сеймът от 1624 до 1627 не е в състояние да наложи необходимите данъци. Хетман Станислав Конецполски дава забележителен отпор на шведите, дори постига важната победа при Тшчана (1629), но не успява да деблокира Гданск. Помощта на Австрия също е безрезултатна. Войната е прекъсната с примирие в Алтмарк (26.IX.1629) при посредничеството на Франция, която иска да прехвърли войските на Густав Адолф в Райха. Шведите задържат Инфлантите до Двина и своите гарнизони в пруските крепости, получават доходите от митата в Гданск и гаранции за протестантите. Жечпосполита се сбогува с мисълта за полска морска сила.

Този унизителен диктат разкрива не само безпомощността на Жечпосполита на международната арена, но и липсата на разбиране у шляхтата по въпроси, отиващи отвъд непосредствения ѝ интерес. Видните водачи и политици на това време, като канцлера Якуб Заджик, великия коронен хетман Конецполски и литовския Кшищоф Радживил, са имали съвсем ясен поглед върху ситуацията и средствата, необходими за нейното решаване, но и те не пожелават да посегнат върху основните свободи. Въпреки неуморните усилия на Зигмунт III, който от 1616 г. до смъртта си успява да изведе докрай всички сеймове, не му се удава да преодолее шляхтишките предубеждения. Не се стига по-специално до реформа в електоралните принципи.

В известен смисъл още по-трагично протича управлението на неговия син Владислав IV (1632–1648). Този път изборът преминава гладко и в съгласие, независимо че по време на междуцарствието кой както можел се стараел да доведе до нарушаване на вътрешния мир. Сред различните претенции от страна на протестанти и православни, антиклерикалните изявления на католици, исканията на войската, казаците и Пруските щати, всички очаквали да намерят в лицето на Владислав своя крал. В действителност Владислав IV не се е чувствал по-обвързан с Жечпосполита от своя баща и никога не го напуска надеждата ако не за шведския трон, то поне за някакво самостоятелно владичество. На практика среща още по-силен отпор, който може

да бъде сравнен с нарастващ хаос. Най-видните фигури на това време като Йежи Осолински и Якуб Собески, забелязващи различните недостатъци на парламентаризма, управлението и данъчното облагане, не се осмеляват да интервенират директно. Опитите за реформи се разбиват във всеобщото убеждение, че Жечпосполита е крепост на реда и спокойствието сред обляната в кръв Европа. Амбициозният крал обаче настоява за война с убеждението, че това може да повдигне духа на пацифистично настроената шляхта. И тогава, и по-късно това се оказва опасна илюзия.

Руската офанзива от есента на 1632 г. открива пред Владислав IV възможност за подновяване на претенциите за царската корона. Той побързва да изпрати помощ на Смоленск и принуждава обсаждащите го войски да капитулират. Водени от мисълта за балтийските и турските перспективи, двете страни се съгласяват да сключат мир в Полянов (27.V.1634). Но надеждите за наследството на Густав Адолф са зачеркнати от твърдата политика на канцлера Оксенщерна. Сеймът не иска война, поради което се стига до мирен договор с Швеция в Щумсдорф, 12.IX.1635. Мирът, сключен за 26 години, връща на Полша Прусия, оставяйки Инфлантите на Швеция. Претенциите на Владислав са отминати с мълчание. Швеция получава много повече, отколкото е могла да се надява след обрата във военните действия. Лозунгът на храбрите сармати още тогава става „спокойствие и благоденствие". От този момент Жечпосполита остава вън от европейския конфликт, без да реагира на подканящите жестове, правени от различни страни през годините 1635–1645. Бракът на краля с Цецилия Рената през 1637 г. е означавал ново сближаване с Австрия. Това обръщане на експанзията в югоизточна посока не носи нито териториални, нито престижни облаги. Владислав не успява да прокара проекта си за създаване на Кавалерия на Ордена на Непорочното Зачатие, която е трябвало да се превърне във вид аристократична партия, близка до краля. Не получава подкрепа и за идеята за въвеждане на мита в Гданск, както и за политическо уреждане на отношенията с казаците.

В края на трийсетте години проблемите в Украйна отново

назряват. Засилват се татарските набези, по време на които са отведени в робство десетки хиляди хора. Тогава се взема решение да поверят защитата на магнатските войски. Усилията да бъде ограничен произволът на казаците довеждат до бунтове. През 1637 при Кумейки е удавено в кръв въстанието на Павлюк, още по-жестоки репресии сполетяват казаците през 1638 г. Сеймът ограничава казашките свободи, лишава ги от избора на атаман, стеснява регистъра, а останалите извън него казаци препоръчва да бъдат превърнати в крепостни. Но с това ситуацията в Украйна не намира решение.

Единственият положителен резултат от съюза с Хабсбургите е засилването на контрола над Прусия. Лишен от императорската подкрепа, Фридрих Вилхелм е принуден да положи васална клетва във Варшава през 1641 г. След смъртта на Цецилия Рената през 1644 Владислав се оженва за Людвика Мария Гонзага де Неверс, извършвайки завой към Франция. Това поставя началото на кралските антитурски и балкански планове. Те трябвало да доведат до война с Турция, да освободят балканските народи и да засилят позициите на краля. Важна роля в тези планове е трябвало да играят казаците. Владислав IV тайно им е давал смели обещания. Европа не се е интересувала от проекта, а Сеймът не искал дори да помисли за война.

Когато не само заради собствените си амбиции, но и в името на общия интерес Владислав IV иска да провокира Жечпосполита към по-жива реакция, в Украйна се надига буря, колкото страшна, толкова и неочаквана. Нейна движеща сила стават казаците. Зад праговете на Днепър, тоест на трудно достъпни терени, на края на Дивите полета, в степта, разделяща колонизираните земи от татарските орди, се събират хора, бягащи от закона и експлоатацията, търсачи на приключения и плячка. Независимо от растящата ангария и многобройните други тежести, те не бягат от селото поради нищета и глад. Казаците се рекрутират от всички съсловия и народности, на практика не признават никаква власт. По принцип те са подчинени повече на краля, отколкото на Жечпосполита, повече на атаманите, отколко-

то на местните чиновници. С времето сред тях се появяват и имуществени различия.

Тази стихия, колкото неизбежна, толкова и създаваща проблеми, се свързва с Украйна и православието, защото всъщност, ако погледнем истината, е отблъсната от полскостта. Зад това стоят различни предубеждения, преди всичко практиката на едрите помешчици, заинтересовани повече от работна ръка, отколкото от отбраната на границите. Магнатите искали да имат повече селяни и се стремели да избегнат военната конкуренция. За тази си позиция не било трудно да намерят подкрепа у шляхтишките маси. Казаците живеели преди всичко от грабежи, затова често стават причина за кавги с Турция. Въвличането им в плановете на Владислав IV е използвано от антикралската опозиция. Тя не забелязва съществената промяна в съзнанието ако не на цялото казачество, то на неговите водачи, които достигат до извода, че единственият изход е създаването на собствена държава, макар и за момента обвързана с Жечпосполита. Казаците явно недооценили съпротивата на магнатите, които от своя страна пренебрегнали настроенията на селяните. А експлоатацията на селяните в Украйна е била несравнимо по-голяма, отколкото в Полша. Наистина земята е давала добра реколта, но е била твърде малко. Затова стремежът е крепостните да бъдат обложени с увеличени налози. Етническите и религиозни особености оформят ситуация, различна от останалите земи в Короната. Край Днепър шляхтичът се е превръщал в лях – чужденец и католик, а православният селянин, макар и подвластен, е третиран като сган от потенциални разбойници.

В пограничните територии огромно значение е имала нестихващата татарска заплаха. Тукашната шляхта не е изпускала сабите от ръцете, докато великополяните или малополяните са могли да забравят за съществуването ѝ. Но нито многохилядните магнатски войски, нито малките и зле платени хетмански отряди не са били в състояние да гарантират сигурността на Украйна. Това се е отразявало на отношенията с казаците, но несъмнено е формирало и нагласите у селяните.

Освен всичко друго тези райони – урожайното Подоле, Во-

лин, прочут с пасбищата за волове, и преди всичко украинската степ от двете страни на Днепър – са притежавали голямо очарование за поляците. Липсата на интерес към Шльонск или Поморието, а по същество дори и към Прусия, контрастира с грижата да бъдат запазени украинските земи. Това все още не е така характерният за по-късни времена сантиментализъм към покрайнините. Украйна от първата половина на XVII век продължава да предлага големи шансове. Това е пространство за взаимното проникване на няколко култури. В случая обаче полската култура се оказва в неблагоприятна позиция, защото Жечпосполита отхвърля обществените аспирации на формиращия се там елит. Това е щяло да коства море от кръв, гигантско отслабване на държавата, както и да стане повод за нашествия, по-страшни от турските орди. Националният фактор все още не е успял да кристализира тук, затова бунтът срещу пановете поляци хвърля Украйна в обятията на царския, но православен деспотизъм. Десетилетието, започнало с бунта на Хмелницки, създава неотвратими факти с трагични последици както за Полша, така и за Украйна.

Сеймът от 1646 г. срутва кралските планове, атаките срещу краля придобиват яростна форма. Междувременно, изгубили надежда за голяма война, казаците сменят ориентацията към Крим. Начело на подготовката за голямо въстание застава Богдан Хмелницки. Когато през пролетта на 1648 г. с татарски подкрепления той тръгва към Украйна, намира Жечпосполита напълно неподготвена. Владислав IV умира на 20.V.1648, в навечерието на драмата.

Избухването на въстанието разкрива неспособността на Жечпосполита да надмогне егоистичните интереси на магнатите от покрайнините. Поредните военни катастрофи разкриват на свой ред липсата на водачи, слабостта на армията и фикцията народно опълчение. Победите на Хмелницки край Жълти води (16.V.) и Корсун (26.V.), вземането в плен на хетманите разпростират въстанието в цяла Украйна. Политиката на преговори се разбива в свършените факти. Канцлерът Осолински, примасът Лубенски и православният брацлавски воевода Адам Кишел се

опитват да призоват към съгласие. Понесен от движението обаче, Хмелницки е отишъл по-далеч, отколкото е можело да се предполага. Селските действия обхващат цяла Украйна, а жестокостите и от двете страни нажежават градусите. Представителите на военната партия – Йереми Вишньовецки, Александър Конецполски, Януш Радживил и други – отхвърлят преговорите. Това е разбираемо на фона на позорното поражение на коронните войски при Пилавце, 23.IX.1648. Трийсет и четири хилядна отбрана войска и няколко пъти по толкова обозни и прислуга избягват без бой, изоставяйки превъзходен лагер и огромни богатства. Това единствено по рода си поражение в историята на Жечпосполита повлиява значително върху по-нататъшния ход на събитията.

За крал е избран братът на починалия, Ян Кажимеж (20.XI.1648). Бързането е било оправдано, частите на Хмелницки били вече край Лвов и Замошч, опустошавали Полесието. Ужасът, срамът, желанието за мъст довеждат в крайна сметка до съгласие в Сейма и налагане на данъци. Но тяхното събиране върви трудно и отново започват преговори, които се разбиват в огромните искания на Хмелницки. Продължаването на войната и за двете страни става неизбежно. Жечпосполита не е можела да се откаже от главната посока на своята експанзия. Хмелницки също не е могъл да се противопостави на разбунтуваните маси. И макар че казаците презирали селяните и не се колебаели да ги предават на десетки хиляди в плен на татарските си съюзници, все пак изпитвали страх от тази въоръжена маса.

Зимата преминава в преговори, а въоръжаването на Жечпосполита върви мудно. Вишньовецки, който през лятото на 1648 г. води с успех кампанията по собствено усмотрение, сякаш единствен разбира какво трябва да се прави. Той е фактическият ръководител и на защитата на лагера в Збараж, където в началото на юли 1649 е обкръжено няколко хилядно рицарство. Независимо от прекрасното държане съдбата на защитниците на лагера е предрешена. Само с няколко хиляди Ян Кажимеж тръгва от Люблин, разчитайки впрочем на едновременната диверсия на литовските войски под командването на Радживил. В проце-

са на придвижване полската войска нараства малко, но край Зборув е изненадана от около стохилядната войска на Хмелницки и хана Ислям Гирей. Малко оставало тази среща да се превърне в катастрофа. Ян Кажимеж спасява ситуацията в първия сблъсък, а Осолински спечелва хана за отделен договор. Татарският плен бил пълен, а пристигали и вести за успехи на литовците. Срещу цената на голям откуп ханът убеждава Хмелницки да подпише договор. Казашкият регистър е определен на 40 хиляди; гарантирани са правата на православието. Спасяването на Збараж и спирането на похода на Хмелницки е било при дадените обстоятелства успех. Сеймът обаче ратифицира с голяма неохота сключените договори. Тяхното изпълнение се оказва невъзможно, защото шляхтата, нежелаейки да допусне прекалено казашко могъщество, не е разполагала и със собствени средства, за да подгони въоръжените селяни към плуговете. Виждайки неустойчивостта на Жечпосполита и познавайки нейната слабост, Хмелницки се обръща към Турция, опитвайки се с нейна помощ да създаде своя държава. В полския лагер взема връх военната партия под ръководството на Вишньовецки и Лешчински. Ян Кажимеж събира трийсетхилядна наемна войска, която заедно с народното опълчение и прислугата възлиза на около 90 хиляди въоръжени. В тридневната битка при Берестечко 28–30.VI.1651 г. е постигната така дългоочакваната победа. Първи падат татарите, но част от казашките войски успяват да избегнат разгрома, защото народното опълчение, вместо да се бие, започнало да заседава. По-нататъшната кампания, вече само с наемни сили на Короната и Литва, довежда през септември до договора от Бяла Църква. Той е по-малко изгоден за казаците, ограничава техния регистър до 20 хиляди. Но триумфът е бил преждевременен. Защото Жечпосполита, дори след като постановява необходимите средства, ги събира все по-бавно. Кралят си дава сметка за трудностите да бъде доведена кампанията до край и предпочита да преговаря. В действителност шляхтата не е искала да се бие, а магнатите от покрайнините са обезпокоени от растящите загуби в убити и отведени в плен. Това все пак са били техни крепостни, без които имениятa губят стойността

си. Хмелницки от своя страна търси засилване на позицията си чрез женитба на сина си с дъщерята на молдавския владетел Лупул и по-тясно сближаване с Турция. Двайсетхилядната полска армия под предводителството на хетман Марчин Калиновски, която се опитва да отсече пътя на Хмелницки към Молдова, е изненадана край Батохем (2-3.VI.1652) и разгромена; падат убити повече от 5000 рицари.

Годината 1653 започва под лошо предзнаменование. През юни, действайки в интерес на Януш Радживил, депутатът Шичински не допуска продължаване на заседанията на Сейма. Макар и възмутена, шляхтата отстъпва пред привилегията. Това е нейната собствена привилегия, *liberum veto*, удовлетворяващо шляхтишкото самолюбие. Организираният за защита на застрашения Каменец нов поход прахосва няколко месеца в спорове за изплащането на заплатите и накрая, заплашен от хана, се окопава край Званец. Изправени пред топящите се сили и растящия хаос, сключват през 1653 мир с татарите въз основа на условията от Зборув. Мечтата да бъде намерен *modus vivendi* с казачеството – нещо с положителност трудно, но все пак възможно – отплува в небитието. При тази ситуация Хмелницки се решава да търси протекцията на Москва, към което се е стремяло и православното духовенство. Изходът е бил логичен, защото е отстранявал социалната и религиозна основа на конфликта. През януари 1654 в Переяславл се стига до спогодба между Хмелницки и цар Алексей. Тя гарантира автономия и казашки свободи в киевското и черниговското воеводство под протектората на Москва. Интервенцията на войските под командването на хетман Станислав Потоцки причинява огромни опустошения в Украйна, а обединените московско-казашки сили са разбити под Охматов на 29.I.–2.II.1655. Но не се стига до никакво решение, а разпръскването на неплатената войска принуждава водачите да се оттеглят. Осигурен е само неутралитет от страна на султана и татарите, обезпокоени от прекаленото засилване на Москва. Междувременно московските войски атакуват Смоленск и Могильов и срещайки слаба съпротива, през юли 1655 влизат във Вилно.

В същото време Жечпосполита е залята от вълната на

шведския потоп. Нападайки Жечпосполита, Карл Густав X иска да заграби нейните богатства, отново да обложи с мито полското жито и така да укрепи позициите си, че да се противопостави на Москва. Жечпосполита е изглеждала твърде слаба, за да се крояят планове за съвместни антимосковски действия. На 25 юли 1655 г. при Уйшче великополската шляхта се предава, без да влезе в сражение, под шведска протекция. Същото прави на 18 август в Кейдани хетманът Януш Радживил заедно с литовската шляхта. На 9 септември Карл Густав влиза в капитулиралата Варшава. Едно след друго падат поредните воеводства, Ян Кажимеж се оттегля в Краков. Признавайки ситуацията за безнадеждна, той поверява защитата на града на Стефан Чарнецки и се укрива в края на септември в Шльонск. През октомври пада Краков, неразполагащ, както повечето полски градове, със защитни съоръжения. Само Малборк, Лвов и Каменец могат да бъдат смятани за крепости. Няколкото по-малки незащитени замъка били в ръцете на магнатите (Замошч, Любовла, Вишнич, Бирже). Липсва обаче преди всичко дух за борба. Войските, предвождани от хетмана Конецполски, се заклеват пред Карл Густав на 26.X.1655 г. Не слагат оръжие литовските части под ръководството на Павел Сапиеха. От месец септември Лвов се отбранява от Бутурлин и Хмелницки. Нападението на хана принуждава Хмелницки да се откаже от подкрепата за шведите и Москва. На 19 септември шведите започват обсадата на манастира Ясна Гура. Провалът на тази обсада (шведите са принудени да отстъпят на 27.XII) отеква в цялата Полша. Шляхтата, която изоставя Ян Кажимеж главно заради собствената си изгода, сега разбира направената грешка. Защото шведите се държат като в завоювана страна, не възнамеряват да спазват правата и свободите, засягайки едновременно икономическата база, религиозните чувства и политическите свободи на шляхтата. Така интересът и чувството за разочарование дават тласък към промяна на позицията. Първа се вдига великополската шляхта, огласен е кралски манифест от 15.XI. и е подписана конфедерацията в Тишовце (20.XI.) между малополската шляхта и литовците на Сапиеха. През това време Карл Густав превзема пруските градове, които

единствени оказват сериозна съпротива. При тези обстоятелства, колебаейки се или пазарейки се за цената, бранденбургският електор Фридрих Вилхелм се признава на 17.I.1656 за васал на Швеция. Тази стъпка подтиква към интервенция Дания и Нидерландия, още повече че Гданск успешно се съпротивлява на шведите. Ян Кажимеж решава да се завърне и през януари 1656 се появява в Лвов. Около него се стичат все повече от неотдавнашните отстъпници. През лятото Стефан Чарнецки, водещ с променлив успех партизанска война, застава начело на значителни, макар и не съвсем ефикасни части. Карл Густав едва успява да се измъкне от обсада в разклонението между Висла и Сан. Ян Кажимеж си връща с щурм Варшава (2.VII.). Замаяна от успеха, шляхтата започва да се разотива по домовете си, така че кралят с намаляла войска губи на 28–30 юли битката край Варшава. Боевете в цялата страна продължават, но от есента на 1656 везната се накланя в полза на Жечпосполита. Познавайки обаче слабостта на нейната армия, Карл Август не губи надежда. Привързва още по-здраво към себе си електора, обещавайки му Великополша и Куявите. През декември 1656 в Раднот е подписан договор, разделящ Жечпосполита между шведите, електора, княза на Седмоград Дьорд Ракоци и Радживиловци. Ситуацията е катастрофална. Полската атака срещу Прусия е спряна от императора, който се опитва да спечели гласа на електора в бъдещи избори. Атаката на Ракоци през зимата на 1657 г. прави дълбок пробив и предизвиква големи опустошения. През април войските му се съединяват с тези на Карл Густав. Но срещу шведите се опълчва Дания, императорът също обещава помощ, а татарите и турците не се оставят да бъдат подмамени да нападнат. Войските на Ракоци са отблъснати, а на 22.II.1657 г. принудени да капитулират край Чарни Остров на Подоле. Шведският гарнизон се изтегля от Краков. През август е отвоювана опустошената от бранденбургците Великополша и действията са прехвърлени в Поморието. Литовците успяват да се доберат до електора в Прусия. Но подкрепян от императора, той поисква скъпа цена срещу предателството си към Карл Густав. Догово-

рите във Велява (19.IX.) и Бидгошч (6.XI.1657) донасят освобождение на Прусия от васална зависимост.

През лятото на 1658 във Варшава вече може да се събере Сеймът за уреждане на най-спешните финансови въпроси. Между другото е приет едикт за изгонване на арианите, повече като предатели, отколкото като еретици. Протестантите са подкрепяли шведите не повече от останалата шляхта, но по-продължително и с повече желание остават с тях. Набирайки религиозен характер, войната неизбежно се обръща и срещу тях. Същата година донася и опит за осъществяване на големия замисъл за сключване на уния с Рус. Но договорите в Хаджич с новия казашки атаман Ян Виховски се оказват закъсняло решение. Под негово управление е трябвало да бъдат поставени три украински воеводства, православната религия получава равни права, значителни групи казаци са нобилитирани, а вождовете им удостоени с постове и имения. Тази уния е сключена с убеждението и на двете страни за необходимостта от помирение, но при много силна съпротива. Забравила собствения си позор, шляхтата не иска да се съгласи с това изравняване. Казашките полковници завиждат на издигналите се, масите са обезпокоени от перспективата за завръщане към крепостничеството, Москва не пропуска да противодейства. Независимо че през 1659 г. кампанията в Украйна донася на поляците и казаците много успехи, есента на същата година чрез сила и подкупи се стига до ново подчиняване на Украйна от Москва (Переяславл, 27.X.1659). От тази връзка Украйна никога повече не се освобождава.

През 1659 г. Москва нахлува не само в Украйна (Шереметиев), но и в слабо защитената Литва (Ховански). В това време сеймовете, издигайки множество претенции срещу краля, не бързат да приемат сумите, необходими за изплащане на просрочените заплати. Задлъжнялостта възлиза на 34 милиона злоти. В тези условия воденето на война в Прусия, където шведите държат все още много градове и крепости, върви трудно, дори и със скъпата и не особено усърдна подкрепа на Австрия. И тук обаче стъпка по стъпка шведите биват изтласкани, така че в крайна сметка се съгласяват да сключат мир. Той е подписан в Олива

на 3 май 1660 г. на принципите на Щумдорфския мир. Успехи носи и кампанията на изток; Сапиеха и Чарнецки разбиват Хованski край Полонка, армията на Шереметиев капитулира пред Потоцки и Любомирски край Чуднов (1.XI.1660). През следващата година Москва постепенно е изтласкана от Литва и Белорус, в Украйна се водят вътрешни борби, но отиващите по-далеч опити за офанзива се провалят. Това състояние на нещата узаконява през 1667 примирието в Андрусов. Левобрежна Украйна преминава към Москва, Киев за две години (но фактически завинаги) отпада от Жечпосполита.

Равносметката от 1648–1660 г. е само привидно еднозначна. Оказва се, че Жечпосполита не е в състояние да гарантира сигурността на своите граници, живота и имуществото на гражданите си не само пред агресията на силно централизираните държави, но и от социалния бунт. По крещящ начин става ясно, че магнатската прослойка, която не се чувства трайно обвързана с трона, отъждествява Жечпосполита по-скоро със собствения си интерес, отколкото с общото благо. Може също да се каже, че съсловният егоизъм, лишен от коригиращи механизми, се оказва опасен за съществуването на Жечпосполита. Няма съмнение също така, че в условията на многолика заплаха несъстоятелността на финансовата система и липсата на силна изпълнителна власт стоварват върху страната неизброими последици. Много се е говорило също така от съвременниците, а и по-късно, за изнеженността, мързела, скандалджийството и други пороци на шляхтата. С всичко това обаче картината остава непълна.

Най-напред трябва да отбележим, че Жечпосполита излиза цяла от продължилите няколко десетилетия невероятни изпитания. Тя понася териториални и престижни загуби, а материалните и до днес е трудно да се изчислят. Били са гигантски, а всички нашественици, както и немалък брой защитници, са се занимавали главно с плячкосване на страната. Отивайки на поклонение в Ясна Гура през 1661 г., Ян Кажимеж не без основание благодари на Кралицата на Полша – Богородица, за чудото. При такива външни заплахи и такава неизправност на държавния организъм отърваването е трябвало да изглежда като божествена

намеса. Интересното е, че шляхтата, след като разбира заплахата за свободата и имотите си, успява да се стегне и да изхвърли нашествениците, без да промени нищо в съществуващата система, без ни най-малко да се възроди. Не се стига до никакви промени, така тържествено обещани в моментите на най-голяма заплаха, включително и в лвовската клетва на Ян Кажимеж (1.IV.1656). Опитите да бъдат направени по-ефикасни управлението и дейността на Сейма не успяват нито тогава, нито по-късно. В първия случай военновременните разрушения се оказват също така спирачка пред всякакви реформи. Разходите по възстановяването на страната, разбирано като завръщане към предишното жизнено равнище на шляхтата, лягат на плещите на крепостните селяни. Това, струва ни се, е първата стъпка към промяна в ситуацията на Жечпосполита. Можем да говорим за изкривяване на процеса на развитие. Успехът на полското оръжие, подкрепено с опеката на небесните сили, е приет като още един аргумент в полза на тезата, че е излишно да се правят каквито и да било промени. Нищо чудно, че апологети от типа на Анджей Максимилиан Фредро признават не само изборността и единогласието, но също и липсата на хазна и армия за основа на шляхтишката свобода. А тя изобщо не намалявала от растящата доминация на магнатите. С други думи, нито въстанието на Хмелницки и откъсването на левобрежна Украйна, нито шведското нашествие и перспективата за подялба, нито все по-застрашителният натиск на Москва заедно със засилващата се и враждебна Прусия – нищо от това не убеждава шляхтата в необходимостта от гаранции за собствената ѝ свобода. Обратното, дори се признава, че неин гарант продължават да бъдат сабите, а най-голямата заплаха си остава монархът. Така Жечпосполита показва не само несъстоятелност, но същевременно и необикновена жизненост. Това е толкова по-изненадващо, тъй като вследствие големите загуби боеспособността на войската в Жечпосполита значително отслабва. Народното опълчение разкрива своята абсолютна негодност.

Казано най-общо, шляхтата намира поводи за задоволство, а отговорността за вините стоварва върху придворните ин-

триганти. Убеждението в надеждността на въоръжения порив с времето се оказва все по-опасно. Пролог към катастрофалното влошаване в ситуацията на Жечпосполита през втората половина на века са материалните опустошения, чието надмогване задълбочава кризата в стопанската система. Към това се добавя самонадеяността, а в резултат на нея – желанието за запазване на статуквото. Опасността от тази нагласа скоро ще се прояви на фона на магнатските домогвания към установяване на хегемония в държавата. Това на свой ред довежда до страшната политическа криза, от която не се намира изход.

Дворът и особено кралица Мария Людвика мислят за политическа реформа и преди всичко за уреждане на въпроса за наследяването на трона. Това означава концентриране на вниманието и усилията към създаване на дворцова партия, както и ходове пред австрийския и френския двор. По различни причини тези планове се провалят през годините 1661–62. Немалка роля в това отношение изиграват конфедерациите на неплатената армия, които лесно се оставят да бъдат използвани срещу кралските замисли. Стига се до рязко изостряне на отношенията между краля и магнатската опозиция, което довежда до метежа на Йежи Любомирски през 1665–66 г. Верните на краля войски под командването на Чарнецки са разгромени в кървавата битка край Монтви на 13.VII.1666 г. Наистина Любомирски отива в изгнание, но плановете за реформа са зачеркнати, а авторитетът на кралската власт неотвратимо подкопан. През 1668 г. Ян Кажимеж абдикира.

По време на разгорещени дебати народното опълчение налага изключване от избора на кандидати чужденци. Избират злополучния Михал Корибут Вишньовецки (1669-1673). В полза на избора му говорят заслугите на бащата, Йереми. Скоро става ясно, че не личността е решаваща за съдбата на държавата. Жечпосполита отново се изправя пред голяма опасност, този път от страна на Турция. Тя е свързана отчасти с антитурската насоченост на договора от Андрусово, отчасти с казашките интриги на десния бряг на Днепър. Но решаващите причини очевидно лежат в самата Османска империя. Въпреки липсата на средства хет-

ман Ян Собески успява да отблъсне през 1667 татаро-казашкото нашествие край Подхайце. Броженията в Украйна насърчават обаче Турция на Кюпрюлите към следващи авантюри под лозунга за свещена война. През 1672 г. пада крепостта Каменец и пред гигантската лавина е трябвало да се спасяват с унизителния договор от Бучач (18.X.1672). На Турция са отстъпени Подоле и Украйна от Днестър до Днепър и се изплаща годишен данък в размер на 100 хиляди злоти. Пред лицето на тази заплаха на следващата година се намират средства за войската. Благодарение на това Собески успява да води успешна кампания и да разгроми турската армия на Хюсеин при Хочим (11.XI.1673). Оттеглянето на литовските войски и смъртта на краля прекъсват военните действия, а през юни 1674 на трона е избран Ян III Собески.

Новият крал, несъмнено най-забележителният поляк на тази епоха, иска да сложи ред в държавните дела, особено що се отнася до постъпленията от гласуваните данъци, съсредоточаването в една ръка на външната политика и ограничаването на *liberum veto*. Това е минимумът, особено като се вземе предвид обоснованото недоверие към Австрия, Москва и Бранденбург. Предусетил благоприятната международна конюнктура, Ян III се свързва с Луи XIV (договор в Яворув, 1675). Приемайки френска ориентация, той разчита на подобряване на отношенията с Турция и засилване на позициите в Прусия и Гданск. Защото според Ян III най-голямата заплаха е представлявал Бранденбург. По различни причини тези планове не успяват. През 1676 г. Собески воюва с Турция под Журавно, но поради липса на средства и подкрепа сключва договор, неизгоден за Жечпосполита. Съюзът с шведите (1677) е непопулярен, а се оказва и неефективен. Със силата на парите Виена и Берлин си осигуряват успешен съюз. В резултат Ян III, ненамирайки подкрепа и в Москва, се връща към антитурската и прохабсбургска ориентация, като разбива винаги криещото опасност съглашателство между Виена и Москва. А отчитайки нереалните си балтийски планове, търси разбирателство и с вътрешната опозиция.

Настъпва 1683 г. Още от 1679 г. Собески се мъчи да заинтересува европейските дворове с идеята за лига, насочена срещу Турция. Но въпросът става актуален едва при появата на реална заплаха за Виена. Съюзът с Австрия води след себе си необходимостта от въоръжена интервенция и скъсване на договора с Турция. Ян III преценява правилно създалата се ситуация за удобен случай да осъществи своите разнопосочни планове. Той тръгва към Виена с двайсет и две хилядна елитна войска, поема командването на всички християнски сили и на 12.IX.1683 г. удържа блестяща победа над войските на Кара Мустафа. Това е огромен личен успех и същевременно важен момент от историята на Европа. При това заслужава внимание ефикасността, с която са събрани войските, бързата им транслокация и блестящите им изяви в боевете. Следващите кампании в рамките на лигата показват обаче, че военният талант на краля не е достатъчен. Можем да кажем, че Виена е уникално събитие, последно припламване на военната мощ на Жечпосполита.

След битката край Виена политическите и военни планове на краля се разбиват в хаоса на институциите и инертността на шляхтата. Идеите за повдигане на антитурско движение на Балканите и достигане до Черно море не събуждат ентусиазъм. Не ги подкрепя и Австрия. Чувствайки се с вързани ръце от Турция, Ян III е принуден да се съгласи на вечен мир с Москва, сключен от Гжимултовски през 1686 г. Разглеждан като временно решение, на практика той увековечава фактическото положение, тоест невъзможността да бъдат върнати Киев, Чернигов, Смоленск. В договора намират място клаузи, даващи право на Русия на опека над православието. По този начин Андрусовският договор, зачертал политиката на активен отпор спрямо Москва, е окончателно потвърден. Доминацията на Русия става факт. Но тези заплахи не са забелязани. Пророческите думи на краля, насочени срещу анархията (1688), остават нечути.

Последното десетилетие от управлението на Собески протича в усилия за осигуряване бъдещето на сина и бездействие на Жечпосполита спрямо променящата се европейска конюнктура. Липсват сили, за да се използва отслабването на врагове-

те, преди всичко Бранденбург. Съюзът с Австрия довежда до изключително неуспешните интервенции в Подоле и Молдова, които още повече подкопават достойнството на Жечпосполита.

Междуцарствието от 1696–97 г. е период на огромен хаос. Изборът протича бурно, избрани са едновременно двама кандидати – френският княз Конти и Август, саксонският електор. Последният действа по-бързо и се коронясва на 15.IX.1697 г. Необичайността на това събитие е не толкова в ролята, която изиграва цар Петър I, не във взетите от сенаторите огромни суми от всички възможни кандидати, дори не и във възкачването на трона на избраника на малцинството. Най-парадоксалното е, че за крал е избран човек с нескрити абсолютистични тенденции. Подобно на Собески, и Август II търси възможности за засилване на позицията си чрез връщане на наследствения домен, напр. в Инфлантите. Той обаче разполага с далеч по-големи средства. Плановете за реформи и за достигане до реална уния, тоест до обединяване на Саксония с Жечпосполита чрез Шльонск, не събуждат ентусиазъм. Шляхтата полага усилия да ѝ бъдат потвърдени правата, но не се съгласява на никакви промени. Мирът с Турция в Карловице (26.I.1699) връща на Жечпосполита Каменец, но не и изгубената позиция. От юг в партньор на Австрия неумолимо се превръща Русия на Петър I. На север Фридрих I се коронясва за крал на Прусия (1701) и все по-открито третира съседните полски земи като пространство за безнаказани грабежи и набор на войска. Така се стига до голямата Северна война, в която Жечпосполита по същество не взема участие. Но за разлика от Тридесетгодишната война сега действията се водят главно на земите на Жечпосполита. Август II влиза в съюз с Дания и Русия против Швеция, разчитайки да получи наследственото владение в Инфлантите. Светкавичните акции на войските на Карл XII слагат обаче кръст на тези планове. През 1702 шведите нахлуват в полските земи и превземат Варшава. След разгрома на Август II при Клишов на 19.VII. заемат Краков. В тази съвсем не всекидневна ситуация шляхтата не се вдига на борба. Част от нея се обявява на шведска страна, създава Генерална конфедерация във Варшава и обявява междуцарствие. Привър-

жениците на Август се обединяват в Сандомирска конфедерация през май 1704 и търсят подкрепата на Русия. Под шведски надзор през юли 1704 г. за крал е избран Станислав Лешчински (коронация на 4.X.1705 г.). Войната се превръща в руско-шведска конфронтация, водена на земите на Жечпосполита. Действащите от двете страни полски части не играят никаква роля.

Нахлувайки в Саксония, Карл XII принуждава Август II с договора от Алтранщад (24.IX.1706) да абдикира от полския трон и да се оттегли от войната. Независимо че Лешчински е признат от империята, борбата срещу него не стихва. През 1707 г. е обявено междуцарствие. Поражението на Карл XII при Полтава на 8 юли 1709 г. ознаменува обрат във войната. Петър I влиза във Варшава, установявайки руска доминация, и връща Август II (1710). Но неуспехът във войната с Турция го принуждава да подпише договора край Прут (1711), с който се съгласява да изтегли войските си от Полша.

Опустошената страна получава глътка въздух, следващите битки се водят вече извън нейните предели. Август II замисля да се възползва от отслабването на страната, за да осъществи монархическите си планове, шляхтата упорито отстоява републиканските форми, а магнатите се стремят към запазване на статуквото. Кралят разчита да постигне целите си, залагайки на антагонизмите между шляхтата и магнатите, подкрепя плановете за ограничаване на властта на хетманите. Преди всичко обаче разчита на саксонската войска. Междувременно Турция, от 1713 г. в мир с Русия, се подготвя за агресия, която трябва да откъсне Украйна. Прусия крои завземането на Вармия. Краят на испанската война за наследство прави възможна намесата на Австрия и подновяването през 1714 г. на Карловицкия договор. В същото време руските войски налагат примирие между Август II и организираната от шляхтата Тарногродска конфедерация (1715). Жечпосполита се превръща в обект на чужда политика, но руският диктат като че ли не смущава поляците.

В средата на XVII век Жечпосполита е все още неотменен компонент от политическата конфигурация в тази част на Европа. На прага на XVIII век тя престава да бъде самостоятелна. В

същото време гаранциите за свободата се оказват фикция. Защитата на политическото статукво преминава в чуждите дворове. Към военната разруха и грабежите на войските се прибавят бедствията на глада (1708–9) и заразата (1708–11).

През втората половина на XVII век се влошава конюнктурата за фолварките. В обеднялата страна намалява обхватът и силата на вътрешния пазар. Търсейки изход от затрудненията, собствениците на имения искат да увеличат тежестите, ограничавайки в същото време шансовете за възстановяване на пазара. Към това се прибавя спадът в европейското търсене на зърно. Неправдоподобното богатство на Жечпосполита позволява много дълго да се устоява на кризата, да се избягват всякакви промени.

Аналогична е ситуацията и с политическата система. Нейната несъстоятелност естествено е била относителна, свързана е с мащаба на проблемите. Политичността на братята шляхтичи се запазва, макар че все повече се е откъсвала от новите потребности. Настъпва постепенно вкостеняване в институциите и обичаите. Шляхтишката сабя също губи от стойността си. Армията, макар и немногобройна и неплатена, и през XVII век продължава да е много добра. Доказателство за това са победите на Ян III. Затова пък фискалната неизправност, тоест несъбирането дори на гласуваните данъци, предизвиква системно спадане на нейните бойни качества. Армията в Жечпосполита е типично гражданска, отличава се с всички достойнства и недостатъци на шляхтишкото съсловие. В средата на века народното опълчение вече няма никаква военна стойност, а участието на шляхтата в армията спада, за да достигне до около 20 % в края на столетието. При липсата на пари и отслабваща позиция на монарха войската не е откривала път към кариера. В годините на потопа масовото участие на шляхтата все още е могло да донесе освобождение на страната от чужди войски. По време на войните с Турция в края на века, и особено по време на голямата Северна война, липсва желание да се воюва. Митът за двестате хиляди саби обаче, готови да бранят свободата и це-

лостта на Жечпосполита, продължава да живее, нанасяйки голяма вреда на идеята за военна реформа.

Вътрешната криза в Жечпосполита се изразява не само в прогресиращо отслабване на ролята на краля и парламентарен хаос. Проектите за въвеждане на абсолютна или поне наследствена власт, подновявани почти през целия XVII век, са били също толкова нереалистични, колкото и плановете за слагане на ред в сеймовладството. Те не съответстват на обществената действителност. Жечпосполита все повече се превръща в своего рода олигархична република, лишена обаче от изпълнителна власт.

По всичко личи, че тази ситуация е била изгодна за всички прослойки на шляхтата. На магнатите тя дава реална независимост, на притежателите на имения – добро самочувствие, а на дребната шляхта и голотата – шанс да виси пред господарската врата. Същевременно в Полша не съществува форма, под която да се реализира хегемонията на някоя от магнатските групировки. Съперничеството между фракциите все повече се ориентира към парализиране действията на противника, което довежда до злоупотреби в Сейма и деформиране на малките сеймове. Тези деформации в публичния живот обаче, забележими вече в края на XVII век, очевидно не влизат в противоречие с шляхтишката представа за свободата. Докато властта на монарха е силно ограничавана, нараства реалната власт на хетманите. Тъкмо те са били най-близко до налагането на силна власт. Само че през първата половина на XVII век това са забележителни личности. Станислав Жулкевски, Карол Ходкевич, Кшищоф Радживил или Станислав Конецполски са водачи и политици от голяма класа. Когато обхватът на хетманската власт вече е бил почти равен на кралската, жезълът преминава в ръцете на все по-дребни хора – Калиновски, Потоцки, Вишньовецки, Яблоновски или Пац. Толкова по-удивително е, че в един момент го поема Собески. Преди края на века е осъзната безплодността на хетманската сила. Опитите тя да бъде ограничена не означават обаче поправяне на „анархията", а се извършват под лозунга за завръщане към миналото. В същото време в страната, лишена от ефикасна отбра-

на, се стига до утвърждаване практиката на чуждо вмешателство.

По въпроса за поддържането на статуквото в Жечпосполита Швеция се договаря с електора още през 1667, а Австрия с Русия – през 1675 г. Австрия, Бранденбург и Швеция сключват съюз в този дух през 1686 г. Договорът от Прут между Турция и Русия предвижда ненамеса на последната в полските и казашките работи. След 1713 г. претенции за защита на шляхтишките свободи предявява вече само Русия и ги налага *de facto* през 1717 г. Жечпосполита и преди това е трябвало да се примирява с временен шведски или турски диктат (1672). Може би затова се стига до фаталните съюзнически договори с Русия в Нарва (1704) и с шведите във Варшава (1705). Целта и на двата е подчиняването на Жечпосполита. Как е могла шляхтата да съчетае своята свобода, която е умеела така яростно да брани, с произвола на едрите панове и диктата на чужденци? Изглежда Жечпосполита е узрявала за това много дълго. Чувствайки себе си страж на „златната" свобода, шляхтата не е искала да отстъпи ни на йота от своя идеал. Тоест не е била готова да я обезпечи чрез ограничаване на собствените права.

Можем да приемем, че тъкмо благоденствието и свободата са карали шляхтата да подценява опасностите. Шляхтишкото съсловие, което създава Жечпосполита и нейната сарматска култура, в края на XVII век не намира желание и сили да се брани успешно. Вече изтъкнахме хаоса в институциите, самодоволството и нарастващата консервативност. Остава ни да допълним картината с елементите на политическата ситуация, икономическите промени и промените в съзнанието на доминиращата обществена група.

През по-голямата част от XVII век Жечпосполита води отбранителна политика дори и тогава, когато сама започва война. Защото пресъхват източниците за експанзия. Нарастването на икономическото и политическо превъзходство на магнатите довежда до кумулация на богатствата и почестите. От средата на XVII век обаче спада доходността на земеделската продукция. В същото време внасяните основни и луксозни стоки (напр. тъка-

ни и подправки) поевтиняват по-бавно в сравнение със земеделските. Затова пък вносът им системно нараства. Намаленият износ на зърно през Гданск, все по-голямата обезценка на парите, упадъкът на градовете и отслабването на вътрешния пазар водят до спад в доходите на шляхтата. Намаляването на броя на населението след войните от средата на века, оценявано на 35–40 %, оказва влияние върху начина, по който се опитват да преодолеят кризата. Масово е увеличена ангарията, разширява се пространството на фолварка и постепенно все по-голямо количество жито отива за преработка на водка. Тази водка след това е продавана на крепостните селяни. Спада производителността на труда, земята запустява, градовете не намират стимул и помощ за възстановяването си.

Данъчното облагане в Жечпосполита е по традиция ниско. Ново явление през втората половина на XVII век става не само децентрализацията на разпределението на средствата, но и несъбираемостта на сумите, наложени от Сейма или малките сеймове. Появява се ситуация, при която шляхтата, идентифицирайки се с Жечпосполита, престава да забелязва връзката между привилегированата си позиция и гражданските си задължения. Във все по-голяма степен те придобиват характер на орнаментация. И това не се отнася само до речите в Сейма. В ежедневния живот патриотичната и гражданска риторика процъфтява редом с все по-слабото ѝ покритие с дела. Този разнобой, макар и забелязан от съвременниците, сякаш не достига до съзнанието на масата братя шляхтичи. Наистина магнатските групи са тези, които в свой или чужд интерес прекъсват сеймовете, организират метежи, защищават изборността и другите свободи, но това става със съдействието на шляхтата, с нейното съгласие и одобрение. В началото на XVIII век отношенията дотолкова се влошават, че на практика никоя от борещите се групировки не може да се похвали с истинска заинтересованост от съдбата на Жечпосполита. Става въпрос за гаснещ интерес към това, което е общо, с други думи, за отслабване на гражданствеността. Държавата е третирана като нещо второстепенно, което може дори да навреди на свободата. Оттук се ражда убеждението, че по-го-

ляма заплаха за свободата е собственият крал, отколкото чуждата държава.

Колкото по-изтъняват основите на стопанската независимост, колкото по-вяло шляхтишките ръце стискат сабята, толкова по-забележими стават елементите на идеологията, определяна като сарматизъм. Това название, с пейоративен оттенък, дават през XVIII век на традиционната шляхтишка култура последователите на чуждата просвещенска мода. Трябва да кажем, че извеждането на родословието на шляхтичите поляци от древните сармати датира от XV век и не се различава от множество сходни митологии, лансирани в други страни. Към това трябва да добавим споменатото вече самодоволство, консерватизъм и още няколко елемента, свързани със структурата и идентичността на Жечпосполита. Между последните можем да си припомним казаното за ориенталския характер на Полша. Сарматизмът като идеология, но и в по-широкия смисъл като култура, се оформя през втората половина на XVII век от всички тези предпоставки. Трябва да подчертаем, че това е била най-оригиналната полска идеология, тоест най-тясно свързаната с местната култура. Въпреки разпространеното мнение, тя няма само консервативен характер. Сарматизмът израства от рецепцията на барокови елементи и ориенталската любов към пищността. В същото време доминацията на католицизма постепенно приема месианистична формула; в сарматизма намира израз убеждението за особената роля на поляците в Божия промисъл. В онази епоха то е разбирано преди всичко като Божия закрила над Жечпосполита. По тази причина голям успех сред шляхтата е имала митологията за крепостната стена, убеждението, че Жечпосполита е призвана да бъде защитник на християнството.

Съществува разлика между сарматизма като никога непрецизирана идеология и чертите, породени от дворянския начин на живот. Към последните принадлежат идиличността, самоволието, предразсъдъците, агресивността, докато по-трудно е да се обясни отде са дошли и как са се разпространили такива черти като нехайството или завистта. Сарматизмът израства на основата на антимонархизма, републиканството и аристократизма. Но

откъде идва този апотеоз на перченето, показността, церемониалността и зрелищността? Кое трябва да приемем за проява на аграризацията на културата? Кое е плод на застиналостта на живота в шляхтишкото имение и кое – на схематизма в мисленето на провинциалните статисти? Със сарматизма са свързани цял ред черти на системата, нравите, както и на шляхтишкия манталитет от втората половина на XVII век. В него наред с многократно споменаваните черти на публичния живот откриваме и специфичен за тогавашната шляхта модел на живот, при който провинциализмът се превръща в тесногръдие. Тук не става въпрос за нежелание да се приемат чужди образци, добри или лоши. Става въпрос за заличаване на чувството за връзка между чифлика и палата, енорията и земята, от една страна, и състоянието на Жечпосполита, от друга. Несъмнено сарматизмът е бил идеология, необгръщаща целостта, отговаряща на атомизирането на публичния живот и на реалното преместване на доминацията в посока на магнатската група.

Жечпосполита е страж на безценната ценност, каквато през XVI век е гражданската свобода. Перипетиите около защитата на тази ценност показват, че шляхтата не е била в състояние да допусне орязване на своята свобода дори и тогава, когато това е бил единственият начин тя да бъде спасена. Тя допуска формирането на две суперсили, които се стремят да я подчинят – Австрия и Прусия. Неуспяла да се противопостави на Австрия през XVI столетие, век по-късно тя влиза в неравностоен съюз с нея. Помощта за обсадената Виена, колкото и оправдана във военно и политическо отношение да е, донася укрепване тъкмо на Австрия. При Виена се разкрива също така възможността и необходимостта от изграждане в земите на Жечпосполита на защитна преграда пред двата стремително израстващи по сила съседи.

Жечпосполита се гордее със своята свобода, отличаваща я от Австрия, Турция или Москва. Подценява това, което нараства в Прусия. А там е узрявал най-естественият стремеж към ликвидиране на Жечпосполита. Израстването на потенциалните поробители в началото на XVIII предопределя съдбата на отноше-

нията между Полша и Русия. Наистина нито през XVI, нито през XVII век Жечпосполита не успява да отблъсне решително Москва от Балтика и Европа, но ѝ оказва влияние и представлява единствената бариера пред нейната експанзия. Състоянието на вътрешна разнебитеност и доминиращата идеология тласкат обаче магнатите към търсене на външна опора в борбата с краля или съперника. Интригите на чужденци в Жечпосполита, не само хабсбургски или бранденбургски, но също френски и шведски, не са били нещо изключително и неотстранимо. Затова пък процесът на допускане на Русия като гарант на кардиналните права сочи нещо повече от деградация на гражданското чувство. Очевидно настъпва загуба на инстинкта за самосъхранение.

Републиката на сарматите е плод на нежеланието за експанзия и стремежа да се живее животът. Това е реализация на свободата на един народ, непритесняван от държавата. Този процес се сблъсква, от една страна, с развиваща се Европа, а от друга – с натиска на Москва. Между двата свята съществува обширно пространство с неясни перспективи. Изгубила борбата за хегемония, Жечпосполита създава модел, който не може да бъде приет от съседите ѝ. А когато не ѝ достигат силите за защита на собствената самобитност, се появява вакуум, подтикващ съседите към експанзия.

Глава IX

ПРЕЛОМ В АНАРХИЯТА

Годината 1715, сложила край на полските епизоди от Северната война, въвежда в период на спокойствие и възстановяване след разрухата. Същевременно с нея започва и епоха на руско вмешателство, насочено към подчиняване на Жечпосполита на интересите на империята. Тарногродската конфедерация, основана (25.XI.1715) от защитници на шляхтишката демокрация срещу опитите да бъде засилена кралската власт, е наистина елемент от постоянните съперничества между свободата и величеството, но внася и нови елементи. Тя се обявява решително срещу властта на хетманите, свързани с Русия. Това съвсем не означава подкрепа за намеренията на краля, който се старае да разхлаби зависимостта си от Петър I. През 1714 г. Август II се опитва за кой ли път да доведе до промяна в държавното устройство чрез гаранции за наследяването на трона. Той съсредоточава в Полша саксонски войски под претекст за заплаха от страна на Турция. Пред перспективата от абсолютистичен преврат конфедератите търсят подкрепата на Русия. Петербург, разбира се, не желае детрониране на Август, но още по-малко – засилването на Полша, затова охотно влиза в ролята на медиатор. Следствие от това е въвеждането на руски войски. На преговорите, водени от Долгоруки в Гданск, пристига и Август II. Естествено царят не е бил привърженик на републиканските идеали, но не е искал и засилване на трона. Русия налага на Жечпосполита принципи, ограничаващи едновременно както шансовете за въвеждане на абсолютна власт, така и на реформи в сис-

темата. Тези принципи, наложени с договора от ноември 1716, са приети от умиротворителния Сейм на 1.II.1717 г. Това е т. нар. „ням" Сейм, защото в продължение на 6-часовото заседание думата не е дадена на никого. Приетата конституция затвърждава персоналния характер на унията със Саксония, въвежда данъчно облагане за всички имоти, което позволява издръжката на 24-хилядна армия, ограничава властта на хетманите. Те запазват командването на войските, но военната администрация е поверена на данъчните трибунали. Подписът на медиатора под договора не е означавал, разбира се, руска гаранция, но на тази основа Петър I и неговите приемници се противопоставят на всеки опит за въвеждане на промени. Независимо че саксонските части са изтеглени, руските войски продължават престоя си в Жечпосполита.

Ограничаването на броя на саксонските войски в Полша, изключването на саксонците от полската дипломатическа служба и администрацията, както и потвърждаването на забраната за започване на война без съгласието на съсловията, са могли да изглеждат положителни явления. В действителност зад тях не е стояла никаква сила, способна да продължи стъпките за укрепване на държавата. Обратното, борбата на магнатските групировки все повече се насочва към извличане на най-големи облаги за себе си от експлоатацията на останките от държавата. Саксонската епоха се слави като период на най-голям упадък, не на последно място и заради липсата на воля за защита на изповядваните идеали. Не можем да хвърлим цялата вина върху Август Силния, обладан от визията за собствено издигане и създаване на династия, която да играе определена роля в тази част на Европа. Същите намерения впрочем са имали и Ягелоните, но неведнъж се разбиват в съсловния и групов интерес. През саксонската епоха шляхтишкото съсловие не желае да приеме амбициите на владетеля, защото те биха могли да доведат до някаква форма на абсолютизъм. Трудно е обаче оттук да извеждаме упрек за липса на предвидливост или за незаинтересованост от съдбата на Полша. Съвсем не е било така очевидно, че една слаба централна власт е в интерес на бъдещите поробители. Запаз-

ването на пасивна нагласа е имало своето оправдание като най-добра гаранция за съществуването. В края на краищата Жечпосполита излиза ненакърнена от преживените половинвековни бури и само единици са изразявали съмнения в основанията за всеобщо задоволство. Ако се откажем да приписваме на саксонците вината за вегетирането или предателството и да упрекваме шляхтата за незрелостта и негативизма ѝ към силната държава, трябва да разгледаме перспективите, очертали се след 1715 г. от гледна точка на интереса на шляхтишкия народ.

Това изисква най-напред да определим изходния пункт, а след това да оценим материалните постижения на епохата. Определяме я тук на сто години, приключили с последната подялба през 1815 г. Делим я на период до 1775 г., през който настъпва конфронтация на шляхтишките представи с действителността, двайсетилетие 1775–1795, ознаменувано с опити да бъдат отблъснати заплахите, и период на последните двайсет години, през който се избистря програмата „да извоюваме независимостта си". И така, перспективата, която се е откривала пред шляхтата от саксонската епоха, очевидно не е изглеждала толкова мрачна, колкото е тя за потомците, дори и вече да е осъзнато разминаването между идеал и действителност. Все още не се усеща задълбочаващата се зависимост на Жечпосполита от далечния и развиващ се динамично център на Европа. Можем да приемем, че катастрофата, довела до подялбата на Полша, както и да я оценяваме, не е била едно сбъднало се в резултат на анархията и егоизма на полската шляхта предопределение. Не липсва и едното, и другото, но това не бива да замъглява цялостния процес.

Годините на Северната война – време на унищожения, грабежи, глад и зараза – донасят неописуеми загуби. Те засягат една страна, която още не се е съвзела от пораженията през предишния век. Трагичната ситуация най-добре илюстрира обезлюдяването. Ако приемем, че в средата на XVII век населението е възлизало на 11 милиона, възстановяването след катастрофите върви толкова бавно, че в началото на XVIII век броят едва ли е повече от 10 милиона. Северната война предизвиква поредния

срив. През 1720 г. в Жечпосполита живеят вече около 9 милиона души. В състоянието на хаос и липса на изгледи за засилване на държавата градовете не могат да разчитат на помощ за възстановяването си. От друга страна, цената на излизането от разрухата ляга върху селото. Процесът, ускорен през 30-те години, позволява на собствениците на имения да си върнат желаното жизнено равнище. Не знаем със сигурност какъв е приносът за това на по-големите усилия при обработката на земята и какъв – на разширяването на ареала и колонизацията. Известно е обаче, че временната благоприятна конюнктура е използвана за по-големи продажби на зърно през Гданск. За половин век производителността нараства от 3 до 3,5 зърна. Наблюдава се и увеличаване на естествения прираст (средно 0,48 % годишно), благодарение на което през 1772 г. населението е вече 14 милиона. Независимо от бедствията възстановяването върви с темпо, което не се различава от средните европейски стандарти и позволява на Жечпосполита да се развива през целия XVIII век по начин, будещ надежда у съвременниците. Глобалният прираст на продукцията в течение на столетието се оценява на 30-40 %, при 70 % за Франция и 90 % в Англия. С тази уговорка, че Жечпосполита не достига равнището от края на XVI и началото на XVII век, докато Англия вече навлиза във фазата на промишлената революция. По-показателно би било сравнението със стопанството на Испания от XVIII век, с нейния прираст на населението от порядъка на 0,3–0,4 % годишно. Жечпосполита си остава земеделска страна, с ниска производителност на труда в селото и малък пазар за собствената промишлена продукция. Иновациите се появяват бавно, внедрявани са без особен ентусиазъм. Стопанските инициативи, безразлично дали в селското стопанство, манифактурата или търговията, са волунтаристично явление, което не е продиктувано от самата стопанска действителност.

Стопанската структура остава непроменена, което означава, че продължава да доминира крепостният фолварк, докато поземлените участъци на селяните все повече придобиват характер на земя за препитание. Средните размери на стопанството на селянина намаляват още от втората половина на XVII век, сега

настъпва регионално диференциране, разпадане на системата. На бързо преминаващата към арендни отношения територия на Великополша броят на обезземлените селяни през XVIII век е значителен, дори трикратно по-голям в сравнение с Мазовше или Подлесието. Запазва се подялбата на фолварките на експортно ориентирани и захранващи вътрешния пазар. В съответствие с това напредва и арендата. Износът на зърно през Гданск, макар и нараснал през първата половина на века, през втората систематично пада, между другото и във връзка с пруската митническа политика. Още преди това обаче се е очертала една съществена промяна, изразяваща се в значителен растеж на доходите от имения, разполагащи с изключителното право за производство и продажба на напитки (т. нар. пропинационна привилегия). Варенето на пиво, и особено на водка, отдавна резервирано за пановете, се превръща в основа на доходите паралелно с нарастващите затруднения около зърнения излишък. Докато в средата на XVI век този източник е представлявал незначителен дял от доходите, през XVIII век той вече възлиза на 30 до 40 %, особено в крепостните стопанства. Не е трудно да констатираме, че макар и изгодна за собствениците, тази практика е била вредна за селото, на което е наложена и принудата да се снабдява в дворянската кръчма с определени количества алкохол. Но това положение не буди тревога, а трагичните му последствия ще проличат през следващото столетие.

Условията за земеделска продукция определят и перспективата за промишлени инициативи. Те не се различават съществено от останалата Средна Европа, дори може да се говори за добри изгледи пред текстилната промишленост във Великополша и металургичната в Малополша. Обхватът на тези дейности, граждански и магнатски, е ограничен обаче от незначителните покупателни възможности на селото, малките размери на градовете и слабостта на кредитното дело. Усилията за преодоляване на тези ограничения, предприети във времето след първата подялба, се провалят поради вътрешните противоречия. Не можем да отминем и слабостта на държавата, която в случаите на закъснели в развитието си страни играе съществена роля. Това

засяга в различна степен както Прусия, така и Русия. Но хазната на Жечпосполита е прекалено празна, за да стимулира производство поне за нуждите на армията.

Струва ни се, че главна черта на саксонската епоха е напредващата аграризация. Селото и земеделските отношения, селскостопанското производство и свързаното с него светоусещане слагат отпечатък върху живота на страната. Съвременниците подчертават селскостопанския характер на повечето малки градчета, бавното възстановяване на жилищните сгради и техния по-начало нисък стандарт. Това се отнася дори за Варшава, която по време на саксонската епоха за дълъг период губи облика си на столица. Животът на висшите съсловия се съсредоточава в провинцията.

Рисувайки мрачната картина на саксонската епоха, не бива да изпадаме в преувеличение. Несъмнено възстановяването след разрухата върви бавно, не се забелязват и никакви промени, които да свидетелстват за ускоряване на развитието. Но образът на живота, познат ни от множеството критични свидетелства в дневници на пътешественици, е едностранчив. Едни от тях представят съзнателно Полша и нейните обитатели като варвари, други просто не ги разбират. Шляхтата изпитва на гърба си опустошенията от началото на века, а след това и безчинствата на чужди войски, но доста бързо възстановява ако не предишния си жизнен стандарт, то във всеки случай чувството на удовлетвореност. Бедствията ускоряват имущественото разслоение в тази прослойка. На практика шляхтишкото съсловие преживява разпад. Цяла пропаст, и то не само имуществена, отделя магнатите, които не отстъпват на князете от Райха, от средната шляхта по време на саксонското владичество. В своите резиденции и в столицата магнатите създават модела на светски живот. Той се е различавал от гледна точка на политическата опция, но с времето все повече гравитира към космополитизъм.

На магнатското влияние е подвластно особено най-близкото обкръжение, тоест не само дворът, но и многобройната клиентела. Масата на средната шляхта обаче си остава закотвена в селските отношения и живее с архаични нагласи, привързана

повече с инстинкта си, отколкото с разума към ценностите, олицетворявани от Жечпосполита. Особено внимание заслужава постоянно нарастващата по броя си „голота", тоест обезземлената шляхта, която през саксонската епоха се превръща в базата, от която се рекрутират всички магнатски партии. Слабата държава не им създава никакъв шанс, не го намират и в градовете. Едва след първата подялба се разкрива перспективата, от една страна, за чиновническа работа, а от друга – за вливане в еснафската прослойка. Тук проблемът е, че в картината на Жечпосполита от епохата преди разделянето най-ярко е очертан портретът на магнатството, заобиколено от послушна и немислеща клиентела. Много по-малко внимание се обръща на прослойката, която наистина не е могла да реализира поривите на сърцето, но пък е била в състояние поне да ги има.

Не можем да отречем, че интелектуалното равнище на средната шляхтишка прослойка е далеч от идеалното. Твърде много са свидетелствата от сеймовите дебати и заседанията на трибуналите, по време на които гръмките речи се редуват с безропотно подчинение на магнатските интриги. Не можем да отминем факта, че несломимите личности, готови като Тадеуш Рейтан да бранят с телата си благото на Отечеството, принадлежат към същата прослойка, както и много по-многобройната група на тези, които са съгласни да прекъснат Сейма заради чужда интрига или магнатски интереси. Понякога това са едни и същи лица. Без да изпадаме в подробности, можем да кажем, че по това време единствено прослойката, заседнала в своите стопанства, отвикнала от оръжието и граждански архаична, намира в себе си воля да брани застрашената идентичност. Наистина бранела е илюзии, но това е друг въпрос. Защото ѝ е липсвало, казано най-общо, познание, съзнание за връзките между съсловен и държавен интерес. Да не забравяме обаче, че тук става дума по-скоро за познание за света и патриотично възпитание, а не за просвещение, пък било то и най-широко разбирано. Защото хора просветени и многоопитни не липсват и в саксонските времена, но не забелязваме интелектуалното ниво да е адекватно на моралния облик или патриотичното чувство.

Обезвредила опита за засилване на трона, шляхтата приема задачата си за изпълнена и не взема присърце претенциите на Петър I. Защото още тогава пуска корени придобилото такава популярност по-късно убеждение, че Европа е заинтересована от запазване на статуквото в Полша и че нищо не пази Жечпосполита по-добре, отколкото тази нейна „анархия". Шляхтата не откликва и на следващия опит на краля. Виенският трактат от 1719 г., с изразен антируски характер, е трябвало да даде основата за ограничаване влиянията на хетманската партия. Насоченото срещу това пруско-руско сближаване е означавало утвърждаване на постулата за неизменност в устройствените принципи на Жечпосполита, особено на тези, които спъват ефикасната работа на Сейма. Опитът за еманципация е блокиран с прекъсването на Сейма през 1719 г. Така в момент, когато всички в Жечпосполита предпочитат по-скоро да останат с Петър I, отколкото да подкрепят Август II, последният се връща към своята стратегия за разделяне като път за осигуряване на наследствен трон.

Подобни планове са се появявали и по-рано, но не са вземани насериозно. В този момент обаче тяхната цел е била противодействие на руската концепция за засилване контрола над Жечпосполита. Стремежът на Русия е заедно с други държави да гарантира продължаването на полската анархия. Съюз в този дух Петър I сключва с Фридрих Вилхелм в Потсдам (17.II.1720 г.), а по-късно подобни съглашения са подписани с Швеция (1724), с Австрия (1726) и отново с Прусия (1730 г.). Най-голямо значение придобива договорът от Льовенфолд от 1732 г., познат и като „съюз на трите черни орли" (Русия, Прусия и Австрия). Той изключва от полската корона както Саксонеца, така и Лешчински, и постига съгласие относно необходимостта от поддържане на свободния избор, *liberum veto* и вътрешната дезорганизация на Жечпосполита.

Съюзът със Саксония е могъл да се окаже полезен за Жечпосполита, независимо от променливите и династично ориентирани намерения на краля. Засилването на монархическата власт, осигуряването на териториално обединение със Саксония чрез

терена на Шльонск са могли да съдействат за оздравяването на публичния живот и укрепване на стопанството. Тази перспектива не е възприемана сериозно и шансовете ѝ за реализация са били нищожни. Но трябва да признаем, че торпилирането на абсолютистките домогвания на Август II и всички форми за осъществяване на една реална полско-саксонска уния е извършено с помощта и в интерес на магнатските групировки. С тях сътрудничат в името на най-различни цели европейските суперсили: Швеция, Австрия, Франция и Русия.

След смъртта на Август II (1.II.1733 г.) Жечпосполита се оказва наистина на дъното на упадъка, неспособна не само да действа, но дори и да мисли за спасение. Гражданите на Жечпосполита са сякаш обхванати от парализа, безучастни и индиферентни към всичко, което не е тяхна лична работа. Към такива песимистични изводи ни води протеклият избор, когато един срещу друг застават Лешчински и саксонският електор и първият побеждава и е избран за крал (12.IX.1733).

Но не достигат силите, за да бъдат смазани опозиционерите, а подкрепата на Франция се ограничава до субсидии. Виена и Петербург решават да подкрепят с пари и сила саксонската кандидатура. Август III, избран на 5.X.1733 г. с цената на отстъпване на Курландия в полза на Бирон (фаворита на царица Анна), поема властта благодарение на по-бързата и ефикасна военна намеса. Това не е *novum* в историята на полската корона – да я грабне кандидатът, действащ най-бързо. По-важното е, че привържениците на Лешчински не съумяват да организират ефикасен отпор. Значението на Джиковската конфедерация, организирана около Лешчински, е, че издига лозунга за независимост. Войната за полския трон се превръща в европейски пазарлък, в който интересът на Жечпосполита не е взет под внимание. Единствено Гданск, защищаващ геройски крал Станислав, е виждал ползата от връзката с Жечпосполита и морските държави и е имал основания да се безпокои от пруската агресивност. Градът капитулира през май 1735. След като урежда своите интереси край Рейн, Франция принуждава Лешчински да абдикира (26.I.1736). През следващите 30 години той управлява в княжес-

тво Лотарингия, откъдето неговият двор излъчва френската култура в посока към Полша. В Полша пък умиротворителният Сейм от 1736 г. открива сезона на ожесточено съперничество между партиите.

Управлението на Август III (1736–1763) е белязано с борбите между магнатските фракции с променлив състав и ориентация. Те довеждат до пълно парализиране както на Сейма, така и на величеството, без да донесат трайно надмощие на никоя от страните. Кръгът, съсредоточен около натоварените с политиката фаворити на двора – Хайнрих Брюл (от 1738) и Йежи Мнишех (от 1758), – не е изразител на никаква тенденция освен грижата за лична кариера. Впрочем дворът не формулира никаква вътрешна политика освен опитите да осигури трона за Ветините. На това е подчинено и раздаването на постовете, за които също се водят яростни битки. Противници на двора са както републиканците, познати още като хетманска партия, така и партията на реформите, наречена Фамилията. Сред първите най-голяма роля играят родовете Потоцки, Радживил и Огински, към вторите се числи енергичният род Чарториски. В стремежа си към издигане и власт Чарториски обявяват за необходимо провеждането на реформи както в принципите на парламентаризма (чрез ликвидиране на *liberum veto*), така и в упражняването на властта (ефикасно правителство, отговорно за стопанските въпроси). Няма съмнение, че в сравнение с републиканската опозиция Фамилията е изглеждала по-модерно и е имала някаква програма. На практика обаче борещите се с всички възможни средства партии се стараят преди всичко да спечелят влияние върху двора и да смачкат противниците си. След избора Фамилията е отстранена, което естествено засилва нейната проруска ориентация. Републиканците запазват надмощие до 1743–44 г., а след това, във връзка със смяната на ориентацията на Дрезден, на власт идват Чарториски. Борбата погребва големия шанс за финансови и военни реформи в Сейма от 1744 г. Във финалната фаза на управление хетманската партия, наричана още патриотична, печели надмощие. През цялото време и двете страни довеждат до прекъсване на сеймовете, така че на практика обществените въпро-

си остават неуредени. След като правото е отстъпвало пред силата и корупцията, не е за учудване, че шляхтата с охота надава ухо за агитацията срещу облаганията в полза на войската.

В това състояние, когато не е било възможно да се осигури защита нито от прусаци, нито от хайдамаци, Жечпосполита не се ангажира с войните от 40-те и 50-те години. Всички те обаче я засягат съвсем непосредствено. Без много церемонии Русия и Прусия предприемат походи през полските земи, основават в Жечпосполита свои складове и зимни квартири. В епохата на войни, водени за Шльонск, както и в Седемгодишната война Жечпосполита, без да е формално ангажирана, е третирана наистина като „крайпътен хан". Това носи колосални материални загуби, но не подтиква към размисъл за ползата от засилване на хазната и армията. Напротив, по мнение на шляхтата отворените граници гарантират на съседите пълна безопасност от страна на поляците. По такъв начин вътрешната анархия е трябвало да бъде фундаментът на оцеляването.

Независимо от целите, които са преследвали, партиите прекъсват сеймовете, водят своя външна политика и с готовност приемат пари от чужденците. Програмата дори и за най-правилните реформи не се е различавала по методите на действие от програмата на защитниците на статуквото. Това се отразява пагубно върху нагласите на шляхтишките маси. Свободното действие на агенти на чужди дворове и служенето срещу заплащане не са непознато явление за епохата. Важни са съпътстващите ги обстоятелства. От две поколения Жечпосполита няма собствена дипломатическа служба и *de facto* не води външна политика. Липсата на информация за европейската политика сред по-широките шляхтишки маси, а дори и в средите на магнатите, е може би най-видимата отлика на Жечпосполита от саксонските времена в сравнение с епохата на Възраждането. Отстранена от реално влияние върху държавните дела, шляхтишката общност разпилява качествата си в неведение за ставащите около нея промени.

В тази монотонна и мрачна картина на епохата на Август III можем обаче да съзрем и проблясъци на раждащи се надежди. Най-сериозен размисъл буди безплодието на реформаторските

проекти. В продължение на четиридесет години все по-интензивно се е говорело и пишело за потребността от реформиране на Жечпосполита, но от това не следват никакви действия. С едно похвално изключение. През 1740 г. свързаният с Фамилията учен от Ордена на пиярите свещеник Станислав Конарски (1700–1773) основава във Варшава *Collegium Nobilium* (Колеж за благородници) – образцово научно заведение, което възпитава в дух на патриотични добродетели и предоставя достъп до модерната наука. Прогресът в пиярската и йезуитската училищна система е несъмнено една от най-светлите страници на това време. Без тези усилия нямаше да е възможен повратът, очертал се през втората половина на века.

Повечето идеи остават на хартия, дори не дочакват публикация. В началото на XVIII век не се осмелява да издаде труда си, внушаващ последователно републиканско управление, Станислав Дунин-Карвицки. Макар и не радикален, а по-скоро утопичен в концепциите си, Станислав Лешчински чака до 1749 г., за да публикува „*Свободен глас, осигуряващ свободата*“ (вероятно авторство на Матеуш Бялозор). Но срещат ли отзвук гласовете, надмогнали фракционните полемики, на хора като Станислав Понятовски (един от лидерите на Фамилията) в неговото „*Писмо на дворянина до приятел в друго воеводство*“ (1744), или на свързания с Лешчински Стефан Гарчински в „*Анатомия на Полската република*“ (1751)? Още преди да започнат да се появяват поредните томове на Конарски „*За успешния начин на водене на съвещания*“ (1760–1763), съдържащи програма за реформиране на Сейма, се лансират идеи за финансови комисии, постоянен сейм или наемни отношения със старостите, идеи, които ще подеме следващото поколение. Тези проекти говорят за интелектуално пробуждане. Но били ли са в състояние да преодолеят шляхтишкия консерватизъм?

Използвайки подобрената конюнктура, шляхтата възстановява своите стопанства с убеждението, че живее в най-добрия от световете. Кралят не се идентифицира с работите на Жечпосполита, а магнатите ги разглеждат през призмата на собствените интереси, докато светът наоколо става все по-комплициран. Мо-

же би най-отчетливият симптом за разклатената позиция на Жечпосполита е елиминирането ѝ от активната европейска политика. Тя не само не се възползва от случая, за да отстрани пруската заплаха (1744, 1756) или да излезе като партньор – съюзник на Русия (1735–36), а допуска в Европа да се утвърди стереотипът за страна, обхваната от неизлечима анархия.

В тогавашните дипломатически и военни ходове на Европа Жечпосполита се явява в ролята на обект. Дори Русия не е могла да задвижи потенциала на Жечпосполита в желаната от нея посока. Затова пък без особени усилия се удава блокирането на чужди инициативи и удържането на Жечпосполита в бездействие. Това не е политика само на Прусия, която неминуемо е трябвало да реализира своята експанзия за сметка на полските земи. Инструменталното отношение към Жечпосполита лесно може да се забележи в официалната и неофициалната политика на Франция, която цели да не допусне засилване на Хабсбургите и Хохенцолерните. Така както за Англия, Холандия или Дания, и за нея това е бил второразреден театър на действия. По друг начин изглеждат нещата от перспективата на конкуриращите се магнати, които са могли да разчитат на парични субсидии, ласкателства или почести, най-сетне – на използването на действителни или имагинерни връзки във вътрешните пазарлъци. През първата половина на XVIII век една такава бездейна, но голяма Жечпосполита е могла да бъде полезна в различни комбинации. Но след Седемгодишната война, заедно с оформянето на т. нар. „южен и северен концерт", използването ѝ вече не влиза в сметката. Затова пък се очертава перспектива за стабилизиране на Централна Европа за сметка на Жечпосполита, визия, необикновено привлекателна за Прусия, но изгодна и за другите европейски суперсили. В Лондон или Париж поначало не обръщат внимание на изгледите за обединяване по такъв начин на трите черни орли, като вероятно са се надявали, че смилането на плячката ще погълне тяхното внимание, а може дори да стане причина за вечен конфликт.

Ако интересите на Прусия или Франция изглеждат ясни, то политиката на Русия, тогава и днес, предизвиква немалки споро-

ве. Преди всичко струва ни се, че не трябва да приписваме на Русия стремеж към ликвидиране на Жечпосполита като преграда, отделяща я от Европа. Логиката на руската експанзия е насочена по-скоро към Балтика (Инфлантите, Курландия) и Черно море, където сблъсъкът с Жечпосполита не е бил неизбежен. Пасивната нагласа на шляхтата гарантира липса на интерес към подобно напредване. Русия на Петър I търси образците си извън Жечпосполита. Полският държавен модел престава да бъде атрактивен. Около 1715 г. се избистря по-скоро практиката, отколкото идеята за политическо подчиняване на Жечпосполита. Тази задача се оказва надхвърляща силите на Русия, която обаче си спечелва един вид привилегирована позиция. Представителите на Петербург започват да играят все по-голяма роля, но продължават да търсят опора в някоя от партиите. Ситуацията се променя коренно от интервениращите и стационирани в полските земи руски войски. Бруталното вмешателство на представителите на Петербург на пръв поглед изглежда насочено срещу краля. Антимонархичната заслепеност на поляците не им позволява за дълго време да забележат ставащите промени. Русия на Петър, Анна и Елисавета, и особено на влиятелните придворни групировки, не е имала единно становище по въпроса за Жечпосполита. Изглежда е доминирало желанието да се спечели привилегирована позиция, без да се придава особено значение на издиганата от време на време концепция за „добрия съюзник". Трудно е обаче да се съгласим с мнението, че осъзнаването на невъзможността да бъде наложен контрол върху Полша тласка Русия към идеята за нейната подялба. Още повече трябва да отхвърлим становището, че появилите се сред шляхтата антируски настроения в крайна сметка убеждават Петербург в нереалността Полша „да бъде смляна" и същевременно го карат да приеме пруските внушения. По-скоро трябва да подчертаем, че на прелома между саксонската и станиславовската епоха политиката на сътрудничество с Русия е отхвърляна преди всичко от омраза към Понятовски. Нищо чудно, че патриотите са склонни да свързват надеждите си с Прусия. От друга страна, грешка на краля и Фамилията е предположението, че една уредена и ефи-

касна Жечпосполита е в интерес на Русия. На тази тема Петербург е бил на съвсем друго мнение.

Когато през 1762 г. смъртта на Елисавета спасява Прусия от поражение, започва кратка фаза, в която водачът на руската политика Панин иска да има в лицето на Жечпосполита участник в северния концерт. Фамилията съзира в това така дългоочаквания шанс. Тя разчита на подкрепа за проекта за държавен преврат, който да въведе по-ефикасна система за управление. Руската подкрепа обаче не е била нито безкористна, нито напълно надеждна. Проблемът обаче е в непопулярността на програмата на Фамилията. Това не е само вина на непросветените шляхтишки маси. След смъртта на Август III царица Екатерина II осъществява без особено усилие на 6.IX.1764 г. избора на своя бивш любовник Станислав Понятовски за крал. Достатъчно било срещу опонентите да бъде изпратена войска. Чартористи не получават мечтаната власт, не се извършват и планираните реформи. За Русия, погълната от войната с Турция, било достатъчно гарантирането на безопасност. Едно засилване на Жечпосполита не е влизало в нейните сметки.

Привържениците на реформи разчитали на шансовете, които предлага конфедерацията, искали са да ограничат постепенно *liberum veto*, като доведат до гласуване в Сейма с мнозинство, да сложат ред в приходите за хазната, да увеличат състава на армията и преди всичко да направят по-ефикасно управлението на Жечпосполита. То е трябвало да се опре на постоянен съвет от резиденти и колегиуми към министерствата. От тези планове още по време на конвокативния Сейм е осъществено гласуване с мнозинство по данъчните въпроси, учредяване на финансова комисия, извършена е реформа в съдилищата и частните митници, ограничена е властта на хетманите. Действайки под охраната на руските войски и осъществявайки избора в съответствие с препоръките на Екатерина, привържениците на реформи си въобразявали, че могат да я измамят. Всъщност те довеждат само до консолидация на всички консервативни сили срещу Понятовски и срещу реформите. Проектите на Фамилията за постигане на по-голяма ефективност в управлението, прокарани на

свиканите под жезъла на конфедерацията сеймове през 1765 и 1766, не намират разбиране и подкрепа.

Чартористи се стремят да ограничат министрите чрез налагането на колегии, които да оформят вид кабинет при краля. Интензивно се работи над закони, които трябва да подпомогнат стопанското развитие, отворен е държавен монетен двор. Предприемат се действия за възстановяване на градовете, подобрения в комуникацията и увеличаване на приходите в хазната. Всичко това прелива чашата на търпение у опозиционерите, които започват интриги едновременно в Берлин и Петербург. На въведеното генерално мито в Полша (1765) Фридрих отговаря с налагане на 10 % мито върху търговията по Висла и принуждава краля да се откаже. Екатерина действа по-бавно, но по-ефикасно, използвайки завистта на магнатите и неприязънта на шляхтата. Обвинението в деспотичен преврат е имало за нея много по-голямо значение, отколкото декларациите за лоялност към руските посланици. Стремейки се към детрониране на Станислав Август, опозицията от своя страна не оценява опитите на краля да се еманципира и първа се обръща за помощ към Екатерина.

Екатерина съумява да използва това, задълбочавайки пропастта между краля и шляхтишкия народ. Тя успява да сломи волята и достойнството на своя избраник, служейки си с действията на опозицията. Кралят, който не се е отличавал с прекалено силен характер, е сломен окончателно и никога повече не намира сили да се противопостави решително на своята протекторка. За да осъществи концепцията си за подчиняване на Жечпосполита, Екатерина избира т. нар. „дисидентски въпрос". Обявявайки се по примера на Петър I в защита на правата на протестанти и православни, тя намира много изгоден претекст, използван на международната арена също и от Прусия. Некатолическата шляхта в Полша е представена от двайсетина семейства, главно протестанти. Техните политически права са все повече ограничавани (особено след 1736 г.). В сравнение обаче с други страни на Европа можем да оценим тяхното положение в Жечпосполита от XVIII век като благоприятно. Не можем да отречем съществуването на шляхтишка ксенофобия, намираща израз в

атаки срещу друговерците. Среща отзвук също така натискът на нунциите и разпалените речи на някои от епископите. Но не можем на тази основа да вярваме на обвиненията в религиозен фанатизъм. Те са лансирани системно от чуждите дворове и с охота подхващани както в протестантските страни, където ситуацията на католиците е била много по-лоша, така и от философите на Просвещението, вярващи във „възвишените подбуди" на пруския крал или на руските царе. Характерно за цялата тази атмосфера на осъждане на Полша е пропагандното използване на т. нар. Торунски процес. Бунтът на гражданството през 1724 г. против йезуитския колеж в Торун е брутално смазан съгласно с правото, но изцяло против държавните интереси, от Август II, който искал по този начин да си спечели славата на ревностен католик, докато пред света се представя за жертва на полската анархия. Ако сравним други случаи от този род, техния брой и предизвиканите от тях реакции, със ситуацията на религиозните малцинства в Европа, повдигнатия около тези събития шум можем да припишем само на нечистата съвест и пропагандната ловкост на инспираторите. Мнението за полската нетолерантност, както и за полската анархия, е дотирана със значителни субсидии и намира почва в Европа, понеже е отговаряла на формираните в условията на абсолютизъм стереотипи. Сега Екатерина II се захваща с въпроса за иноверците не от страх за възраждането на Полша, а защото това е бил удобният начин, за да бъде подготвено европейското мнение да приеме нечуваната и светотатствена формула на подялбата: „В името на Пресветата Троица".

През 1766 г. все още не се мисли за разделяне. Инспирираните от Русия „дисидентски" конфедерации в Слуцк и Торун нямат никакво значение, но успяват да предизвикат контраакция на опозицията и да я насочат срещу краля и реформите. Основаната в Радом (юни 1767 г.) конфедерация на католическите опозиционери под водачеството на Карол Радживил получава масово одобрение от страна на шляхтата, която се надява да детронира Понятовски с помощта на Русия. В Полша са въведени значителни руски войски и на конфедератите е наложено да

се организират не срещу краля, а редом с него! Идва трагичният Сейм от 1767 г., свикан против начинанията на реформаторите и въпреки намеренията на опозиционерите, но в действителност със съгласието на всички, в това число и на краля. Напразен е бил закъснелият жест на краковския епископ Каетан Солтик, доскорошен привърженик на детронирането, а сега защитник на Католическата църква. Той и подкрепящите го сенатори – без всякакво съобразяване с достойнството на Жечпосполита – са отвлечени от царския посланик Репнин и откарани в Калуга. Това се оказва достатъчно, за да бъде сломена волята за съпротива. Сега приетите преди това закони са основно преразгледани, като на друговерците са признати права, несравнимо по-малки от провъзгласените. Връх на случилото се е приемането от Сейма на позорната гаранция на царицата, предвидена в т. нар. кардинални права. От този момент ролята на католическата религия, свободният избор на крал, принципът *neminem captivabimus*, шляхтишкото равенство, правото на отказ на послушание, *liberum veto*, унията с Литва, специалните привилегии за Прусия, политико-икономическият монопол на шляхтата и нейната власт над крепостните не са могли да бъдат нарушавани без съгласие на гарантката. Демонстрацията на военна сила е била достатъчна, та с полски сили да се стигне до пълно подчинение на Жечпосполита.

Реакцията спрямо този провал на политиката на самостоятелност е противоречива и не ликвидира вътрешното разделение. По-проницателните, или по-благородни, умове, към които несъмнено принадлежи и кралят, от известно време полагат усилия да поставят ударението върху преустройството на шляхтишкото съзнание. На тази цел служи *Collegium Nobilium* и реформата в училищата. Планирани са нови образователни реформи. От идеята за създаване на съзнателен елит се ражда също така основаната от краля през 1765 г. Школа Рицерска (Кадетско училище), от която излизат хора като Тадеуш Косцюшко и Юлиан Урсин Немцевич. Формирането на ново съзнание е изисквало време, а в този момент дори най-добрите синове на народа не са в състояние да забележат същината на заплахата и да се издиг-

нат над частните и съсловни предразсъдъци. Незрелостта на шляхтата се разкрива трагично в огромния патриотичен порив от годините 1768–1772, наречен Барска конфедерация.

Генезисът на Барската конфедерация е силно закотвен в тогавашната ситуация на Жечпосполита. Тя е обявена твърде прибързано (Бар, 29.II.1768), без да се изчака предвиденото изтегляне на руските войски, без да се осигури координация в мащаба на цялата страна и подкрепа отвън. В поредните ѝ фази е водена неудачно както от политическа, така и от военна гледна точка. Решението за въоръжена борба срещу Русия, в защита на сарматската и католическа традиция, свидетелства за настъпилата промяна в нагласите. Но каква полза, след като готовността за действие, храбростта и посвещението са лишени от солидни основи. Особено силно е отсъствието на политически усет и борбеност. Политически грях е било преди всичко обявяването срещу краля. Омразата към Чолек (Телето), както бил наричан Станислав Август по неговия родов герб, не позволява на конфедератите да забележат действителните мащаби на заплахата. Пренебрегват се последствията от по-нататъшното поставяне на монарха под опеката на Русия. Но за Потоцки, Мнишех, Радживил или Осолински борбата с партията на Чарторински е била по-важна, отколкото противодействието срещу Екатерина.

Впрочем, оказва се, че дори и яхнала коня, шляхтата още не прави военна сила. Още в първата фаза през пролетта на 1768 г. руските и кралските войски разгромяват лесно храбрите, но неефикасни конфедерати. В добавка на това, не без руска помощ, избухва отново пламъкът на бунта в Украйна. Това движение, познато като „колившчизна“ и насочено срещу поляците, свещениците и евреите, несъмнено е имало социална база, съчетавало е въпроса за православието (против разширяване на унията) със стремежа за отхвърляне на крепостния гнет. Не смятаме за обосновано – въпреки някои мнения – в колившчизната да виждаме чертите на национално движение. Мрачните жестокости на въстаниците, с прочутото клане в Хуман, където били избити около 20 хиляди души, донасят след разгрома на конфедерацията (Бар капитулира на 20.VI.1768) жестоки репресии от

страна на руските и коронните войски. Полският въпрос потъва в пожара.

Междувременно поражението в Украйна и жестоката съдба на конфедератите, към които руснаците се отнасят като към лишени от човешки права бунтовници, не слагат край на движението, което избухва с нова сила в Короната и Литва през 1769 г. Повод за това е възмущението от извършеното насилие и същевременно надеждата за чужда намеса. Френската дипломация подтиква Турция да излезе срещу Русия в защита на Полша. Конфедератите получават финансова помощ от Франция, а с течение на времето и мълчаливата симпатия на Австрия. Независимо от вътрешните търкания в края на 1769 се стига до създаването на генералитет като върховна власт на конфедерацията. По правило седалището на този щаб е в земите на империята, където се мъчи да координира политическите действия, да получи субсидии, оръжие и френски съветници. Французите постигат значителни организационни успехи, придавайки на конфедератските партии характер на войскови части. Генералитетът обаче не успява да превъзмогне личните противоречия и ненавистта към краля, не дораства до поетата отговорност. Немногобройните руски войски без усилие громят недисциплинираните конфедерати. Не съществува никаква координация във военните действия. Шляхтата, която сто години преди това е била в състояние да устои срещу елитни войски на Европа и да извади страната от потопа, сега, дори водена от най-добри желания, се разпръсва пред редовната армия. Изпратеният от Франция Дюмурие успява да постигне локални успехи, мъжеството на Пуласки създава основата за легенда, но с течение на времето нищо не може да спре катастрофата. Като не успява да овладее ситуацията и да върне ефективния протекторат, Русия започва да клони към пруската концепция за подялба.

През 1770 г. конфедератите погребват шансовете за съгласие с краля. Вместо политическа маневра, която би направила възможно споразумението, е обявено детронирането на Станислав Август. Той е откъснат от Фамилията, превръщайки се в па-

сивно оръдие на политиката на руските наместници. Покушението срещу краля на 3.XI.1771, фарс или провокация, доубива конфедерацията, разбита преди това в боевете при Ланцкорона и Столовиче (май и септември 1771). Междувременно през юни 1771 г. в Петербург вече са взети решенията.

Конфедерацията догаря през пролетта на 1772 г. сред репресии и пълно неосъзнаване на заплахата. Героично отбраняващата се Ченстохова (до 18.VIII.1772) не е в състояние да спре хода на събитията. Първият руско-пруски договор е сключен на 17.II.1772 г., а разделителния трактат трите суперсили подписват на 5.VIII. същата година. Чуждите войски започват да навлизат, без да изчакат окончателната делимитация или ратификацията. Никой не се съобразява с уговореното, стремейки се да проникне колкото е възможно по-дълбоко в територията на Жечпосполита. Хиляди конфедерати са изпратени в окови в оренбургските степи, формирайки първото поколение заточеници заради свободата.

Мнозина историци в миналото, а и днес, често с напълно противоположни възгледи, разглеждат конфедерацията като източник за катастрофата на подялбата. Не по-малко силна е обаче също старата традиция конфедератите да бъдат издигани в първи защитници на независимостта. Този спор, с положителност неразрешим в научни категории, изисква осветляване на събитията, довели до първата подялба.

Преди всичко трябва да изтъкнем външните обстоятелства, след като приемаме, че целта на Екатерина не е била подялбата. По същество тя довежда до стесняване на руската сфера на влияние, от която се отнемат обширните, най-гъсто населени и най-богати райони на Полша. Интригата, замислена от Фридрих II, се заплита между 1769 и 1770 г., когато той успява да създаде впечатление за разбирателство с Австрия. Изтегляйки се от съюза с Русия и спирайки изплащането на субсидиите за водената война, той заплашва досегашното разположение на силите. Русия, увлечена в преследването на конфедератите, въвлечена във войната с Турция, макар и вече жънеща успех, се страхува от компликации. Междувременно във Варшава посланикът

Репнин достига до извода, че макар и по различни причини, всички групировки в Жечпосполита отхвърлят протектората. За запазването на Станислав Август и смазването на „анархията" е необходимо да бъде сломена същността на тази страна. Съгласието на Екатерина е ускорено решително от действията на Йосиф II, който най-напред заграбва незаконно Спиш, а през 1770 г. новотаргското, сондецкото и хорщинското воеводство. Фридрих II заявява, че Австрия действа едностранно, което се доказвало от съюза ѝ с Турция, прокламиращ необходимост от защита на Полша. Дворът във Виена от дълго време крои подялба, разчитайки между другото, че срещу Полша ще успее да изтъргува от Прусия връщането на Шльонск. Когато това не става, Австрия изиграва идеално ролята на плашило за Русия, а след това срещу много висока цена се оставя да бъде убедена да участва в грабежа. Тя взема най-много – 83 хил. км² (с Лвов) и 2 650 000 жители. Прусия си осигурява Кралска Прусия с устието на Висла (36 хил. км² и 580 000 жители), но без Гданск, а Русия – 92 хил. км² и 1 300 000 жители.

Първата подялба, макар и безпрецедентно по мащабите си събитие, не предизвиква никаква реакция. Държавите окупаторки обосновават решението си по начин, очевидно отговарящ на представите и потребностите на тогавашните дворове и общественото мнение. Те се позовават на пълното разложение на държавата и духа на фракционност, който поддържал анархия в Полша. С други думи, следвало да се приеме, че след като поляците в своята „странна" страна не умеят да се управляват, а отгоре на това и като фанатични католици не са склонни да се поддадат на спасителното влияние на просвещенската философия, сполетялото ги наказание е напълно заслужено. Под управлението на такива просветени монарси те ще имат по-добри шансове да се доберат до цивилизацията. По-малко внимание се обръща на друг един въпрос. През първата половина на XVIII век експанзията на набиращите сила държави на Централна и Източна Европа води до опасни напрежения. Многократно, особено в случая с Прусия, те се оказват застрашени в съществуването си. Напреженията, възникващи на Балканите, Шльонск или в Инф-

лантите, сега се разтоварват за сметка на Жечпосполита. Разпада се конфигурацията, оформена от Панин след Седемгодишната война, а държавите окупаторки се обединяват за повече от сто години.

Навлизащите войски не срещат никаква съпротива. В съвместна декларация суперсилите поискват обаче Сеймът да легитимира свършените факти. Заедно с това трябвало да се върнат „някогашните свободи". Независимо от опитите за организиране на демонстрации, подготовката за Сейма се извършва според плановете на руския посланик Стакелберг. Свиканият на 19 април 1773 г. Сейм, въпреки отчаяния протест на депутата от Новогрудек Тадеуш Рейтан и шепата патриоти, се свързва в конфедерация под водачеството на изцяло продалия се на Русия Адам Понински. Ратификацията на подялбата става на 30 септември. Когато четем, че мнозинството от депутатите се чувствали поскоро „объркани и изплашени", отколкото „лишени от чест", се налага въпросът: може би наистина Полша си е направила сама това поражение?

Сеймът, утвърдил подялбата, с усилията на краля се залавя да реформира управлението. Но не за реформи са мислели хората, предали се на поробителите и погълнати от желанието за мъст и собствено издигане. Опитите да се изгради по-ефикасна система са отхвърлени, но се връщат към проекта за Постоянен съвет като правителство, стоящо над краля и изцяло зависимо от Русия. След известно време кралят е напълно сломен и оказва съдействие за окончателното въвеждане на новия ред, който на практика засяга най-силно антикралската хетманска опозиция. Постоянният съвет, свикан на 27/28 март 1775, се състои от 18 сенатори и 18 депутати, избирани от Сейма за две години, и е трябвало да ръководи цялата администрация. Той работи в пет департамента: на външните работи, полицията, войската, финансите и справедливостта, с участието на министри специалисти. Запазват се обаче колегиите към министрите, създадени през 1764–66 г.

Трите суперсили гарантират кардиналните права; наложени са много неизгодни търговски договори с Прусия. Единстве-

ната положителна стъпка е създаването на 14 октомври 1773 г. на Комисията за народно образование, която е трябвало да реорганизира просветата, приемайки за тази цел имотите на разпуснатия в този момент Орден на йезуитите. Това не предотвратява безпримерното разграбване на това богатство от Понински и неговите креатури. От бъдещите свободни избори за полския трон е трябвало да бъдат изключени не само потомците на Станислав Август, но и всички кандидати чужденци. Ограничени са правата на друговерците, приети са данъци за 30-хилядна армия. Всичко това става при акомпанимента на унизителни пазарлъци за привилегии, постове и имения, сред балове и маскаради. Във Варшава пуска корени не само фактическото руско управление на Стакелберг, но и проруска ориентация.

Първата подялба и образуването на Постоянния съвет ознаменуват катастрофата на държавата. Но в това падение се забелязват и кълнове на възраждане. Блокираната от собствените си граждани Жечпосполита изгубва една трета от територията си; могло е да се очаква, че това стига за пълното парализиране на всякакви усилия за реформа. Отговор на този удар е бил опитът за революционно преустройство и именно това навежда на въпроса: дали наистина първата подялба е следствие от упадъка на Полша?

В продължение на повече от сто години в Жечпосполита се изявяват явления, застрашаващи нейната идентичност. През първата половина на XVIII век засилването им довежда до криза. Етническото многообразие отстъпва място на конфликт, който особено в югоизточните територии се превръща в национален. Поради напредващата идентификация на благороднический статус с полскостта пътят на значителна част от населението към идентификация с народа и държавата е преграден. Това засяга в известна степен също и немското гражданство и евреите. От съвместно съществуване на вероизповеданията и религиите Жечпосполита достига до признаването на католицизма за господстваща религия. Идентификацията на полскостта с католицизма, макар и оправдана от вероизповедния статус на значителна част от населението на Жечпосполита, създава поредната бариера в

процеса на формиране на съвременна нация. В източните покрайнини това предизвиква изостряне на конфликтите.

Разслоението в шляхтишкото съсловие, икономическата и политическа доминация на магнатството унищожават фундамента на системата, чиято формула е „равенство между братята шляхтичи". Съгласието с по-високия ранг на магнатството, приемането на системата на клиентелизма довеждат до съгласие със зависимостта. Задълбочават се самодоволството и апатията, инстинктът за свобода се изражда в тесногръд егоизъм. Политическата ангажираност е подменена от стаден инстинкт, в който разцъфтяват завистта, скандалджийството и самоуправството. Мисленето с държавнически или съсловни категории деградира, изместено от лоялността на клиента и фракционния интерес. Оригиналната отвореност на шляхтишката култура отстъпва на самозатварянето, разцветът на космополитизма е съпътстван от разпространение на консервативни нагласи. Тези явления се допълват от влошеното материално положение на страната и са израз на състоянието на зависимост от Европа, в което изпада Жечпосполита.

Тук става въпрос за нещо повече от очертаната перспектива на политическо поставяне под попечителство на Жечпосполита. В конфигурацията от отношения, които Полша установява с Европа, дълго време се запазва равновесието, ролята на земеделски тил донася забележими ползи. През XVIII век ситуацията се променя, настъпва влошаване на икономическото положение на собствениците на поземлени имения. Утвърждава се стопанска структура, опряна на крепостния фолварк, затрудняваща преобразованията в капиталистически дух. Поради доминацията на фолварьчното стопанство, свързано с външния пазар, военните поражения и стихийните бедствия засягат още по-чувствително градовете и занаятчийското производство.

През XVIII век стопанската дейност все повече изпада в зависимост от чужди структури. Стопанският растеж в средата на века е задвижван от вътрешни потребности и мотиви, но формите са заети отвън. Именно това е причината за зависимостта. Не можем да определим кога точно тя става структурен елемент от

развитието на Полша, но вероятно можем да го отнесем към началото на XVIII век. Перспективите и последствията все още не са очертани. Първата подялба не е резултат от изоставането на Полша, можем да разсъждаваме как е повлияла върху възможностите ѝ за по-нататъшно развитие.

Въпреки всичко равносметката не може да бъде изцяло негативна. Настъпва влошаване на стопанската ситуация в Полша в сравнение с Англия и Франция, но в никакъв случай не и по отношение на съседните държави. Освен Шльонск, който несъмнено е водещ, другите земи на Прусия не са били по-напреднали от тези на Великополша. Състоянието на земеделието, качеството на текстилните изделия и мащабите на металургията, уменията и знанията в областта на технологията не говорят за изоставане по отношение на съседите. Можем да се съгласим с гледището, че решението за подялбата е предизвикано по-скоро от благосъстоянието и перспективите за едно успешно стопанско развитие на Полша, отколкото от упадъка ѝ. За Прусия Великополша е представлявала отдавна прицелна точка за интензивна експлоатация; господството над устието на Висла е продължавало да носи значителни печалби. Австрия заема територии с голямо население и възможности, на Русия се падат добре стопанисвани пространства, от които забогатяват царските фаворити. Може да се допусне, че влошаването на условията за стопанството, своеобразната шляхтишка пренаселеност и стихийните бедствия създават чувството за застрашеност за доходите на собствениците. Противопоставят му се с разрастване на пропинационните привилегии, увеличаване на налозите, но също и с преминаване към арендата и подкрепа за колонизацията. Тези най-разнопосочни процеси свидетелстват за нарастваща активност на собствениците на имения, които както техните предци през XV век се изправят пред предизвикателства, от които е зависело бъдещето. Оттук произтича голямата разлика в нагласите на земепритежателите и голотата, която не е имала възможността да инвестира. Поради нищожния държавен апарат след рухването на системата на клиентелизма шляхтата, непритежаваща земя, е можела да разчита само на нова кариера в градо-

вете. Те обаче са били твърде слаби. Необходимостта от оживяване на мерките около стопанството е влизала в конфликт с обрисуваните по-горе нагласи. Апатията и немисленето са блокирали иновационните инициативи, превръщали са се в опасност. Успешното преодоляване на рутината и подобряването на собственото икономическо положение води до освобождаване от тясното, стереотипно разбиране на публичните дела. Решенията за подялбата идват, когато преломът в болестта е станал очевиден, а пред лицето на многостранните заплахи на бял свят излизат силите, способни на творческо усилие.

Глава X

НЕДОВЪРШЕНАТА РЕВОЛЮЦИЯ

През последните двайсет години от съществуването си Жечпосполита е арена на противоборство между преобразованията в просвещенски дух и съпротивата, оказвана от структурите на стария ред. Това става в условията на външна заплаха. Като вземем предвид тези две перспективи, можем да обособим три фази: години на управление на Постоянния съвет (1775–1788), период на Великия сейм (1788–1792) и време на двете поделби – от 1793 и 1795. Не по-малко основания би имало схващането, че годините 1775–1789/90 са подготовка за революционен прелом. Без да губим от поглед това, което е било слабост и декаданс на Жечпосполита, трябва да подчертаем преди всичко вътрешния прелом.

Най-важните промени протичат в сферата на съзнанието. Не всички участници в метежните 1772–1775 г. са схващали напълно смисъла на събитията. Връзките на шляхтата с държавата са били толкова слаби, че е липсвало съзнание за поемане на тежестта по реорганизацията. Не се стига до преодоляване на безотговорното отношение към държавата по време на Четиригодишния сейм, не са в състояние да помогнат и по-радикалните решения (въстанието от 1794). Едва властите на поробителите успяват да наложат много високи данъци и редовното им събиране.

Вземайки предвид всичко това, трябва внимателно да оценим силата и обхвата на консервативните нагласи и популярността на реформаторските проекти. От приемането на новата поли-

тическа система до готовността да се понесат тежестите, свързани с необходимата промяна, пътят е дълъг. Групата, която инспирира и реализира преобразованията, в началото е малка, но като че ли мнозинството върви след нея. Колко далеч? Можем ли да смятаме събитията от деветдесетте години за революция? Несъмнено такъв смисъл има стремителният опит за извършване на промени едновременно и в държавата, и в обществото.

След първата подялба отношенията се уреждат неблагоприятно за Полша, но трагичният край не е предопределен. Жечпосполита е орязана с 30 % от територията си и 35 % от населението, нарушени са вътрешните стопански връзки. Директен и много болезнен удар е наложеното от Прусия облагане с мита на полското жито, транспортирано по Висла. Вследствие на това износът от Гданск намалява с 60 %. Спадат доходите от поземлените имения. Поради липсата на достатъчно търсене от страна на градовете все по-голяма част от житото отива за варене на водка. Скотовъдството се развива бавно, консумацията на месо не нараства, подценява се ролята на наторяването. Появилите се положителни явления не довеждат до съществени промени. Темпът на прираста на населението продължава да е висок, макар че отстъпва на Франция и Англия. Увеличената гъстота на населението и нарастването на продукцията дават възможност за възстановяване на градовете, които обаче все още не успяват да се съвземат от пораженията от началото на века. Бурно се разраства Варшава, развива се Познан. Концентрацията на политическия живот привлича към столицата хора, изгубили мястото си в обществото – както от средите на шляхтата, така и на селяните. Формира се ново градско съсловие, в което се появява интелигенцията, първите полски *bourgeois* и надничари. За преобладаващата част съществена бариера е представлявала закрепостеността на селяните към земята, ограничаваща тяхната хоризонтална подвижност.

В земеделието е заето повече от 75 % от населението, в това число 85–90 % крепостни селяни. Единствено във Великополша, която значително изпреварва другите земи, около 30 % от селяните плащат парични наеми. Пак там се разгръща и най-

динамичната нова колонизационна вълна от свободни земевладелци (главно германци). Появата на облагането с паричен данък свидетелства най-напред за мащаба на трудностите, пред които се изправят собствениците на имения, ненамиращи достатъчно пазар за своите продукти. Същевременно ситуацията не е трябвало да води до безизходица, защото селяните не биха се справили с новите налози. В териториите, традиционно слабо свързани с пазара, шляхтата усеща не така болезнено влошаването на конюнктурата и се мъчи да компенсира загубите, увеличавайки налозите и трудовите норми на селяните.

Характерна черта, особено на магнатските стопански инициативи, е подражанието на просвещенските моди. Разбира се, целта на стопанските реформи е била да повишат доходите, но същевременно на тях се е гледало като на мода, каквото е било например преустройството на парковете и дворците. Особено скъпоструващи се оказват нововъведенията в извънселскостопанската сфера. Появяват се множество манифактури, опрени най-често на чужда технология и специалисти и използващи работната сила на крепостните. Слабост на тези инициативи, които обикновено се провалят след няколко години, е преди всичко липсата на действителна стопанска мотивация. Изработвани са каляски, карти за игра, порцеланови съдове, колани, оръжие и десетки други изделия, служещи за луксозна консумация. Собствениците на едри поземлени имения се стремят да създадат принудително вътрешен пазар, през който са преточвани парите на селяните. Тези начинания, ограничавайки в максимална степен капиталовложенията, използват ресурсите на имението, затова разходите им са по-ниски, отколкото при градските манифактури. Поради това магнатските манифактури се оказват по-ефикасни и по-централизирани, докато еснафите по-често търсят решението в надомния труд. Липсата на необходимата мотивация често пъти е причината за слабостта на стопанските дружества, в които, както например в Компанията на вълнените манифактури, са вложени средства на магнати и търговци.

Интелектуалното, политическо и икономическо оживление дава тласък на търговията. Продължават да липсват кредити, съ-

ответстващи на потребностите. Банки наистина се появяват, но преобладаващата част от шляхтата предпочита традиционните източници на кредитиране (еврейските кахали) и насочва получените средства към консумация. Засилването на градския елемент е видимо, но не се появява буржоазия. И сега вездесъщата еврейска община продължава да живее *de facto* извън градовете и извън селата. С нарастването на икономическите трудности нейните представители придобиват все по-голямо значение, като го използват за извоюване на по-широки права.

Позитивните явления в стопанството, както и усилията в областта на образованието и изкуството, не могат да приглушат наличието на външни заплахи. Новите граници са не само изкуствени, но провокират и към нови заграбвания. Великополша и Малополша се озовават в клещи, развойната ос северозапад – югоизток е застрашена. За по-нататъшното си развитие Прусия смята за необходимо да погълне Гданск и Великополша. Наред с икономическите облаги Австрия и Прусия разчитат и на наборници, все по-необходими за войните с Франция. С други думи, Прусия е заинтересована от ликвидирането на Жечпосполита, докато Русия все още се надява да постигне повече от запазването на протектората. Опасността от подобно решение е нарастващата зависимост в битието на държавата от волята и капризите на императрицата, от частните интереси и страсти на хора, имащи влияние на нейния двор. Докато в пруската политика може да се забележи последователно реализиране на държавническите интереси, в австрийската – завист и хищничество, то интересите на Русия във всеки миг са могли да отидат на заден план заради лични облаги.

Политиката, следвана от посланика Стакелберг, се изразява в поддържане на антагонизма между магнатските партии и двора. Проектите за засилване на Жечпосполита като съюзничка на Русия не са третирани сериозно, целта е била в слабостта си Полша да не може да бъде партньор на никого. Зависимостта от Русия отблъсква от краля аристократичните му поддръжници. Негови противници са и традиционалистите. При тези условия опитите на Станислав Август да се еманципира са много плахи, по-

някога само привидни. Затова Стакелберг не се безпокои от дребните лични успехи на краля, смятайки, че процесът на подчиняване на Жечпосполита ще напредва без оглед на предприеманите усилия. Запазва се също неблагоприятната за Жечпосполита международна конюнктура. Възможността за компенсиране на империите поробителки с полски земи цементира липсата на интерес от страна на Европа. Силите, защищаващи стария ред, не виждат в извършеното над Жечпосполита насилие нарушаване на приетите норми на съвместно съществуване. Френската революция, нанасяйки удар във фундаментите на стария ред, наследява стереотипите и предубежденията на тема Полша и не вижда смисъл в подкрепата за извършващите се в нея промени. Никой не е обезпокоен също така от перспективите, които създава за Европа прекомерното засилване на Русия и Прусия. Трудно е обаче да имаме претенции към Европа, след като в самата Жечпосполита се запазва мотивираният по различни начини, но във всички случаи неподплатен с нищо оптимизъм.

Полската версия на стария ред се характеризира с републиканизъм, разбиран като ограничаване на монарха и отслабване на контрола на държавата над гражданите. Същевременно обаче системата, създадена, за да гарантира свободата, твърде ясно е изолирала други съсловия от правата и отговорността. Бранейки се пред авторитаризма на монарха, шляхтата не създава ефикасни прегради пред олигархията и самоуправството на магнатите. Оптимизмът на реформаторите е произтичал от предположението, че ще успеят да образоват достатъчно голяма група хора, която ще приеме спасителните за свободата промени, запазвайки при това шляхтишката доминация. Затова и най-много е направено в областта на образователната реформа. Но не е взета предвид неспособността на шляхтата да си налага трайни ограничения, особено такива, които трябва да засилят държавата. Натискът на обществената и стопанската действителност се оказва прекалено слаб, и преди всичко прекалено бавен в сравнение с бързия ход на събитията.

Направени са стъпки да бъде просветено сарматството, а

Жечпосполита да влезе в крак със задължителния европейски образец. Комисията за народно образование е необикновено светло и прозорливо начинание, което пожънва успех, независимо от многобройните противостояния. В годината на подялбата има 104 колежа и 10 академични заведения, в които се учат около 30 хиляди млади хора. Реформата, провеждана от личности като Анджей Замойски, Игнаци Потоцки, примаса Михал Понятовски, Гжегож Пирамович и Хуго Колонтай, се състои в реорганизация на метода на обучение и модернизиране на неговото съдържание. Въведен е принципът на степенуване на училището, от първоначално през основно и средно до висше. През 1777–83 г. Колонтай осъществява реформа на Краковската академия, а известният математик Марчин Почобут-Одланицки прави същото с Вилненската академия. Новите висши училища заместват латинския с полски език, въвеждат природоматематическите науки, обучават нови преподавателски кадри. Поставен е по-силен акцент върху светското образование, модернизират се хуманитарните науки, на които се приписва ролята на възпитатели на бъдещите граждани. На тези цели служи и основаното през 1775 г. Дружество за първоначални книги. Под ръководството на свещеник Гжегож Пирамович то успява да подготви голям брой модерни училищни пособия. Реформите не обхващат енорийските училища, които са около 1600, тоест два пъти по-малко в сравнение с края на XVI век. По време на Четиригодишния сейм движението за гражданско възраждане вече играе важна роля, но не успява да промени изцяло шляхтишкия манталитет.

Образователните реформи срещат ревностната подкрепа на Станислав Август, чиито заслуги за напредъка в образованието са значителни. Затова пък политическите концепции на краля продължават да се разминават с програмите на реформаторите. Руското опекунство над Постоянния съвет подбужда опозицията срещу краля, възпирайки в същото време конфронтацията. Съществува свободен обмен на идеи. Изобилието от публикации с различна ориентация създава атмосфера за активизиране на публичния живот. Системната агитация, водена през 1765–1784 г. на страниците на „Монитор“, който представя идеите на Просве-

щението, разширява значително хоризонтите. Все по-многобройните литературни творби, трактати и политически памфлети създават също атмосфера на интелектуално оживление, надхвърляща границите на Варшава. Наред с кралския меценат съществува и частен, чийто най-прекрасен пример е Библиотеката на Залуски. Краковският епископ Анджей Станислав (1695–1754) и неговият брат, киевският епископ Юзеф Йенджей, създават библиотека, която от 1747 г. става публична. Това книгохранилище принадлежи към най-големите в Европа (над 300 хил. тома) и привлича към себе си многоброен кръг от учени. Но всички идеи, чужди и родни, отстояващи реформата, критикуващи съществуващото положение на нещата или защищаващи доброто старо време, не са в състояние да преодолеят нагласите. Промените в съзнанието в рамките на цялото шляхтишко съсловие не могат да настъпят така бързо, особено след като се търси съгласие за отказ от привилегиите.

От дълго време се пише и говори за издигане нивото на стопанската дейност, за засилване на държавата и запазване на полското право на собственост. Представят се ползите от основаването на манифактури и търговски кооперации (напр. за износ на жито в страните край Черно море). Достига се до разбирането, че нищетата на селяните спъва развитието на градовете и занаятите. Дискутира се върху прогресивността на наема и ползите от рационалното стопанисване. Обосновава се въвеждането на ред в монетарните отношения, разширяването на системата на кредити и въвеждането на облекчения за търговията. Но тези идеи влизат в противоречие с интереса на собствениците на фолварки, за които ангарията и крепостничеството са се превърнали в догма.

Обратът в нагласите на част от магнатите и активната в публичния живот шляхта се изразява в явен отказ от *liberum veto*. Но ориентацията в международните въпроси е слаба. Антикралската опозиция в новите си персонални конфигурации продължава да се дели на патриотично-хетманска и реформистка. Републиканците се стремят към децентрализация, за да стигнат след време до мисълта за заменяне на монархията с федерация. Тех-

ните конкуренти се стремят да направят по-ефикасен парламентаризма, приписвайки по-малко значение на засилването на централната власт. Първите се смятат за патриоти, извора на всяко зло виждат в монарха, а истинските добродетели – в старите обичаи. Реформаторите предпочитат просветената монархия, която обаче не трябва да застрашава техните свободи. И двете партии са свързани с роднински връзки, а идейните различия играят по-малка роля, отколкото личните амбиции. В действията си против Станислав Август и двете антируски групировки сътрудничат със Стакелберг и се стремят да запазят личните си контакти с чуждите дворове.

В периода на Постоянния съвет Жечпосполита е изцяло подчинена на политиката и дори на настроенията на руския посланик, който не без отсянка на задоволство унижава Станислав Август. Впрочем кралят не е виждал никаква алтернатива за проруската политика. Смятал е за необходимо да засили позицията си и постепенно вкарва в Постоянния съвет просветени и по-независими хора. Още по време на Сейма от 1776 г. той отделя военните работи в самостоятелна канцелария, водена от добрия специалист генерал Ян Конашевски. Поради липса на средства работата по въпросите на войската се концентрира главно около обучението на състава. На същия Сейм е взето важното решение за кодифициране на правата и тази задача е поверена на ексканцлера Анджей Замойски. Работата е съпровождана от оживена публицистична кампания, важен глас в която са „*Патриотични писма*“ на Юзеф Вибицки (1777). Проектът, представен на Сейма през 1780 г., се оказва твърде смел, предвижда и известни права за гражданите и селяните. Бяс предизвиква по-специално предложението за увеличаване на свободата за движение на селяните и съгласието за смесени бракове. Духовенството и нунцият отхвърлят правото на владетеля да дава съгласие за огласяването на папските були. Стакелберг получава удобен случай да възпре еманципаторските усилия на краля. Без каквато и да било дискусия кодексът е демонстративно и категорично отхвърлен.

Кралят си е давал сметка за реалното положение на Жеч-

посполита и се е стремял към постепенно отслабване на наложените му ограничения. Искал е да засили позицията си, без да скъсва връзката с Русия. Постепенно спечелва за своята кауза част от привържениците на реформи. Установено е сътрудничество в полето на просветата, подкрепата за литературата и изкуството, меценатството над художници и архитекти, философските дискусии и масонските срещи. Знак за това е включването през 1778 г. в Постоянния съвет на видния водач на реформаторите Игнаци Потоцки. Но през 1783 г. пътищата на краля и княз Адам Чартористки, който формира в Пулави конкурентен на двора център за просветни инициативи, се разминават. Станислав Август разчита да влезе в ролята на съюзник на реформаторите, но се оказва, че те са склонни да търсят по-скоро други протектори. Такава конюнктура като че ли се очертава след 1776 г., когато Русия търси сближение с Австрия против Турция. В периода на войната за баварското наследство 1778/79 Жечпосполита не реагира на пруските внушения да се обяви срещу Австрия. През 1780 г. от Жечпосполита са изтеглени руските войски, стациониращи тук от времето на избирането на Станислав Август.

По-благоприятно стечение на обстоятелствата като че ли се появява след завземането на Крим от Русия. Срещу Русия и Австрия се оформя съюз на северните държави Прусия, Англия и Холандия. Станислав Август разчита, че участието във войната с Турция ще позволи да бъде извършена реформа във войската, а може дори да доведе до териториални придобивки в Молдова. По време на срещата с Екатерина II в Канова през 1787 г. тези планове са отхвърлени. Впрочем царицата не приема и предложенията за детрониране, идващи от хетманския лагер, предвождан от Северин Жевуски, Франчишек Ксавери Браницки и Шченсни Потоцки. Реформаторите патриоти начело с Адам Чартористки и Игнаци Потоцки се обръщат към северните държави, разчитайки да си върнат Галиция и да преустроят Жечпосполита по английски образец. С други думи, запазва се един вид равновесие на силите, по същество много изгодно за Екатерина. Недоволен е пруският крал, фаворитите на царицата настояват непрекъснато за по-агресивна политика, всички политически сили в

Жечпосполита търсят начини за промяна на статуквото. Промените са били абсолютно необходими, за да се материализира възраждането. Заинтересованите се изправят пред дилемата: дали пред абсолютно явната позиция на Петербург трябва да ускорят опитите си за реформи, след като към това ги поощрява Берлин, заинтересован от нарушаване на равновесието?

През 1788 г. избухва руско-турска война, а малко след това Русия е нападната от Швеция. Станислав Август продължава да вярва в плановете за засилване на Полша в съюз с Русия. Лагерът на реформаторите избира самостоятелната дипломатическа игра с подкрепата на Прусия. По-нататъшното подчинение на руския протекторат става невъзможно, тъй като той застрашава всеки момент с парцелиране, за да бъде задоволен капризът на поредния фаворит. Есента на 1788 г. се събира Сеймът, който влиза в историята като Велик. Екатерина дава съгласието си той да се оформи като конфедерация. Маршал на Сейма става привърженикът на пулавския лагер Станислав Малаховски. Още в самото начало Прусия предлага съюз и декларира отказ от гаранциите. За реформаторите се появява шанс да отхвърлят зависимостта от Русия. Първата стъпка (20.X.1788) е постановлението за увеличаване броя на армията на 100 хиляди души. През следващата година поради липса на средства съставът е намален до 2/3, но и така пробивът е направен. Премахването на Постоянния съвет (19.I.1789) е означавало отхвърляне на господството на Русия. В конфронтацията Станислав Август се обявява за реформата, настъпва сближаване между краля и лагера на реформаторите. От Берлин идват окуражителни думи, пруският посланик Лукезини разширява влиянието си във Варшава. В замяна на Галиция и подкрепа за реформите Прусия е трябвало да получи Гданск, Торун и част от Великополша. Огласена е забрана върху доставките за руските войски, воюващи с Турция, и настоятелно искане за изтегляне на всички чужди войски. Потвърдена е териториалната неделимост на Жечпосполита, излъчена е Комисия за преустройство на формата на управление, въвежда се даньчно облагане с 10 % за шляхтата и 20 % за духовенството. През тази година настъпва съществена промяна в наст-

роенията в Сейма. В атмосфера на подем, в конфронтация с новите веяния и размисъл над действителността се появяват по-задълбочени творби, които трябва да доведат до корекции в поведението и до промяна в господстващата система. След Конарски и Вибицки най-важните идеи лансират Станислав Сташиц (1755–1826) и Хуго Колонтай (1750–1820). През 1787 г. излизат *„Предупреждения към Полша"* на Сташиц с програма за засилване на кралската власт, наследствен трон и реформа в парламентаризма. Авторът обръща внимание също така на необходимостта от протекция над занаятите и търговията, признаване правата на гражданството и подобряване съдбата на селяните. Лозунги за освобождаване на селяните издигат и произведенията на Колонтай *„До Станислав Малаховски... Анонимни писма"* (1787) и *„Политическите права на полския народ"* (1790). В бъдеще Сташиц ще се превърне в една от най-влиятелните интелектуални фигури, но очевидно не се е блазнел от политически амбиции. Затова пък най-блестящият ум на тази епоха – Хуго Колонтай – е имал прекалено големи амбиции. Предвождайки *de facto* начинанията на реформаторите, той не успява да покаже качествата, необходими за политик от голям формат. Показателно е, че в момента на прелома се изявяват хора просветени, достойни и дори с характер, на които обаче липсва политическа класа и зрялост.

Изпреварващи времето си идеи, макар и несъмнено много важни за момента, изказва и Юзеф Павликовски. В трудовете си *„За полските поданици"* и *„Политически мисли за Полша"* той обръща внимание върху необходимостта от лична свобода за селяните, наследствено ползване на земята и парични данъци. В тази среда и атмосфера се формират радикални възгледи, които гравитират около идеите, пристигащи откъм Сена. Франчишек Салези Йежерски (1740–1791) ги изразява през 1790 г. в *„Катехизис за тайните на полското управление"*. Подобни възгледи изповядват и други, наречени по-късно полски якобинци. Обществеият радикализъм в Полша е повърхностен. По-трудно е да се прецени колко дълбока следа оставя Просвещението. Магнатските дворове, не само трийсетте най-големи фамилии, но изоб-

що класата на състоятелните панове, още преди това са под силни космополитични влияния. По времето на Понятовски това са френски влияния в модата, изкуството и нравите. В компаниите на почит е френският език, така както в цяла тогавашна Европа; френската мисъл е посрещана с благоговение. Родното творчество обаче си остава полско. Ян Потоцки, пътешественик, литератор, издател и ексцентрик, автор на *„Ръкопис, намерен в Сарагоса"*, е по-скоро изключение. На полски пише смятаният за най-големия от поетите на това време епископ Игнаци Крашицки (1735–1801), авторът на комедии Франчишек Заблоцки (1752–1821), превъзходният епиграмист Станислав Трембецки (1739–1812), историците Адам Нарушевич (1733–1793), Юлиан Урсин Немцевич (1758–1841) и десетки други. По това време полският език се освобождава от маниера на смесване с латински фрази (макаронизация), възвърната му е оригиналността, подкопана от злоупотребите с латинския или с френския. За училищни нужди през 1780 г. се появява полската граматика на Онуфри Копчински.

Вдъхновени от новия дух, публицисти и литератори се заемат с остра критика на недъзите и слабостите на обществото, осмивайки и отхвърляйки като малоценно всичко, което определят като сарматство. Но модното облекло, свободните нрави, френските беседи и склонността към хазартни игри не могат да излекуват тези слабости. Очерталият се около средата на века прелом напредва, но едва ли може да бъде сведен до избора свое – чуждо. Несъмнено с привързаността си към миналото шляхтишките имения са били в еднаква степен и патриотични, и консервативни. Също не подлежи на съмнение, че модните господа от столицата съдействат както на реформите, така и на далаверите и измяната. Разделителната линия не преминава между съсловията; тя все още не е ясно очертана. Едва по време на Четиригодишния сейм започва да се очертава програмата на модерния патриотизъм.

Моментът е благоприятен и нетърпението на поляците, изтерзани от непрекъснатото вмешателство на царския посланик, трябва да е било огромно. Впрочем реформаторите осъзнават

опасността от всяко протакане, защото, от една страна, във всеки момент е могло да се стигне до промяна на силите в Петербург, а от друга – засилването на позициите на краля не е било в интерес нито на пулавяните, нито на републиканците. Тези две партии имат превъзходство през 1788 г. и по различни причини се стремят към ликвидиране на наложената система за управление. Не трябва да чакат дълго. Един от ключовите въпроси е реформирането на принципите на парламентаризма. Привържениците на реформите искат бърза промяна в изборните правила, стремейки се да лишат от избирателни права обезземлената шляхта, която е традиционна опора на хетманската партия. Сред депутатите доминира антируската тенденция и готовност за пристъпване към необходимите реформи. Промяната в депутатските нагласи не е с голям обхват, доказателство за което е съдбата, поначало доста скромна, на данъчните постановления.

Настъпва периодът на управление на Сейма, по време на което се стига до сближаване, макар и не напълно искрено, между Станислав Август и реформаторите. Очертават се изгледите за формиране на една патриотична в съвременния смисъл партия, опряна на единство в целите на краля и на народа. На 29.III.1790 г. е сключен отбранителен договор с Прусия, но междувременно във външното положение настъпва съществена промяна. През лятото на 1790 г. австрийският император Леополд II приема пруските условия, отказвайки се от война с Турция, а шведският крал Густав III се оттегля от войната с Русия. Полша престава да е нужна на Берлин и се оказва в конфликт с Русия. Все още обаче не е предрешено, че всичко ще свърши с катастрофа. Имало е дори изгледи за подобряване на отношенията с Виена. Там са отчитали положителния аспект от едно засилване на Жечпосполита като противодействие за пруската ненаситност. Във Варшава очевидно не си дават сметка за настъпилия обрат в ситуацията, а избързват с действия, които засилват патриотите и очертават по-ясно позицията на консервативната партия.

Есента на 1790 г. Сеймът продължава своя мандат, приемайки ново попълнение депутати. По този начин е засилен ла-

герът на привържениците на реформите. Проведена е важна реформа в провинциалните сеймове, като броят им е намален и непритежаващите земя са изключени от участие в тях. През зимата започва работата над Устройствен закон (Конституция), в която наред с групата на патриотите взема участие и кралят. Споровете продължават месеци наред, Станислав Август се противопоставя на по-радикалните предложения на Игнаци Потоцки. Приема се, че е необходимо ограничаване на шляхтишката свобода и подобряване на управлението на държавата. Знак за промените става законът за градовете от 21.IV.1791 г. Още през есента на 1789 г., не без инспирацията на княз Колонтай, президентът на Варшава Ян Декерт кани представители на кралските градове да поднесат пред Сейма и краля петиция, представяща състоянието и потребностите на гражданите. Процесията от облечени в черно делегати прави огромно впечатление. Вследствие пристигащите от Франция новини във Варшава нараства натискът да бъде уреден въпросът за градското съсловие. Достига се до съгласие гражданите от кралските градове да получат правото на лична неприкосновеност, достъп до администрацията, правото да купуват земя, самоуправление и представителство в Сейма и Финансовата комисия. Прието е за целесъобразно улесняването на нобилитацията и е премахната забраната за упражняване на търговия и занаяти от шляхтата.

Изгледите за скорошно приключване на руско-турската война карат патриотите да бързат. По време на великденската ваканция е подготвен държавен преврат. В резултат на това на 3 май 1791 г. на сесия, в която участват само част от посветените в тайната депутати, е прочетен текстът на Конституцията, върху която кралят полага клетва независимо от протестите на малка група опоненти.

Конституцията има революционни черти преди всичко от гледна точка на предлаганата устройствена форма. Използвани са френският, английският и американският модел, но като цяло тя си остава оригинална. Шляхтата е призната за привилегировано съсловие, но се въвежда държавна закрила над селяните (правото те да бъдат лишавани от живот е отнето от шляхта-

та през 1768 г.). Чуждите заселници получават гаранции за свободата си, което засяга неимоверно Екатерина, обезпокоена, че руските селяни ще започнат просто да бягат в Полша. Кралят е ограничен до председателстващ Сената и президент на Стражата на законите – ново правителство, съставено от петимата най-важни министри, примаса, маршала на Сейма и престолонаследника. Законът предвижда, че след смъртта на Станислав Август тронът ще бъде наследяван в династията Ветини. Това е като че ли най-слабата идея в Конституцията, свидетелство не само за стари сантименти, но и за закъсняло признание за превъзходството на наследствената власт над изборната. По този начин са отхвърлени решения, близки до президентската система, а поради неосигуреното съгласие на саксонския електор Жечпосполита е поставена пред опасността от сериозна криза. Министрите, назначавани от краля, е трябвало да се отчитат пред Сейма. Създадени са комисии за полицията, войската, държавната хазна и народното образование. Макар и компромисен, този момент е добре обмислен, макар че е предоставено на краля да съставя Стражата на законите по свое разбиране. Липсата на опит и практика си казват думата: Станислав Август съсредоточава властта в своя кабинет и през следващата половин година на практика изземва властта, упражнявана дотогава от Сейма. Сеймът е трябвало да бъде законодателен орган, свикван на две години, но постоянно в готовност, съставен изключително от шляхтата и гласуващ с мнозинство. Утвърден е законът за градовете, католическата религия е призната за господстваща с признаване на търпимост към другите вероизповедания, въведена е единна администрация, финанси и войска за Короната и Литва, униатският митрополит е допуснат до Сената.

След приемането на Конституцията темпото на действия спада, кралят и патриотите хранят надежда да уредят отношенията с империите, без да си дават сметка нито за превратната пруска игра, нито за мотивите за протакане от страна на Екатерина, нито дори за шансовете, каквито може би са съществували във Виена. Берлин спокойно изчаква, без да има никакво намерение да се ангажира с изпълнение на съюза с Полша. Обрат-

ното, разчитал е, и съвсем правилно, че ще успее да създаде ситуация, при която ще бъде възнаграден с придобивки в Полша. Леополд II и канцлерът Кауниц са склонни да предполагат, че реформираната Жечпосполита може да бъде полезна за възпиране на Прусия, но внушения от този род не намират отклик в Петербург. Окончателното решение на Екатерина II да свали със сила Конституцията е взето в началото на 1792 г.

На 27.IV.1792 г. Шченсни Потоцки, Ксавери Браницки, Северин Жевуски и Шимон Косаковски огласяват в Тарговица манифест, продиктуван им в Петербург, за образуване на конфедерация въз основа на стария ред и кардиналните права. През май руската армия, притежаваща почти трикратно числено превъзходство, влиза в Полша. Войната продължава по-малко от три месеца. В Литва предателството на вожда Лудвиг Виртембергски затруднява организирането на съпротива, а кралят като главнокомандващ изиграва фатална роля. Войските отстъпват, понасяйки поражение при Мир. Изтегляйки се, княз Юзеф Понятовски печели битката при Желенце (16.VI.), увековечена с учредяването на кръста *Virtuti Militari*. Пренасянето на войските през Буг при Дубенка отбранява великолепно Тадеуш Косцюшко, но е принуден да се оттегли към Висла. На заетите терени тарговичани установяват своя власт, а част от шляхтата се оставя да бъде привлечена с аргумента, че в името на вярата, свободата и целостта на Отечеството трябва с покорство да измоли опрощение от императрицата. Сметките се оказват погрешни, измамени са и самите тарговичани. Екатерина отхвърля опитите за примирие и изисква от краля да встъпи в конфедерацията, заплашвайки го с детрониране и подялба на Полша. Подкрепен от мнозинството в Стражата на законите, Станислав Август подписва акта за присъединяване към Тарговица. Единственият отговор на отчаяните предводители на армията са демонстративните оставки. Капитулацията е безусловна, макар че отстъпващата войска показва, че трудът, вложен в обучението, не е отишъл напразно.

Въпреки надеждите на краля и сметките на предателите на 23.I.1793 г. е подписана конвенция за разделяне на Полша между Русия и Прусия. След поражения във Франция Прусия нас-

тоява за еквивалент в Полша, докато Австрия се надява на плячка в Бавария. На прусаците се пада Великополша, Мазовше, Гданск и Торун, тоест 58 хил. км² и около милион жители. Русия поглъща Белорусия, Украйна и Подоле – общо 280 хил. км² и почти три милиона население. Оставеният корпус възлиза заедно с Курландия на 227 хил. км² и около 4 млн. жители. Но и неговата съдба е предрешена. Границите – в много по-голяма степен, отколкото при първата подялба – са прекарани по изкуствен начин, унищожаващ държавния организъм. Апетитите на съседите по-скоро нарастват, а визията за Полша като буфер губи всякаква привлекателност за Русия.

Остава уреждането на формалностите. Закараният в Гродно Сейм е принуден да ратифицира договорите. Съпротивата, много по-силна, отколкото преди двайсет години, е абсолютно безуспешна. Конституцията е отменена, връщат се кардиналните права и Постоянният съвет, ръководен от посланика Игелстрьом, армията трябва да бъде редуцирана до 15 хиляди. Запазено е гласуването с мнозинство в Сейма и правата на гражданите. Съюзът с Русия гарантира неизменност на системата, руските войски получават правото да влязат в Полша, а нейната дипломатическа служба е поставена под руски надзор.

Катастрофата на втората подялба се проявява като морална и стопанска криза. Със заплахи, терор и конфискация шляхтата е принудена да приеме Тарговица. Настъпват банкрути и скок на цените, хазната е опразнена. Полската емиграция в Саксония предчувства скорошно ликвидиране на останките от държавата и подготвя въоръжено въстание. То е трябвало да бъде всенародно движение, подкрепено от Франция. Но нито жирондистите, нито якобинците не изпращат помощ на Косцюшко, а в страната се стига до избухване, преди да са се появили подходящи условия. Разоръжаваната армия е представлявала възпламеняващ фактор, във Варшава много бързо настъпва радикализация на настроенията.

В емиграция Колонтай, Потоцки и Дмоховски се опитват да направят изводи в брошурата *„За приемането и отмяната на конституцията от 3 май"*. В страната се колебаят между възс-

тановяването на конституцията и въвеждането на гражданска република. Актът за въстанието заклева Тадеуш Косцюшко като върховен вожд (началник) в Краков на 24.III.1794 г. Лозунгът на въстанието, черпещ от полската и революционната традиция, е: „Свобода, цялост, независимост". Вождът обявява всеобща мобилизация, въоръжава с коси селските отряди. При опита да си пробие път към Варшава постига победа при Рацлавице на 4.IV., увековечена с атаката на косинерите срещу руските батареи. Пробивът не успява, но ехото от победата се разнася и въстанието обхваща цялата страна. След два дни яростни битки на 17–18 април гарнизонът във Варшава е разбит с обединените сили на армията и народа. Ден по-рано се вдига Жмудж, на 22–23 април е освободено Вилно. Възползвайки се от това, Косцюшко основава лагер край Висла, при Поланце, руските войски се оттеглят в средата на май към шльонската граница.

Тадеуш Косцюшко (1746–1817) е бил очевидно единственият и най-добрият кандидат за водач на въстанието, макар че славата му току-що се е разнесла, пропагандирана от Чарторински и техните привърженици. Бил е отличен офицер и опитен военен инженер, получил знанията и славата си в служба на американската революция, а признанието на своите сънародници – в кампанията от 1792 г. Разбирал е идеално необходимостта да бъдат вдигнати масите, но вероятно през призмата на своя опит е виждал този въпрос прекалено оптимистично. На тази цел служат не само символите, селският сукман на предводителя, офицерските звания за селяните, нобилитацията на героя Бартош под Рацлавице или надписът на знамената: „Хранят и бранят". В лагера край Поланец водачът издава манифест (Поланецки универсал), с който освобождава присъединилите се към въстанието селяни от крепостничество, дава им правото да не бъдат прогонвани от земята си и за намаляване на ангарията – условия, подобри от предвидените с реформите в Прусия и Австрия. Въстанието извършва огромна организационна работа, като редовната армия е доведена до 55 хил., а мобилната и градската милиция – до 50 хил.

Косцюшко е представител на умереното течение. Отстра-

нявайки краля от власт, той му оказва най-дълбока почит и държи изкъсо радикалните стихии. Трудно е обаче да бъдат предотвратени вълненията, които през май и юни довеждат до улични саморазправи. Тълпата обесва групата на предателите търговичани, но безредиците са сурово смазани. Варшавската среда от якобинци е в действителност слаба и нерешителна. В същото време водачът е бил принуден постоянно да рискува, което намира израз в атаките на многократно превъзхождащи сили с недостатъчно обучени войници. Опитът му да попречи на свързването на руските и пруските войски завършва с поражение при Шчекочини на 6.VI. На 8 същия месец генерал Юзеф Зайончек предава Хелм, на 15 юни прусаците завземат Краков. През юли и август продължава великолепно воденатa от Косцюшко защита на Варшава. Избухването на въстанието във Великополша и рейдът на Ян Хенрик Домбровски чак до Бидгошч принуждават прусаците към отстъпление. Междувременно руските войски, освободени от турската граница, се отправят под командването на Суворов към Варшава, а насреща им се опитва да премине Висла корпусът на генерал Ферсен. В стремежа си да предотврати свързването на двете армии и давайки си сметка за влошената ситуация (Вилно капитулира още през август), Косцюшко тръгва срещу Ферсен само с част от своите войски. В битката при Мачейовице с двукратно превъзхождащия го противник претърпява тежко поражение на 10.X. и ранен попада в плен. Макар че войските са все още в добра форма, въстанието се огъва, началството е поверено на Томаш Вавжецки, който не проявява нито талант, нито ентусиазъм. Светкавичната и брутална атака на войските на Суворов разбива на 4 ноември пражките укрепления. Започва клане на гражданското население, след което магистратите предават Варшава. След оттеглянето си от столицата останките от войските се разпръсват и капитулират на 16 ноември при Радошице.

След разгрома подялбата е вече свършен факт. Борбата само забавя процеса на разпадане, дава на народа завещание за бъдещето. Въстанието на Косцюшко допълва по един достоен начин Майската конституция, превръщайки се в елемент от

всички движения за независимост до ден днешен. След дълги спорове империите извършват окончателната делимитация на 24.X.1795 г. Завземайки 48 хил. км² с около милион жители, Прусия опира границата на Неман, Австрия посяга към Пилица, Буг и част от Мазовше с Подлесието, общо 47 хил. км² и 1,5 милион население; Русия заграбва 120 хил. км² и 1,2 милион население. Станислав Август абдикира, умира в Петербург през 1798 г. Конвенцията за подялбата, подписана в Петербург на 26 януари 1797 г., е трябвало да зачеркне за вечни времена името на Полското кралство от европейската карта и от човешката памет.

Полската революция остава недовършена не защото във Варшава или Вилно на власт не идват масите или поне радикалните програми. Революционният характер на промяната се състои в това, че Конституцията и формулата за въстание значително изпреварват нивото на националното съзнание у шляхтата и народа. Защото по същността си това е било решителна крачка в посока на гражданско общество и парламентарна система, за които икономическите и социални условия едва са назрявали. За бъдещето обаче значение е имал фактът, че падайки под ударите на чужденци, Полша разкрива способността си да се преобразява и самостоятелно да коригира траекторията на своето развитие.

Глава XI

С ПОЛША ИЛИ БЕЗ ПОЛША

Загубата на собствената държава нанася удар върху обществото, което свързва програмата за възстановяване с разширяването на понятието народ. Съзнанието за единството на шляхтата с народа, за езиковата и културна връзка, приемането на деление според имуществени, а не съсловни критерии, са все нови и революционни неща. Пред хората, размишляващи над начините за спасяване на Жечпосполита, пред участниците в публичния живот на преден план излиза практическият смисъл от изоставянето на дотогавашното разбиране за народа. Конфронтацията с абсолютистките империи не убеждава поляците в превъзходството на чуждите държавнически модели, но насочва вниманието на мнозина от тях към необходимостта от включване в държавния живот на цялото население. Радикално настроените смятат, че на народа трябва да се даде свобода, за да може да разбере смисъла на участието в борбата за собствена държава. По-многобройни са привържениците на третомайската линия, които смятат народното просвещение за условие, необходимо за отменянето на крепостничеството. Във всеки случай идеолози и практици достигат до извода за необходимостта от ускоряване на процеса по обхващане на всички полски граждани със свобода.

Революционният процес, насочен към модернизиране на държавата и привеждане на обществото във форма, отговаряща на потребностите на времето, е прекъснат. Настъпва естествена реакция, голяма част от собствениците на земя стоварват вина-

та върху прекаления радикализъм на въстанието. Засилват се консервативните тенденции, бягството в сферата на частното. Крахът на държавата означава блокиране на мисленето и действането като народ. Примирението с новата ситуация е крачка назад в сравнение с нагласите от периода на Великия сейм. Установявайки, че тъкмо тогава започва процесът на формиране на съвременната нация, насочваме вниманието преди всичко към появата на нови елементи. Те се съдържат в новата ситуация на разделеното и поставено под попечителство общество и рефлексиите на патриотите.

Обща за окупаторите е тенденцията към ограничаване на участието на шляхтата в управлението на държавата и извличане от заграбените земи на най-високи данъци или брой наборници. В трите лагера тази тенденция се проявява по различен начин. Заемайки територии, населени с многоетнично население, в началото Русия се държи доста диференцирано. В Украйна и Белорусия просто са създадени губернии, значителна част от имения са конфискувани и на царските приближени и фаворити са подарени стотици хиляди души. В Литва обаче се запазват някои традиционни форми на местно самоуправление, като начело на околиите са поставени руски чиновници. Рязко се увеличават данъците, затвърдени и реформирани по руски образец са задълженията на крепостните селяни. След смъртта на Екатерина през 1796 г. са освободени държаните в затвора водачи на въстанието, в това число и Тадеуш Косцюшко. Но хиляди остават в каторга. Запазва се старата образователна система и независимо от заграбването на имотите на духовенството, не се води антицърковна политика.

Различна е ситуацията в заграбените от Австрия полски земи. Галиция е обхваната от реформите на император Йосиф II. Това означава, на първо място, налагането в страната на чужда бюрокрация, силно репресивна полицейска система и немски език в училищата и администрацията. В реформите, насочени към подобряване функционирането на държавата, важна роля играят признаването правото на селяните да не бъдат прогонвани от земята, контролът над размера на ангарията и поставя-

нето на селяните под държавна юрисдикция. По-нататъшните стъпки за уреждане на селския въпрос са блокирани през 1790 г. През следващите години законодателството на император Йосиф II служи най-често за репресии над полския елемент, преди всичко срещу шляхтата и интелигенцията. Не бива да забравяме, че Австрия завзема наистина само 18 % от полската територия, но цели 32 % от населението, и то в значителната си част полско. Оттук и действията, насочени срещу манастирите, евреите и шляхтишкото самоуправление, придобиват в Галиция силни антиполски акценти. В Краковската академия и в съдилищата е въведен немският език. Въпреки това Виена постига успехи, като привлича най-богатите собственици на земи, предлагайки им аристократични титли срещу пари.

Прусия взема най-развитото в стопанско отношение и изконно полско пространство, затова най-усърдно се погрижва да заличи следите от предишното административно деление. Отначало в Берлин хранят надежди относно възможността да спечелят шляхтата за новото управление и я допускат до постове в администрацията. След въстанието идва ред на формиране на немска прослойка на земепритежатели и администратори. Значителна част от реквизираните кралски имоти е продадена на много изгодни цени на преселници от Германия. Крепостните отношения са уеднаквени с пруските, което означава контрол на чиновниците над властта на дворянина. Така както в Галиция, принципите на закрила над селяните имат за цел преди всичко репресиране на полския елемент. В същото време пруското правителство води съблазнителна за земевладелците кредитна политика, която въпреки явното подобрение в конюнктурата в края на века довежда до значително задлъжняване на много от имения-та. Под натиска на поражения-та от 1806–1807 г. в Прусия са проведени редица реформи, регулиращи поземлените отношения, увенчани през 1811 г. с въвеждане на селяните във владение. Това допринася за по-бързото развитие на капиталистически отношения.

Политиката на окупаторите, различна в целите и средствата, има и общи черти, които оказват силно въздействие върху

нагласите на поляците. Преди всичко не се отчита спецификата на едно обезсилено общество. Слабостта на държавата е обяснявана като последица от анархията. Затова доминира убеждението, че въвеждането на централизирана система бързо ще доведе до позитивни резултати. В същото време, независимо от отстъпчивостта на значителна част от шляхтата и мнозинството от селското население, нараства недоволството. Не се обръща внимание особено на факта, че шляхтата изгубва така важното в нейния живот участие във властта. Разбира се, от дълго време, в периода на магнатска хегемония или на руски протекторат, това участие е било илюзорно, но е оставало в дворянското съзнание като основен елемент на идентичността. Селяните също не показват особена благодарност за защитата от господарите, защото новата експлоатация съвсем не се оказва по-поносима. С упадъка на Жечпосполита са блокирани шансовете за премахване на крепостничеството. Градовете като че ли понасят най-тежките удари. Варшава изгубва почти половината от населението си и се превръща в пруски провинциален град, в който полицията с особено ожесточение преследва всеки знак за недоволство. Докато конюнктурата е била общо взето благоприятна за поземлените имения, в градовете са блокирани всички кредитни и манифактурни инициативи. Особено в пруския лагер немските предприемачи и търговци постигат значително превъзходство.

Ситуацията обаче не е стабилизирана. На Запад се водят войни срещу Франция, интересите на империите окупаторки не винаги съвпадат. Веднага след разгрома на въстанието започват действия, разчетени на скорошна смяна на международната конюнктура. Започват дискусии и публикации върху причините, довели до поражението, и перспективите за възстановяване на независимостта. Ако оставим настрана персоналните спорове, очертават се две течения, опитващи се да посочат източниците за поражението.

Най-напред въпросът за упадъка и преустройството на Жечпосполита се свързва с нейното изоставане от Европа. Сташиц несъмнено преувеличава, като смята, че Полша се намира едва в XV век в сравнение с Европа, но изоставането в редица

важни области е реалност. Въпросът е обаче дали то лежи в основата на поделбите. Тези, които разсъждават над причините за упадъка, изтъкват относително малкия брой население, огромното бреме, лежащо върху селяните, и слабостта на градовете. Възвръщането на политическата самостоятелност е обусловено от продължаването на делото по преустройството. Оттук и начинанията за постигане на независимост имат преди всичко военен и дипломатически характер. Опитите за организиране на въоръжена борба в страната са неумели и лишени от ориентация. Както Централизацията със седалище в Лвов, така и Дружеството на републиканците във Варшава не се радват на широка популярност. Централизацията е разбита от полицията, частите, които навлизат от Влашко, са разпръснати. Варшавските дружества просто угасват, ненамерили опора в масовите настроения.

Явление с действително непреходно значение стават Полските легиони. Това е първият опит за организиране на въоръжена сила, която, възползвайки се от европейската война, е трябвало да донесе свобода на Полша. В такъв момент естествено се обръщат към Франция, която наистина не проявява ни най-малка симпатия към Полша, но е във война с нейните поробителки. Гласът на радикалните и умерените емигранти в Париж не е чут. Много по-убедителен за Директорията през 1796 г. се оказва проектът на генерал Хенрик Домбровски (1755–1818). Героят от 1792 и 1794 г. се появява в Париж с предложение за организиране на части, съставени от полските военнопленници, дезертирали от австрийската армия. Каквито и да са били намеренията на Директорията, въпросът е решен от Бонапарт. Създадени са Полските легиони на издръжка на току-що появилата се Ломбардска република. Инициативата привлича хиляди хора и се развива необикновено успешно. Въпреки тежките условия успяват да създадат части с висока боеспособност и образцов морал. Независимо от френските намерения италианските легии се превръщат в ковачница на съвременния полски патриотизъм. В Легионите се работи за просвещението на войниците и формирането на гражданско съзнание, раждат се нови отношения между хора от различни съсловия, офицери и бойци. Девизът, изпи-

сан на мундирите: „Свободните хора са братя“, се възприема съвсем сериозно и не го опровергава участието в смазването на италианските въстания или негърския бунт на Сан Доминго. Полските части се прославят в много битки (Требия, Нови, Хохенлинден, Чивита-Кастелана), посрещайки болезнено всяко поредно отклонение от пътя към родината. Леобан, Кампо-Формио и Люневил са били за поляците също толкова трагични, както и капитулацията на Мантуа, където полските легионери са предадени в ръцете на австрийците. От 2600 легионери, изпратени през 1802–1803 на Сан Доминго (Хаити), живи се завръщат само 300. Тази катастрофа разколебава идеята за служене на чужди каузи. В течение на пет години през легионите преминават около 25 000 войници, хиляда офицери. Повечето от тях загиват на чужда земя. Остава кадърът, който няколко години по-късно ще съдейства за бързото изграждане на армията. Остава легендата, поважна от осезаемите материални постижения. Повече на себе си и на всички в робство, отколкото на безразличния свят, тя показва, че Полша още не е загинала.

Съпротивата срещу робството не е нито толкова слаба, както бихме съдили по съдбите на заговорите и мнението на предвидливите, нито толкова масова, както би могла да изглежда в светлината на легендата за легионите. Можем да приемем, че процесите, започнали в залеза на Жечпосполита, макар и блокирани от чуждата власт, все още протичат със силата на своя размах. Не всички приемат новото състояние за трайно, мнозина са готови на жертва и дела. Разчитат, че такава възможност ще се появи. Подават се първите кълнове на нов процес, от който през следващия век ще се роди нацията. В този процес много черти като индивидуализма и враждебността към държавата, смятани дотогава за негативни, придобиват качества на патриотична добродетел. Посоката на преобразованията постепенно се променя, нацията се формира преди всичко под натиска на новата действителност.

По различен начин гледат на въоръжената борба малобройните привърженици на демокрацията от типа на Косцюшко. По негова инициатива излиза брошурата *„Могат ли поляците да*

извоюват независимостта си" (1800 г.) с автор Юзеф Павликовски. Съдържащата се в нея теза, че едно победно народно въстание означава в борбата да бъдат въвлечени освободените народни маси, не среща голям отклик, но по-късно дава началото на социалната струя в полската иредента. Двете течения не винаги са ярко разграничени, особено когато от името на народа говорят представители на други класи. С времето обаче, заедно с промените в обществото, концепциите за борбата за свобода, цялост, независимост претърпяват дълбока диференциация.

Сред противниците на въоръжената борба или просто невярващите в шансовете за извоюване на независимостта на превала между XVIII и XIX век се очертават различни тенденции. Сред аристокрацията, както е редно вече да наречем полските магнати, не всички се оттеглят в частния живот и не с еднакви позиции. Някои, като Шченсни Потоцки, неизлъгани в плановете си, смятат за естествено да приемат новата си „националност". Пруският двор усърдно и успешно привлича Радживиловци, но претърпява провал с княз Юзеф Понятовски. Разгулният живот на водача от 1792 г. скандализира съвременниците, но за националната кауза не е по-вреден от бездейното отчаяние на мнозинството. След възкачването на трона на Александър I (1801) набира сили не толкова пруската, колкото процарската ориентация. Шири се мнението, че новият владетел съчетава безкомпромисност спрямо революционните тежнения с широта на политическите си замисли. Наистина натискът отслабва, има признаци за въвеждане на реформи, които биха променили същността на царска Русия. Значителен принос да се утвърди убеждението, че е възможно ако не възстановяване на Полша, то във всеки случай нейното обединяване под опеката на Русия, има Адам Йежи Чартористки (1770–1861), от 1802 г. *de facto* ръководещ външната политика. Виждайки успеха на своите интереси, дворянството иска да вярва в общите цели на руската експанзия и възстановяването на Полша, а оттам и завръщането към старите устройствени норми. В полза на това като че ли говорят стъпките за признаване на полския характер на заграбените земи. Особено значение има развитието на полската образовател-

на система под попечителството на Чарториски (1803), в това число университета във Вилно (1802) и лицея в Кшеменец на Волин (Тадеуш Чацки, 1805). Плановете за възраждане на Полша се роят особено през 1804–1805 г., царят ги използва успешно, за да упражнява натиск върху Австрия и Прусия. Този етап приключва през 1806 г. с прегръдката между Александър I и Фридрих Вилхелм III на гроба на Фридрих II, а след Аустерлиц – с оставката на Чарториски от министерския пост. Погребването на мечтите не означава обаче край на сметките за спечелване на някакви политически дивиденти в Петербург.

Междувременно поляците и полските земи са въвлечени в орбитата на плановете и действията на император Наполеон. На границата между 1806–1807 г., когато все още съдбата на Прусия не е решена, от Берлин Наполеон призовава поляците към въоръжена борба. Косцюшко му отговаря отрицателно, аристократичните среди протакат, но Домбровски и Вибицки въвеждат полско управление в земите на пруския лагер. Започва първата „полска война". Създава се военна сила, която трябва да убеди френския император, че поляците заслужават да бъдат народ. Това не е силна карта, но не съществува никаква друга. Привременният комитет в полските земи, създаден във Варшава, е трябвало преди всичко да достави въоръжена сила и да осигури успешното снабдяване на голямата армия. Предвождан от Домбровски, Понятовски и Зайончек и организиран от група аристократи измежду дейците на Четиригодишния сейм, той се оказва на висотата на задачата. Това не пречи на Наполеон да превърне възраждащото се парче земя в обект за пазарлъци с цар Александър. В Тилзит (7.VII.1807) е решено, че бъдещото Варшавско княжество (Варшавско херцогство) (104 хил. км², 2,6 млн. население) ще бъде управлявано от саксонския крал Фридрих Август. Не е върната Майската конституция и другите реформи; в Дрезден (22.VII.1807) Наполеон диктува конституция, съобразена в незначителна степен със спецификата на страната и аспирациите на поляците.

Конституцията гарантира равенство пред закона и Кодекса на Наполеон, дава свобода на селяните и избирателни пра-

ва на част от гражданството и интелигенцията. Въведено е цивилното семейно право, граждански брак и развод, с тази особеност, че ролята на чиновници по гражданското състояние е трябвало да изпълняват свещеници. Принципите за свобода на труда и собствеността, равенството пред закона и отделянето на Църквата са представлявали истинска революция. Системата на управление е по замисъла си строго централизирана, а на практика доста либерална. Представителните органи (Сеймът) вече не играят никаква роля, законодателната и съдебната власт упражнява Държавен съвет. Управлението, при почти непрекъснатото отсъствие на краля, се осъществява от Министерски съвет, контролиран от императорски резидент. Постановено е (21.XII.1807), че свободните селяни не са собственици на земята и трябва да сключват наемен договор със собственика. Вследствие на това, независимо от духа на конституцията, се запазва крепостничеството, защото тези, които го отхвърлят, са прогонвани от земята.

Животът на Варшавското княжество протича в ритъма на поредните военни кампании. Поддържа се голяма собствена армия (30 хиляди войници), изпращани са по няколко десетки хиляди наемни войници във френската армия. В кампанията от 1812 г. военният контингент на Княжеството достига почти 100 хиляди души. Едновременно с това френските войски е трябвало да бъдат снабдявани по време на престоя им или на кампанията. Междувременно стопанските условия рязко се влошават. Включените в континенталната система полски земи понасят значителни загуби вследствие срива в износа на зърно. Потъналите в дългове стопанства страдат също така от военните грабежи и злоупотреби, докато енергични доставчици на продоволствие за армията правят светкавични състояния. Развиват се оръжейните фабрики, появяват се благоприятни условия за действието на предприемчиви хора. Ситуацията е най-благоприятна за гражданството, но от него е изключено еврейското население.

Повратен момент става 1809 г. Австрийските войски атакуват оголеното откъм войска Княжество. От една година воюват за Пиренеите пехотните полкове на Надвишланската легия и

нейните улани, полкът на гвардейските кавалеристи и други единици, общо около 20 хиляди души. Тази кървава и трагична война е за поляците случай да се проявят при атаките в прохода Самосиера, при обсадата на Сарагоса, в битките край Тудела, Окана или Албуфиера. Мнозина от тях обаче се съмняват дали тъкмо там им е мястото. Начело на двукратно по-малки сили княз Юзеф Понятовски приема отбранителната битка при Рашин (19.IV.). Изоставяйки Варшава, той прехвърля операциите на десния бряг на Висла и в успешна офанзива достига до Краков. Мирът в Шьонбрун разширява Княжеството със земите на третия, австрийския, лагер, общо около 154 хиляди км^2 и 4,3 млн. население.

Победната война довежда до засилване на патриотичните чувства; затова пък бремето на вече удвоената армия се превръща в повод за постоянни бюджетни дефицити. Полагат се интензивни усилия за слагане ред в стопанството и оздравяване на хазната. В навечерието на войната с Русия Наполеон, потвърждавайки волята си да възстанови цялото кралство, се старае да спечели благосклонността на поляците. Това не намира голям отклик зад Неман, където гледат с недоверие на дълбоките преобразования в Княжеството. Полските войски дават много жертви в руската кампания, особено бранейки голямата армия по обратния ѝ път. След влизането на руските войски на терена на Княжеството в началото на 1813 г. княз Юзеф се решава да присъедини оцелялата част от войските си към Наполеон. В битката край Лайпциг полският корпус е напълно разгромен, а водачът му намира смъртта си в бързеите на Елстер (18.X.1813). Останките от войската се завръщат в страната. По петите им се носи легендата за победната борба и надеждата за възстановяване на родината с въоръжено действие.

Значението на тези шест години не може да бъде подценявано. Държавата се появява отново, наистина не самостоятелна, но по същността си полска. В психологически смисъл това е означавало смекчаване на усещането за катастрофа при подялбата. Въоръженото действие доказва възможностите и патриотизма на поляците. Това изиграва известна роля в решенията

на цар Александър I. Доскорошният привърженик на зачеркването на Полша сега издига концепцията за обединяване на полските земи под своя скиптър. Съдбата на Полша става елемент за пазарлъци по време на Виенския конгрес. Негов резултат е компромисната за царя четвърта подялба на полските земи. С договора от 3.V.1815 г. за границите между Русия, Прусия и Австрия се създава Кралство Полша с царя в качеството на крал. Краков получава статут на свободен град. Това е поредното погребване на надеждите, но ситуацията изглежда по-малко трагична, отколкото след третата подялба. Не само външните обстоятелства, но и волята за съществуване, готовността за жертви и способността за организиране връщат Полша като факт в европейската политика.

РОБСТВО И ОЦЕЛЯВАНЕ
(XIX–XX в.)

Глава XII

НЕУСПЕШНИЯТ ОПИТ ЗА КОМПРОМИС

След поражението на Наполеон Русия се връща към плановете си, които не успява да осъществи при подялбата: да подчини ако не всички, то поне основната част от полските земи. Това застрашава европейското равновесие и среща съпротивата на Австрия, Англия и Франция. Въпросът се решава чрез компромис, постигнат на Виенския конгрес през 1814-1815 г. По-голямата част от Варшавското княжество се запазва като Кралство Полша, свързано с Русия посредством лична уния. Западните провинции с Познан и Бидгошч са върнати на Прусия. Краков става свободен град под опеката на трите империи.

Поради различни подбуди по-късно се вземат решения, оказали се сравнително благоприятни за полското национално битие. Като крал на Полша цар Александър I иска да си осигури благосклонността на поляците, провеждайки либерална политика. Вероятно по този начин е опитвал почвата за евентуални опити за реформи в цялата империя. Кралство Полша получава конституция и – в съгласие с нея – собствено полско правителство, избираем парламент – Сейм, както и широки граждански свободи. При това положение Австрия и Прусия не могат да избегнат дадените обещания, особено след като Наполеон се появява неочаквано във Франция и възниква страх за реакциите на поляците. Русия, Австрия и Прусия приемат на 3 май 1815 г. една не много конкретна формулировка, според която на поляците се осигурява запазване на националността.

Конституция и съответно управляващ Сенат и парламент –

Събрание на представителите, получава и Свободният град Краков. Териториите под австрийска и пруска власт играят през следващите години второстепенна роля в решаването на полските проблеми. По-лошо е положението в австрийския лагер. Там се поддържа централизирана система на управление, в бюрокрацията доминират германци или понемчени чехи. В Галиция обаче се възстановява функционирането на Сейма като представителство на висшите съсловия: духовенството, аристокрацията, шляхтата и лвовската буржоазия. Прусия пък признава известна самостоятелност на Великото Познанско княжество, тоест онази част от Варшавското княжество (без Торун), която й е възвърната. На поста наместник на Княжеството е назначен полският аристократ княз Антони Радживил, сроден с властващата династия чрез жена си – от рода Хохенцолерн. Няколко години по-късно в Княжеството, а също и в Шльонск, Поморието и други провинции на Прусия се създава провинциалният Сейм като представителство на дворянството, гражданството и селските общини.

Всички тези ходове са плод на опасенията, които съществуват у империите победителки след поражението на Наполеон наред с временна готовност за ограничени реформи. Виенските декрети установяват трайното обвързване на Кралство Полша с Русия, както и присъединяването на останалите полски земи към държавите окупаторки. Така съдбата на поляците става зависима от развоя на събитията в цяла Европа и преди всичко в Русия. Още на 26 септември 1815 г. Русия, Австрия и Прусия подписват във Виена съглашение, наречено по-късно Свещен съюз. То предвижда изграждане на международната и вътрешната политика върху принципите на християнството. Към споразумението се присъединяват почти всички държави на европейския континент, но то е преди всичко здрав съюз на трите империи с цел потъпкване на освободителните движения. Вместо очертаващата се перспектива на оскъдни реформи и заличаване на следите от сътресенията, причинени от Френската революция и Наполеоновата епоха, все по-категорично се пристъпва към друго решение.

То оказва съществено въздействие върху вътрешната политика на Александър I. Първоначално царят има намерение да започне подготовка за въвеждане на конституция в Русия. После постепенно потъва в мистицизъм и се оттегля от непосредственото ръководене на държавните дела. С тях се заема фаворитът на царя генерал Алексей Аракчеев заедно с други реакционни сановници. Впрочем някои от тях вече са препятствали в миналото проектите на Александър I за либерални реформи. Засилването на консервативните тенденции внася разочарование сред членовете на тайните организации, създавани преди всичко от млади офицери. В началото умерени, сега те се радикализират и започват да се готвят за действие.

След смъртта на Александър I, на 26 декември 1825 г., по време на полагането на клетва на неговия брат и наследник Николай I, група заговорници се опитват да вдигнат въстание в Петербург. Декабристите, както ще ги наричат оттук насетне, претърпяват поражение. Същата съдба сполетява и друга група заговорници в Украйна, които се надигат три седмици по-късно. Новият цар си прави съответни изводи от тези събития. Той разширява държавната бюрокрация, за да може по-добре да контролира обществото. Голямо значение има създаването на специално отделение на тайната политическа полиция – III отдел на Личната канцелария на царя.

Още при Александър I – по времето между Европа на Свещения съюз и Русия на Аракчеев – Кралство Полша става един нестандартен пример за либерално-конституционна държава в източната част на континента. Разбира се, Александър взема мерки, за да не могат поляците, възползвайки се от отдалечеността на Варшава от Петербург, да привикнат към прекалена самостоятелност. Царят отстранява своя дългогодишен приятел и съветник княз Адам Чарториски като твърде силна личност. На поста наместник в Кралството той назначава генерал Юзеф Зайончек, на младини якобинец, обвеян с ореола на пълководец от Наполеоновата епоха, но в момента – безволев кариерист.

Това улеснява дейността на двама руснаци, на които царят поверява във Варшава постове, непредвидени от конституцията.

Главнокомандващ полската армия става по-малкият брат на царя, великият княз Константин – брутален психопат. Неговите пълномощия са фактически неограничени и той се намесва във всички сфери на управлението в Кралство Полша. За комисар при правителството – в Държавния съвет – Александър назначава Николай Новосилцев. Този довереник на царя, някога либерал, а сега заклет консерватор, ненавижда поляците и сам е ненавиждан от тях заради продажността и интригите си.

Константин се старае да подчертава своята независимост от администрацията в Петербург, но не и да зачита конституцията на Кралство Полша. На фона на признатите *de jure* граждански свободи на поляците авторитаризмът на великия княз не може да не доведе до конфликт. Заедно с това Константин и Новосилцев стават символи на един чужд гнет.

Бързо угасва ентусиазмът, съпровождал създаването на Кралство Полша, особено в либералните среди. На полските политически спорове не са чужди конфликтите, характерни за цяла Европа от тази епоха. Наследеният от Просвещението антиклерикализъм е допълнен от скептицизъм спрямо догмите на католическата вяра. В Полша този начин на мислене е в ранен стадий на офанзива. Наистина рядко се стига до атеизъм, но просвещенският рационализъм не оставя много място за религията. Докато свободомислещите либерали са привърженици на конституцията, парламентаризма и гражданските свободи, консерваторите са готови да поддържат реакционните тенденции, непретърпели все още след потреса от изминалите десетилетия. Те не държат на запазването и разширяването на гражданските свободи. Обратното, осъждат ги, смятайки, че застрашават реда с безпътица.

Най-изявеният представител на либералите е министърът на вероизповеданията и просвещението граф Станислав Костка Потоцки. Той се ангажира лично в сблъсъка с църковната йерархия. Всичко свършва относително бързо с поражението на графа и оставката му през 1820 г. Либералите се опитват също така да критикуват правителството на заседанията на Сейма. През 1820 г. те протестират срещу превантивната цензура, въведена

година по-рано в противоречие с конституцията. Начело на опозицията изпъкват депутатите от Калишки окръг – братята Винценти и Бонавентура Немойовски, – затова тя получава по-късно названието „калишани". Под влияние на „калишаните" Сеймът отхвърля повечето правителствени проектозакони. В отговор Александър I препоръчва да не се свиква Сеймът. Едва през 1825 г. заседанията са подновени, но в залата не са допуснати депутатите, предвождащи опозицията. Премахнати са и откритите заседания.

По този начин е задушена легалната, макар и умерена опозиция. Това допринася за развитието и радикализирането на тайните организации. В началото те възникват по всички полски земи главно сред студентите, а в Кралство Полша – и сред офицерите. Това са относително неголеми групички, действащи без координация помежду си. Създавани от 1817 г., те претърпяват провал в резултат на арестите през 1822–1823 г. Най-известно от студентските организации става увековеченото с участието на Адам Мицкевич Дружество на филоматите във Вилно. Конспирацията в армията действа от 1819 г. като „Волномуларство Народове" (Народно франкмасонство) под ръководството на майор Валериан Лукашински. След реорганизацията и присъединяването на цивилни опозиционери от средите на либералите, готови да участват в тайните заговори, Лукашински застава през 1821 г. начело на Патриотичното дружество (Товажиство Патриотичне).

Репресиите от 1822–23 г. превишават реалната дейност на тайните организации и около участниците в тях се създава ореолът на мъченици на националната кауза. Това се отнася най-вече за Лукашински, арестуван през 1822 г. и осъден от военен съд на девет години затвор. След избухването на Ноемврийското въстание той е заточен в Русия и до края на дългия си живот (умира през 1866 г.) лежи в Шлиселбургската крепост. Легендарни стават и преследванията на филоматите поради широкия обхват на следствието и неговата продължителност. В този случай обаче наказанията са относително не много тежки и се изчер-

пват със забрана за пребиваване на територията на Полша отпреди подялбата.

След репресиите от 1822–23 г. студентските тайни организации се разпадат. Неразкритата от полицията част на Патриотичното дружество е слабо активна, но установява свободни контакти със средите на руските заговорници. Това привлича вниманието към нея след въстанието на декабристите от 1825 г. и предизвиква нови арести, сред тях и на наследника на Лукашински – подполковник Северин Кшижановски.

Тайните организации не са силни, но опорите на властта стават все по-ограничени. Репресиите, пренебрегването на конституцията на Кралство Полша, съсредоточаването на властта в ръцете на Константин и Новосилцев се възприемат като посегателство върху полските национални интереси. Това оказва влияние и върху много консерватори. Най-влиятелната им група, съсредоточена около княз Чарториски, е разочарована от неизпълнението на обещанието за териториално разширяване на Кралство Полша на изток. Арестите на филоматите във Вилно през 1823 г. и воденото от Новосилцев следствие са повод за открит конфликт между руските окупационни власти и полските национални стремежи. Защитникът на тези стремежи като попечител на науката във Вилненския окръг княз Чарториски подава оставка. Друг израз на разочарованието на консерваторите от поведението на царя стават присъдите на съда на Сейма, пред който застават дейците на Патриотичното дружество начело с Кшижановски. През 1828 г. съдиите, известни с консервативните си възгледи, отказват да признаят подсъдимите за държавни престъпници и ги осъждат само на кратки срокове затвор за участие в заговор.

Николай I приема това като лична обида. Той нарежда Кшижановски – роден в Украйна, следователно руски поданик – да бъде заточен в Сибир. Тази формулировка създава прецедент, който застрашава многобройното население на Кралство Полша, произхождащо от т. нар. „заграбени земи". Позицията на поляците, от една страна, и на царя, от друга, заплашва с избухването на конфликт. Николай I обаче иска да избегне сблъсъка, за-

това прави известни жестове, а през 1829 г. се коронясва във Варшава като полски крал. Въздържа се и великият княз Константин. Той избягва присъщите му пристъпи на брутален гняв и садистична жестокост. С подкрепата на поляците той се стреми да постигне по-самостоятелна позиция пред своя брат – царя. Промените в поведението на Константин са приписвани също и на неговото „полонизиране", на чувството му за идентификация със страната, която управлява от няколко години. Известно влияние върху него оказва и съпругата му, полякинята Йоана Груджинска, която получава титлата княгиня на Лович.

В полската действителност след Виенския конгрес има множество положителни явления, тъй като погубеното можеше да бъде много повече. Наистина полските земи са поделени, но никъде не са провеждани широки денационализиращи акции. Расте броят на полските висши учебни заведения начело с университетите във Варшава, Краков и Вилно. Вярно е, че репресиите от 1822 г. и оттеглянето на княз Чарториски слагат край на десетилетния разцвет на Вилно като център на полската култура. Вярно е също, че по инициатива на полските консерватори, подкрепяни от империите-окупаторки, университетската автономия в Краков най-напред е ограничена, а по-късно – и фактически премахната, и се въвежда забрана на приема на студенти от други райони. Като цяло обаче просветата и науката имат изключително добри условия за развитие.

При управлението на Потоцки се разгръща интензивно училищното дело, особено основното образование на село. Тази просветна политика приключва с оставката на Потоцки като министър през 1820 г. Ограничава се основното образование в селата. Средните училища и създаденият през 1816 г. Варшавски университет са подложени на силен политически контрол. За Европа на Свещения съюз това не е рядко явление. Нещо повече, полският дух доминира в образованието на изток от Кралство Полша, в „заграбените земи", включени в Руската империя. Наистина в пруския лагер, особено в Шльонск, са предприемани действия, целящи германизирането на училищата, но общо взето те не са особено енергични. Полският език се запазва осо-

бено в началните училища. По-силно е германизирането на образованието в австрийския лагер, което не е особено развито, но и тук през първите години на обучението, особено в народното училище, се преподава на полски.

Под патронажа на варшавското Дружество на приятелите на науката, създадено през 1800 г., се развиват много области на науката. Наред с историческите и филологическите изследвания се появяват и трудове в областта на точните науки. Творците свободно водят програмните си спорове за класицизма и романтизма и без големи усилия успяват да избегнат намесата на цензурата. По това време излизат легално ранните произведения на Мицкевич, между които и част II и IV на *„Задушница"* и дори много по-политизираният *„Конрад Валенрод"* (наистина издаден в Петербург и с предговор, който стеснява тематиката до историческия проблем). Публикувани са също така теоретико-критическите текстове на Маурици Мохнацки. Контролът и репресиите на цензурата имат преди всичко политически характер, не и национален. Във всички лагери обаче се преследват откритите прояви на идеята за независимост, насочена срещу властите и срещу съществуващото положение.

Репресиите са мъчителни, често пъти направо унизителни и по-рядко – така оскърбителни, както в случаите с Лукашински или Кшижановски. Литовските гимназисти от Кейдани и Кружи обаче, участвали в заговор за атентат срещу Константин, са екзекутирани, други са осъдени на смърт (по-късно помилвани и осъдени на десет години каторга и доживотна военна служба). В повечето случаи се стига само до арести в следствието, понякога – до присъди на кратки срокове затвор, а при студентите – до изключване от университета.

Гражданските свободи навсякъде са слабо зачитани. Нарушава се конституцията на Кралство Полша и конституцията на Свободния град Краков. Нека отново напомним, че такова е положението в почти цяла Европа на Свещения съюз. Това не означава национална дискриминация. В „заграбените" земи поляците представляват малцинство, но преобладават в администрацията, включително и във висшите ѝ ешелони. Те се ползват с

подкрепата на Константин, получил от цар Александър I командването на армията и администрацията в западните губернии на „заграбените" земи. Едва Николай I след идването си на власт пристъпва към ограничаване на полското влияние, което въпреки всичко остава твърде силно. Не са малко и положителните промени в икономиката. В Кралство Полша те са свързани с икономическата политика на правителството, най-изразителна след 1821 г., когато министерството на финансите е поето от княз Ксавери Друцки-Любецки. Той единствен от видните консерватори не се противопоставя на царската политика, убеден, че бъдещето на Полша зависи от връзките ѝ с Русия. Типичен представител на направлението, наречено по-късно „органично развитие", той твърди, че Полша се нуждае от училища, промишленост, търговия и оръжейни фабрики.

Кралство Полша привлича занаятчии, предлагайки им изгодни условия за заселване и освобождаване от данъци. По-късно примамка става и митото – високо на западната граница с Прусия и много ниско на източната с Русия. През двайсетте години започва развитието на Лодз като център на нов текстилен район. Разгръща се държавното минно дело и металургията. Любецки успява да балансира бюджета на Кралство Полша, което има голямо политическо значение. Той съумява да се противопостави на Константин, който изпомпва средства за военни разходи за държавната хазна. Любецки отделя за инвестиции значителни средства, част от които – дарения от чужбина, правени охотно след изравняването на бюджета.

Тази стопанска политика укрепва връзките на Кралство Полша с Русия като огромен пазар, необходим на полската икономика. Без съмнение поляците имат полза от това и Любецки взема своите решения с убеждението, че те отговарят на полските интереси. През този период няма икономическа експлоатация на Кралство Полша от страна на Русия. Действията на министъра са спорни не от гледна точка на икономиката, а на политиката. По-развитите полски райони са поставени в служба на руската суперсила, на руските имперски интереси. Дали в крайна сметка това нямаше да доведе до изпадане в икономическа за-

висимост от Русия, е въпрос, на който не може да се отговори нито положително, нито отрицателно.

Други са проблемите, които възникват в стопанския живот в пруския лагер. Полските земи са обхванати от следващите етапи в реформата по оземляване, при която по-заможните селяни стават собственици на част от обработваната от тях земя, като с останалата част откупват зависимостта си – крепостничество или аренда. От социална гледна точка реформата е тежка, особено за по-бедните селяни, лишени от правото да изкупят земята си и постепенно прогонвани от нея. Пътят към една икономически по-рационална аграрна структура се прокарва с драстични методи. Редом с дворянските имения се появяват големи селски стопанства. Бъдещето ще покаже, че такава структура съдейства за бързото развитие на селското стопанство, за цивилизоване на селото и в крайна сметка за укрепване на националността. Положението на промишлеността под пруско управление е по-тежко. С изключение на Горен Шльонск, където естествените залежи съдействат за развитието на минното дело и металургията, промишлеността се натъква на редица препятствия. Върху нея тежи конкуренцията на по-добре развитата немска промишленост. В самата Прусия шансовете за завоюване на пазари не са много големи. Достъпът до Кралство Полша е прекъснат от високите мита, но без тях немската промишленост скоро би завладяла и Кралството. Започнатото с политически решения разкъсване на единството на полските земи се засилва от противопоставянето на немската икономическа конкуренция.

Най-плачевна е икономическата ситуация в австрийския лагер, което донякъде потвърждава факта, че там, където поляците са угнетени в политическо отношение, окупаторът провежда и неизгодна за тях икономическа политика. В селскостопанска Галиция данъчното бреме лишава дворяните от финансови резерви и изключва всяка мисъл за осъвременяване на стопанството и за доброволно премахване на крепостничеството. В тази бедна и все по-обедняваща страна промишлеността не се развива дори в степента, характерна за пруския лагер. В Галиция липсват потребители, а в самата Австрия по-големи шансове нався-

къде имат конкурентите от по-развитите чешки и немски територии.

От перспективата на изминалия век и половина се вижда, че в крайна сметка петнадесетте „следконгресни" години са най-позитивният период за полските национални интереси във времето между 1795 и 1918 г. (Варшавското княжество е само епизод, който при това е струвал огромни човешки жертви и икономически тежести заради водените войни). Не можем обаче да се учудваме на съществуващото по това време недоволство. В духа на епохата е стремежът към създаване на независими, обединени, конституционни национални държави. Наред с германците и италианците поляците са третият голям европейски народ, който се стреми към обединение, при това изпаднал под владичеството на чужди държави. Германците и италианците се бунтуват, чехите воюват за независимост, испанците – за конституция. В същото време най-упорито се отрича не само правото на поляците на държавна независимост, а изобщо основанията за техните национални стремежи. Защото застрашавали европейската стабилност. Компромисът от 1815–1830, наложен отвън, но одобрен отвътре, е крехък и непрекъснато застрашен от нарушаване на националните и гражданските права на поляците. Той не може да е траен.

Глава XIII

ЕПОХА НА ВЪСТАНИЯ

Заговорът, предхождащ избухването на въстанието от 1830 г., не изглежда по-застрашаващ установения в полските земи ред, отколкото предишните конспиративни действия. След арестите през 1826 г. едва в края на 1828 г. инструкторът от Школата за подофицери подпоручик Пьотр Висоцки събира група свои възпитаници, а след това установява контакт с останките от Патриотичното дружество и с либералите. Подофицерите горят от желание за действие. Готови са да извършат атентат срещу Николай I по време на посещението му във Варшава през 1829 г. Висоцки ги възпира, а цивилните дейци на опозицията им отказват подкрепа. Заговорниците таят мисли за подготовка на въоръжено въстание, но нямат конкретни планове.

Политическото напрежение нараства стремително, когато се разнася вестта за Юлската революция от 1830 г. във Франция и Септемврийското въстание на белгийците срещу холандското владичество. Въздействието на външните събития е двояко. Те са пример за ефикасността на революционните методи на действие. Събуждат и надежди за една европейска революция, в която Полша ще помогне на други народи и самата тя ще получи помощ. В същото време се появяват и опасения, че полската армия – заедно с руската – ще послужи за потушаване на западноевропейската революция. Не само за заговорниците, но и за умерените кръгове на либералната опозиция това е изглеждало недопустимо от морална и политическа гледна точка. Налице е и опасност от преминаване на руските войски през Полша, от

фактическа окупация на страната и много по-тясно от досегашното обвързване с Русия.

Допълнителен импулс за започване на трескава подготовка за въстание стават арестите в средите на заговорниците. Там сякаш съзират отново съдбата на Лукашински и Кшижановски. Затова заговорниците нямат какво да губят. Те решават въстанието да избухне на 29 ноември 1830 г. Конспираторите не са много на брой, плановете са зле подготвени, перспективите – недостатъчно обмислени. Но ако приемем въстанието за лекомислена и политически погрешна авантюра, трудно ще разберем понататъшния развой на събитията. Едно лишено от по-дълбоки основания въстание щеше да загине още първата нощ или най-много след няколко дни. Константин не е убит, руските части не са разоръжени, повечето поделения на полската войска не са въвлечени във въстанието.

Ръководството се оказва в ръцете на консерваторите начело с Чарториски и Любецки. Макар че не одобряват въстанието, те не могат и не искат да застанат на страната на руснаците. Те молят Константин, който се е оттеглил извън Варшава, да подкрепи пред царя молбата им за опрощение и амнистия. В това време обаче Варшава вече се чувства свободна. Народът настоява за отстраняването на Константин от Кралство Полша, останалите с него полски войски са готови да се присъединят към въстанието, на 4 декември е създадено Временно правителство. На следващия ден диктаторската власт е поверена на генерал Юзеф Хлопицки, популярен сред войската и варшавяни. Той обаче не вярва в успеха на въстанието и чака милост за поляците от Николай I, при когото заминава да преговаря Любецки. В края на декември царят отказва каквито и да било отстъпки и настоява въстаналите да се предадат в ръцете му. Хлопицки е готов да приеме тези искания, но няма сила и желание да погуби сам полското въстание.

При това положение Хлопицки се отказва от поста диктатор на 17 януари 1831 г. Осем дни по-късно Сеймът детронира Николай I и избира Национално правителство с председател Чарториски. Консерваторът застава начело на полската революция.

Това става, защото революционността на въстанието се състои повече в противопоставяне на Русия като една от опорите на европейската реакция, отколкото в издигането на радикални искания и използването на драстични средства. Чарториски свързва шансовете за успех на въстанието с бойните успехи. Те трябва да принудят западните сили да подкрепят полската кауза като преграда срещу надмощието на Русия в Европа. Надеждите за пряка намеса са лишени от основания, затова успехът в битките може да даде по-благоприятни шансове за преговорите.

Радикалите от възстановеното след избухването на въстанието Патриотично дружество искат „народна война", но се обръщат преди всичко към варшавската улица. Да се възпламени варшавската улица и да се използва нейният щурм, за да се повлияе върху хода на полската политика, е лесно, но в една война с Русия варшавската улица не може да представлява решаващата сила. Главният проблем е обединяването на народното въстание с интересите на селяните, макар резултатите от това да са непредвидими. От една страна, само решителното оземляване на селяните след премахване на крепостничеството е могло да даде някакви надежди за пробуждане на ентусиазъм у тях. От друга страна обаче, подобно начинание, необичайно за тази част на Европа, е могло да предизвика негодуванието на Австрия и Прусия. Освен това част от дворянството, което до този момент подкрепя въстанието, би могло да почувства интересите си застрашени. В крайна сметка нищо не се предприема в тази посока.

Полската армия е великолепно обучена, много по-зле въоръжена и няма ни най-малки шансове срещу числено превъзхождащите я руски войски. След енергична мобилизация полската армия наброява през лятото на 1831 г. около 80 хиляди войници, докато още през февруари същата година руският фелдмаршал Иван Дибич вкарва в Кралство Полша 115-хилядна армия. Независимо от това в битката на 25 февруари при Грохув край Варшава поляците нанасят такива тежки поражения на руснаците, че Дибич се отказва временно да атакува Варшава. Мястото на ранения при Грохув Хлопицки заема генерал Ян Скши-

нецки. Новият главнокомандващ не вярва във възможността за военна победа (вероятно с основание), а само във възможността една продължителна борба да предизвика поставянето на полския въпрос на международно обсъждане.

Но дори и за това не е имало шансове. Прусия призовава Русия да усмири поляците, като смята, че това окончателно ще закрепи собственото ѝ владичество над полските земи. Австрия гледа благосклонно на отслабването на Русия, но не храни симпатии към поляците. Франция и Англия също се радват на руските неприятности, които ограничават експанзията на империята. Общественото мнение в тези две западноевропейски сили е по-скоро на страната на поляците. Полските проблеми обаче остават за Франция и Англия далечна екзотика, за която не си струва да се дават големи жертви. Трудно може да се очаква подкрепа дори и от папата, тъй като Полша – едновременно революционна и католическа – е станала съюзник на антицърковните и проникнати от едва ли не безбожен дух френски и италиански революционери.

Полските войски застават в отбрана и избягват да атакуват отслабената руска армия. Едва в ранната пролет на 1831 г. генерал Игнаци Пронджински, най-способният полски щабен офицер, успява да убеди Скшинецки да започне нападателни действия. Поляците постигат известни успехи, между другото в битката при Игания, но след това отстъпват до Варшава. Вниманието на руснаците е отвлечено от разпространението на въстанието върху Литва, Белорусия и Волин благодарение главно на тамошния полски елемент – средна и дребна шляхта. До „народна война" обаче не се стига, тъй като неголемите редовни части, които пристигат от Кралство Полша и са подкрепени от местните партизани, няколко месеца по-късно са отблъснати от руснаците. Още преди това се проваля поредният план на Пронджински. Той иска да разбие руския гвардейски корпус, преди Дибич да го е подкрепил с цялата си мощ. Мудността и некадърността на Скшинецки погребват тези намерения. Главните полски сили претърпяват поражение на 26 май 1831 г. в битката при Остроленка.

През юли наследникът на починалия Дибич – фелдмаршал Иван Паскевич, потегля начело на голяма руска войска през Северно Мазовше. Той достига пруската граница, недалеч от Торун, и там преминава на левия бряг на Висла. Скшинецки и наследилият го генерал Хенрик Дембински се отнасят пасивно към тези маневри. Това се дължи на чувството им за слабост и неувереност, които им пречат да използват дори моментните успехи. Радикалите от Патриотичното дружество усещат това и пред заплахата от руски поход от западна страна към Варшава организират демонстрация, за да изискат от Националното правителство енергична борба. По време на демонстрацията обаче загубват контрол над тълпата и протестът се изражда в безредици, в саморазправа с шпиони и подозирани в измяна генерали. В тези събития чувството за слабост и отчаяние се преплита със слепите инстинкти на човешката стихия и дори с криминални ексцеси.

След безредиците от 15 август Сеймът назначава генерал Ян Круковецки за председател на Националното правителство, но му дава неограничени пълномощия и фактически права на главнокомандващ армията. Популярният сред радикалите Круковецки обещава на консерваторите възстановяване на реда в столицата. Той успява да постигне това, но се проваля при генералното настъпление на руснаците, започнало на 6 септември от квартала Воля. Круковецки пристъпва незабавно към преговори за капитулация. Получава дори уверения, че конституцията на Кралство Полша ще бъде запазена след капитулацията, но уверенията не са много сигурни, тъй като идват от самия цар. Сеймът отхвърля капитулацията и освобождава Круковецки, но взема решение да бъде изоставена Варшава. Властите и основната част от войските потеглят на север. С преминаването на правителството и политиците през пруската граница на 5 октомври 1831 г. въстанието угасва. Първият опит за отвоюване на независима държава чрез въоръжени действия се проваля.

Вече няма връщане към компромис с Русия – главния окупатор. Кралство Полша загубва държавната си самостоятелност и конституцията си. То става руска провинция, макар и с извес-

тна автономност, с времето все повече и повече ограничавана. Накрая през 1833 г. е въведено военно положение. Царят поставя за свой наместник фелдмаршал Паскевич. Репресиите са много тежки – затвори и каторга, мобилизиране на полски войници в руската армия, конфискация на имоти (прилагана в най-големи мащаби в „заграбените земи"), преселване на дребната шляхта във вътрешността на Русия, закриване на висши учебни заведения, ликвидиране на църковната уния в „заграбените земи". След Русия, и Австрия и Прусия могат да си позволят по-решителни мерки срещу полските национални аспирации. Най-тежко се отразява това във Великото Познанско княжество, където е ограничено правото на ползване на полския език. През 1831 г. е свален от наместническия пост Антони Радживил, а за върховен управител на провинцията е назначен немец – Едуард Флотвел.

Поляците трябва да избират между това да капитулират като нация или да продължат програмата си за извоюване на независимост, макар и в момента да няма никакви шансове за нейното осъществяване. По-приемливото се оказва да останеш непримирим в емиграция. На Запад заминават около 10 хиляди политически бежанци. Мнозина от тях живеят в оскъдица, но всички могат без страх да изповядват възгледите си. Свободната френска атмосфера подпомага полската култура. Големите романтици Адам Мицкевич, Юлиуш Словацки, Зигмунт Крашински и Фридерик Шопен (Циприан Камил Норвид е още почти неизвестен) изиграват огромна роля за формиране на националното съзнание. Тяхното влияние се разпростира и върху следващите десетилетия и тъкмо те – творците от Великата емиграция, са в основата на разпространяването на идеалите за борба срещу насилието, за независимост, за съхраняване на основните морални ценности с цената дори на живота и на личното щастие. Те разпространяват и полския месианизъм, своеобразната мистика на един облагороден чрез страданието и призван да възроди човечеството народ.

Бремето, легнало върху политиците, е по-голямо, тъй като от тях се иска да покажат пътищата към независима Полша. Та-

кива пътища в момента не се виждат, затова се правят планове за далечното бъдеще, без да може да се докаже тяхната целесъобразност. В омагьосания кръг на емиграцията с нейната носталгия по родината, с огорченията и съхранения спомен за предишни спорове много по-лесно се стига до конфликти, нападки и дори стълкновения, отколкото до разбирателство. Най-заможен и най-влиятелен пред чуждите държавни мъже е княз Адам Чарториски. Неговите привърженици са готови да подкрепят обществените реформи, дори и постепенното оземляване на селяните, защото разбират необходимостта от вливане на народната сила в движението за независимост. Съдбата на Полша трябва да бъде решена в подходящ момент от едно ново въстание, подкрепено от западноевропейските сили. Франция и Англия е трябвало да бъдат привлечени към полската кауза най-напред чрез активна дипломатическа дейност.

На Чарториски за кратко време успешно се противопоставя демократичният Национален комитет на Полша, воден от Йоахим Лелевел. Разтърсван от разногласия, той скоро е забранен от френските власти. Други среди на емиграцията критикуват Чарториски за нежеланието му да вдигне революция. В разгара на споровете се стига дори до обвинения срещу Чарториски в предателство. За ключ към независимостта на Полша се приема революцията, чиято основна сила трябва да бъдат селяните. Как да бъдат привлечени селяните към въстанието: едни не могат да кажат това ясно, други, най-вече Полското демократично дружество, обещават безвъзмездно оземляване още в първия момент след избухването на въстанието. Тази си програма Полското демократично дружество огласява в т. нар. Манифест от Поатие, издаден през 1836 г. Помощ трябва да се очаква не от великите сили, а от международната революция, организирана в движението на карбонарите. Някои от най-крайните, неголеми групи – „громади“ – обвиняват за погрома на Полша шляхтата. Те виждат избавлението във възцаряването на евангелската справедливост и премахването на частната собственост.

В унисон с ширещите се по това време в Европа идеи целта е по-скоро освобождаването на нацията, отколкото на държа-

вата. Впрочем говори се не за нация, а за народ. По примера на Хердер и Лелевел романтиците вярват, че народът е създател на културата и най-творческото ядро на нацията. Сега категорията „народ" се пренася в политиката. „Полският народ" става масово прилагана програмна формула. Този народ, противопоставен на шляхтата или дворянството, се състои преди всичко от селяните, но също така и от дребната шляхта и градския плебс, което означава преобладаващата част от населението.

Не постигат успех нито Чарториски, нито неговите противници. В Англия и Франция не липсват протестни гласове в защита на угнетените от Русия поляци, но полската карта се разиграва пропагандно или инструментално, без истински интерес към Средна и Източна Европа. Западните сили искат да пресекат възможностите за интервенция на Русия извън границите ѝ и най-вече да предотвратят експанзията ѝ в Близкия изток. Съюзниците на полските революционери, обещаващи да вдигнат въстания в няколко европейски страни през 1833 г., не предприемат нищо. Нямат успех и полските революционери, които с малки отряди под предводителството на Юзеф Заливски започват през 1833 г. партизански действия в руския лагер. Всичко това се повтаря и по-късно. В Европа, по-точно в Италия и Германия, революционното движение постоянно напомня за себе си и всеки път е смазвано. Във всички полски земи под чуждо владичество се създават нови и нови групировки за борба за независимост. Съставени главно от млади интелигенти и отчасти от дворянски синове, те се обръщат към народа, макар и без видими резултати, особено в средите на селяните. Най-много такива групировки възникват и се развиват в австрийския и руския лагер. В края на трийсетте и началото на четиридесетте години те са унищожени от арестите и драконовските мерки. Австрийците намират сили да помилват осъдените, но руснаците разстрелват през 1839 г. във Вилно водача на конспирацията Шимон Конарски.

По друг начин се развиват събитията във Великополша. Там се използва временният обрат към либерализъм, настъпил след промените на престола от 1840 г. Шляхтата, духовенството и заможното гражданство предприемат опити за създаване на

полски културни и стопански институции. По инициатива на най-изтъкнатия представител на тази дейност, Карол Марчинковски, се основава между другото и познанският панаир – център за търговия, занаяти и форум за дискусии върху проблемите в пруския лагер. Този род дейности обаче са посрещнати критично от защитниците на програмата за извоюване на независимост като прекалено скромни в сравнение с истинските полски аспирации.

Скоро е възстановена и конспиративната националноосвободителна дейност, в началото ръководена от емиграцията във Франция в лицето на Централизацията на Полското демократично дружество и намерила почва в Познанското княжество и в Кралство Полша. Веднага обаче се проявяват тенденции към обособяване на организациите в страната от тези на емиграция и заедно с това – към радикализиране на програмата. Тези тенденции получават идейна обосновка от интелектуалеца дворянин Хенрик Каменски и действащия също толкова енергично като организатор негов братовчед Едвард Дембовски. Причината за преживяното поражение те виждат в шляхтишкия егоизъм и смятат за необходимо неговото преодоляване. Обещанията за оземляване на селяните, съдържащи се в програмата на Полското демократично дружество, не ги задоволяват. Селяните трябва да бъдат вдигнати на бунт още преди това, да бъдат накарани сами да вземат земите си чрез стихийни и вдъхновени от пропагандата въоръжени действия – „народна война". Поставена пред свършен факт, шляхтата трябва да приеме обвързването на въпроса за оземляването с борбата срещу окупаторите. Тези, чийто патриотизъм се окаже недостатъчен и с цел да запазят собствеността си преминат на страната на врага, ще бъдат предавани на съда на селяните.

Възгледите на Каменски и Дембовски предизвикват силни възражения. Те идват от два източника. От една страна, по-консервативните кръгове с ужас слушат как селяните ще бъдат призовани да тръгнат като лава с вили, коси и брадви. Тези кръгове пророкуват, че вместо национално движение ще настъпи хаосът на невежата тълпа, която ще се хвърли върху дворянските

имения, за да граби, пали, изнасилва и убива. Това очаква между другите и един от най-големите полски поети романтици Зигмунт Крашински. От друга страна, изглежда съмнително реалното осъществяване на такова полуанархистично движение, а още повече – възможността по-късно то да бъде успешно реорганизирано, така че да воюва с една редовна армия. Известният сред емиграцията като военен авторитет Людвик Мерославски препоръчва да бъдат подбрани силни водачи, способни да превърнат в армия призованите за битка селяни.

Радикалите планират избухване на въстание във всички краища през 1844 г. Те разчитат особено на Кралство Полша, а в него – на една организация, която за първи път стига до хората от селата – Селския съюз. Негов организатор е селският енорийски свещеник от околностите на Люблин Пьотр Шчегенни, но дейците му са по-скоро представители на различни групи от интелигенцията, отколкото на самите селяни. Пред селяните от районите около Люблин, Радом и Келце се чете едно мнимо писмо на папа Григорий XVI с призив за война с господарите и властниците. През есента на 1844 г. Шчегенни се изявява открито и е предаден; попада в затвора заедно със стотици участници в заговора.

Въстанието временно е отсрочено. Междувременно по-умерените до този момент конспиратори от емиграцията и в страната признават необходимостта от въстание, за да не се стигне до спонтанно избухване, обречено на неизбежно поражение. Срокът е определен за началото на 1846 г., а за водач е избран пристигналият вече в пруския лагер Мерославски. Планът на въстанието, насочено едновременно срещу трите окупатори, е напълно фантастичен. Отрядите на въстаниците е трябвало да овладеят малките градове, да обявят оземляване на селяните и мобилизация на армията. От селяните с коси да формират отряди, подчинени на единна военна организация. Още преди да се стигне до избухването на въстанието в Познанско, пруските власти арестуват Мерославски и другите ръководители на конспирацията. Друг обрат вземат нещата в Галиция, особено в западната ѝ част. Тук австрийската администрация, забелязала подготов-

ката за въстание, успява да проагитира селяните срещу „пановете". На 18 февруари 1846 г. е обявено въстание и отмяна на крепостничеството. Фиаското настъпва веднага поради враждебността на селяните. На следния ден започва „галицийската сеч", падат дворяни и интелигенти, разграбват се имения, убиват се собствениците или непознати пришълци, обявени за въстанически агитатори. По-успешно тръгва въстанието само в Краковската Жечпосполита, където въстаниците успяват да спрат австрийските войски и да извикат на помощ армията. Австрийците, подкрепени от полски селяни, нанасят поражение на въстаниците край Гдове на 26 февруари, след което селяните избиват много от въстаниците. На другия ден Дембовски тръгва от Краков начело на невъоръжена процесия, със свещеници и църковни хоругви, надявайки се да спечели по този начин селяните. Пътят им е пресечен от австрийските войски, които със залпов огън разгромяват процесията. Това е окончателното поражение на въстанието.

Катастрофата от 1846 г. предизвиква дълбоко потресение. Рухва още една надежда, че ще се предизвика „народна война" във варианта, замислян от радикалите или Мерославски. Рухва в „дима на пожарите", „в пяната от братската кръв", както пише поетът от Галиция Корнел Уейски. Пораженията, нанесени от ръката на селяните, са най-болезнени в политическо и в психическо отношение. И трите сили-окупаторки започват масово планирани репресии. Следват смъртни присъди (не винаги изпълнявани), затвори, заточения. Последното кътче полска земя е лишено от държавна самостоятелност – Свободният град Краков е присъединен към Австрия.

Последствията са могли да бъдат и по-тежки, ако в този момент над цяла Европа не надвисва буря. Единствено Русия запазва вътрешна стабилност, тъй като още не са назрели предпоставките за новата вълна от сътресения. Избухването настъпва през 1848 г. последователно в Италия, Франция, Австрия и Прусия. Навсякъде участват поляци и напомнят за своята кауза. Найсилно тя прозвучава в Берлин, където революцията освобождава от затвора полските заговорници от 1846 г., сред тях и Мерос-

лавски. В Италия Мицкевич създава Полски легион. Разклащането на абсолютната власт във Виена и Берлин създава нови перспективи за поляците. Заплахите за интервенция, идващи от Петербург, още повече разпалват надеждата, че ще се стигне до война между Австрия и Прусия, подкрепена от Франция, и единствена от устоите на реда, постановен от Свещения съюз, ще остане Русия. Дори общогерманският „предпарламент" се произнася на 31 март 1848 г. във Франкфурт за възстановяването на Полша. Николай I няма намерение да действа против новите либерални правителства, той само ги предупреждава да не правят опити за възстановяване на полската държава. В резултат френските и немските либерали се задоволяват с декларации, страхувайки се да провокират повече руския колос. Това от своя страна окуражава консервативните административни и офицерски кръгове в Австрия и Прусия, които, макар и отслабени, представляват все още немалка сила. Те още не могат да разгромят собствените си революции, но са в състояние да потъпчат полските стремежи към независимост.

Най-силен израз тези стремежи получават в Познанско и Галиция. В Познан се създава Национален комитет като представител на поляците от целия регион. В провинцията възникват полски комитети, които изместват немската администрация. Започва записване на доброволци за полската армия, ръководена от Мерославски. Съществува идея за нахлуване в руския лагер, за да се предизвика по този начин пруско-руска война. Плановете не са много конкретни. Избягва се селяните да бъдат призовавани към масово участие във войската, защото още е жив споменът за „галицийската сеч". Съществуват и опасения от конфликт с пруските власти, които искат да разпуснат полските войски или най-малкото да ги ограничат, до което се стига с договора от Ярославец от 11 април. Берлин залъгва поляците с обещания за национална автономия във Великото Познанско княжество, но на 25 април пруското правителство въвежда тази промяна само в една малка част от Великополша без Познан. Националният комитет изразява протест и се разпуска. Кипнали от негодувание, войската и населението искат война с прусаците,

макар да няма никакви изгледи за успех. Окупаторът обаче атакува пръв на 29 април. В продължение на седмица полските войски се отбраняват при огромно надмощие на противника и без надежда за победа. Накрая не издържат и се поддават на хаоса. Пруското правителство се отказва от намерението да въвежда автономия. Полската политическа активност не стихва, окриляна от известията за революционните събития в другите европейски страни. Скоро е създадена масовата Полска лига, с 40 хиляди членове във Великополша и Поморието, с участие на най-ниските обществени слоеве, включително и селяни. Тя просъществува до 1850 г., когато е разпусната от пруската контрареволюция.

Галиция реагира по-бързо в източната си част, защото на запад все още е жив споменът за събитията отпреди две години. В Лвов на 19 март 1848 г. 12 хиляди души подписват петиция до царя, настоявайки за национални и граждански свободи и премахване на крепостничеството. Княз Адам Чартористки призовава шляхтата да се откаже доброволно от крепостничеството, но тя се опасява, че по този начин ще загуби правото на обезщетения и ще се заплете в най-различни спорове със селяните. Създадените Народен съвет (в Лвов) и Национален комитет (в Краков) все пак призовават шляхтата да освободи селяните от крепостничеството на Великден – в деня на Христовото Възкресение. Стремейки се да спечели на своя страна селяните, австрийският губернатор граф Франц Стадион огласява на Велика събота от името на правителството премахване на крепостничеството. Това отново изолира полското национално движение от селяните, а като допълнителен удар идва организирането на украинско движение под опеката на Стадион и висшето грък-католическо духовенство.

В Краков още на 25 април австрийските власти провокират безредици и на следващия ден артилерия обстрелва града от Вавел (впрочем не много успешно). Националният комитет се разпуска. Намеренията да се повтори същото с Лвов не дават резултат, тъй като срещат огромна съпротива. В същото време от Виена пристигат известия за въвеждането на либерална консти-

туция. Лвовският Национален съвет скоро става представител на поляците от цяла Галиция. Създава се също доброволческа армия – двадесетхилядната Национална гвардия. Всичко това увеличава шансовете, докато цялата империя на Хабсбургите е обхваната от революция. През юни австрийците усмиряват Прага, през лятото превземат разбунтувалите се италиански провинции, през септември започват настъпление срещу Унгарската революция, през октомври потушават републиканския бунт в собствената си столица.

Сега смазването на полското движение е въпрос на дни. След провокирани сблъсъци на 2 ноември в Лвов е забранен Националният съвет и градът е обстрелван, в Галиция е въведено военно положение. Последните надежди са във все още воюващите унгарци, сред които се намират хиляди поляци, включително и пълководците на революционната армия генералите Хенрик Дембински и Юзеф Бем. Тъй като австрийците не могат да се справят, през май 1849 г. в Унгария влизат руснаците, водени от човека, който разгромява Ноемврийското въстание, фелдмаршал Паскевич. След три месеца настъпва краят на Унгарската революция, а с нея – и на европейската Пролет на народите, както се наричат събитията от 1848–49 г.

Едва сега става силно осезаем шокът, причинен от пораженията на въстанията през 1846 и 1848 г. Той идва главно от чувството за безсилие и от липсата на позитивни идеи за бъдещето, а не толкова от скръбта по загиналите и затворените или от страха от репресии. Сега настроенията са по-различни, отколкото след погрома на въстанието от 1830–31 г., когато полската романтична култура разцъфтява в емиграция, а политиците енергично търсят нови концепции и нови пътища за действие. След гибелта на Пролетта на народите дори емиграцията, незастрашена персонално от репресии, е напълно обезсилена. Не се разразява големият международен конфликт, при който би се появила възможност за припомняне на полската кауза. Наистина очакваната от радикалите европейска революция избухва, но след като е разгромена, тя погребва в пепелищата си и надеждите за помощ за Полша, макар поляците да са воювали нався-

къде „за вашата и нашата свобода". Освен това селяните в австрийския лагер са оземлени, а през 1850 г. завършва оземляването и в пруския лагер, което обхваща и малоимотните. Окупаторите извършват това под натиска на полското освободително движение с цел да отнемат неговата популярност, която му придават социалните искания. Оттук нататък е трудно да се очаква избухването на „народна война" в Прусия и Австрия под каквато и да било форма.

Няколко години по-късно международната ситуация още веднъж изглежда благоприятна за полската кауза. През 1854 г., опитвайки се да защити своята независимост и подкрепяна от Англия и Франция, Турция започва война с Русия. Полските емигранти търсят в Париж и Лондон начин за договаряне на своето участие във войната. Там обаче се стараят да не предизвикат дори и сянка от надежди у поляците, защото поставянето на полския въпрос би предизвикало съпротива у неутралните спрямо западните сили Прусия и Австрия. Княз Адам Чарториски се стреми да предпази страната от избухване на въстание, докато емигрантите радикали искат чрез въстание да принудят противниците на Русия да се заемат с полския въпрос. Всичко приключва с недоведени докрай опити за създаване на полски отряди под крилото на Турция. На мирния конгрес след поражението на Русия в Кримската война през 1856 г. само неофициално се повдига въпросът за съдбата на Полша. Англия и Франция се задоволяват с мъгляви обещания за амнистия и разширяване на националните свободи. Наследникът на Николай I цар Александър II обявява амнистия, при условие, че бъдат подписани декларации за лоялност, но при посещението си във Варшава заявява на представителите на полската шляхта: „Point de rêveries, Messieurs" (Спрете да мечтаете, господа).

Действително изглежда, че страната е изоставила „мечтите". Във Великополша, където самостоятелността на Великото Познанско княжество е изцяло ликвидирана, усилията се съсредоточават върху „органичното развитие" и най-вече към стремежа да се издигне равнището на земеделието. През следващия половин век е постигнат забележителен напредък не само в зе-

меделската техника, но и в организацията на селското стопанство. Регулирането на земята довежда до укрепване на едрата и средна собственост и до увеличаване на броя на безимотните, търсещи работа. Но в същото време развитието на просветата, разгръщането на кредитната и взаимоспомагателна система помагат на познанското село да устои на икономическата конкуренция с Германия и на репресиите през следващата епоха. В Галиция грижливо подклажданият от австрийците конфликт между дворянството и селяните парализира националната активност. Част от шляхтата начело с наместника на Галиция граф Агенор Голуховски търси начин за споразумение, което да преустанови процеса на германизация и да склони виенското правителство да спре подстрекателствата спрямо полските селяни, както и поощряването на пробуждащото се национално движение на украинците към спорове с полските „панове". В Кралство Полша премахването на митническата граница на изток през 1851 г. наистина обвързва по-тясно този район с Руската империя, но създава и благоприятни условия за развитие на промишлеността. Процъфтяват Лодз и Жирардув, които пласират по-голямата част от своята текстилна продукция на руския пазар. Добрата европейска конюнктура се отразява благотворно на селското стопанство и повишава неговата рентабилност. В Кралство Полша и в „заграбените земи" селяните не са оземлени, но все по-често крепостничеството се заменя с аренда.

Именно в Кралство Полша постепенно се съживява полският политически живот. В началото на петдесетте години все още доминира чувството за безизходност. По време на Кримската война обаче и по-късно, след поражението на Русия и смъртта на Николай I и на Паскевич, се раждат надежди. Първоначално и тук се обръщат към „органичното развитие". През 1857 г. Александър II разрешава да бъде създадено Земеделско дружество, което се стреми под предводителството на Анджей Замойски към всеобщо премахване на крепостничеството и замяната му с аренда или с оземляване на селяните. Тези стремежи намират опора в градските среди, които решително се обявяват в полза на оземляването. Такава стъпка би довела до необходимата за

развитието на промишлеността промяна в структурата на обществото. Затова те издигат искания за по-широки реформи: на първо време въвеждане на градско самоуправление и равни права за евреите, по-нататък – по-голяма самостоятелност на Кралство Полша под царския скиптър. Патрон на тези стремления е най-мощният финансист – Леополд Кроненберг, заедно с приближения до него нашумял писател и публицист Юзеф Игнаци Крашевски. Една немногобройна група от варшавската интелигенция, събрана около Едвард Юргенс, разглежда тези стремежи като политическа програма, противопоставяща се на въстаническото движение; критиците на тази програма подигравателно наричат привържениците ѝ „миленери" (от латинското *millenium*, хилядолетие, защото отлагат освобождението на Полша за след хиляда години).

За оживлението в руския лагер допринася атмосферата в Русия. След поражението в Кримската война там се очакват дълбоки реформи, новият цар минава за просветен и склонен към либерализъм. Веднага започват подготвителни работи за отмяна на крепостничеството, като след известни колебания решават да го свържат с поне частично оземляване. Постановките на царския манифест и на закона от 19 февруари 1861 г. са твърде сложни, но най-изгодни за селяните там, където преобладава полското дворянство – в „заграбените земи". Носят се слухове за подготвянето на други проектореформи, засягащи функционирането на държавата. Всичко това става сред надигащи се вълнения вътре в Русия, селски размирици, конспиративни действия и революционна агитация.

Полски революционни организации се създават най-напред в средите на студентите от висшите учебни заведения в Русия и Украйна в тясна връзка с руснаците. После в конспиративна дейност се ангажират варшавските студенти, с които Мерославски успява да установи контакт през 1859 г., издигайки за цел националното въстание под формата на „народна война". Революционна Полша трябва веднага да оземли селяните и да ги привлече към борбата. Не всички планове за въстанието са убедителни, много от тях изглеждат нереалистични и дори авантюристич-

ни. Появяват се прозвищата „червени“ – за по-запалените, и „бели“ – за по-умерените. Това разделение до голяма степен съответства (без обаче да се покрива изцяло с него) на разделението според обществените възгледи между привържениците на оземляването на селяните без каквито и да е условия и изразителите на по-консервативни виждания, изгодни за дворянството. За момента по-важно е, че в обществените среди на Кралство Полша и особено сред младежта расте желанието да се привлече вниманието на Александър II към необходимостта от решаване на наболелия полски въпрос. В целесъобразността на това са еднакво убедени и „червените“, и „белите“. От лятото на 1860 г. във Варшава започват национални демонстрации, подкрепени с авторитета на Църквата.

Масло в огъня налива вестта за аграрната реформа в Русия, която не обхваща Кралство Полша. Земеделското дружество узаконява смяната на крепостничеството с аренда и на 26 февруари заявява, че трябва да се извърши оземляване на селяните срещу обезщетения за дворяните.

По време на заседанията на Земеделското дружество по повод годишнината от битката край Олшинка Гроховска патриотичната демонстрация е разпръсната и много демонстранти са арестувани. При следващата демонстрация на 27 февруари армията открива огън на Плац Замкови, петима са убити и няколко – ранени. Погребението на петимата загинали на 5 март нажежава изключително патриотичните чувства.

Руските власти имат в този момент достатъчно грижи с овладяването на реакцията на обществеността в собствената си страна след обявяването на аграрната реформа, така че избягват фронталния сблъсък с поляците. Те от своя страна се държат дисциплинирано и достойно, но задълбочават обявената „морална революция“. На окупатора се демонстрира солидарност, стояща над съсловните различия, умение за самоорганизиране, мирен характер на масовите демонстрации. Във Варшава е избран Градски комитет, който заедно с Комитета на Земеделското дружество поема „властта над душите“. Очертава се възможност да се направи опит за споразумяване с царя за условията на нов

компромис, по-изгодни от досегашното положение. Едва ли е могло обаче да се разчита на такова съгласие, което да удовлетвори аспирациите на обществото. Институциите и личностите, ползващи се с обществен авторитет, отказват сътрудничество с руските власти.

От известните личности готов на сътрудничество е само маркграф Александър Велополски, краен консерватор, интелигентен и амбициозен, но непохватен като политик. Лишен от гъвкавост, без усет за масовите настроения, той тръгва да спасява полската кауза – така, както сам разбира това спасение – против собственото си общество. На 27 март 1861 г. Александър II назначава маркграфа за директор на възстановената Комисия по вероизповеданията и просвещението и се разпорежда за назначаването на Държавен съвет и за избиране на институции на местното самоуправление. Скоро обаче със съгласието и донякъде по инициатива на Велополски руснаците разпускат Градския комитет и Земеделското дружество. Два дни по-късно, на 8 април, когато множеството протестира пред варшавския замък, армията открива стрелба; падат стотици убити и ранени. Велополски поема отговорността за погрома, което го компрометира окончателно. В Кралство Полша е обявен национален траур, организират се манифестации с народни носии и патриотични символи, в църквите се отслужват богослужения. Към траурния протест се присъединяват и „заграбените земи", преди всичко Вилно, демонстрации се провеждат и в другите два лагера. Срещу тези действия са насочени въвеждането на 14 октомври 1861 г. в Кралство Полша на военно положение и забраната на всякакви демонстрации. В отговор на това на следния ден, в годишнината от смъртта на Косцюшко, множества заливат варшавските църкви за предстоящата панихида. Армията обкръжава храмовете и нахлува в тях, като бие и арестува хиляди хора. Като резултат във Варшава е обявено затварянето на храмовете на всички вероизповедания. Тези събития произвеждат огромно впечатление върху съвременниците. Велополски подава оставка, но в Петербург успява след половин година да спечели наново

доверието на царя и нови, още по-изгодни предложения за работа.

През това време във Варшава управлява със здрава ръка руският генерал Александър Людерс. Скоро след октомврийските събития „червените" засилват организацията си и свикват комитет, който от средата на 1862 г. се нарича Централен национален комитет, в който главна роля играе един млад руски офицер – поляк, капитан Ярослав Домбровски. „Червените" се стремят да ускорят избухването на въстание, разчитайки за тази цел на сътрудничество с руските революционери. При новата ситуация в конспирацията се включват и „белите" и през декември 1861 г. е създадена Държавна дирекция (Дирекция Крайова). За момента плановете за въстание се приемат за нереални, но е осъзната необходимостта от започване на дългосрочни приготовления и преди всичко от разумно направляване на легалните или полулегални действия на поляците.

През юни 1862 г. Александър II се връща към политиката на отстъпки спрямо поляците. Кралство Полша получава фактически широка национална автономия, оглавявана от наместник – братът на царя, Константин (племенник на самодържеца от преди 1830 г.). Дадено е и правото на собствено гражданско правителство, начело на което застава Велополски. Той постига полонизиране и разширяване обхвата на просветата, възстановяване на Варшавския университет под наименованието Висше училище (Школа Глувна), както и равни права за евреите. В същото време обаче Велополски става причина за издаването на указ за принудителна замяна на крепостничеството с аренда, без оземляване и при не много изгодни условия за селяните. Юнските решения дават на поляците много повече национални права, отколкото са имали в който и да е от лагерите след 1830 г. Но липсва дори и намек за политически права, запазва се и пропастта между шляхтата и селяните. Поверяването на управлението на непопулярния Велополски пречи на спокойната преценка на плюсовете и минусите на новата законова ситуация.

Домбровски иска да се предизвика моментално избухване на въстание. Срещу това се обявяват по-умерените „червени".

Скоро Домбровски е арестуван и умерените поемат водачеството в Централния национален комитет. Те отлагат срока за избухване на въстанието, но се готвят с всички сили за него, като разгръщат до ниво околии, градове и градчета организацията на „тайната полска държава" и събират в цялото Кралство Полша „национален данък". Освен това конспирацията обхваща и Литва, Украйна, двата други лагера и емиграцията.

„Белите" не могат да си намерят място, тъй като не приемат нито сътрудничеството с Велополски, нито въстанието. Замойски иска от великия княз Константин присъединяване на „заграбените земи" към Кралство Полша и въвеждане за целия държавен организъм на конституцията от 1815 г. По-малко не може и да иска от страх да не изгуби привържениците си, тъй като обществото, и особено младото поколение, се храни с илюзии за своята сила, която ще принуди руснаците към нови отстъпки. Александър II най-напред повиква Замойски в Петербург, после нарежда да бъде изгонен от империята. Царят не може да приеме искания, които приличат на условия за капитулация след изгубена война. С прогонването на Замойски обаче сам отслабва позициите на тези, които се стремят да избегнат въстанието. Така конфликтът между отхвърленото съглашателство на Велополски и младежката разпаленост на „червените" се изостря. Маркграфът изпреварва развитието на събитията, като решава с един удар да разсече гордиевия възел. По негова инициатива на 6 октомври се обявява свикване на нов набор. Това означава поименно призоваване на 10 хиляди младежи от градовете, представляващи ядрото на „червените" организации. Велополски има предвид евентуалното избухване на въстанието, като смята – впрочем, правилно, – че то ще завърши с поражение. В същото време не разбира, че след потушаването на освободителното движение с неговата програма за реформи ще е свършено. Русия е готова да я приеме само пред заплахата от големи международни и вътрешни сътресения. Когато те се оказват неизбежни, тя не се поколебава да предприеме драстични мерки за окончателното изкореняване на мисълта за независима Полша. Все още съществува възможност умерените „червени" да не до-

пуснат провокираното от Велополски всеобщо самоубийство. Те се замислят дали не е възможно укриването на застрашените от мобилизация младежи в горите. Този план обаче е нереализуем, той просто не би дал резултати. Приемането на мобилизацията би означавало национална катастрофа, лишаване на страната от най-енергичната и образована младеж за цели 20 години (какъвто е срокът за отбиване на военна служба в руската армия). Радикалите успяват да убедят Централния национален комитет да вземе решение за обявяване на въстанието преди започване на мобилизацията. Те разчитат не толкова на победа, колкото на шумния протест пред целия свят и на привличането на селяните чрез обявяване на оземляването. Смятат, че мобилизацията – като поражение без бой – би била по-голямо нещастие, отколкото кървавите жертви, дадени във въоръжена съпротива.

Отново, както през 1830 г., решението се взема от една малка група, без подготовка на действията и без обмислени планове за бъдещето. И пак, както тогава, последвалият ход на въстанието, неговата продължителност и масовост ни карат да отхвърлим тезата за лекомислие или политическа незрелост. Струната на националните емоции е така опъната, че рано или късно е трябвало да се скъса. Въпросът е повече морален и психологически, отколкото политически. През нощта на 14 срещу 15 януари 1863 г. маркграфът провежда във Варшава мобилизацията, която обаче се проваля, тъй като по-голямата част от младежите вече са се укрили в горите.

На 22 януари Централният национален комитет се обявява за Временно национално правителство и в името на Полша, Литва и Рус обявява война на окупатора. Същевременно е огласено и оземляване на селяните.

Съгласно плана на Мерославски това е трябвало да бъде „народна война". Направляваната от центъра акция е трябвало да блокира руската власт в големите градове, за да може да бъде мобилизирана многочислена, макар и примитивно въоръжена, въстаническа армия. Наистина руснаците се оттеглят в няколко големи градове на Кралство Полша, но мобилизацията се проваля, тъй като селяните остават безучастни или дори враждеб-

но настроени към въстаниците. Противно на намеренията на Мерославски действията се превръщат в партизанска война – нещо, което и той самият не може да промени след завръщането си през февруари от емиграция, повикан от правителството за негов водач. Само след няколко дни руснаците разбиват съпровождащия го отряд и го принуждават да премине обратно пруската граница.

Поставени пред свършен факт, „белите" първоначално не знаят какво да предприемат. Трудно обаче могат да застанат срещу течението, още повече че приижат окуражаващи вести за симпатии към въстаниците в Англия, Австрия и Франция. Единствено Прусия веднага предлага на Русия помощта си, от което царят не възнамерява да се възползва. „Белите" не искат да се подчинят на радикалите, но в споразумение с по-умерените „червени" подкрепят новата власт – на Мариан Лангевич, водач на най-голямата въстаническа „партия" в района на Келце. Руснаците съсредоточават срещу него армия с голямо превъзходство и през втората половина на март Лангевич преминава австрийската граница. Това е последният опит за трайно овладяване на една по-голяма територия, оттук нататък вече воюват само партизански отряди, а политическото ръководство на въстанието поема тайното Национално правителство във Варшава.

Въпреки първоначалните бойни успехи на руснаците, огромното им числено надмощие и още по-голямото превъзходство в обучението и въоръжението, след първата криза въстанието разширява обхвата си и се засилва. От Кралство Полша то се пренася в „заграбените земи", най-вече в Литва и католическата част на Белорусия. От пруския и австрийския лагер постъпват финансови помощи, оръжие и хиляди доброволци. Данните сочат, че през въстаническите редици преминават над 200 хиляди души. Това е показател по-скоро за волята за борба, храбростта, националните емоции, отколкото за реална сила, тъй като много енергия остава разпиляна в неизбежните организационни импровизации вследствие военното неумение и непрекъснатите свади между „червени" и „бели", както и между различните групи в двете течения.

Вече става ясно, че тази странна полско-руска война не може да бъде спечелена с оръжие. Идват обаче известия от княз Владислав Чарториски, син на Адам и след смъртта му водач на по-консервативната част от емиграцията, че Франция се готви за война. Трябва да ѝ помогнат Англия и Австрия. Полският въпрос наистина придобива международни измерения, правителствата едно след друго внасят ноти в Петербург, общественото мнение подкрепя въстаниците, папа Пий IX нарежда да се отслужват молебени за Полша, събират се пари и оръжие, изпращат се доброволци. Всичко това поражда надежди, но накрая се оказва, че нещата, разделящи потенциалните противници на Русия, са толкова много, че те не могат в името на една така незначителна и несъществена за техните интереси кауза да предизвикат общоевропейски конфликт. В Петербург само първоначално възприемат тези сериозни знаци за негодувание и затова през април е обявена амнистия за поляците и са потвърдени отново привилегиите, дадени през юни 1862 г. Когато страховете се разсейват, а амнистията остава без отглас, през лятото на 1863 г. царят отзовава от Кралство Полша великия княз Константин и Велополски и назначава за наместник фелдмаршал Фьодор Берг, който по примера на Паскевич трябва да удави въстанието в кръв. По-успешно и от него извършва това още от май 1863 г. генерал-губернаторът на Вилно Михаил Муравьов, наричан „вешател", управляващ североизточната част от „заграбените земи".

В отговор на засилените репресии и на пасивността на чуждите сили нараства радикализмът във въстанието. Най-крайните от „червените" създават през септември ново Национално правителство и на терора на окупатора отговарят с въстанически терор – атентати срещу функционерите на руската власт. Няколкото атентата срещу Берг са безуспешни. За да устои въстанието, не е достатъчно да се импровизира. Мястото на крайните „червени" заемат умерените, които на свой ред отстъпват на 17 октомври мястото на новия вожд – Ромуалд Траугут. Този професионален, опитен офицер от руската армия е близък по възгледи до „белите". Във въстанието най-напред ръководи отряд, после е натоварен с мисията да търси подкрепа във Фран-

ция и да се увери в намеренията на нейното правителство. Той получава уверения, че ако въстанието се задържи до пролетта, може да разчита на помощта на Франция. Траугут прави всичко възможно да издържи до пролетта. Реорганизира армията и гражданската администрация, като ги подчинява на единно ръководство, в политическите ходове извежда на преден план осъществяването на оземляването, за да получи подкрепата на селяните. Постига известни успехи, но на бойното поле руснаците разгромяват една след друга полските части. Самият полски водач среща вътрешни трудности: „червените" му нямат доверие, защото е „бял", „белите" пък често се разграничават от него, смятайки, че в действията му има прекалено много радикализъм.

В края на 1863 г. международната конюнктура става определено по-неблагоприятна за полския въпрос. Австрия и Прусия се сближават в общия конфликт с Дания. По този начин монархията на Хабсбургите се оттегля от сътрудничеството със западните сили, ограничава и контактите си с Русия. По силата на споразумение между трите окупаторки въстаниците губят най-силната си до този момент опора – Галиция. Траугут е готов да разшири фронта, търси съюзници между враждебните на Австрия италиански и унгарски революционери, но това е акт на отчаяние. На Франция не може да се разчита. Да влезе в конфликт с трите големи сили, би било в разрез със здравия разум. През февруари 1864 г. Австрия въвежда военно положение в Галиция. Ликвидирани са организациите, подпомагащи въстанието, арестувани са няколко хиляди души.

Друг тежък удар е нанесен на 2 март 1864 г. След дълга подготовка царят издава закони, с които въвежда в Кралство Полша пълно оземляване, връщане на отнетата от селяните през 1846 г. земя, запазване на сервитутите и на обещанията за даване на земя на безимотните. Въведено е и селско самоуправление. Дворяните ще получават държавно обезщетение от фонда, създаден чрез изплащане на поземлените данъци от селяните. Законите създава Управителен комитет начело с Николай Милютин, изтъкнат руски либерален политик. Той получава голяма свобода за действие, тъй като стремежът на Русия е да прове-

де такава аграрна реформа в полските земи, която да събуди благодарност у селяните и да отслаби шляхтата. Постановленията са съобразени с въстаническия декрет от 22 януари 1863 г., който се оказва само предвестник за нова правна уредба, тъй като въстанието не успява да завладее трайно никаква територия. Въстаническият декрет изиграва роля само дотолкова, доколкото Русия не успява да внедри у селяните убеждението, че полското национално движение е враждебно спрямо техните интереси. След царския указ обаче въстаниците не могат да разчитат на по-голям интерес от страна на селото към националния въпрос. Селото има ниско национално съзнание, а в социален план вече не може нищо да спечели, може само да загуби.

В момент, когато въстанието агонизира, на 11 април, Траугут заедно със сътрудниците си е арестуван. Оттук нататък не съществува централно ръководство. Независимо от това борбата продължава още няколко месеца, водена от партизански отряди. Траугут е обесен на 5 август 1864 г. заедно с още четирима въстанически водачи. Съдбата на останалите въстаници, които не успяват да се укрият зад граница или да заличат следите от участието си в движението, е също трагична. Ако по милост на врага смъртното наказание ги отмине, очаква ги дългогодишна каторга или заточение. Въпреки това не репресиите са причината с поражението на Януарското въстание в историята на Полша да се затвори страницата на епохата на национални въстания.

Решаващи са два фактора, изтъквани винаги, когато се разглеждат възможностите за възстановяване на независимостта на Полша. Първо, съкрушена е надеждата за „народна война". Юзеф Шуйски, участник във въстанието, но по-късно като историк и галицийски политик – краен противник на въоръжените национални избухвания – пише още през 1867 г.: „Днес, след завършеното оземляване, положението е такова, че конспирацията е абсолютно лишена от основания, абсолютните основания са на страната на нормалния труд. Защо? Защото 1863 г. затвори завинаги епохата на конспирацията, като не остави нито един обществено поробен човек върху полската земя. 1863 г. довърши делото по оземляването, за което конспирацията работеше ка-

то необходимо зло." На второ място, в течение на няколко години след въстанието значително се променя европейската ситуация. С нарастването на мощта на Прусия, а после и поради европейската хегемония на Германия, продължила най-малко през първите петнайсет години след въстанието и установена с договора между Бисмарк и Русия, трудно може да се мечтае за външна помощ за Полша. Наближават обаче нови времена, променят се целите и средствата, променя се дори скàлата на националните ценности.

Глава XIV

ФОРМИРАНЕ НА СЪВРЕМЕННА НАЦИЯ

Промените в ситуацията в Европа задълбочават чувството за безнадеждност в Полша. Най-напред през 1866 г. Прусия разгромява Австрия, на която някога са възлагани надежди в сложните полски политически сметки. Като премиер на Прусия Бисмарк се въздържа от унизяване на противника в мирния договор. За сметка на това лишава монархията на Хабсбургите от влияние върху останалите части на Германия и насочва аспирациите ѝ в други посоки. Косвен резултат от поражението е превръщането на Австрия в дуалистична Австро-Унгарска монархия. През 1870 г. Прусия заедно с цяла Германия води победна война срещу Франция. Силата, на която Полша е разчитала при всеки международен конфликт и при всяко полско надигане, претърпява позорно поражение. Обединена Германия, новата империя, управлявана от пруските Хохенцолерни, става най-могъщата държава в Европа. Отсега Германия, а не както е от XVII век насам – Франция, ще се стреми към утвърждаване и засилване на своята хегемония в Европа.

През 1872 г. в Берлин императорите на Русия, Германия и Австрия решават да осигурят запазването на реда в Европа. Това звучи странно, тъй като току-що този ред е изцяло разрушен. Споразумението до голяма степен засяга и полската кауза. Тя трябва да бъде погребана по общата воля на окупаторите. След шест години обаче се стига до разногласия. Германия и Австро-Унгария в споразумение с други европейски сили решават да окажат натиск върху Русия, за да не може тя да се възползва

прекалено от победата си във войната с Турция. От този момент приятелството между Германия и Русия вече не може да бъде възстановено, въпреки че Бисмарк през цялото време, докато изпълнява функциите на райхсканцлер, т.е. до 1890 г., се старае да съчетава сключения през 1879 г. съюз с Австро-Унгария с добрите отношения с Петербург. Разногласията в интересите на различните империи обаче стават все по-очевидни. След най-неизгодното за поляците разположение на силите в началото на седемдесетте години положението в Европа се обръща така, че поляците могат да съзрат – при голяма доза оптимизъм – някакъв шанс за своята национална кауза.

Засега продължават репресиите срещу полския дух. В Кралство Полша са ликвидирани за няколко години почти всички самостоятелни институции, като страната окончателно се слива с Русия. Русифицирани са административният и съдебният апарат, а също така и – най-болезненото нещо – образованието; от 1885 г. дори и първоначалното. Последното начинание се осъществява след един кратък период на либерализация в края на царуването на Александър II, когато Русия е разтърсвана от терористичните актове на народниците. В Кралство Полша генерал-губернаторът Албедински изразява готовност за отстъпки в полза на поляците и веднага разширява свободите им, смекчавайки преди всичко цензурата. Той продължава тази политическа линия и при следващия цар, Александър III, който идва на власт през 1881 г. Чак след 1883 г. започва стремителна реакция. Властта се усеща по-силна след разгромяването на народниците. В Русия все по-шумно се изявяват националистичните тенденции, подкрепяни от най-близкия съветник на царя – Константин Победоносцев. През 1883 г. генерал-губернатор на Кралство Полша става Гурко, който заедно със своя най-близък сътрудник, попечителя на науката във Варшавския окръг Апухтин, засилва русифицирането.

В пруския лагер положението е използвано също така, за да бъде премахната самостоятелността на поляците, но не спрямо Прусия, тъй като тя е ликвидирана по-рано, а по отношение на цяла Германия. Въпреки че Великополша и Гданското Помо-

рие не принадлежат към възникналия след Виенския конгрес Германски съюз, след неговото разпадане те са включени в създадения през 1867 г. Северогермански съюз, а от 1871 г. – в Германския Райх. Така тези земи стават „Германия“, което придава на пруското владичество национален, а не само държавен характер. В немската политика през седемдесетте години „полското“ е третирано като центробежен фактор, подобен на католицизма. В самата Германия католицизмът играе ролята на духовна опора за враждебно настроения към прусаците сепаратизъм. За Бисмарк той е и бариера пред германизирането на полската народност в Шльонск, Великополша, Поморие и Вармия. Водената след 1871 г. борба с Католическата църква – „културкампф“ – е насочена и срещу полскостта. Администрацията, както и съдебните власти са подложени на понемчване. Особено болезнено и опасно за полската народност е понемчването на училищата.

Русия и Германия обединяват атаките срещу полскостта с дискриминация на католицизма. От своя страна Католическата църква, преди това недоверчива към радикалите-конспиратори и склонна към поносими за поляците компромиси с окупаторите, е принудена сега да оказва по-решителна съпротива. Още по време на Януарското въстание неодобряващият го варшавски архиепископ Зигмунт Шченсни Фелински протестира срещу репресиите и е заточен във вътрешността на Русия. Там остава в продължение на двайсет години. След поражението на въстанието са унищожени повечето манастири, наложен е надзор над църковните имоти, а през 1867 г. цялата Църква е поставена в подчинение на Римо-католическата колегия в Петербург – институция, създадена по волята на Александър II. Църквата не може да приеме това. Апостолската столица скъсва отношенията си с Русия. Епископите отказват да се подчиняват на колегията, най-упоритите свещеници са депортирани във вътрешността на Русия. Ликвидирана е и запазилата се в източната част на Кралство Полша църковна уния, която ще продължи да съществува тайно. В периода на либерализация в началото на осемдесетте години се стига до известно подобряване на отношенията между Русия и Ватикана и вследствие на това – до отслабване на натиска вър-

ху Църквата в руския лагер. Петербург дори приема през 1883 г. избора на новия варшавски архиепископ, доскорошния заточеник Винценти Попел. Скоро обаче настъпва поредното влошаване на отношенията между властите и Църквата.

В пруския лагер резултатите от съсредоточения огън срещу полската идентичност и католицизма се оказват изненадващо неизгодни за властите. Гнезненско-познанският архиепископ Мечислав Ледуховски, изразил по-рано готовност да защитава интересите на Църквата и полската култура във взаимоотношенията ѝ с държавата, се противопоставя на законите от 1873 г., които поставят Църквата в зависимост от държавата. Заради това прекарва две години в затвора, след което е принуден да замине за Рим. Репресиите засягат също така много други епископи и свещеници, впрочем не само полски, но и немски. За поляците обаче католицизмът е неделимо свързан с националното чувство. Там, където до този момент липсва по-дълбоко национално съзнание, както в Горен Шльонск, то си прокарва път чрез обвързаността с вярата. Дори и немското духовенство подкрепя водената на полски език пропаганда, за да проникне колкото може по-широко сред жителите на Шльонск и да се противопостави на кампанията, водена срещу католицизма.

Така „културкампф" довежда до „полонизиране" на населението в Горен Шльонск, важна роля за което играе местният деец Карол Мярка, от 1869 г. до смъртта си през 1882 г. редактор на списание „Католик". „Полонизиране" в случая означава в много по-голяма степен идентификация с полската култура, а в помалка – противопоставяне на немците като народност и самостоятелни политически действия, тъй като главната разделителна линия в Горен Шльонск минава не между националностите, а между вероизповеданията. Различно е положението във Великополша, Поморието и Вармия, където поляците по правило са католици, а немците – протестанти. Националните емоции усилват религиозността, вярата разпалва патриотичните чувства. Вредното за полското съзнание влияние на „културкампф" се изявява само в областта на Мазурите, където протестантското и лишено от национално съзнание население, говорещо на полски

диалект, придобива чрез религията чувство за идентичност с немското и се отчуждава от полското. Независимо че в края на седемдесетте години острота на конфликта между властите и Църквата е притъпена, а през осемдесетте години постепенно се стига до разбирателство, в съзнанието на поляците от пруския лагер католицизмът си остава основен и траен фактор за националното самоопределение.

Резултат от „културкампф" е и активизирането на полската културна и икономическа деятелност. В това отношение в пруския лагер съществуват традиции още от трийсетте години. През шейсетте години, и особено по времето на „културкампф" през седемдесетте, „органичното развитие" обхваща най-широки слоеве на градското и селското население. В градовете се развиват кредитните кооперации, обединени в Съюз на трудовите кооперации, работил дълги години под патронажа на отец Пьотр Вавжиняк. Изобщо ролята на духовенството като единствената в пруския лагер по-многобройна група от образовани поляци е огромна. В селата се образуват селски земеделски кръжоци, често с помощта на свещеници или дворяни. Патронажът над тях е поверен на представителя на дворяните Максимилиан Яцковски. От 1880 г. Дружеството на народните читалища основава обществени библиотеки не само във Великополша, но и в други райони на пруския лагер.

Берлин и Петербург се убеждават взаимно, че независимо от растящите помежду им противоречия ги обединява общата полска заплаха. Особено Бисмарк се старае да докаже това, като представя в сгъстени краски активността на поляците и оправдава прилаганите от властите репресии. Нова фаза на репресиите е използването на икономически средства. Създаден е Централен фонд и през 1886 г. е назначена Комисия по колонизацията. Тя има задачата да изкупува полските дворянски имения, да ги парцелира и да заселва в тях немски колонисти. Това е отзвук от идеите, разпространяващи се сред немското общество: все по-силен национализъм и готовност за разширяване на националната офанзива във всички области на обществения живот.

В тази атака срещу поляците отсъства третият окупатор –

Австрия. След поражението през 1866 г. и съглашението с Унгария в австрийската част на страната е изоставена германизацията. Като най-склонна към компромиси Галиция получава повече от останалите провинции. Поляците са застрашени от политиката на Русия и Германия. Висшите и средните слоеве се опасяват също така, че австрийците могат да използват срещу тях недоволството на тънещите в мизерия селяни, както и стремящите се към национално равноправие украинци. Постепенно полските политици изоставят исканията за „отцепване" на Галиция със статут на почти независима страна, но във федерация с Австрия.

В края на шейсетте и началото на седемдесетте години Виена с различни правни действия въвежда т. нар. галицийска автономия. Обхватът на същинската автономия, чиито институции представляват Сеймът и Националният департамент, е доста тесен. Автономността обаче се допълва с други полски привилегии. Полският език е въведен в образованието (включително и в университетите в Краков и Лвов), както и в учрежденията и съдилищата. В правителството е назначен министър поляк с правото да се произнася по решенията, засягащи Галиция (впрочем в кабинетите по принцип не липсват полски министри, отговарящи за различни ресори, два пъти дори поляци стават премиери). Начело на местната администрация в Галиция застава наместник – също поляк. Министърът по въпросите на Галиция и наместникът се назначават от императора след съгласуване с Коло Полске, т.е. групата на депутатите във виенския парламент.

Изгодната за поляците австрийска политика създава възможности за големи промени в Църквата. Досега тя е била поскоро лоялна към управляващите и не много активна в националния живот, сега, не без влиянието на Ватикана, се стреми да се превърне в опора за преследвания в руския и пруския лагер полски католицизъм. Напълно символичен смисъл има назначаването през 1879 г. за краковски епископ на отец Албин Дунайевски, дългогодишен участник в освободителното движение. Значимостта на това решение се подчертава от избора на Дунаевски в Колегиума на кардиналите през 1890 г. Той е единственият кар-

динал-поляк, действащ в отечеството си, тъй като Владжимеж Чацки и Мечислав Ледуховски защитават полските интереси в Римската курия.

Автономията в Галиция създава най-благоприятните условия за поляците от времето на залеза на конституционното Кралство Полша. Макар че е изминал почти половин век, все още само малка част от полското общество се ползва с политически права. В Сейма на Галиция и в Парламента във Виена изборът става въз основа на „куриалните правила", т.е. чрез гласуване на отделните групи, определени по професионален и имуществен ценз. Огромното мнозинство от населението няма право на глас, най-привилегировани в същото време са дворянството и заможната буржоазия. В Сейма на Галиция влизат също така по право епископите и ректорите на университетите.

Двайсет и пет години след краха на последното въстание голям напредък във всички лагери бележи националното осъзнаване на по-нискостоящите обществени слоеве. Крива излиза сметката на окупатора в руските владения – че по-изгодното за селяните в сравнение с другите райони на страната развитие на аграрната реформа ще ги отдели от защитниците на националните свободи и ще ги привърже към царщината. Въпреки големите трудности реформите (както и екстрените конфискации на имоти след въстанието) не сломяват икономически, а като следствие – и политически – шляхтата. Тя придобива дори по-добри възможности за въздействие върху съзнанието на селото. Освен това оземляването ускорява различните икономически и обществени процеси. Увеличава се миграцията от селото към града. Развитието на железопътната мрежа изважда от изолация много селскостопански райони. Най-важното е, че получавайки земя, селянинът се отървава от повинностите към дворяните, но в замяна на това е обременен с данъци към руската държава. Изправен пред руското учреждение или съд, селянинът се оказва, поради непознаване на езика, беззащитен пред властите, които са му чужди и като език, и като нрави. Той започва да разбира, че поради националната си принадлежност мястото му е в по-долната категория граждани на държавата.

След оземляването също така стремително се ускоряват капиталистическата индустриализация и урбанизацията. Увеличава се търсенето на индустриална продукция, защото самостоятелните селски стопанства продават и купуват много повече. Особено търсени сред селяните са евтините памучни дрехи. Друг силен фактор за развитието на промишлеността става железопътното строителство. Наистина още през четиридесетте години е построена линията Варшава–Виена, на 300 км в югозападна посока, но истинската революция в комуникациите настъпва едва двайсет години по-късно. По мащабите си това е една непозната в полската история инвестиция. Покрай нея разцъфтяват минното дело, металургията, металообработването, които произвеждат също и за нуждите на железопътното строителство в другите части на Русия. От своя страна развитата още преди това текстилна индустрия на Лодзкия и Бялостоцкия окръг намира благодарение на железопътните линии достъп до руския пазар.

До началото на деветдесетте години населението на Варшава се увеличава почти два пъти, достигайки близо половин милион; населението на Лодз – почти осем пъти, като надхвърля 300 хиляди жители. Огромното мнозинство представляват бедните и необразовани слоеве. Сред тях има много евреи, търсещи препитание в търговията, занаятите и дребното производство. Малко са модерните индустриални работници, но тяхната група вече отчетливо се различава от градския плебс от миналите векове. От този плебс те наследяват националните емоции, но масовият приток на пришълци от селото значително снижава равнището на националното съзнание. Градската среда остава обаче активна в културно отношение. Благодарение на това след известно време тя оформя съзнанието на пришълците от село. Един от важните елементи на това съзнание е засилването на патриотичните чувства. Концентрираното и – повече или по-малко – културно активно градско общество допринася за ново израстване на националното съзнание.

За националното самоосъзнаване допринася и ходът на събитията. Работниците се борят за своите интереси и в първите вълнения се обръщат срещу майстора и фабриканта, но след тях

се сблъскват със задкулисния противник, представителя на чуждата власт – полицията, жандармерията, съда. По време на вълненията в Лодз през 1861 г. работниците пеят народни песни. Когато през 1883 г. в Жирардув се стига до стачка без каквито и да било национални лозунги, с работниците се разправят полицията и войската. Те арестуват, стрелят срещу демонстрантите, има убити и ранени.

В пруския лагер поради действията на окупатора селянинът става най-бързо и в най-голяма степен поляк. Това е резултатът от „културкампф" и от експанзията, съчетана с германизиране на образованието. Ефектът от понемчването е незначителен, особено там, където поляците нямат за съседи по-големи множества заселени от по-рано немци. Великополското селячество се оказва наистина особено устойчиво. Немското училище дава възможност на селяните да получат необходимия минимум образование, което впоследствие помага на полските обществени дейци в тяхната културна и просветна дейност, в начинанията им за модернизиране на агротехниката и развитие на взаимопомощта.

Във Великополша и в етнически полската част на Поморието работниците са малко. Те се стапят сред градското общество, по традиция национално чувствително. Най-голяма работническа общност представляват работниците от Горен Шльонск, свързани от няколко поколения с мините, металургията, металообработването. Сред тях не липсват пришълци от Кралство Полша и Галиция, макар окупантските власти да затрудняват този род миграция. „Културкампф" противопоставя в Горен Шльонск работниците-католици на апарата на държавната власт, но също така възпрепятства агитационните действия на немското социалдемократическо движение. Освен това социалдемократите са равнодушни или дори враждебно настроени към религията. През последните десетилетия на XIX век расте националното съзнание на работниците от Горен Шльонск. В него има много противопоставяне на регионалния германизъм и по-малко – чувство за идентичност с останалите полски райони.

Най-бавно се развива процесът на формиране на наци-

оналното съзнание сред галицийските селяни. В автономна Галиция властта се упражнява от полското дворянство, съхранило съсловните традиции на шляхтата с тяхната идейна, историческа и религиозна аргументация. Наистина дворянството иска да спечели селяните за полската кауза, но не с цената на политическо равноправие и отстъпки в полза на техните интереси. Взаимоотношенията им са обременени и от болезнения спомен за галицийската сеч. Няма съмнение обаче, че езиковите и гражданските свободи помагат за оформяне на политическата самостоятелност на селяните. Пръв подема дейност в по-широк мащаб Станислав Стояловски, който е способен и амбициозен агитатор и организатор, но много лесно променя своите възгледи. От 1875 г. той пропагандира сред селяните национални и католически лозунги в списанията „Венец" и „Пчеличка". Като привърженик на разбирателството между всички слоеве и съсловия той възобновява девиза „полският народ – с полската шляхта".

Икономическата стагнация в Галиция е причина за запазването също така на архаичните обществени отношения. Много бавно се извършва превръщането на наемните работници от занаятчийските работилници, а после и от железниците в работническа общност. Тя не е лишена от национално съзнание, защото наследява горещите емоции на градския плебс. Значително по-многобройно е работничеството в австрийския Шльонск, където поляците живеят редом с чехи и немци. Много селяни от пренаселеното галицийско село попадат в мините и промишлеността. След Пролетта на народите съзнанието тук значително израства, преди всичко в дворянските среди, а след това и в селото. Сред работниците националното мислене обаче се формира твърде бавно. Така както в пруския Шльонск, и тук по-силно се изявяват местните чувства, докато връзките с полската същност, разбирана интегрално – над границите на регионите и лагерите – са значително по-слаби.

Мечтата на радикалите от въстанията – да видят полския народ носител на националните чувства – се осъществява в процес, продължил десетилетия. Постепенно се разгаря патриотичният плам на широките селски и работнически среди. За момен-

та това не помага особено в избистрянето на една полска политическа програма. Продължителите или по-скоро епигоните на въстаническите концепции се намират в емиграция. Те все още хранят надежди за международна, а оттам и полска революция. Ярослав Домбровски загива на барикадите на Парижката комуна през 1871 г. Тези, които са още живи през седемдесетте години, мечтаят за нова революция и търсят контакти с различните разклонения на европейския социализъм. В страната остава само сантиментът към въстанията. Въоръжената борба се възприема като прекрасна историческа карта, хвърлена обаче в игра, в която поляците нямат шансове да спечелят.

Настъпва времето на най-разнообразни идеи за „органично развитие". Става дума за намирането на такъв път за запазване и засилване на нацията, която в подходящия момент да бъде в състояние не само да претендира за свободата си, но и да окаже реална подкрепа на своите евентуални партньори. Най-голяма популярност добиват две интелектуални формации: краковската, на „станчиците" (по името на Станчик – шутът на крал Зигмунт I Стари, наричани така заради угодническото им поведение към Австрия – б. пр.) и варшавското на позитивистите.

„Станчиците" са участници в Януарското въстание, близки са до умереното течение и до емигрантските среди около княз Владислав Чарториски. Сега стават една от консервативните групи в Галиция, в началото без особено влияние върху управлението на района. По-голямо значение имат отдавна свързаните с Виена кръгове начело с неколкократно назначавания за наместник на Галиция граф Агенор Голуховски. Бързо обаче придобиват значение като идеолози и създатели на нова политическа програма. „Станчиците" подчертано съчетават интереса си към политиката с опитите за анализиране на историята на Полша. Сред тях са университетските професори по история и история на литературата Юзеф Шуйски и Станислав Тарновски, а по-късно и един от най-успешните политически и научни дейци – Михал Бобжински.

„Станчиците" се противопоставят както на традициите на шляхтишката демокрация, така и на романтичното обожаване на

„полския народ". Основна ценност за тях е държавата и оттук произтича преклонението им към силната власт. Не поривите, а трезвата преценка на силите трябва да диктува полските начинания. От тази гледна точка те изразяват убеждението си за наложителността на широките компромиси, постигнати било с Русия в средата на XVIII век и в периода на Кралство Полша, било с Австрия след 1866 г., когато тя показва склонност към отстъпки спрямо поляците. Това до голяма степен обосновава собствената дейност на „станчиците": от една страна, участие във вътрешната политика на Хабсбургската монархия и готовност да свържат всичките си очаквания с Австро-Унгария, от друга – неодобрение на масовите политически движения, подгряващи непросветените слоеве със социални лозунги.

Варшавските позитивисти се различават значително по вижданията си от „станчиците". Отношението им към въстаническата традиция е също така критично, но в обществените си възгледи са по-близки до „червените" (но не и до крайните радикали). За основни ценности те приемат науката и стопанското развитие, с една дума, прогреса, от който са запленени. Науката трябва да проправя пътя към икономически преобразования, но те от своя страна изискват масовизиране на просветата и обособяване на интелектуален елит. Повишаването на жизненото равнище на низшите слоеве би изгладило противоречията вътре в обществото, култът към науката би заменил социалната йерархия и би отслабил значението на аристокрацията и шляхтата. Чрез просвещението селянинът и работникът биха се издигнали до ранга на членове на националната общност. Обратно на „станчиците", позитивистите оценяват критично ролята на Църквата. Наистина те не отричат духовната стойност на религията, но приписват на религиозните институции консерватизъм и обскурантизъм.

Позитивистите рядко говорят за държава, по-често – за общество или нация. Концентриран израз на това мислене дава поетът позитивист: „Не оръжия ще ни спасят,/ крепости или армати./ Силата е днес трудът,/ твърдини – училищата." В руския лагер липсват шансове за водене на открита, независима полска

политика. Поради невъзможността за споразумяване с окупатора такива водещи позитивисти като Александър Швентоховски или Болеслав Прус нямат нито шанс, нито потребност да прибягват до гъвкави компромиси. Развоят на събитията обаче опровергава бързо техните надежди за позитивното въздействие на прогреса и просветата. В процеса на формиране на своята идеология позитивистите подчертават необходимостта и възможностите за национално единение. Те забелязват, че появата на големи богатства в промишлеността и търговията води до изостряне на общественото напрежение, но смятат това за страничен ефект. Не без основания приписват на първото поколение предприемачи такива положителни черти като знание, стопанственост и енергия. Но не минават и десет години и става очевидно, че новата епоха няма да донесе справедливост и социален мир. В полското общество с растяща сила се изявяват нови неравенства, които водят след себе си нови конфликти. Начело в обществената йерархия излиза аристокрацията на парите. Тя се състои от представители на промишлеността и търговията, както и способни да се приспособяват към новите условия аристократи и най-заможни дворяни. През осемдесетте години от позитивистките лозунги остава само фразеологията, съдържанието претърпява съществена промяна.

Все по-отчетливо се формулира идеята за необходимост от разбирателство с Русия. До нея се стига от позицията на различни аргументи: разногласията между окупаторите, временното либерализиране на руската политика през първата половина на осемдесетте години, стопанският интерес, свързващ земите от руския лагер с империята, най-сетне – опасенията от формиращото се ново обществено-политическо движение, обърнато към работниците – социализмът.

Но тъкмо от развалините на позитивистката мисъл (макар и тя да не е единственият извор) израстват в руския лагер две политически течения, които ще играят огромна роля в историята на съвременна Полша: социалистическото и националистическото. Свързването на тези две течения с руския лагер може да изглежда и опростенческо, тъй като техните създатели действат и

в Галиция, и на емиграция. Над границите на лагерите те поддържат интелектуални и организационни контакти помежду си. Почти без изключение обаче те произхождат от руската част на Полша. Създават своите концепции, имайки предвид преди всичко положението и потребностите в руския лагер.

Социалистическото движение се оформя най-напред в контакт с руските народници, сред полските студенти от висшите учебни заведения във вътрешността на Русия. Народниците се обръщат към „народа" и преди всичко към селяните, в началото с вяра в ефикасността на непосредствената агитация, после чрез терористични актове, които трябва да разтърсят организацията на властта и съзнанието на обществото. Първите полски социалисти произлизат от поколението, което в детските си години е преживяло въстанието от 1863 г., понесло е разочарованията и безсилната омраза към царизма. Съприкосновението с народниците – около 1874 г. – събужда вяра в руския народ и във възможността да бъде предприета обща победна борба.

Почти по същото време до варшавските студенти, възпитани в позитивистки дух, от Запад достигат социалистически брошури. Някои от студентите проявяват интерес към това ново течение, което доказва несправедливостта на съществуващия обществен ред и призовава към всеобщо равенство и обобществяване на всички видове собственост. В противовес на народничеството това е работнически социализъм (ако става въпрос за адресата на пропагандните лозунги), който построява политическото си мислене върху аргументи от стопанския и обществения живот. Това не означава, че този социализъм черпи интелектуалното си вдъхновение изключително от марксизма. Във всеки случай позитивизмът се оказва една съвсем не лоша подготовка за този род социализъм.

От 1876 г. във Варшава започват да пристигат полски студенти, близки до народниците, най-енергичен между които е двайсетгодишният по това време Людвик Варински. В Кралство Полша, преживяващо период на промишлена революция, сред социалистите взема връх един особен работнически месианизъм. Надеждата е в „пролетариата", изкуствено разцепван дотогава

от национални различия и парализиран от лозунгите за национално единство (във въстаническия или в позитивисткия вариант на тези идеи). Младите адепти на интернационалния социализъм са убедени, че у работниците не живее националното чувство, отхвърляно още повече от оземлените наскоро от царя селяни. Те се ориентират по-добре в проблемите на селото, защото в преобладаващата си част произхождат от малоимотната шляхта. Наблюденията им над селското съзнание обаче са застинали, незабелязващи посоките на неговото развитие.

През 1882 г. Варински създава първата социалистическа партия „Пролетариат". Това е малка група, разгромена наскоро след това от арестите. Социалистическото движение изпада в продължила няколко години криза, причинена колкото от репресиите, толкова и от програмните неразбории. Народничеството в Русия е сломено, което води след себе си разочарование относно перспективите за скорошна руска революция и ефикасността от прилагането на терор (подкрепян по-скоро теоретично, отколкото на практика от „Пролетариат"). Опитите за започване на по-масова полулегална дейност пропадат в условията на полицейската държава. Вместо това нарастват надеждите за разбуждане на международния интерес към полския въпрос, особено в началото на деветдесетте години, когато окончателно се оформят двата блока на европейските сили. Все по-изразителен е напредъкът в националното съзнание на най-широките работнически и селски маси в обществото.

Още през седемдесетте години Болеслав Лимановски апелира към свързване на социалистическата мисъл с въстаническата традиция. Лимановски произхожда от руския лагер, участвал е в конспирацията. След 1861 г. прекарва шест години в заточение, после заминава за Галиция. Социализмът за него е ново издание на идеологията за „полския народ", популярна в предишните десетилетия сред радикалите от емиграцията и конспирацията. Прогонен от Австро-Унгария, той основава през 1881 г. в Швейцария социалистическото дружество „Люд Полски" (Полски народ). Успява да привлече още по-скромна група привърженици, отколкото Варински. Новаторството в програмата на Ли-

мановски също е привидно. Той не черпи нищо от специфичните за западноевропейския социализъм икономически и класови аргументи. Обръща се по-скоро към селото – в унисон с нагласата на радикалите от въстанията, – отколкото към работничеството. До по-задълбочен опит за обединяване на социалистическите и освободителните идеи се стига едва през следващите години.

По-късно, отколкото социализмът, в руския лагер започва да се формира националистическото движение. Първите му предвестия могат да се забележат в литературата, в изтъкването на преден план на националната проблематика. Позитивистът Хенрик Сенкевич публикува от 1883 до 1887 г. трите части на *„Трилогия"*. Болеслав Прус, не само писател, но и идеолог на позитивизма, посвещава през 1885 г. *„Предна стража"* на стълкновението между полски и немски селяни за правото на земя (действието се развива в руския, а не в пруския лагер). В такава атмосфера през 1886 г. започва да излиза седмичникът „Глас". Той приема от позитивистите програмата за пропагандиране на националната устойчивост, на културното и икономическо развитие. Не се разграничава обаче от въстаническата традиция, а постепенно започва да пропагандира необходимостта от офанзивни действия, от обособяване на полската нация и противопоставянето ѝ на другите нации във всички области.

Изцяло самостоятелно в емиграция развива дейност Зигмунт Милковски (като писател, познат под псевдонима Теодор Томаш Йеж). Десетилетия наред той участва в освободителните борби, в Унгарската революция от 1848 г., в живота на емиграцията, най-сетне и в Януарското въстание като „червен" офицер. Милковски забелязва благоприятните за полския въпрос промени в международната ситуация и напредъка в националното съзнание на „полския народ". По негово внушение за Кралство Полша заминава Зигмунт Балицки и основава там през 1887 г. тайния Съюз на полската младеж – „Зет", по замисъла си общополски. Балицки влиза и в споразумение с групата около „Глас". Същата година Милковски основава в Швейцария Лига Полска, като продължение на въстаническите традиции, и започ-

ва да събира финансови средства за Национален фонд. „Зет“ се поставя под ръководството на Лига Полска. Скоро обаче средите около „Глас“ и „Зет“ започват да пренебрегват в своята дейност освободителните лозунги (макар че не се отказват от тях), като извеждат на преден план необходимостта от самоорганизиране на нацията и от резултатна стопанска и културна конкуренция с другите народи. За да се пречупи всеобщата пасивност и боязън, Лига Полска организира открита манифестация по случай стотната годишнина от Конституцията от 3 май 1791 г. Това са организационните наченки на националистическо движение, но все още без ясна идейна форма.

Пътят, по който възнамерява да тръгне образуваната в Галиция група около Болеслав и Мария Вислоух, изглежда подобен на този на групите „Глас“ и „Зет“. Болеслав Вислоух произхожда от руския лагер, свързан е първоначално със социалистическото движение, но след като е арестуван и прекарва три години в затвора, отива в Галиция. През 1886–1887 г. издава месечника „Обществен преглед“, от 1887 г. е съредактор на всекидневника „Лвовски куриер“, а от 1889 г. издава двуседмичника за селото „Приятел на народа“. Вислоух огласява програма за постигане на независимост, установява контакти с Милковски и Лига Полска. Политическото му мислене го сближава по-скоро с групите „Глас“ и „Зет“. Борбата за полската идентичност и независимост трябва да бъде продължителен процес, осъществяващ се преди всичко чрез цивилизационни начинания, а не на бойното поле. Вислоух обаче не може да приеме националистическите идеи. Пътят към независимостта той вижда в пробуждането на националното съзнание у селските маси и в издигането им на водеща позиция в живота на нацията. Галицийският антагонизъм между селяните и дворянството принудително води до обществен радикализъм и не позволява издигането на принципа на солидарност между всички слоеве на нацията (към което се стреми Стояловски, постепенно губещ влияние). Така дейността на Болеслав и Мария Вислоух става подготовка за създаване на народно движение, наред със социализма и национализма, което

да осигури политическо представителство на интересите на селото и селяните.

В пруския лагер липсва по-дълбока политическа мисъл, но осъществяващото се тук от няколко десетилетия „органично развитие" придобива все по-широк размах. Стремежът е полското общество да постигне стабилитет в стопанската, културната и религиозната област. Първоначално доминира консервативното течение, водено от заможното дворянство. В края на седемдесетте години започва да се оформя по-радикално течение, което нарича себе си „народно". Образувано около Роман Шимански и издавания от него в Познан „Поборник", то все пак има малко общо с онова, което представлява зараждащото се народно движение в Галиция. Наистина „Поборник" критикува тенденциите към разбирателство с окупаторите и оспорва аспирациите на дворянството към предводителство на нацията, но се спира главно на градското население. Преодоляването на съсловните бариери трябва да служи на единението на нацията и на ефикасното осъществяване от цялото общество на „органичното развитие". Постепенно в „Поборник" се появяват националистически аргументи, обосноваващи борбата срещу немското във всички сфери. Така че това е подготвителният етап – и както ще покаже бъдещето – много успешен – за формирането и в този лагер на националистическо движение.

Погледнато най-общо, тридесетилетието след Януарското въстание предизвиква в Полша промени в посока, подобна на тази, която доминира през същия период в цяла Европа. В икономиката триумфира капитализмът, извършва се революция в промишлеността и транспорта, селското стопанство започва да излиза от изолацията, характерна за натуралното стопанство. Все по-големи маси се съсредоточават в градовете. Увеличава се обществената подвижност и активност. Мястото на политическите движения от първата половина на XIX век, обърнати към малобройни групи (макар и с надеждата чрез тях да бъде пробуден „народът"), постепенно заемат движения, призоваващи към активност цялата нация (национализмът) или големите обществени групи (социализмът, народното движение).

Глава XV

ПЪТИЩА КЪМ ПОЛША НА XX ВЕК

През деветдесетте години на XIX век политическите програми и движения придобиват по-зрял вид. Най-рано това става сред социалистите. Техни представители от руския лагер (повечето от тях живеещи в емиграция) се събират през 1892 г. в Париж и приемат „Проект за програма на Полската социалистическа партия (Polska Partia Socjalistyczna – съкр. ППС)". Те решават да обединят социалистическите групи, но преди всичко приемат програма, която съчетава социализма в неговото западноевропейско, работническо издание със стремежите към независима държава. Като аргумент им служи избухналият няколко месеца преди конгреса „лодзки бунт" – най-силното след Януарското въстание надигане на работниците, проникнато и от национални чувства. Създателите на ППС вярват във всеобщото капиталистическо развитие, което създава мощна по броя и енергията си работническа класа. Убедени са, че премахването на частната собственост е естествена цел на стремежите на работниците, но заедно с това в интерес на работниците, подложени на чуждия гнет, е и извоюването на независимостта. Едва в една независима и демократична държава ще могат да се осъществят процесите, водещи към социализъм.

Като организатор и водач на ППС от 1893 г. се откроява Юзеф Пилсудски. Роден в шляхтишко семейство във Вилненския край (1867), той е възпитан в култ към въстанията. Двайсетгодишен се замесва в подготовката на атентат срещу цар Александър III, в резултат на което се озовава в Сибир. Връща се след

пет години, вече зрял мъж. Силната му воля, увереността в отредената му мисия и големият му личен чар оказват влияние върху обкръжението му.

Другите два лагера следват руския. В пруския лагер няма големи шансове за полските социалисти, тъй като там се установява образецът на поляка католик, солидарен с всички от същата народност и вяра, независимо от социалните различия. В пруския лагер Полската социалистическа партия води от 1893 г. едва забележимо съществуване. По-различно е положението в австрийския лагер, където социалистите действат от 70-те години. През 1892 г. те създават Социалдемократическа партия в Галиция, по-късната Полска социалдемократическа партия на Галиция и Чешински Шльонск. ППСД начело с блестящия организатор и парламентарист Игнаци Дашински се обявява за обединение и независимост на Полша. Тя води пропаганда в полза на социалистическите промени, но повечето ѝ усилия са посветени на разширяването на гражданските права на работниците, на борбата за демократизиране на парламентаризма и, най-сетне, на старанията за подобряване на жизнените условия на работниците.

Социализмът, свързан с идеята за независимост, е посрещнат критично от страна на някои социалисти в руския лагер. Те са под влияние на възгледите на Роза Люксембург, която извежда от марксизма убеждението, че по подобие на капитала работниците все по-тясно ще се обединяват над границите на държавите и нациите. Тя свежда националната проблематика до културата. В политиката тази проблематика е за Люксембург отчасти наследство от миналото, отчасти – инструмент на висшите слоеве в обществото за замъгляване на съзнанието на пролетариата. През 1893 г. е създадена Социалдемокрация на Кралство Полша (от 1900 г., след разширяването на дейността ѝ във Вилненския край – Социалдемокрация на Кралство Полша и Литва). Тя обосновава социализма главно с аргументите на икономическото развитие и прогреса на цивилизацията. Това е своего рода „позитивистичен" социализъм.

Почти едновременно с това изкристализира и националис-

тическото движение. През 1893 г. дейците на Лига Полска в страната извършват нещо като държавен преврат. Те я преименуват на Лига Народова и завземат ръководството ѝ. Най-голяма роля за това изиграва Роман Дмовски, естествоизпитател с трезв ум, отхвърлящ сантиментите в политиката. Той излага възгледите си по-пълно през 1902 г. в „*Мисли на съвременния поляк*". Със съжаление изтъква нехуманните аспекти на национализма, но разглежда борбата на нациите за съществуване като закон на общественото развитие. За целта се позовава на аналогии с теорията на Дарвин. Дмовски иска да води такава полска политика, че поляците да бъдат победители, а не жертви.

Лигата насочва програмата си за национална борба еднакво срещу руснаци и германци. Дмовски отхвърля лишените от перспектива въстания, но се обявява за повдигащите духа национални демонстрации и осъжда съглашателството. Той призовава също така към полонизиране на украинците, белорусите и литовците. Лигата се стреми да въздейства преди всичко върху селяните, от 1896 г. издава за тях „Поляк", а през 1899 г. създава тайното Дружество за народна просвета (ТОН). Лигата не пренебрегва работническите среди, сред които дружеството също работи, а през 1901 г. създава специално с цел проникване сред работниците и занаятчиите съюза „Ян Килински". В публикациите на Лигата се подчертава необходимостта от национално единение и премахване на привилегиите на произхода, критикуват се шляхтишките обичаи. Най-важната за момента цел (независимостта се представя като далечна цел) става самоорганизирането на нацията като своего рода държава без държава, почитаща ръководството и признаваща една обща програма.

Един от главните обекти на атаките на национализма стават евреите. Антисемитизмът не е творение на Лигата, той нараства в продължение на години, което забелязват и неодобряващите го писатели позитивисти. До въвеждането през 1862 г. от Велополски на равни права за евреите (по-късно ограничени, макар и не чувствително) техните контакти с поляците са незначителни. Чуждата еврейска култура и особено чуждата вяра будят негативни емоции, но липсва по-широко поле за конфликти на

интересите. То се създава като следствие от развитието на промишлеността и търговията, значително участие в което вземат евреите. Конкуренти на поляците са и дребните занаятчии и търговци. Много селяни и работници гледат на евреите – фабриканти и търговци – като на експлоататори. Еманципирането на част от евреите им помага да си намерят място в интелектуални професии, изискващи образование. И накрая, по-добрите възможности за намиране на работа и липсата (временно) на подстрекавани от руските власти погроми привличат в Кралство Полша евреите от периферията – „литваците", които често пъти са и русифицирани.

На границата между двата века национализмът е придружен от геополитическа аргументация за необходимостта от посочване на главния противник: Русия или Германия. Дмовски сочи решително немците като по-компактен народ, с по-висока култура, развита икономика, гъвкава администрация. Русия не е толкова опасна. Може да се очаква, че ако се почувства застрашена от Германия, тя ще се опита да спечели подкрепата на поляците.

Лига Народова има влияние и в останалите лагери. Някои от видните ѝ водачи, застрашени от арестуване от руските власти, след 1895 г. се установяват в Галиция. В Лигата членуват също така и постоянни жители на австрийския лагер, широко влияние придобива „Зет". Лигата прониква по-трудно в пруския лагер, където първите ѝ членове постъпват едва през 1899 г. Малко по-рано се образуват организации на „Зет" в няколко немски висши учебни заведения, което скоро позволява на Лигата да разшири значително редиците си. Изключително ценна придобивка се оказва Шльонск – в лицето на Войчех Корфанти.

По друг начин се развива народното движение, което дълго време не излиза извън границите на Галиция. Формирането му е преди всичко дело на Вислоух. Помага му младият Ян Стапински. През 1895 г. е образувана Народната партия (Стронництво Людове), която осем години по-късно променя названието си на Полска народна партия, без да разширява програмата си. „Людовците", както са наричани, са преди всичко антиконсервато-

ри, настояват за премахване на привилегиите на дворянството в стопанския, обществения и политическия живот. Поради връзките на консерваторите с църковната йерархия „людовците" скоро влизат в конфликт с нея. Критикувани от амвона, те все пак отхвърлят смесването на религията с политиката. „Людовците" представляватт най-осъзнатата част от селото, която е и най-будна в национално отношение. Вислоух се обявява за изработване на освободителна програма, но не я налага на партията, съзнавайки липсата на шансове за нейното реализиране. Честват се патриотични дати, разширява се опознаването на националната култура, настоява се за по-голяма самостоятелност на Галиция в Хабсбургската монархия и за национални права на поляците в другите лагери. Лига Народова се стреми да овладее зараждащото се движение. Отчасти по нейно внушение, отчасти поради инстинктивна враждебност към чуждите се чуват призиви за борба с евреите или с украинците. „Людовците" обръщат най-много внимание на конкретните проблеми на селото, както локални, така и в цялата страна. Стремят се между другото и към смяна на избирателния закон за виенския Парламент и галицийския Сейм с по-демократичен, с равни права за селяните.

Появяват се политически движения, позоваващи се на общите национални или социални връзки, но все още липсва политическо ангажиране на религиозна основа. Това се дължи на консерватизма на Католическата църква както в глобален мащаб, така и конкретно в Полша. Църквата е склонна да подкрепя по-скоро консервативните, т.е. елитарните и поддържащи съществуващия обществен ред начинания. Промяна настъпва при папа Леон XIII, който в няколко енциклики се занимава с правото на човека на свобода и обществена справедливост. Най-известна от тях става енцикликата „*Rerum Novarum*" (Новите неща) от 1891 г.

В Горен Шльонск Адам Напералски, наследил Мярка като редактор на „Католик", организира от 1889 г. полски християнски професионални съюзи. В Поморието през 1894 г. Виктор Кулерски основава необикновено четения „Януарски вестник" и има амбицията да създаде селско католическо народно движе-

ние. Още по-рано – през седемдесетте години – подобен замисъл осъществява в Галиция свещ. Станислав Стояловски, но се отказва от идеите си след конфликт с църковната йерархия.

Тясно религиозен характер имат инициативите, подети в руския лагер по внушение на капуцина свещ. Хонорат Кожмински. През седемдесетте години той създава цивилни братства, съставени отначало само от жени, а от следващото десетилетие – и мъжки. Членовете им водят таен монашески живот, често пъти работят и живеят при своите семейства. Главен мотив за създаване на братствата е желанието да се преодолеят руските забрани за постъпване в съществуващите манастири и да се създадат нови. Постепенно някои от братствата предприемат по-широка обществена дейност на село, а по-късно – и сред работниците. Част от сестрите и братята е набирана сред селяните и работниците. Независимо от религиозната си мотивация, цивилните братства, които в края на XIX век наброяват около 10 хиляди членове, въвеждат в Църквата проблемите на широките социални слоеве и я подготвят за бъдещото формиране на католическо обществено-политическо движение. Духовниците, патрониращи братствата, и особено отец Кожмински и отец Йежи Матулевич, посрещат със задоволство енцикликата „*Rerum Novarum*".

С такъв багаж прекрачва Полша прага на двадесетия век, в който скоро ще се проявят нови проблеми. Те възникват най-вече като следствие от промените във вътрешното положение в Русия. Тя влиза късно, но с огромна скорост в етапа на капиталистическа промишлена революция. Нараства общественото напрежение. Едни защитават миналото, други се стремят към събаряне на стария ред. Социалдемократите се обръщат към работниците, предричайки на Русия, в съгласие с марксизма, универсалния път на развитие от капитализма към революция и диктатура на пролетариата. Социалистите революционери (популярно наричани есери) разчитат повече на селяните. Сред дворянството, буржоазията и интелигенцията се засилват либералните настроения, исканията за граждански свободи и самоуправляващи се обществени институции, дори и за конституционна система в бъдеще. Властите се мятат между отстъпките и опитите за поли-

цейска разправа с фермента на свободомислието. Вътрешно дестабилизираната държава е сполетяна през февруари 1904 г. от война с Япония. Следват поражения, а през януари 1905 г. и големият погром – завладяването от японците на крепостта Порт Артур в Манджурия. Това предизвиква радикализиране на настроенията и допринася косвено за избухването на революцията. Военните поражения на Русия съпровождат през следващите няколко месеца революционните събития, докато през лятото на 1905 г. не започват преговори за мир.

В Полша се появяват различни концепции за начина на политическо използване на ситуацията в Русия. Консерваторите смятат, че заради затрудненията царят ще бъде склонен на отстъпки спрямо поляците. Близка на това виждане е Лига Народова. Тя обръща внимание на необходимостта от самостоятелни действия за организиране на народа така, че да бъде партньор на Русия, а не просител. Националнодемократичната партия (чиято програма за действия в руския лагер Лигата публикува през 1897 г., но минават няколко години, преди да се предприемат организационни стъпки) заявява през 1903 г., че приготовленията за освободителни акции са нереалистични. Дмовски разчита в случай на международен конфликт на изгодната според него възможност за обединяване на всички лагери под руско владичество. Пилсудски и близките му дейци от ППС смятат, че се увеличават шансовете за вдигане на въстание, подкрепено от работниците. „Старите", както са наричани от известно време привържениците на Пилсудски, не разчитат на руските социалисти, а на другите потиснати от Русия народи. „Младите" в ППС, интернационалисти и марксисти, мислещи по-доктринерски, най-напред разчитат на революция в Германия, на революционно надигане в Полша и на война на прогресивна Европа срещу стожера на реакцията – Русия. По-късно все повече ги запленява, както и Социалдемокрацията, растящата активност на руските социалисти.

Войната с Япония също се възприема различно. Консерваторите, които скоро наричат себе си „реалисти", призовават да бъде подкрепена Русия, очаквайки награда под формата на на-

ционални концесии. Лига Народова декларира симпатии към Япония и враждебност към Русия, но предупреждава да не се хранят илюзии. Войната се води в Азия и няма пряко влияние върху съдбата на Полша. „Реалистите" обаче твърдят, че една отслабена Русия ще бъде по-склонна към компромиси с поляците. В същото време ППС започва да стяга оръжието, за да нанесе в удобния момент удар в една революция, обхванала цялата държава или само полската ѝ част. Пилсудски дори заминава за Токио, за да търси безрезултатно договаряне. В същото време Дмовски убеждава японците, че не трябва да разчитат на революция или въстание в Полша.

Недоволството на полската общественост расте. Съществува опасност от мобилизация, която освен всичко друго би запратила поляците в Далечния изток, където ще загиват за чужди интереси. Вълнува се младежта, от април 1904 г. работническите бойни групи на ППС започват разправа с шпионите, от юли на всеки няколко дена във Варшава се организират демонстрации. През есента разширяването на мобилизацията нажежава положението. Пилсудски решава в знак на протест на 13 ноември да се проведе въоръжена манифестация на площад „Гжибовски" във Варшава. Когато полицията напада шествието, образувано след църковната служба, бойците на ППС отговарят със стрелба. След този случай до сблъсъци се стига и в други градове, макар че обособената Бойна организация на ППС все още е в процес на изграждане.

На 28 януари 1905 г. Варшава обявява стачка в отговор на известието за погрома в Петербург, където на 22 януари армията посреща със залпове мирното работническо шествие и убива около хиляда демонстранти. През следващите дни обща стачка обхваща целия руски лагер. Строят се барикади. Масовата политическа активност вече не е постулат, а факт. След едноседмичната обща стачка на някои места вълненията продължават, като работниците настояват за изпълнение на исканията им за подобряване условията на труд и заплащане. В началото на май отново се стига до обща стачка. Най-драматичният момент е надигането на работниците в Лодз след разстрела на 25 участни-

ци в демонстрациите на 21 юни. През следващите четири дни се водят въоръжени битки, независимо от опитите на социалистите, осъзнаващи липсата на изгледи за успех, да спрат стихията. Загиват 150–200 души. Най-масовата и най-добре организирана обща политическа стачка избухва в края на октомври и началото на ноември. Когато през декември настъпва кулминацията на вълненията в Русия, стачките по полските земи вече заглъхват.

В революцията освен работниците участват и други слоеве. В януарската стачка се включват студенти и ученици. Те искат въвеждане на полския език в обучението, премахване на почти полицейските форми на контрол и разширяване на просветата. Лига Народова подкрепя искането за полонизиране на училищата, но е разтревожена от политизирането на младежта и прекъсването на учебните занятия. Властите дават съгласие само за откриване на полски частни училища (по принцип достъпни изключително за заможната младеж), а в държавните училища се въвежда преподаване по вероучение на полски, както и полски език като учебен предмет. Така училищната стачка продължава и през следващата година и се превръща в десетилетен бойкот на руското училище.

През пролетта на 1905 г. революцията обхваща и наемните работници в имения, чиито искания най-често са за увеличаване на заплащането. Селяните не са много склонни към единодействие с ратаите, но скоро издигат на събранията си искания за въвеждане на полския език в общините, съдилищата и училищата. Става видим резултатът от промените в националното съзнание на селото след Януарското въстание. Законово се постига само въвеждане на полски език, наред с руския, в общините. Държавата обаче е поставена и пред някои свършени факти, като преподаването на полски в селските начални училища. Това постижение не се оказва трайно.

В треската на революционните събития е трудно да се уточнят целите на действията, да се претеглят шансовете за реализирането им, да се преценят силите. Радикализмът на работническите демонстрации, издигащи главно социалистически лозунги, изпълва с опасения консервативните кръгове. „Реалистите“

открито се обръщат към руските власти, виждайки в тях защитник на застрашения ред. Никога по-рано една значителна част от консерваторите не е била така готова да сътрудничи с Русия. Подкрепя ги църковната йерархия, в това число и варшавският архиепископ Винценти Попел, някога заточен за неподчинение на руските власти. Причината е и в консерватизма на Църквата, но и в елементарния или по-скоро брутално атеистичния начин на мислене, разпространяван от социалистите.

Лига Народова и нейните разклонения, особено Националдемократичната партия („ендеция"), са убедени, че наближава моментът, в който разклатената Русия ще се съгласи на компромис с поляците. Социалистическото движение с неговата класова идеология и в мнозинството си склонно към сътрудничество с руските социалисти руши според тях желаната сплотеност на народа. Националдемокрацията не иска да чака пасивно, ето защо свиква обществеността под своите знамена и реализира в рамките на възможното политиката на свършените факти, полезни за поляците. Бои се обаче от масови вълнения и изстъпления. Най-голямата отстъпка на цар Николай II – манифестът от 30 октомври 1905, с който се обявява въвеждането на конституция и на граждански свободи, както и свикване на законодателна Дума – националдемократите приемат като решителен успех и порицават социалистите за неспирните стачки, демонстрации и искания. Бойните отряди на създадения от тях Национален съюз на работниците започват ожесточена борба срещу социалистите. В бъдеще това ще доведе дори до взаимно проливане на кръв.

„Старите" от ППС насочват усилията си към Бойната организация, която с шумни атентати трябва да се готви за въоръжена борба и същевременно да влияе върху масовите настроения. Постепенно обаче и сред тях нараства разочарованието. По време на работническите вълнения рядко се издигат искания за независимост, преобладават чувствата на солидарност с руската революция и надеждата за обща победа. Когато през декември 1905 г. Русия достига върхната точка на революцията, плановете за полско въстание също отиват отвъд реалните измерения. „Младите" от ППС от своя страна се сближават със Социалде-

мокрацията, въпреки че все още не зачеркват от програмата си извоюването на независимостта. Непосредствената цел обаче е установяването на демократична република в Русия след свалянето на царизма. Още докато революцията гасне, през 1906 г. се стига до разцепление. „Старите" създават ППС Революционна фракция, младите – ППС Левица.

По време на революцията се оформя окончателно още една концепция с не единствено политически характер. Още в предходните години един от създателите на ППС – Едвард Абрамовски, се обявява за приоритет на действията по формиране на моралните принципи и съзнанието на широките маси от обществото пред прибързаните политически действия. Сега под негово въздействие възникват обществени организации, които трябва да осъществят „свобода за Полша и свобода за всеки човек в Полша". От социалистите Абрамовски се различава с това, че отхвърля класовите принципи (въпреки че негов идеал си остава особеният кооперативен комунизъм), от националдемократите – по това, че отхвърля национализма и всяко ограничаване на свободата на личността и подчиняването ѝ на националното организиране. Личната съвест и личният избор трябва да определят заеманата позиция. Тези не особено приложими на пръв поглед възгледи все пак оказват влияние през следващите години върху някои кръгове на полската интелигенция, близки до социалистите, върху националдемократите, а по-късно и върху „людовците".

На фона на събитията в руския лагер това, което става в другите региони, минава на заден план. За полските съдбини обаче то е важно. В пруския лагер натискът на германизирането отслабва само между 1890–1894 г., по време на райхсканцлера Каприви, за да се засили отново в началото на XX век. Тук развива дейността си образуваната през 1894 г. немска националистическа организация, която се стреми да подклажда офанзивата на немското общество по адрес на поляците с цел да подпомогне административния натиск. Организацията е наречена „Хаката" по първите букви на имената на създателите ѝ. Когато през 1901 г. във Вжешня е премахнато преподаването на вероучение на полски език, децата отказват да отговарят на немски.

Наказани са с бой, а протестиращите родители са изпратени в затвора. Под въздействието на училищната стачка в руския лагер и тук избухва стачка през 1906 г., отново с искания за вероучение на полски език. Стачката е грубо смазана. През 1908 г. в разрез със свещения до момента принцип за неприкосновеността на частната собственост един закон позволява принудителното отчуждаване на дворянските имоти, които са полско притежание. Законът е прилаган няколко пъти. В отговор на политиката на окупатора нарастват силите на полския национализъм. Разраства се Лига Народова, под чието влияние попада поголямата част от просветните, културните, спортните, кооперативните и селските организации, а през 1909 г. е създадено Националдемократично дружество. В него влиза и Шимански, а след него и многобройната публика на „Поборник". Корфанти разпростира дейността на националдемокрацията в Горен Шльонск. Там взема връх обаче течението, насочено повече към католическите чувства, така че Корфанти се съюзява с Напералски.

В австрийския лагер вестите за революцията в Русия повишават градуса на политическия живот. Социалистите и „людовците" искат демократичен избирателен закон за виенския Парламент и за галицийския Сейм. Както в цялата страна, и тук започват демонстрации. От избирателна реформа се страхуват консерваторите, заплашени от загуба на превъзходство в управлението на автономна Галиция, както и Националдемокрацията, конституирана като партия през 1905 г. и сега обезпокоена от перспективата украинците да постигнат надмощие в окръзите на Източна Галиция. В крайна сметка през 1907 г. се провеждат общи избори за виенския Парламент, но в Галиция всичко остава постарому. Консерваторите се чувстват обаче несигурни, тъй като загубват мнозинство във виенското Коло Полске. Затова отиват на споразумение най-напред с „людовците", като им обещават да им дадат в най-близките избори повече мандати за галицийския Сейм, а от 1908 г. наместникът Бобжински започва да търси споразумение с украинците. Това разбунва не само Националдемокрацията, но и консерваторите от Източна Галиция,

т. нар. „подолаци“ (от Подоле – б. пр.), които се опасяват, че споразумението ще бъде за тяхна сметка. По време на изборите за виенския Парламент през 1911 г. се образува взаимодействащият с украинците „блок“, съставен главно от краковски консерватори и „людовци“. Противопоставя му се един „антиблок“, събрал главно националдемократи и „подолаци“. „Блокът“ печели убедително, но се разпада през 1913 г., когато след разцепление сред „людовците“ по-голямата част от депутатите се озовават в търсещата сближение с националдемократите Полска народна партия „Пяст“.

Тези проблеми имат вече само локално значение, тъй като все по-осезаемо надвисва война. За първи път от десетилетия насам всички лагери са изправени пред общ политически проблем от най-висок ранг. Трябва да се излезе извън рамките на лагерите, да се потърси една общополска програма, на която да се подчинят моментните действия.

Два центъра изиграват главна роля в този процес. Дмовски преодолява съпротивата в Лига Народова и националдемокрацията, като налага своята геополитическа теза за опасността от страна на Германия и за необходимостта от подкрепа за Русия. Това не е лесно за него, защото руската политика с нищо не му помага. Русия отменя една след друга придобивките, които е принудена да даде на поляците по време на революцията, властите разформироват полските просветни и културни организации, ограничен е броят на полското представителство в Думата, компетенциите на която са сведени само до ролята на съветник. Най-накрая през 1912 г. от Кралство Полша е откъсната самостоятелната Хелмска губерния, предназначена за пълно русифициране. Въпреки това Националдемокрацията остава вярна на възгледите, изложени от Дмовски през 1908 в труда му *„Германия, Русия и полският въпрос“*, въпреки че не избягва да критикува текущата руска политика. Част от Лигата недоволства, от Дмовски се отцепват нейните селски и работнически допълнения, опълчва му се и „Зет“, но популярността на Лигата, особено сред средното и по-старото поколение, не пострадва особено от това. Антигерманската ориентация се приема по-охотно в пруския

лагер, а с по-малък ентусиазъм – в австрийския. Там едва ли някой си представя, че националдемокрацията е в състояние да подкрепи потискащата поляците Русия в нейния сблъсък с Германия, но и със съюзника ѝ – Австро-Унгария. За сметка на това Дмовски получава подкрепата на „реалистите". Наистина неговите националистически и геополитически аргументи не ги вълнуват особено, но те все така се стремят към разбирателство с царизма.

Друга концепция за „полската иредента" (национално движение в Италия в края на XIX век – б. пр.), която трябва в съгласие с Хабсбургската монархия да се опълчи срещу Русия, издига Владислав Студницки. Пълен с блестящи хрумвания, но скаран с всички и неумел като организатор, той губи значение в понататъшното развитие на събитията. Инициативата поема Пилсудски. След поражението на революцията от 1905 г., разочарован от силата на работниците и от техните освободителни стремежи, той насочва надеждите си към младежта. Скоро ППС Революционна фракция става само фасада. Повечето усилия Пилсудски и неговите сътрудници посвещават най-напред на създадения през 1908 г. таен Съюз за активна борба, а през 1910 г. на легалната парамилитарна организация „Стрелец", която подготвя кадри за бъдещата борба. Това е съпроводено от политически ходове, целящи създаването на политическо представителство на антируската ориентация, изразявана от представители на партията в руския и австрийския лагер. Такова представителство е създадено през 1912 г. в лицето на Комисия (в началото – временна) на конфедерираните партии, борещи се за независимост. Заедно с ППС Революционна фракция, Социалдемокрацията и галицийските „людовци" (а след разцеплението в техните среди – ППС Левица) в Комисията влизат и групите, които се обявяват срещу Дмовски. Всички те създават парамилитарните Полски стрелкови дружини, готвейки се за сражения. Консерваторите от своя страна гледат на начинанията на Пилсудски със смесени чувства. Симпатиите им са също на страната на Австро-Унгария, но ги плаши социалистическият ген на Пилсудски и неговата прекалена самостоятелност.

Дмовски не разчита на това войната да донесе полската независимост. Той иска обединение на всички райони под скиптъра на царя. Логично смята, че Русия трудно ще погълне една голяма, многочислена и силна Полша, затова рано или късно ще ѝ даде автономия. Освен това не обещава на Русия нищо повече от една политическа декларация и уверения в лоялността на полските поданици. Русия е тази, която в случай на избухване на война трябва да направи някакъв жест, за да спечели доверието на поляците.

Противниците на Русия правят съвсем други сметки. Като изходен пункт за полските аспирации те виждат създаването на държавен организъм, дори и само с частична самостоятелност. Искат обединяването в него на руския и австрийския лагер, но за момента са готови да се задоволят само с руската част. Смятат, че дори една народностно-териториална автономия, подобна на тази на Галиция, би доближила поляците до придобиването на независимост. Изтъкват се различни аргументи. За Пилсудски най-важна е полската държавност. За групите, които скъсват с Лига Полска, значение има възможността за спечелване на сносни условия за национален живот и предпазване на огромното мнозинство поляци от отродяване. Някои социалисти от ППС Революционна фракция и от Социалдемокрация, както и някои „людовци" напомнят за ползата, която биха имали работниците и селяните от премахването на руското владичество и от въвеждането на по-демократични принципи на обществен и политически живот, макар и по австрийски образец.

Значителна част от полските политически кръгове и още по-голяма част от обществото не иска да вземе ничия страна. Няма и желание за ангажиране с когото и да било от окупаторите, стига се най-много до готовност за деклариране в бъдеще на лоялност спрямо държавата, в която поляците ще живеят. Очакват се други предложения, липсва доверие в намеренията както на Петербург, така и на Берлин. Обществеността си дава сметка и за това, че в края на краищата съдбата на Полша ще се реши от международното разположение на силите. Ако загуби Русия, провалят се сметките на Дмовски, ако загубят Германия и Австро-Унгария – рухват надеждите на Пилсудски.

Глава XVI

БОРБАТА ЗА ДЪРЖАВА

Поляците посрещат избухването на войната подготвени. Когато на 1 август 1914 г. Германия обявява война на Русия, локалният конфликт между Австро-Унгария и Сърбия се превръща във всеобща, европейска война. Първи реагират противниците на Русия. Краковските консерватори се домогват във Виена до обещания за преобразуването на Галиция в Полско Кралство, като трети член на Хабсбургската монархия. Не успяват да го постигнат. По-голям е успехът на представителите на КССН, защото те нищо не изискват. Обратното, предлагат своята помощ за вдигане на въстание срещу Русия, ако австрийците пропуснат стрелковите им отряди до Кралство Полша. Това е в съгласие с идеята на Пилсудски, че трябва най-напред да се покаже собствената сила, за да може да се иска каквото и да е. Първа професионална стрелкова рота преминава границата на 6 август, а Пилсудски обявява създаването във Варшава на Национално правителство. Чрез този ход той се стреми да постигне по-голямо доверие към предприетите действия. Ходът обаче не помага особено, защото плановете за въстание се провалят, а австрийците загубват интерес към действията на поляците. За да предотвратят ликвидирането на стрелковите отряди и заедно с това – да принудят галицийската националдемокрация да им съдейства, краковските консерватори и приближените им дейци решават да свикат представителство на всички политически направления от австрийския лагер. На 16 август се създава Върховен национален комитет (Начелни Комитет Народови, НКН) и се

взема решение, съгласувано с Виена, за създаване на Полски легиони, в които ще влязат стрелковите отряди. В замяна Пилсудски се съгласява да се откаже от фикцията за Национално правителство.

Галицийската националдемокрация се старае да не допусне започване на военни действия срещу Русия под полски флаг и след два месеца напуска НКН. Пилсудски също не е доволен от ограничаването на свободата на политическите движения, но опитите му да се сближи на своя глава с германците се провалят. Като комендант на Първа бригада (в началото – Първи полк) се стреми към възможно най-голямо участие на легионерите в битките, за да укрепи легендата за полската военна сила. Първа бригада се сражава между другото през декември 1914 г. край Ловчувек, а през май 1915 г. край Конари. За популярността на Легионите допринасят също и военните действия на Втора бригада, сред които най-вече – атаката на уланите при Рокитна през юни 1915 г., както и продължилите през цялото лято на 1915 г. сражения при съседната Раранча. Пилсудски няма влияние върху НКН, за сметка на това активизира политическите действия в Кралство Полша, на завзетите от германците и австрийците територии и в намиращите се все още под властта на руснаците. Тези действия трябва да бъдат собственият коз на поляците в надиграването с руснаците.

За момента австрийците не обещават нищо конкретно. Руският главнокомандващ, великият княз Николай Николаевич, още на 14 август издава манифест, с който обявява скорошно обединение на Полша, „свободна в своята вяра, език и самоуправление". Именно това очакват националдемократите, но липсва потвърждение от страна на царя на тези заявления, както и промени в текущата руска политика.

Русификацията продължава, докато в Галиция поляците се радват на национални свободи. Така че обещанията изглеждат по-скоро условни, зависими от евентуалната победа на Русия във войната и от присъединяването към нея на останалите лагери. В противен случай всичко е трябвало да си остане непроменено.

Обещанията не будят ентусиазъм у поляците. Въпреки то-

ва се прибягва към основаването, с руско съгласие, на граждански комитети начело с Централен граждански комитет. Тези обществено-стопански и благотворителни институции изпълняват ролята на заместител на полското самоуправление. По-лошо е положението с политическото представителство. През ноември 1914 г. се създава Полски национален комитет с участието на националдемократи и „реалисти". Руснаците се отнасят с резерви към него, очаквайки искания за отстъпки спрямо поляците. Те не искат да се подчертава прекалено полският характер дори и на представяния като конкурент на Легионите доброволчески легион в Пулави. Отблъснатият Полски национален комитет прекратява участието си в неговото организиране.

Едва през юни 1915 г. Николай II свиква полско-руско съвещание за определяне на правомощията на бъдещото полско самоуправление. През август, малко преди превземането на Варшава от германците, премиерът Горемикин обещава след приключване на войната да бъде призната автономия на Полша. След това руснаците се изтеглят от почти всички полски земи и интересът на Петербург към тези въпроси значително отслабва.

Германците не променят нищо в своя район и нищо не обещават на поляците. Наистина в министерските кабинети не липсват дискусии върху полската тематика, но от противоречивите възгледи е трудно да се конструира една политическа линия. С Австро-Унгария се водят разговори за възможността Кралство Полша да се присъедини към нея, дори разширено на североизток. Някои пруски политици обаче се страхуват от каквито и да било промени. Без значение дали е независим, или е включен в Хабсбургската монархия, един полски държавен организъм не би могъл да не влияе и върху пруския лагер и да осуетява опитите за неговото германизиране.

Част от полските политически дейци настояват за активно въздействие върху развоя на събитията. Окупаторите определят обаче на полското общество само подчинена функция. Това става още по-болезнено, като се вземат предвид огромните тежести, наложени от войната. Още през 1914–1915 г. от полските земи са призовани във всички окупаторски армии над 2,5 милиона

души. Те не са само поляци, но поляците съставляват огромното мнозинство. До края на войната на чужда служба се озовават около 3,4 млн. полски граждани. Загиват около 400 хиляди, ранени са 800–900 хиляди. Това са най-тежките загуби, но те не са единствените. През първата година на войната фронтът се придвижва по полските земи, после заема техните покрайнини. Това причинява големи унищожения, селяните са изтерзани от реквизициите. Отстъпващите руснаци подгонват пред себе си към вътрешността на Русия стотици хиляди селяни, изнасят също много фабрики с машините и работниците в тях. Наложените тежести и жертвите, понасяни за чужди интереси, довеждат по време на войната до нарастване на убеждението, че е нужна възможно най-голяма самостоятелност на Полша.

Завземането на цялото Кралство Полша от германците и австрийците през август 1915 г. принуждава двете страни окупаторки да се заемат с полския въпрос. Съществуващото до този момент положение вече не може да се задържи. Наистина върховната власт се упражнява от окупационни военни институции, но навсякъде е разрешен полският език. Полонизира се образованието, а през ноември 1915 г. са отворени полските висши учебни заведения във Варшава – Университетът и Политехниката. Въведен е полски език в администрацията и съдилищата. Мястото на прекалено близките до предишните руски власти граждански комитети се заема скоро от надзорнически съвети начело с Главен надзорен съвет. Няма обаче решение за бъдещата съдба на целия район, двете сили се стремят да отлагат окончателното решение.

Според Пилсудски, докато не се вземе такова решение, Кралство Полша не трябва да подкрепя германците и австрийците. Затова той се обявява против набора за Легионите, в разрез със становището на НКН и на един от най-близките си доскоро съратници – Владислав Шикорски. Пилсудски се стреми да създаде ново полско представителство на Кралство Полша, независимо от НКН и готово да води преговори с окупационните власти. Съставът на образувания през декември 1915 г. Централен национален комитет обаче е ограничен до ППС, Националния ра-

ботнически съюз и няколко по-малки партии. Освен тях включва и основаната две седмици преди това Полска народна партия (Полске Стронництво Людове, ПСЛ), наричана популярно „Освобождение". В бъдеще ПСЛ „Освобождение" ще стане една от най-големите партии в руския лагер, а народняшкото движение ще придобие двайсет години по-късно общополски мащаб. За да засили своите позиции, Пилсудски търси контакти с националдемократите, но без особен резултат.

Въпреки тези маневри с цел да бъдат принудени Германия и Австро-Унгария да вземат политически решения по полския въпрос, Пилсудски продължава да бъде комендант на Първа бригада на Легионите. Всички легиони, сега вече три бригади, се сражават с руснаците от есента на 1915 г. на Волин, а през юли 1916 г. се опитват да спрат руската офанзива край Костюхнувка. През юли 1916 г. Пилсудски подава оставка и е освободен след няколко месеца. Обвеян от легионерската си слава, сега той иска да се отдаде изцяло на политическа дейност във Варшава.

Противниците на Германия напускат Кралство Полша заедно с руските войски, а поддържаният от тях Полски национален комитет продължава дейността си в Петербург. Дмовски скоро разбира, че Русия, която е несигурна в по-нататъшния развой на войната, няма да се обвърже със задължения по полския въпрос. През ноември 1915 г. той заминава за Западна Европа, където поема ръководството на полските политически действия. Дмовски вижда отслабването на Русия, затова се ориентира към Англия и Франция, които заради интересите си в борбата срещу Германия трябва да играят с полската карта. През февруари 1916 г. Дмовски връчва на Русия, Англия и Франция меморандум, в който излага аргументите не само за обединение, но и за независимост на Полша. Под руски натиск обаче по-късно се съгласява на евентуална полско-руска уния. Но и това е твърде много за Русия. Наистина нейните западни съюзници виждат необходимостта от поставяне на полския въпрос, преди да са направили това противниците им, но без Русия не могат да сторят това.

Германия и Австро-Унгария обсъждат отдавна решението, но Полша е само един от елементите в играта между Берлин и Виена. Германците са готови да отстъпят Кралство Полша на Хабсбургската монархия при условие, че то ще сключи траен военен и икономически съюз с Райха. Това са плановете за т. нар. *Mittel Europa*, Средна Европа под германска хегемония. Това прилича малко на квадратурата на кръга, тъй като включването на полските земи би разклатило позициите на австрийските немци, на чието чувство за национална солидарност се разчита особено много в Берлин. Затова скоро германците започват да се отказват от обещанията си към своя съюзник. Военните предлагат да се създаде от Кралство Полша малка отделна държава, пряко зависима от Германия.

След виенските преговори през август 1916 г. двете сили решават да прокламират „самостоятелно Кралство Полша", макар и без окончателно решение за степента и модела на неговата зависимост. Предвиждат се известни промени в границите, присъединяване на граничните райони към Германия, а на част от „заграбените земи" – към Кралство Полша. Берлин все повече се интересува от възможността за мобилизиране на полските войски, тъй като човешките резерви на Германия и Австро-Унгария са вече на изчерпване. Австрийците се съгласяват в бъдеще полската армия да е подчинена на Германия.

Преди обаче да се осъществят тези намерения, окупираните територии са подложени на безогледна експлоатация. Те са разделени на две генералгубернаторства – немско във Варшава и австрийско в Люблин. Австрийците се държат по-сдържано, немците са безогледни и често пъти брутални. Реквизирана е значителна част от селскостопанската растителна и животинска продукция, въвеждат се купони за храна с по-малки дажби, отколкото в Германия. За нуждите на войската са иззети около милион коне – основната двигателна сила в земеделието. Германия страда вече чувствително от липсата на суровини и се стреми да ги изстиска и от полските земи. Прилагат се най-различни способи, дори и разбиването на машини и индустриални съоръжения. В действителност това служи за ликвидиране на неизгодната за немската промишленост конкуренция.

На 5 ноември 1916 г. най-сетне е обявен декретът на императорите Вилхелм II и Франц Йосиф I за създаване на Кралство Полша от принадлежащите по-рано на Русия земи като самостоятелна и конституционна монархия. Границите не са определени точно. Декретът от 5 ноември предвижда обвързаност на Кралство Полша „с двете съюзени държави", без да прецизира намеренията в това отношение. Независимо от всичките си непълноти актът слага началото на нова фаза в наддаването между държавите окупаторки на обещания за поляците. До този момент те са неформални и условни. Русия се чувства принудена да предприеме по-нататъшни стъпки и през декември 1916 г. премиерът Александър Трепов обещава създаване на свободна Полша в уния с Русия. Това излиза извън обещанията за автономия. Някои руски политици са склонни дори към пълно отделяне на Полша, за да се опази Русия от нейното влияние, ако в скоро време се окаже неизбежно даването на национални и граждански свободи на поляците.

В Кралство Полша на 15 ноември се създава Национален съвет, който обединява всички, готови да работят върху основата на декрета на двамата монарси. Окупационните власти свикват на 6 декември Временен държавен съвет – първата институция, която трябва да символизира раждането на новата държавност. В състава на Съвета е включен Пилсудски като ръководител на военния отдел. Представителите на свързания с Пилсудски Централен национален комитет обаче са малцинство. Преобладават представителите на направленията, склонни към сътрудничество с Германия и Австро-Унгария, без прекалено акцентиране върху полската независимост. Съветът има изключително консултативни правомощия. Той се опитва да ги надхвърли, стремейки се да постави в свое разпореждане просветата и съдопроизводството. Пилсудски се съпротивлява на немските желания за формиране на полска армия, въпреки че създадената по негово внушение още при руската власт тайна Полска военна организация изразява желание да се постави на разположение на Съвета. Като условие за създаването на армия Пилсудски поставя предприемането на ходове, насочени към изграждането на полски дър-

жавен апарат. „Правителство и армия“ са издигнати като неразделими постулати.

Скоро ситуацията претърпява коренна промяна, тъй като в Русия избухва революция, победила на 12 март (според руския календар – 27 февруари) в Петербург. Царят е детрониран. Провъзгласени са граждански свободи и за бъдеще се обещава парламентарно републиканско устройство. Войната трябва да продължи. Социалистите от всички направления се застъпват в декларация на Петроградския Съвет на работническите и войнишките депутати от 27 март за правото на Полша на пълна независимост. Временното правителство на княз Георгий Лвов свиква на 28 март Ликвидационна комисия за премахване на руските институции в Кралство Полша, а два дни по-късно огласява прокламация, подкрепяща създаването на независима полска държава. Става дума обаче за „свободен военен съюз“ и за определяне на границите от бъдещото руско Учредително събрание. Подчертано полски характер придобива вече създадената Полска стрелкова дивизия (произхождаща от Пулавския легион, покъсната полска бригада), а след няколко месеца е взето решение да се създаде Първи полски корпус начело с генерал Юзеф Довбур-Мушницки.

Западните съюзници на Русия приемат тези промени със задоволство, но не искат да се ангажират прекалено, за да не подронят съюза си. Едва с нарастването на безпокойството от развитието на вътрешното положение в Русия, заплашващо с нови етапи на революцията и военни сътресения, Франция и Англия започват да проявяват повече инициативност. Наистина решението от 4 юни за създаване във Франция на Армия Полска е резултат от руските желания, но на 15 август е образуван Полски национален комитет със седалище в Париж (след като институцията, която е трябвало да служи на споразумяването на поляците в Русия, се отказва от това название), наскоро след това признат полуофициално на Запад.

През това време германците и австрийците не могат да съгласуват становищата си по полския въпрос, макар и да разбират, че след революцията в Русия трябва да предложат на поля-

ците нещо по-конкретно. Обещанията на декрета от 5 ноември са вече недостатъчни. Временният държавен съвет поисква на 6 април 1917 г. назначаване на регент, поставяне под свое разпореждане на просветата и съдопроизводството, както и възможност за разпростиране на дейността му върху североизточните покрайнини. Групата полски депутати в австрийския парламент обявява на 16 май, че „единственият стремеж на полския народ е възстановяването на единна, независима Полша с излаз на морето". В същото време Пилсудски започва да преговаря с националдемократите за обща, неутрална позиция спрямо окупаторите. Готов е дори да тръгне срещу Германия, само да е в името на независимостта. Междувременно Националният съвет се разпада, а Пилсудски и неговите привърженици напускат на 2 юли Временния държавен съвет. Причина за тази стъпка е липсата на съгласие от страна на немците за разширяването на Полската въоръжена сила (както ще се нарича от този момент полската войска), формирана от кадри от ПОВ. В крайна сметка обаче до споразумение с националдемократите не се стига.

По препоръка на Пилсудски Първа и Трета бригада на Легионите почти в пълен състав отказват през юли да положат клетва за бойно братство с армиите на Германия и Австро-Унгария. През нощта на 21 срещу 22 юли Пилсудски е интерниран и отведен в Магдебург. Интернирани са и няколко хиляди легионери, произхождащи от руския лагер. Съпротивляващите се галицийци са вкарани в австрийската армия, а тези, които са положили клетва (между тях – цялата Втора бригада), са предоставени на Австро-Унгария, която образува от тях Полски спомагателен корпус. Много малко войници остават в Полската въоръжена сила, наборът на нови почти напълно замира. След „клетвената криза" Временният държавен съвет губи авторитета си, въпреки че остро протестира и иска разширение на правомощията си. На 25 август целият Съвет подава оставка.

Германците и австрийците реагират със закъснение, но си дават сметка за опасността от преминаване на инициативата по полския въпрос на страната на Русия и нейните съюзници. На 12 септември 1917 г. е обнародван указ за установяване на полс-

ка държавна власт. Тя ще се представлява от назначен от двамата монарси тричленен Регентски съвет, излъчено от него правителство, както и от законодателен Държавен съвет, една част от който ще бъде избирана от местните органи за самоуправление, а друга назначавана или включвана по силата на заеманите длъжности. Това е един твърде скромен успех на държавнотворческите усилия на привържениците на Германия и Австро-Унгария. Правителството на Регентския съвет начело с Ян Кухажевски, историк и публицист, е съставено на 7 декември 1917 г.

През това време в Русия се стига до драматични промени. На 7 ноември в Петербург избухва въстание, ръководено от крайното крило на социалистите – болшевишката партия на Владимир Ленин. Свалено е последното Временно правителство на Александър Керенски. Въстанието избухва между другото и под лозунга за неотложно сключване на мир. Болшевиките веднага започват преговори и на 7 декември оръжието е сложено.

Това е можело да се превърне в огромен успех за Германия и Австро-Унгария, които оттук нататък ще воюват само срещу западноевропейските си противници (а от април 1917 г. и срещу Съединените щати). В действителност Централните сили, както ги наричат, са изтощени от войната много повече, отколкото техните противници.

Тъкмо това предопределя и изключително добрите перспективи за полската кауза. Немците се чувстват сигурни от страна на Русия и не обръщат много внимание на декларациите на новото правителство за правото на народите на самоопределение и създаване на независими държави. По време на мирните преговори, водени от 22 декември в Брест, те поставят категорично искането съдбата на Полша и на разположените на изток от нея територии да се решава от Германия и Австро-Унгария (макар и формално в съгласие с представителите на тези земи). Когато съветските делегати отказват да се подчинят на този диктат, Германия и Австро-Унгария подписват на 9 февруари 1918 г. договор с правителството, създадено в Киев от привърженици на идеята за независима Украйна. Застрашителен сигнал за поляците е отстъпването на бившата Хелмска губерния в полза на Ук-

райна, както и обещанието на австрийците, че в Източна Галиция ще се образува отделна украинска провинция на монархията на Хабсбургите. Наред с важността на самите проблеми това е и знак, че в бъдеще поляците могат да бъдат разигравани чрез подкрепата, оказвана на източните им съседи. В действителност украинските радетели за независимост разполагат с нищожни сили, но след прекъсването на разговорите със съветската делегация немските и австрийските войски тръгват на изток. Скоро завземат Украйна отвъд Дон, Белорусия и почти изцяло балтийските страни. При това положение на 3 март болшевиките се съгласяват да подпишат договор, в който оставят развързани ръцете на Централните сили по въпроса за определянето на по-нататъшната съдба на Полша, Украйна и другите земи на запад от етническа Русия.

Договорът с Украйна от 9 февруари става искрата, предизвикала избухване на враждебни емоции към немците в Полша. Още преди това умората от войната се проявява във вълна от стачки и безредици. При това примерът идва от центровете на Германия и Австро-Унгария. Сега протестът придобива масов характер. Регентският съвет протестира срещу новата подялба, правителството на Кухажевски подава оставка, протестират полските депутатски кръгове в берлинския и виенския парламент. Навсякъде се вдигат стачки или демонстрации. През нощта на 15 срещу 16 февруари главната част от Полския спомагателен корпус в рамките на австрийската армия, някогашната Втора бригада на Легионите под командването на полковник Юзеф Халер, нахлува в Украйна през фронта край Раранча.

Оттук нататък привържениците на сътрудничеството с Германия и Австро-Унгария преминават в отстъпление. Регентският съвет успява да образува ново правителство едва след два месеца. По-успешни са изборите за Държавен съвет на 9 април, но само защото националдемократите приемат за целесъобразно да участват в тях, за да могат по-късно да попълнят полската администрация. След провала на мартенската офанзива на германците във Франция вече малцина вярват, че е възможна немска победа. На изток и на запад растат редиците на полската войс-

ка. В Белорусия и Украйна има три полски корпуса, общо около 30 хиляди войници и офицери. Между май и юли обаче те са разоръжени от немците и австрийците, съпротива оказва само част от Втори корпус под командването на генерал Юзеф Халер. По-бавно укрепва Армия Полска във Франция, но към нея се отправят много доброволци, дори от другото полукълбо, а по-късно и бегълци от Русия. Сред тях се озовава и Халер, произведен на 4 октомври за главнокомандващ Армия Полска.

По-голямо значение имат политическите начинания за създаване на независима държава. Водещо място в тях заемат средите, близки до интернирания Пилсудски. Сериозна сила представлява ПОВ под командването на Едвард Ридз-Шмигли, а ППС и ПСЛ „Освобождение" се радват на голяма популярност в най-многобройните обществени групи – социалистите сред работниците, „людовците" сред селяните. Тази „освободителна левица" е психически подготвена за момента, когато немците ще бъдат победени, в полските земи ще се образува военен вакуум и властта ще може да бъде взета по пътя на свършените факти. Другояче вижда нещата националдемокрацията, уверена преди всичко в подкрепата от страна на коалицията. Тя не предприема в страната собствени по-сериозни приготовления, защото вярва, че в подходящия момент Регентският съвет ще се обърне към нея, за да ѝ повери отговорността и да ѝ предаде съществуващата администрация, както и наброяващата вече девет хиляди войници Полска въоръжена сила.

Победата на болшевиките в Русия и брестките мирни договори освобождават западните коалиционни сили от задължението да съгласуват с Петербург каквито и да било инициативи по полския въпрос. На по-ранен етап най-малко се съобразяват с това Съединените щати. Още преди влизането им във войната, по време на предизборната кампания от 1916 г. президентът Удроу Уилсън подчертава симпатиите си към Полша. След изборите потвърждава на 22 януари 1917 г. в обръщение към Сената необходимостта от създаване на „обединена, независима и автономна Полша". За независимост на Полша се обявява публично на 5 януари 1918 г. британският премиер Лойд Джордж. Три дни

по-късно Уилсън огласява своята мирна програма, т. нар. 14 точки. В 13-та точка той иска независима полска държава със „свободен и сигурен излаз на морето". Въпреки че формулировките за границите не са еднозначни, перспективата за независима Полша се възприема от този момент от всички на Запад. На 3 юни 1918 г. силите от коалицията потвърждават това във Версайската декларация.

През втората половина на 1918 г. поражението на Германия се приближава с бързи стъпки. Това става очевидно особено след съставянето в началото на октомври на правителството на Макс фон Баден и обръщението му към Уилсън с молба за помощ за прекратяване на войната. На 7 октомври Регентският съвет обявява създаването на независима полска държава, в която влизат всички полски земи, с излаз на морето. Разпуска се Държавният съвет и се предвижда образуването на многопартийно правителство.

На 23 октомври регентите назначават ново правителство под ръководството на националдемократа Юзеф Швежински. Това е осъществяване на надеждите на Народна демокрация, но в същото време тя си дава сметка, че Регентският съвет е лишен от какъвто и да било авторитет. Няколко дни по-късно започва разделянето на Австро-Унгария и по-конкретно – поемането от поляците на местната власт в Галиция, Чешински Шльонск и Люблинското генералгубернаторство в Кралство Полша. На 31 октомври в Краков управлението поема Полската ликвидационна комисия под водачеството на „людовеца" Винценти Витос. Никога дотогава един селянин не е стигал в Полша така високо в обществения живот, но скоро върху Витос лягат още по-тежки задължения.

Швежински обявява на 3 ноември създаването на Национално правителство. Но не съгласува възванието с регентите и те с право приемат това като опит за самоуправство и го отстраняват. Националдемократите нямат план за действие в тази ситуация. Настъпва времето за инициатива на хората на Пилсудски. През нощта на 6 срещу 7 ноември в Люблин е съставено Временно народно правителство на Република Полша с преми-

ер Игнаци Дашински и преобладаващ брой министри социалисти и „людовци". Витос обаче веднага се оттегля, защото смята за необходимо съгласието с националдемократите. Народното правителство се обявява за демократични избори за Сейм, обединяване на полските земи, аграрна реформа и одържавяване на някои клонове на промишлеността.

Предчувствайки поражението, немците се решават да освободят Пилсудски. Той пристига във Варшава, а на следния ден – 11 ноември – немските войски във Варшавското генералгубернаторство са разоръжени. Люблинското правителство се поставя в разпореждане на Пилсудски. Регентският съвет най-напред му поверява командването на армията, а на 14 ноември предава цялата политическа отговорност в ръцете му и се разпуска. Пилсудски съзнава огромната сложност на ситуацията. В едно и също време той се старае да уталожи спора с Националдемокрацията, тъй като парижкият Полски национален комитет се ползва с доверието на победната западна коалиция, и да предотврати революционните трусове по образец на тези в Русия, Германия и Австро-Унгария. Като държавен глава (началник на държавата) той назначава на 18 ноември следващото варшавско „народно правителство", което е все така подчертано ляво, но начело стои по-приемливият за националдемократите социалист Йенджей Морачевски.

На правителството на Морачевски се противопоставят обаче левите социалисти от Социалдемокрация на Кралство Полша и Литва (СДКПиЛ) и Полската социалистическа партия (ППС) Левица, които организират съвети на работническите депутати. След известни колебания в тези съвети влизат и представители на ППС и на еврейските социалистически партии. На 16 декември 1918 г. двете лявосоциалистически партии се обединяват в Комунистическа работническа партия на Полша (от 1925 г. – Комунистическа партия на Полша, КПП). Комунистите се противопоставят на създаването на независима полска държава и вярват в скорошната европейска революция.

Най-големите затруднения за правителството на Морачевски възникват обаче от външните заплахи. Източна Галиция е

завладяна от украинците, но още веднага – на 1 ноември – в Лвов избухват полско-украински стълкновения. В Покрайнините все още остават германски войски, които постепенно се изтеглят, а по следите им навлизат болшевишки отряди. Във Вилно поляците владеят града само няколко дни, защото на 5 януари 1919 г. в него влиза Червената армия. Целият пруски лагер продължава да е под немска власт. В Познан на 3 декември се създава Върховен народен съвет, който трябва да представлява целия лагер. В него доминират националдемократите, които поддържат контакт с Дмовски и КНП в Париж, но се отнасят с недоверие към Пилсудски и правителството на Морачевски. Най-сетне, на 17 януари избухва въстание във Великополша, което скоро освобождава почти целия Познански район. Върховният народен съвет обаче все така не признава правителството във Варшава.

Въстанието във Великополша окончателно затвърждава у Пилсудски убеждението, че трябва да постигне компромис с националдемократите, т.е. с КНП в Париж и Върховния народен съвет в Познан. Затова не дочаква резултатите от обявените за 26 януари 1919 г. общи избори за Сейм, а десет дни по-рано уволнява правителството на Морачевски и назначава правителство под ръководството на изтъкнатия музикант, член на КНП Игнаци Падеревски. Това не е кабинет на Народна демокрация, но са отстранени всички необичани от националдемократите министри, най-вече – социалистите. Междувременно изборите показват, че Народна демокрация е най-мощната партия в Полша. От проектираните от Морачевски социални реформи, освен въведения вече осемчасов работен ден, остават само плановете за аграрна реформа. Народна демокрация обаче не допуска тяхното реализиране.

Международното положение на Полша продължава да е комплицирано. В Чешински Шльонск, отвъд река Олза, навлизат чехословашките войски. Съгласно Версайския мирен договор от 28 юни 1919 г. Германия трябва да се съгласи да отстъпи на Полша Великополша и Гданското Поморие, но без Гданск, който остава свободен град. В Горен Шльонск, Вармия и Мазурите и в

Чешинското Заолжие трябва да се проведат плебисцити. За момента поляците там са подложени на репресии. По-големи са успехите на Полша на изток. За няколко месеца украинците са изтласкани от Галиция. След това на север полските войски се сблъскват с Червената армия, но лесно успяват да я отблъснат от Вилно и Минск. По-късно сраженията са прекратени, защото Пилсудски в този момент се страхува повече от руската контрареволюция, отколкото от болшевиките, и не иска да допринася за нейните успехи. Около държавния глава и премиера Падеревски се събират привърженици на една федеративна програма, според която Полша може да стане хегемон на блок от държави, сред които със сигурност ще бъдат Литва и Белорусия, а може би и останалите балтийски страни, както и Украйна. В Полша тази програма среща острата съпротива на Народна демокрация, която в унисон с националистическия си мироглед не вярва в реалността на една наднационална федерация. В програмата на Народна демокрация, наречена програма за инкорпорация, е заложено присъединяване към Полша на Вилно и Лвов, без никакви отстъпки в полза на литовците или украинците.

През есента на 1920 г. става ясно, че болшевиките печелят надмощие над руската контрареволюция. Пилсудски (през март произведен в маршал на Полша) се опасява, че те могат да настъпят в името на пренасянето на революцията върху щиковете в Германия и по-далеч на запад. Той вижда шанс за реализиране на федеративните планове, тъй като украинското правителство начело със Семьон Петлюра, почти напълно разгромено от болшевиките, е готово за споразумение с Полша. Пилсудски преувеличава отслабването на Съветска Русия. На 21 април 1920 г. подписва съюзен договор с Петлюра, а четири дни по-късно започва полската офанзива към Киев. Това е върхът на успехите, защото скоро започва щурмът на Червената армия, на север – под командването на Тухачевски, на юг – на Будьони. Още известно време полските войски удържат целостта на фронта, въпреки че са принудени да отстъпят в Украйна. Но в началото на юли полският фронт е разкъсан.

На 1 юли е създаден Съвет за защита на държавата наче-

ло с Пилсудски. Той се обръща към западните сили за посредничество пред Русия. Премиерът Грабски отива на конференцията в Спа, където поема задължението за изтегляне на полските войски до т.нар. линия Кързън. Представителите на коалиционните сили установяват тази линия през декември 1919 г. като граница, разделяща териториите, принадлежащи безусловно на полската държава, от спорните територии, намиращи се временно под полско администриране. Сега английският министър на външните работи лорд Кързън предлага тази линия да се приеме за основа при определянето на бъдещата полско-руска граница. Освен това Полша се съгласява в Спа да се подчини на решенията на силите по въпроса за Източна Галиция и Чешински Шльонск. Това не помага особено, тъй като Русия отхвърля английското ходатайство за сключване на мир и на свой ред предявява искане Полша да бъде предоставена на нейната воля. Това предизвиква нова промяна в настроенията, готовност за максимални жертви. На 24 юли е съставен многопартиен Съвет за защита на държавата с премиер Витос и вицепремиер социалиста Дашински.

През това време Червената армия настъпва на запад. Руснаците подготвят и с политически действия трайно въвеждане на комунизма в Полша. В Бялисток на 30 юли се създава Временен революционен комитет на Полша начело с комунистите Юлиан Мархлевски и Феликс Дзержински. Съветските войски срещат по-голяма съпротива край Варшава, където пламват сражения на 13–15 август. Както през април поляците подценяват силата на Русия, така сега руснаците подценяват силата на Полша. На 16 август започва полската генерална контраофанзива от Вепш срещу слабо укрепения фланг на Червената армия. Командва лично Пилсудски. Руският фронт се разкъсва едва ли не моментално, полските войски продължават на изток и след септемврийската битка край Неман изтласкват болшевиките отвъд Минск. Стига се до съгласие за примирие на 18 октомври и оставяне на Украйна и Белорусия в съветски ръце (като формално независими републики).

След войната с Русия Полша получава в наследство още

два други териториални конфликта. На 28 юли 1920 г. коалиционните сили признават като част от Чехословакия повечето от спорните райони в Чешински Шльонск, а също Спиш и Орава. Загубата на Заолжието е особено болезнена за Полша поради неговите природни богатства и промишленост. Полските протести не постигат резултат. От друга страна, на североизток през юли 1920 г. болшевиките предават Вилно на Литва, правейки си сметка, че ако Полша падне, то и литовците ще се озоват под комунистическа власт. След отстъплението на Червената армия мисия на Лигата на народите налага временни граници между Полша и Литва, за да се избегне военният конфликт. Така литовците остават във Вилно. Пилсудски решава да прибегне към хитрост. Той поръчва на генерал Луциан Желиговски, командващ литовско-белоруската дивизия, съставена предимно от поляци от Покрайнините, да инсценира бунт. На 9 октомври дивизията завзема Вилно, а Желиговски обявява създаването на Централна Литва под полска военна опека и с право на самоопределяне на съдбата си. През 1922 г. Вилно окончателно остава в Полша. Всичко това не се признава от Литва, която продължава да разглежда Вилно като своя конституционна столица, и острият политически конфликт продължава почти до края на междувоенното двадесетилетие.

На запад се вземат окончателни решения за съдбата на подложените на плебисцит територии. Във Вармия и Мазурите Полша определено губи плебисцита, който между другото се провежда в най-неподходящия момент – на 11 юли 1920 г., когато Червената армия настъпва към Варшава. В Горен Шльонск полските военни неуспехи окуражават немците за терористични акции. В отговор през август 1920 г. избухва Второто Шльонско въстание. След неколкодневни битки се постига преобразуването на досегашната немска полиция в немско-полска (Първото Шльонско въстание една година по-рано завършва с пълен неуспех). Плебисцитът в Горен Шльонск на 20 март 1921 г. не завършва с еднозначни резултати, макар че немците получават мнозинство (60 % от гласовете). Западните сили замислят подялба във вреда на Полша. През нощта на 2 срещу 3 май избухва Тре-

тото и най-мощно Шльонско въстание, което обхваща по-голямата част от територията, подложена на плебисцит. Сраженията продължават повече от месец, накрая двете страни са разделени от войските на коалицията.

През октомври се взема решение за подялбата на Горен Шльонск: по-голямата част от промишления район е дадена на Полша. Немците само под натиск се съгласяват с това решение, така както преди това не приемат загубата на Великополша и Гданското Поморие.

Така решенията, засягащи границите на полската държава, още в самото си начало носят печата на временността. Това се отнася и за границата със Съветска Русия. Мирният договор, подписан на 18 март 1921 г. в Рига, я определя на югоизток по река Збруч, на североизток по река Двина. Полша се възползва от привидния геополитически вакуум, който настъпва временно заради отлабването на Русия и Германия. Рухват обаче мечтите на привържениците на средноевропейския федерализъм, осъществяването му със сила не е по възможностите на Полша, а и липсват желаещи партньори. Обратното, задълбочава се антагонизмът между Полша и всичките ѝ етнически съседи. Привържениците на инкорпорацията имат привидно повече шансове. Те разчитат обаче на падането на болшевиките, на възможностите за споразумение с една отслабена и демократизирана Русия, на съюз с Франция и добри отношения с Чехословакия, за да могат успешно да се противопоставят на най-голямата според тях опасност – немците. Почти всички елементи на тази схема се провалят, освен полско-френския съюз, сключен през 1921 г.

Ден преди подписването на Рижкия мир, на 17 март 1921 г., Сеймът приема конституцията. Тя утвърждава основните решения, приети при раждането на държавността. Полша остава парламентарна и демократична република. По парадоксален начин споровете между Народна демокрация и „людовците“ и социалистите довеждат до несрещан в други страни прекомерен парламентаризъм. Националдемократите се боят от засилването на изпълнителната власт на президента, тъй като най-популярният човек – Пилсудски – е техен противник. Партиите, близки до

Пилсудски, неодобряващи създаването на Сенат, в крайна сметка го приемат, при условие, че ще бъде избиран почти като Сейма и ще бъде лишен от по-големи компетенции. Принципът на пропорционалността в изборите също е доведен до крайност, тъй като всички по-слаби партии се опасяват, че в противен случай ще печели най-силният – Народна демокрация. Така Мартенската конституция става основа за установяването на една твърде нестабилна система. Правителството е напълно зависимо от Сейма, а Сеймът е разчленен на голям брой конкуриращи се фракции, неспособни да излъчат относително стабилно парламентарно мнозинство.

Въпреки всичките си несъвършенства конституцията от 1921 г. представлява символ на обединението на някогашните територии и на завършването на процесите на държавно строителство. Наистина като основен закон тя не успява да въведе общи за цялата страна правни норми, но поне елиминира онези временни правила, които са в дисонанс с нея. Унифицирането на законите ще продължи през цялото двадесетилетие и ще остане незавършено. През тези първи години на създаване на държавата започва и изграждането на мрежата от комуникации, на единна икономика и просвета. Макар и все още в малка степен, нараства миграцията между някогашните лагери. Висшите учебни заведения привличат младежи от различни краища. Галиция захранва останалите райони с многобройни административни и учителски кадри. Армията става котел, в който се претопява и оформя надрегионалното полско мислене. Това се отнася обаче повече до наборниците, отколкото до офицерите, често скарани помежду си и взаимно обвиняващи се в липса на професионализъм или в продължаване на традициите на армиите от различните лагери.

С Мартенската конституция също така окончателно приключва периодът на спорове за обществения облик на Полша. Най-смел между взетите по-рано решения е законът за аграрната реформа от 15 юли 1920 г., приет от Сейма единодушно, но под влияние на военното поражение и с цел противодействие на пропагандата на настъпващата към Варшава Червена армия. След последвалите военни успехи националдемократите и консервато-

рите решават, че законът е прекалено радикален, макар че предвижда постепенно оземляване и частични обезщетения. Конституцията не казва нищо за тази реформа, само потвърждава необходимостта от подобряване на аграрната система. В същото време тя осигурява защитата на всеки вид частна собственост, което поставя под съмнение съответствието на закона за аграрната реформа с конституцията. Още по-категорично приключват дискусиите около одържавяването на промишлеността и на други стопански отрасли. Плод на обществените реформи от 1918-1921 г. обаче е едно от най-прогресивните в Европа социални законодателства, както и въведената задължителна (макар и да не липсват опити да бъде оспорвана) 46-часова работна седмица. Вътрешните напрежения на социална основа след 1921 г. не са много страшни, те ще набират сила едва през следващото десетилетие.

Много повече опасности крие в себе си етническата разнородност. Статистически тя е представяна различно, но около една трета от населението принадлежи към националните малцинства. Немците в пруския лагер са повалени от предишните си позиции на властваща нация и мечтаят отново да влязат в Райха. Украинците не се примиряват със загубата на държавните си аспирации. Белорусите имат слабо национално съзнание, но като обитатели на райони с едра полска дворянска собственост са най-много податливи на известията за ликвидиране на имения откъм съветската страна на границата. Най-много готовност за сътрудничество с държавата съществува сред евреите, макар младите поколения да се увличат по комунизма. Но тъкмо срещу евреите се насочва с изключително ожесточение национализмът на Народна демокрация, затова обратната страна на антисемитизма става недоверието и дори недоброжелателността към Полша, нарастващи сред еврейските маси.

Като цяло външните проблеми, произтичащи от раждането на полската държавност, не са така застрашителни, както вътрешните. Но заедно с тях те тежат върху бъдещата съдба на Полша и не предвещават нищо добро. В еуфорията от първите години на Втората Жечпосполита рядко се държи сметка за това, освен в някои кръгове с най-високо политическо съзнание.

Глава XVII

ВРЕМЕ НА НЕЗАВИСИМОСТ

След приемането на конституцията и установяването на границите Полша е вече в привидно нормално състояние. Честата смяна на правителства, липсата на устойчиво парламентарно мнозинство и стигащата до крайност многопартийност не са непознати явления и за много други страни на тогавашна Европа. Ще се окаже обаче, че тази бедна страна, лишена за повече от век от държавност, без опит в модерния парламентаризъм, а освен това и обременена с регионални различия и конфликти с националните малцинства, е далеч от нормалното състояние. Безпокойството нараства още при първите по-сериозни сигнали за външна опасност, особено след сключването на договора между Германия и Съветска Русия през април 1922 г. в Рапало. Въпреки полските опасения не се стига до политическо сближаване между двете държави, макар че те установяват военно сътрудничество.

След 1921 г. вътрешните политически конфликти в Полша се изострят, проявява се стремеж да бъдат решени споровете, изоставени през годините на изграждане на държавата. Националдемократите не се чувстват вече застрашени от революцията и се устремяват към кормилото на властта. Под въздействието на своя водач в Сейма Станислав Грабски те хранят надежди, че по пътя на нови избори и съюзи с други партии ще постигнат мнозинство в Сейма. За това няма големи изгледи, тъй като всеки трети гражданин не е поляк, следователно не подкрепя националдемократическия национализъм. Офанзивата на на-

ционалдемократите се насочва за момента срещу Пилсудски. Това подкопава възможностите за обединяване около Маршала, съществуващи благодарение на неговите лични заслуги, както и на изпълняваните от него функции на държавен глава.

През ноември 1922 г. се провеждат избори за Сейм и Сенат. Ръководената от Националдемокрацията коалиция печели 38% от депутатските места, а опитите ѝ да спечели нови привърженици първоначално не дават резултати. Така президент става кандидатът на левите „людовци" от „Освобождение" Габриел Нарутович, подкрепян от другите партии на левицата, центъра и представителите на националните малцинства. Седмица след избирането му, на 16 декември 1922 г., Нарутович е застрелян от десния фанатик Елигиуш Невядомски. Моралната отговорност за този акт носи Националдемокрацията, тъй като в своята пропаганда не е чужда на истеричните обиди по адрес на избраника. Атентатът обаче проваля плановете ѝ за спечелване на дясноцентристко мнозинство в Сейма. Обратното, изолира я от центъра, който е гласувал за Нарутович.

Смъртта на Нарутович оставя в полския политически живот утайката на враждебност и нетолерантност. В по-близък план тя не променя много нещата. Премиер става генерал Владимир Шикорски, за нов президент е избран Станислав Войчеховски, подкрепян от Пилсудски. Тъй като парламентарното мнозинство, обявило се за Шикорски и Войчеховски, е временно, понеже е образувано и с гласовете на представителите на националните малцинства, бързо започва търсенето на друга коалиция, опряна върху споразумение между полските партии. „Людовците" от „Пяст" сключват на 17 май 1923 г. договор с Националдемокрацията, както и с нейните по-слаби съюзници. Този „Ланцкоронски пакт" (подписан във Варшава) предвижда ограничаване на правата на националните малцинства в политическия живот, просветата и икономиката, както и начало на осъществяването на земеделска реформа, макар и в много по-умерена версия, отколкото предвижда неизпълненият закон от 1920 г. След няколко дни новата коалиция сваля правителството на Шикорски и поставя свое, с Витос като премиер.

Моментът не е добър. Още през предходните месеци инфлацията нараства стремително и за да бъде спряна, трябва да се приложи стабилизационна програма за сметка и на тези, които притежават най-много. Това е предложено от министъра на финансите Владислав Грабски, но той подава оставка, тъй като правителството не осъществява програмата. Дясноцентристката коалиция няма сметка да действа срещу актуалните интереси на групите, които ѝ оказват подкрепа. В същото време инфлацията удря преди всичко в интересите на наемните работници. От октомври 1923 г. се множат стачките, на 5 ноември ППС и профсъюзите обявяват намерението си за вдигане на генерална стачка. Правителството въвежда извънредни съдилища. В Краков, Тарнув и Борислав работниците влизат в сблъсъци с войската и полицията, падат много жертви и от двете страни. Обаче нито правителството, нито социалистите искат гражданска война. Почти веднага се постига компромис, генералната стачка, както и извънредните съдилища са отменени. Правителството на Витос не се задържа обаче дълго. Част от депутатите от „Пяст" протестират срещу опитите за поредно ограничаване на земеделската реформа и накрая излизат от партията. По този начин коалицията загубва парламентарното мнозинство. Оттегля се от властта непопулярна, опетнена от пролятата кръв, инфлацията и хаоса в икономиката.

Въпреки всичко най-важните политически партии проявяват много разум. На 19 декември 1923 г. е образувано извънпарламентарно правителство на Владислав Грабски, което си поставя за главна цел оздравяването на икономиката. Почти две години Грабски успява да лавира между десницата и левицата, спечелвайки тяхната подкрепа или най-малко – тяхната толерантност. Той получава пълномощия да осъществи стабилизация на валутата. Осмелява се да натовари всички обществени групи, но особено най-имотните. Няколко месеца по-късно на мястото на полската марка въвежда злотата като стабилна, конвертируема, защитена със злато и чужди валути парична единица.

Постепенно обаче положението на правителството се влошава. За това допринася и конфликтът с Пилсудски. От 1923 г.

той се оттегля от официалния политически живот и се заселва в Сулеювек край Варшава. Оказва обаче значително влияние върху дейците на различни партии, особено върху много генерали и офицери. В началото Пилсудски заема изчаквателна позиция спрямо правителството, дори когато за военен министър е избран неговият конкурент генерал Шикорски. През 1925 г. обаче атакува публично Шикорски.

Непосредствен удар върху правителството нанася влошаването на икономическото положение. Върху престижа му чувствително се отразява кризата в курса на злотата през юли 1925 г., тъй като Грабски дължи своята популярност на стабилизирането на валутата. Започналата сега „втора инфлация" е в сравнение с първата само леко разклащане, но мерките за противодействие задълбочават проявите на криза. Производството спада, безработицата расте. Поради отслабването на злотата и недоверието от страна на едрия капитал през ноември Грабски подава оставка.

Кабинетът на Грабски се задържа най-дълго от всички правителства – до май 1926 г., и постиженията му са най-сериозни. Освен валутната реформа той прокарва в Сейма нов закон за земеделската реформа, по-скромен, отколкото приетият през 1920 г., но с шансове да бъде реализиран. След поправките в Сейма законът е приет окончателно през декември 1925 г., след оттеглянето на Грабски. Преди това, през февруари същата година, е подписан конкордат, уреждащ отношенията с Католическата църква. За сметка на това решенията, засягащи националните малцинства, не дават положителни резултати. Законите, определящи правата на украинци и белоруси, са възприети от тях като прекалено ограничени. Споразумението с представителите на евреите има неформален характер и скоро правителството доказва, че то не го задължава.

В по-дългосрочен план най-опасни за Полша са тенденциите във външната политика, които се проявяват през 1925 г. Германия продължава да не е съгласна със следвоенното териториално деление и се стреми към отслабване на Полша. Удобен повод за това тя вижда във възможността за затрудняване на дос-

тъпа на полски стоки до немския пазар, дотогава най-важният за Полша. От юни 1925 г. тя открито води т.нар. митническа война, на която Полша отговаря с контрамерки. Митническата война добавя нови икономически затруднения пред правителството на Грабски. Едва след няколко години ще се проявят нейните положителни резултати, довели до независимостта на полската икономика от германската.

По-тревожни са признаците на политическо сближаване на Германия със западните сили победителки и като последица – изолацията на Полша на международната арена. През 1924 г. с американско посредничество Германия съгласува с Англия и Франция плана Доуз, който предвижда по-изгодни условия за изплащане на следвоенните контрибуции и заедно с това – кредити за Германия. Това дава възможност на дългогодишния министър на външните работи Стреземан да започне усилия за връщане на Германия в кръга на великите сили. Решаваща стъпка стават споразуменията, сключени през октомври 1925 г. в Локарно. Границите между Германия и нейните западни съседи получават международни гаранции. Полша получава само арбитражен трактат (с който Германия се задължава да разрешава конфликтите без използване на въоръжена сила) и гаранциите на Франция, които означават единствено потвърждение на задълженията, произтичащи от съюзническия договор. Локарно проправя пътя на Германия към Лигата на народите, където ѝ се отрежда, като на велика сила, постоянно място в Съвета. На Полша в същото време се определя т.нар. полупостоянно място, т.е. по избор, макар и с неограничен срок.

Дори и падането на кабинета на Грабски не означава, че конкуриращите се политически групировки, осъзнаващи вътрешните и външните затруднения на Полша, се стремят към конфронтация. Почти всички по-големи партии, от Народна демокрация надясно до социалистите наляво, успяват да се споразумеят и да създадат коалиционно правителство начело с безпартийния премиер Александър Скшински. В началото изглежда, че правителството се ползва със симпатиите на Пилсудски, защото в него влизат няколко близки до него министри, между които генерал

Желиговски, който поема ресора на военните въпроси.

Партиите, участващи в правителството, имат обаче ограничена свобода на действие. Падането на Грабски намалява доверието в стабилността на полската икономика. Спряната преди това „втора инфлация" отново се надига, тъй като в производството и в трудовата сфера се задълбочават проявите на криза. Националдемократите са склонни да търсят възможности за оздравяване на икономиката чрез поощряване на частния капитал и понижаване на заплащането. Социалистите искат да прехвърлят цената на реформата върху най-заможните групи. Двете партии се намират под натиска на очакванията на своите симпатизанти. ППС трябва да се противопоставя на радикалната пропаганда на комунистите, въздействаща върху безработните и най-ниско платените работници. Конфликтите в кабинета се изострят в началото на 1926 г., когато Пилсудски променя своята позиция от благосклонно неутрална към решително критична. През април, когато икономическата ситуация се влошава още повече, конфликтите между националдемократи и социалисти довеждат до разбиване на правителствената коалиция.

Десницата и центърът са склонни към сътрудничество чрез споразумение, подобно на това, което бе направило възможно през 1923 г. съставянето на кабинета на Витос. Водачите на „Пяст" и другите изразители на тази концепция не дооценяват неодобрението, с което ще бъдат посрещнати техните инициативи. Обществото помни катастрофалната инфлация от 1923 г., ноемврийските сблъсъци и пролятата кръв. Пилсудски приема новото сформиране на дясноцентристко правителство като провокация към самия него. Ако през 1924–1925 и в началото на 1926 г. в полския политически живот има много изненадваща зрялост, разбиране за неизбежните компромиси и взаимна толерантност, то сега преобладава желанието за пълно надмощие над противника.

На 10 май 1926 г. Витос съставя правителство, посрещнато с негодувание от цялата левица, както и от привържениците на Пилсудски. От конституционна гледна точка правителството има солидни основи, защото разполага с парламентарно мно-

зинство, за сметка на това от политическа гледна точка това не е много смислено начинание. От 1922 г. симпатиите на обществото се променят и определено се преместват повече наляво. Липса на политическа мъдрост е вземането на решения, които се оборват от влиятелните в армията привърженици на Пилсудски. Това не означава, че виновниците за разпадането на парламентарната система трябва да се търсят преди всичко от страна на правителството на Витос. По всичко личи, че привържениците на Пилсудски от няколко години са мислели за военен държавен преврат. Най-малко половин година преди май 1926 г. започват по-конкретни приготовления, а през април генерал Желиговски като министър издава разпореждане за концентриране край Варшава на части, водени от доверени офицери – привърженици на Пилсудски, уж с цел провеждане на учения.

Неефективността на парламентарната система, нестабилността на правителствата, лишени от опора в относително монолитно мнозинство в Сейма, изоставянето на прокламираните принципи в името на междупартийните компромиси, корупцията – всичко това допринася за разочарование от „сеймократията". Надясно Дмовски подготвя създаването на Лагер на Велика Полша (образуван окончателно едва след Майския преврат) – националдемократическа организация, която скъсва с парламентарния курс на Станислав Грабски в името на въвеждането на авторитарно управление чрез натиска на едно извънпарламентарно движение. „Людовецът" Витос и социалистът Дашински също критикуват доведения до крайност парламентаризъм и отслабването на изпълнителната власт. Никой не защитава постановките, приети в Мартенската конституция, но те остават в сила поради различията в предлаганите промени. Само въпрос на степен на готовност и на подходящ случай е кой пръв ще се опита да свали съществуващата политическа система. В това също можем да видим белега на времето. Полша не се различава по своето разочарование от парламентаризма от онези европейски страни, които нямат парламентарни навици, утвърдени в съответните условия на икономическа и политическа стабилност преди 1914 г.

На 12 май 1926 г. Пилсудски тръгва с верните си отряди към Варшава. Може би е ставало въпрос само за въоръжена демонстрация, която да убеди президента Войчеховски да отстрани Витос. Това би пречупило гръбнака на дясноцентристката коалиция, а Маршалът би се оказал в ролята на непредвиден в конституцията арбитър и медиатор. Войчеховски отказва да се подчини на исканията. Така започват военни действия, падат жертви и от двете страни, но и много случайни жертви от цивилното население. Наистина отрядите на Пилсудски още при първата атака след преминаването на Висла овладяват значителна част от града, но за бъдещия изход от сблъсъка решаващо значение имат помощите, трескаво събирани от правителството и Маршала. За успеха на превратаджиите допринася закъснението на правителствените влакове, причинено от организираната от социалистите стачка на железничарите. По принцип обаче Пилсудски се стреми към запазване на военния характер на своето начинание, за да не бъде зависим в бъдеще от политиците.

Когато превратаджиите успяват да овладеят почти цяла Варшава, Войчеховски и Витос се отказват от борбата. Правителството разполага с големи сили, но тяхното използване би означавало гражданска война, с всички трагични вътрешни и международни последици. На 14 май президентът и премиерът отстъпват, оръжието е сложено. Заместникът на президента (съгласно конституцията), маршалът на Сейма Ратай, назначава правителство под предводителството на привърженика на Пилсудски Кажимеж Бартел. Пилсудски става военен министър. Това е капитулация на легалните държавни власти пред силата, а след това и легализиране на тази сила.

Въпреки че май 1926 г. не е добро свидетелство за зрелостта на полския политически живот, скоро двете страни показват готовност за избягване на крайностите. Капитулацията на президента и правителството е съпроводена от умереност от страна на победителите, които поначало избягват прилагането на мъст спрямо победените. Черно петно остава тайнственото изчезване на генерал Загурски, вероятно убит от привържениците на Пилсудски. Самият той отказва да се кандидатира за прези-

дент и препоръчва своя близък Игнаци Мошчицки, учен химик, лишен, както изглежда, от големи политически амбиции. Неговото избиране е ново легализиране на преврата. За всеобща изненада обаче се оказва, че Пилсудски не иска разпускане на Сейма и провеждане на нови избори. Компрометираният парламент, чийто състав не отразява политическите настроения в страната, е по-удобен за него. На изборен успех могат да разчитат преди всичко партиите, които се обявяват за Маршала, особено социалистите, както и левите „людовци" от „Освобождение" и Селската партия. Пилсудски обаче не се вдига срещу десницата и центъра, за да изпадне в зависимост от левицата. Обратното, той иска да бъде най-висшата инстанция. Сега почита по-скоро консервативните възгледи и пренебрегва парламентарните методи.

Привидно промените в политическата система не са големи. На 2 август 1926 г. е обновена Мартенската конституция, като на президента е признато правото да разпуска Сейма и Сената, както и да издава разпореждания въз основа на дадени му от Сейма пълномощия. Това засилва изпълнителната власт, въпреки че правителството продължава да бъде отговорно пред Сейма, който си остава също така последна инстанция в законодателството. Най-сериозният упрек, който може да се отправи към Пилсудски, е поддържането на външно безупречно функциониране на парламентаризма при лишаването му от престиж. Това се оказва знакът на бъдещия стил на управление. Пилсудски превива буквата на закона за свои нужди, Сеймът служи за запазване на външните одежди на конституционността и законността. По същността си това е диктатура, мека спрямо падналите, но в случай на съпротива – готова на репресии.

Маршалът несъмнено е най-популярният човек в Полша, но не разполага с по-широк организиран тил. Може без опасения да разчита на кръга от някогашните свои подчинени от Легионите и Полската въоръжена сила, които сега са на служба в армията или се намират в левите и центристки политически партии. В армията привържениците на Пилсудски бързо започват да играят решаваща роля. Мнозина от тях правят светкавична кариера, до-

като противниците на Маршала са изпращани в пенсия или се задържа напредването им.

Националдемократите не са засегнати от опитите за ограничаване на парламентаризма, но остават все така враждебни към Пилсудски. Левицата и центърът все по-остро протестират срещу ограничаването на правата на Сейма. През 1927 г. те преминават към повече или по-малко решителна опозиция. Това е съпроводено от разцепления или напускане на партийните редици от привържениците на Пилсудски. Маршалът търси подкрепа преди всичко сред консерваторите. След въвеждането на парламентарната система през 1919 г. те нямат голямо значение в полската политика. Но тъй като Пилсудски се намира в конфликт с националдемократите, които дотогава се радват на доверието на по-заможните обществени групи, сътрудничеството с консерваторите му е нужно, за да докаже традиционността на възгледите си.

По време на подготовката на изборите, които най-сетне трябва да бъдат проведени през 1928 г., привържениците на Пилсудски монтират Безпартиен блок за сътрудничество с правителството (ББВР), който е по-скоро предизборна листа, отколкото партия. Политическата му програма е неясна. Издигнатите след Майския преврат лозунги за морална санация („оздравяване, укрепване" – б. пр.) се придружават от идеологията за върховенство на държавата над групата и личността. Тя обединява онези консерватори, националисти, „людовци", социалисти, синдикалисти, които са решили да тръгнат след Пилсудски. Всяка от тези групи дава собствена интерпретация на държавната идеология. Мнозинството от влезлите в Блока са хора без възгледи, запленени от Маршала или обикновени кариеристи.

В полза на „санацията" идват положителните стопански промени. Те произтичат в най-голяма степен от международната конюнктура. През трудното за икономиката междувоенно двадесетилетие единствено годините 1926–1929 сякаш предвещават трайно подобрение. Не може също така да се омаловажава нарастването на вътрешното и външното доверие към стабилността на властта, което подпомага инвестициите и заздравяването

на валутата. Благоприятната конюнктура смекчава отрицателните за Полша последствия от митническата война с Германия.

В изборите през 1928 г. в някои окръзи са анулирани националдемократическите листи. Не липсват също и злоупотреби, особено в източните покрайнини, където властите не искат да допуснат успех на групировките на националните малцинства или на комунистите. Въпреки всичко ББВР, макар че спечелва най-много гласове, е далеч от пълен успех. Едва всеки четвърти гласува със санацийната бюлетина. Националдемократите престават да бъдат за правителството най-голямата опасност, за сметка на това нараства силата на левите „людовци" и социалистите. Ако Пилсудски иска да управлява и по-нататък Полша единовластно, трябва да принуди Сейма да капитулира или да го разпусне отново.

Конфликтът пламва във връзка с избора на маршал на Сейма. Избран е социалистът Дашински. Пилсудски напада в интервю Сейма с невиждана по-рано агресивност. Това е въведение към множество последвали изявления, които подкопават авторитета на Сейма и – поради обидите – не правят чест на самия Маршал. Скоро опозицията се залавя с едно дело, което разгаря страстите. По време на предизборната кампания правителството предоставя за нуждите на ББВР значителна сума от увеличения без съгласието на Сейма безотчетен фонд. През февруари 1929 г. Сеймът приема предложението за привличане на министъра на финансите Габриел Чехович към конституционна отговорност. В процеса, воден от Държавен трибунал, като свидетел се явява и Пилсудски, който отправя груби нападки срещу парламентарната опозиция. Това съответства на все по-явните тенденции към прилагане на политиката на „силната ръка", проличали при назначаването през април 1929 г. на т. нар. „правителство на полковниците". Оттогава, само с неколкоседмично прекъсване, когато начело на правителството застава по-умереният Бартел, „полковниците", и особено Валери Славек, Александър Пристор и Кажимеж Швиталски, играят най-голяма роля в определянето на политическия курс.

Въпреки че през юни 1929 г. Държавният трибунал откло-

нява разглеждането на делото Чехович, отношенията между правителството и опозицията се влошават. Националдемократите са по-малко активни от центристките и левите партии, които на 14 септември създават обединение, наричано по-късно Центролев. Идеята е да се противопоставят на санацийната политика в рамките на форума на Сейма, да принудят Пилсудски да махне „правителството на полковниците" и да започне по-либерална политика. Маршалът решава да отсрочи конфронтацията, за която още не е готов. Той взема спешни мерки, между които отстраняването на „полковниците" от управлението. Центролев още храни илюзии за възможностите върху Пилсудски да бъде оказан натиск в Сейма. Това е нереалистично, тъй като заседанията на Сейма постоянно се отлагат.

Почитащите парламентарните методи партии от Центролев са принудени да пристъпят към рискован опит за организиране на масово движение. Те решават да предизвикат демонстрации в цялата страна. Най-голямата от тях е конгресът на 29 юни 1930 г. в Краков. Неговите решения звучат наистина радикално, но е трудно да си представим по какъв начин Центролев би постигнал желаното отстраняване на диктатурата. След пауза през лятото отново се организират митинги, но правителството поема инициативата. Пилсудски успява да склони президента да разпусне парламента и да обяви избори, а на 9 септември са арестувани 19 бивши депутати, между които и Витос. Те са откарани в крепостта Брест, бити са и са заплашвани с убийство. През следващите дни са арестувани около 5000 дейци на Центролев, на Народна демокрация и партиите на националните малцинства.

Арестите променят радикално политическия климат. През ноемврийските избори за Сейм ББВР получава почти половината от гласовете. Това е до голяма степен резултат от много по-безнаказаното в сравнение с преди две години упражняване на натиск, както и на прилагането на фалшификации, но и свидетелство за известно преклонение пред силата, демонстрирана от правителството. Широките маси на обществото още не са осъзнали сериозността на икономическото положение. Жив е споме-

нът за успехите през 1926–1929 г., макар че от есента на 1929 г. кризата се задълбочава.

Отговорността за кризата, разбира се, не може да бъде стоварена върху санацията, тя се разразява в целия свят. Друг въпрос е, че полските управници проявяват безпомощност при реагирането на признаците на кризата, което се дължи на традиционализма и нищожното познаване на функционирането на модерното стопанство. Те се боят от инфлация и ограничават държавните разходи. Смятат също така, че премахването на свободната обмяна на злотата срещу други валути и спирането на изтичането на капитали зад граница ще намали доверието в Полша. В резултат късно и плахо се посяга към средствата за държавна закрила над родната икономика и методите на протекционизъм и намеса, използвани по това време с успех в други страни.

Пораженията на кризата се проявяват в различни области. Стремително спада промишленото производство и спират инвестициите. През 1932 г. е произведена една трета по-малко, отколкото през 1929 г. Това причинява нарастване на безработицата, трудно изчислима с цифрите на официалната статистика, която не включва младежите, работещите на намалено работно време или принудените да останат на село поради липса на възможности за намиране на работа. Помощта за безработни е фрагментарна и зле организирана. Селото затъва в мизерия поради спада на цените на селскостопанските продукти, чието търсене намалява. В същото време цените на много промишлени стоки остават непроменени, тъй като производителите са сключили картелни споразумения.

Голямата криза от 1929–1933 г. разтърсва общественото съзнание. Тя компрометира пазарния капитализъм в икономическата сфера, намалява популярността на Пилсудски и санацията в политическия живот, но не импулсира и стремежите към възвръщане към парламентарната демокрация. Както и в други страни на Европа, все по-голяма популярност придобиват програмите за планово стопанство, повече или по-малко подчинено на разпорежданията на държавната власт, която ще разшири правата

От 1933 г. Полша започва да излиза от кризата. Тя оставя след себе си трайна безработица, но преди всичко – спомена за катастрофата, който продължава дори и след несравнимо по-трагичните събития от Втората световна война. За политиката на санационните правителства продължава да е характерна безпомощността. Голяма група опозиционни водачи, начело с Витос и Корфанти, са принудени да емигрират след влизането в сила на присъдите, издадени в т. нар. Брестки процеси. Ускорява се подготовката за въвеждане на нова конституция. Най-близките сътрудници на Маршала си дават сметка за лошото му здравословно състояние. Затова смятат за необходимо системата да се поддържа не само от авторитета на Пилсудски, но и от конституционни норми. Накрая, на 23 април 1935 г., с подписа си президентът въвежда в живота новата конституция. Наистина тя запазва парламентарните институции, но в значителна степен освобождава изпълнителната власт от отговорност пред тях. Изпълнителната власт се представлява преди всичко от президента, който назначава и правителството. Конституцията оставя на Сейма и Сената значителни правомощия и гарантира гражданските свободи.

След по-малко от три седмици, на 12 май 1935 г., Маршалът умира. За правителствения лагер това е огромно сътресение. Според общото мнение Мошчицки не е дорасъл политически за отговорността, която ляга върху него съгласно конституцията. Очакванията са, че той ще отстъпи в полза на премиера Валери Славек, най-близкия сътрудник на Пилсудски. Поста генерален инспектор на въоръжените сили наследява след Маршала генерал Едвард Ридз-Шмигли. Първата задача на новия екип е провеждането на избори. По инициатива на Славек е изработен нов закон. Кандидатите за депутати трябва да бъдат издигани на събрания, контролирани до голяма степен от правителството. Кръгът на избирателите за Сенат е ограничен с въвеждането на ценз за висше или средно професионално образование, освен това могат да гласуват носителите на ордени и членовете на органите за самоуправление или на обществените организации. Една трета от сенаторите назначава президентът.

Опозицията обявява бойкот на изборите. При гласуването за Сейм на 8 септември 1935 г. официално е съобщено 47 % участие. Тази статистика буди съмнения, тъй като най-високите показатели са отбелязани в Източните покрайнини. Така или иначе, изборите се превръщат в поражение за ББВР и особено за председателя му Славек. През следващите няколко седмици той загубва главните си позиции. Престава да бъде премиер, после разпуска по собствена инициатива ББВР. Разчитайки на много по-умела и дисциплинирана санационна организация, той не успява да я постигне.

Водещи фигури в правителствения лагер стават Мошчицки и Ридз-Шмигли. Санацията се намира в състояние на разпад, подложена на натиск от различни страни от опозицията. Не само в националрадикалния лагер (ОНР), но и в главната националдемократическа партия – Народната партия, надделяват крайните антипарламентарни и антидемократични тенденции. Полагат се усилия политическата борба да се пренесе на улицата и все по-брутално се действа срещу евреите. Отляво комунистите приемат от 1934 г. нова линия, като издигат лозунги за защита на независимостта и демокрацията, за Народен фронт срещу фашизма. Към тях се доближават част от социалистите и „людовците“ и дори от радикалната интелигенция, която преди това е под обаянието на Маршала. Разпадането на санацията, агресивната бруталност на националдемократите, нарастването на опасността от страна на Хитлерова Германия, накрая – плахите първоначално, а после все по-решителни опити за засилване на санационната система и ограничаване на гражданските свободи – всичко това допринася за популярността на лозунга „врагът не е вляво“.

След известни колебания Ридз-Шмигли се решава да пристъпи към укрепване на своята позиция чрез организиране на привържениците от санацията около политиката на „силната ръка“. По-либералните стремежи намират своя патрон в лицето на Мошчицки, чийто главен съветник става вицепремиерът, отговарящ за икономическите въпроси, Еугениуш Квятковски. Израз на компромис е още образуваното през май 1936 г. последно правителство на Втората Жечпосполита начело с генерал Фелици-

ан Славой Складковски. По-енергичният Ридз иска да отстрани почти двайсет години по-възрастния от него президент и да поеме поста след него. През 1936 г. той постига повишение в маршал, а сътрудниците му се заемат със създаването на нова правителствена организация. На 21 февруари 1937 г. е образуван Лагер за национално обединение (съкр. ОЗН – „Озон"). На Ридз се удава да привлече към сътрудничество част от ОНР под водачеството на Болеслав Пясецки. Съществува и идея за привличане на националдемократите и за разправа с лявоцентристката опозиция.

За реализирането на тези планове трябва да бъде задвижена спиралата на репресиите, което заплашва с гражданска война. Още през 1935–1936 г. се стига до големи стачки и работнически демонстрации, понякога с проливане на кръв. Недоволството на село достига кулминационната си точка по време на селската стачка през август 1937 г. На санацията се противопоставят, от една страна, привържениците на Народния фронт, пропагандиран от комунистите, а от друга – представителите на враждебното на комунистите обединение на някои християндемократи, „людовци", социалисти и националдемократи. Главни представители на този „Фронт Морж" (наричан така по името на местност в Швейцария, където се срещат членовете му) са пребиваващите зад граница генерал Шикорски, Падеревски, Витос и Корфанти. Накрая, през януари 1938 г., „Озон" се отказва от по-мащабните си планове, прекратява и сътрудничеството си с Пясецки. От този момент губи силите си и става ново превъплъщение на ББВР.

Повече активност бележи икономическата политика на Квятковски. Използвайки подобряването на конюнктурата, той ускорява преодоляването на последствията от кризата, най-вече чрез подемането на дългосрочни и планови действия на държавата. Поради външната заплаха повече внимание се обръща на военните нужди. Обявен е четиригодишен инвестиционен план, започват да се реализират проектите за изграждане на Централен промишлен район. Въпреки добрите резултати в областта на икономиката и въоръжаването, средствата са прека-

лено скромни, за да може страната да се подготви за сблъсък с мощните си съседи.

Първоначално Полша не дооценява агресивността и енергията на Хитлерова Германия. Не се прави разлика с другите европейски страни. Без особени протести е преглътнато през 1935 г. въвеждането на всеобща военна служба и премахването на наложените на Германия от Версайския договор ограничения на въоръжението. През март 1936 г. полското правителство е готово да помогне на Франция, ако тя се противопостави на влизането на немските войски в демилитаризираните области край Рейн. За това обаче няма възможности. Забелязвайки отстъпчивостта на западните сили пред Хитлер, Полша потвърждава волята си за поддържане на добри отношения с Германия. Министърът на външните работи Юзеф Бек обаче надценява силите на Полша при подчертаването на аспирациите ѝ на голяма сила. Полша се съобразява повече с Берлин, отколкото с Москва. Съветският съюз продължава да тъне в дълбока криза. Наследство от колективизацията е разстройването на селското стопанство и големият бедствен глад, а през втората половина на двайсетилетието, при т. нар. сталински чистки са убити или изселени милиони хора, включително и болшинството военни и партийни кадри.

Поради примиренчеството на Англия и Франция, както и на слабостта на Русия, полското правителство приема немската експанзия само за да получи в замяна укрепване на собствените позиции. В отговор на присъединяването на Австрия към Германия през март 1938 г. на Литва е поставен ултиматум и е принудена да сключи дипломатически отношения с Полша. Това не е от особено значение, освен за полския престиж. През септември 1938 г., когато Хитлер изисква от Чехословакия да се откаже от Судетите в полза на Германия, Полша поисква връщане на присъединените към Чехословакия територии на Чешински Шльонск отвъд река Олзе. В Мюнхен на 29 септември Франция, Англия и Италия приемат претенциите на Германия към Судетите. Полша поставя тогава на обезсилената политически Чехословакия едва ли не ултиматум, на който тя се подчинява.

Това е последният етап от дружелюбните контакти между Берлин и Варшава. Полша става поредна цел на немската експанзия. На 24 октомври 1938 г. пред нея са поставени искания за присъединяване на Гданск към Германия, за изграждане на екстериториални комуникационни връзки през полското Поморие и за включване на Полша в антисъветския и антикомунистически пакт, наречен антикоминтерновски. Положението на Полша се влошава, когато през март 1939 г. Германия си присъединява „протектората" Чехия и Моравия и въвежда войски в дотогава формално независимата Словакия. Това означава военна заплаха от запад, север и юг. В същото време Полша намира подкрепа у Великобритания, която най-сетне скъсва с политиката на „укротяване" на Германия и на 31 март дава на Полша гаранции за помощ в случай на нападение.

Външната опасност изглажда остротата на вътрешните спорове. Наистина опозицията бойкотира парламентарните избори през 1938 г., но това не е съпроводено с такава бурна пропагандна кампания, както три години по-рано. Гласуват по всяка вероятност 67 % от избирателите, но и този път има сигнали за натиск и манипулации при урните. Едни от дейците на санацията продължават усилията за установяване на контакти с националдемократическите среди под емблемата на Народната партия и ОНР, други търсят възможности за споразумение с „людовците" и социалистите. С арестуването и избиването на полските комунистически водачи в СССР и разпускането на партията като уж завладяна от полицейски провокатори, рухват концепциите за Народен фронт. „Фронт Морж" смекчава опозиционния си порив, а някои от най-видните емигранти се завръщат в Полша. Опозицията предлага създаване на многопартийно правителство за спасяване на застрашената независимост. Санацията отхвърля това предложение, но води по-помирителна политика. В обществото вземат връх настроенията на патриотизъм и солидарност.

Все пак опасността на положението не се оценява напълно. Хитлер чака само изгоден момент. Франция и Англия водят през август 1939 г. военни преговори със Съветския съюз, но Москва настоява за правото за преминаване на съветски войс-

ки през Полша дори без знанието на полското правителство. През това време тайно се водят разговори между Германия и СССР. Докато цяла Европа мисли, че доктриналните различия ще направят невъзможно споразумяването между тези две страни, в Москва пристига внезапно немският министър на външните работи Рибентроп и подписва със Съветския съюз на 23 август 1939 г. договор за ненападение. Това официално название е заблуждаващо. В политическото и военно споразумение Полша и трите балтийски държави са разделени на германска и съветска „сфера на влияние". Договорът предрешава избухването на войната. Хитлер може да поеме този риск, независимо от формално сключения два дни по-късно полско-британски съюз. На 31 август Германия поставя ултиматум на Полша.

Двайсетилетието на полската независимост има огромно значение за просветата, културата и националното съзнание. За първи път е въведено задължително седмокласно обучение на полски език и към края на междувоенния период почти всички полски деца ходят на училище (макар и не всички украински и белоруски деца в Полша). Неимоверно нараства броят на висшите училища и на студентите. Културата се разпростира над границите на някогашните лагери. Най-важното достояние обаче е възпитаването на цяло поколение поляци в убеждението, че независимостта на страната е нормално състояние, а липсата на независимост е състояние временно и ненормално. Както щяха да покажат следващите години, нищо не се бе променило в злощастното полско геополитическо положение. След период на независимост Полша се оказва отново под чуждо владичество. Тя обаче не се примирява с това положение. Напротив, съпротивата на поляците и готовността им за борба в името на възвръщане на независимостта се изявяват в най-бляскава форма. Когато покъсно това чуждо владичество се установява като съветска доминация, на полската воля за независимост се дължи особено силното имитиране на подчиненост, а същевременно реалните отстъпки в полза на поляците, на тяхното право на самобитна култура и начин на живот, както и правото на по-големи лични и обществени свободи, отколкото бе прието в източната част на Европа.

Глава XVIII

ПРЕД ЗАПЛАХАТА ОТ ФИЗИЧЕСКО УНИЩОЖЕНИЕ

На 1 септември 1939 г. немските войски нахлуват без обявяване на война в Полша. Те имат огромно надмощие в хора и техника. Два дни по-късно Франция и Великобритания обявяват война на Германия, но не предприемат никакви военни действия. Затова Германия насочва към Полша по-голямата част от своите сили. От първите дни се прилагат методите на тотална война, с насочване на ударите не само срещу армията, но и срещу цивилното население. Въздушните нападения над градове, железопътни линии и пътища целят предизвикването на дезорганизация или избухването на паника. Едновременно с това колоните от танкове и моторизирана пехота пробиват полските отбранителни линии. След сломяването на полската контраофанзива в битката край Бзура на германците остава да се справят само с отделни точки на съпротива.

Всичко това е резултат и от навлизането в Полша на 17 септември, също без обявяване на война, на съветските войски. Москва го оправдава с тезата за цялостното разпадане на полската държава и с необходимостта от защита на живеещите в Полша украинци и белоруси. В действителност това са действия, съответстващи на клаузите на германо-съветския договор. В източните територии на Полша съществуват още известни шансове за по-продължителна съпротива, ако се осъществи обещаното нападение на западните съюзници срещу Германия, което да я принуди да оттегли част от силите си от Полша.

При вестта за придвижването на съветските войски президентът, правителството и главнокомандващият маршал Ридз-Шмигли преминават границата с Румъния, където са интернирани. Все още се защитават Варшава, Модлин, Хел и отделни разпръснати отряди. За да сломи съпротивата на Варшава, Германия използва въздушни и артилерийски бомбардировки, поразявайки в несрещани до този момент мащаби цивилното население. На 28 септември капитулира Варшава, а на 6 октомври – и последната група на генерал Франчишек Клееберг, която досега се е измъквала от примката между напредващите германци и руснаци.

Септемврийската кампания довежда полските войски до пълен разгром. Не може да бъде и другояче, тъй като те трябва да мерят сили с два мощни противника, а помощта на съюзниците се изчерпва с декларации. Само от известна дистанция можем да оценим упоритостта на полската съпротива, оказана на Германия. Тя понася значителни загуби и въпреки съветското съдействие трябва да воюва повече от месец. След по-малко от година Франция се огъва много по-бързо пред германското настъпление. В същото време, съгласно заповедите, полските войски изобщо не оказват по-продължителна съпротива на навлизащата съветска армия. Ясно е, че отбраната би била безнадеждна и трябва да се избегне напразното проливане на кръв.

Поражението не означава за Полша приключване на военните действия. Полските политици във Франция полагат усилия да възстановят и легализират висшата държавна власт. С френска подкрепа кормилото се поема от опозицията, тъй като санацията е обвинена в некадърност и върху нея е стоварена отговорността за поражението. Наистина приемник на интернирания Мошчицки става политикът от санацията Владислав Рачкевич, но решаваща роля играе генерал Шикорски, от 30 септември като премиер, а по-късно и като главнокомандващ. Във Франция се организират спешно полски войскови части. Вътре в страната се формира политическо и военно съпротивително движение. В началото то е съсредоточено в създадената още на 27 септември Служба за победата на Полша (СЗП), няколко месеца по-късно

започва да действа създаденият по заповед на Шикорски Съюз за въоръжена борба (ЗВЗ).

Германия е смятана за военен противник, липсва обаче становище как да се третира СССР. Политиката на двете сили окупаторки е сходна. Съгласно подписания от двете държави на 28 септември 1939 г. договор за границите и за приятелство, те окончателно си поделят „сферите на влияние" и се задължават да противодействат на „полската агитация". Границата минава по Сан и Буг, продължава на север, оставяйки в съветската зона Бялостоцкия регион. Германия присъединява част от земите директно, а в останалите създава Генералгубернаторство. Руснаците отстъпват Вилно на Литва, а в другите райони провеждат на 22 октомври 1939 г. т. нар. референдум. Притиснато от терора, населението се обявява за присъединяване към СССР, същата съдба сполетява през юни 1940 г. и Вилно. През 1941 г., след избухването на германо-съветската война, Германия завзема цялата Жечпосполита в границите ѝ от преди септември 1939 г. Източна Галиция е присъединена към Генералгубернаторството, в другите райони на изток е създадена отделна окупационна администрация, която обхваща също Украйна, Белорусия и Литва.

През първите години на войната репресиите са насочени срещу всички източници на активност и съзнание. Германците изселват цялата полска интелигенция от присъединените към Райха земи, като част от нея е избита на място, друга – изпратена в концентрационните лагери. През октомври 1939 г. са затворени в лагери много учени от краковските висши учебни заведения. В средата на 1940 г. Генералгубернаторството е обхванато от „извънредна умиротворителна акция", т. нар. Акция АБ, която взема няколко хиляди жертви. По същото време е открит лагерът в Освиенцим. При съветската власт най-трагична е съдбата на пленените офицери, включително и на запасните офицери от различни среди на интелигенцията. Някои от тях, заедно с полицаите, са разстреляни на място, повечето са избити през 1940 г. в Катин или на други неизвестни досега места. Стотици хиляди хора са депортирани на изток, част от тях – в лагери, където повечето загиват, други са принудително заселени най-вече в Сред-

на Азия, където смъртността е не по-малко висока поради глада, липсата на облекло, жегата и болестите. Сред изселваните преобладават образованите или активно работещите в различни области на политическия, обществения, културния, икономическия живот или в държавната администрация. Репресиите засягат обаче всички социални групи, създавайки атмосфера на всеобща застрашеност.

През 1941 г. останалите живи полски затворници в СССР са освободени, без обаче да им бъдат дадени граждански права. В същото време като цяло полските земи се озовават в обсега на засилени репресии от страна на Германия. Най-силен е ударът върху евреите, които най-напред са затворени в гета, където масово измират, измъчвани от глад и болести. От 1941 г. с цел ускоряване на унищожението се прилага т. нар. „окончателен изход" – евреите са избивани в масови екзекуции на териториите, които немците завземат в Съветския съюз. През 1942 г. се създават лагерите на смъртта с газови камери, между които тези в Треблинка, Майданек и Белжец. В тях са откарвани евреи от цяла Полша и от други страни на Европа. Броят на избитите полски евреи не ни е точно известен, но от 3,5 милиона преди войната преживяват не повече от 10 %. Сред тях загиват и много поляци от еврейски произход, играли важна роля в редица области на живота в Полша, особено в културата, науката и икономиката.

Друга посока на репресиите е по-нататъшното унищожаване на всички действени сили. Преследванията все по-силно засягат младежта, с течение на времето придобиват масов характер. Целта е парализиране на волята за съпротива, количествено и качествено изтощаване на биологичната субстанция на нацията. Окупаторът се старае да снижи равнището на културното развитие, забранени са всякакви изяви в културата и науката. Ликвидирани са висшите учебни заведения и средното образование. В началните училища е забранено обучението по история и литература. Крайната цел е създаване на възможности за колонизиране на Полша от Германия, като на поляците се отрежда ролята на послушна и невежа робска маса.

Поляците в страната и в Западна Европа противопоставят на унищожението на полската нация волята си за по-нататъшна борба, вярвайки, че ще постигнат крайната победа благодарение на съюзниците си. През май 1940 г. поляците се сражават край Нарвик в Норвегия, през юни 1940 г. – във Франция по време на неуспешната кампания, завършила с поражение и капитулация на французите. Президентът, правителството и щабът на армията се пренасят във Великобритания. В този момент Англия е застрашена от инвазия и победа на Германия. Полските летци и моряци вземат голямо участие във военните действия и са ценени високо от англичаните като най-верни съюзници.

Ситуацията се променя веднага след избухването на германо-съветската война през юни 1941 г. Под английски натиск правителството на Шикорски подписва на 30 юли договор със Съветския съюз, въпреки че в него остава открит въпросът за бъдещата съдба на източните земи на Жечпосполита. Постига се обаче споменатото освобождение на огромното мнозинство полски затворници, както и възможността за създаване на Полска армия в СССР. Договорът е посрещнат с яростни критики от много полски дейци в емиграция, особено от националдемократите, санацията и някои социалисти. Това принуждава Шикорски да промени състава на правителството.

Докато съветската армия търпи поражения, Москва е склонна към известни отстъпки. Затруднява се обаче създаването на Полска армия, преди всичко – снабдяването ѝ, и се предлага тя да бъде изпратена на фронта като отделни дивизии в рамките на съветските тактически съединения. Отхвърлено е също така *de facto* правото на правителството на Полша на опека над всички изселени полски граждани. Накрая през лятото на 1942 г. двете страни постигат съгласие Полската армия да бъде изпратена в Иран и Ирак. Така успяват да заминат малко повече от 100 хиляди души. Но около милион поляци остават на територията на СССР, а в началото на 1943 г. те са лишени от полско гражданство.

Полското военно участие по другите бойни полета в това време е много сериозно. Освен летците и моряците от лятото на

1941 г. в сражения влизат и сухопътните войски. В Либия те участват между другото и в битката за Тобрук. През 1944–1945 г. под командването на генерал Владислав Андерс частите на Втори корпус се сражават в Италия, където изиграват решаваща роля в последния щурм при Монте Касино. През лятото на 1944 г. поляците участват редом с другите съюзници в десанта в Нормандия, а след това се бият с германците във Франция, Белгия, Холандия и в самия Райх.

В страната главна организация на военната съпротива е Съюзът за въоръжена борба, който в хода на преструктурирането му в началото на 1942 г. е преименуван в Армия Крайова. Повечето от самостоятелните досега военни организации влизат в Армия Крайова, включително и организации, създавани от различните политически партии, сред които и най-мощните – Селските батальони на „людовците" и Народната военна организация на националдемократите. Самостоятелни остават създадените през 1942 г. крайно десни Национални въоръжени сили. Комунистите в началото на 1942 г. пристъпват към организиране на отделна военна организация – Гвардия Людова, която разполага с неголеми сили и ги използва главно в саботажни и партизански акции.

Главен комендант на Съюза за въоръжена борба, по-късно – на Армия Крайова, е до арестуването му през юни 1943 г. генерал Стефан Ровецки „Грот", след него – генерал Тадеуш Коморовски „Бур". Те са подчинени на заповедите на главнокомандващия в Лондон. По въздух и чрез куриери пристигат помощи от бойно снаряжение, пари, офицерски кадри. Дълго време АК поставя центъра на тежестта на своите действия върху подготовката и обучението на отряди за едно бъдещо въстание в заключителната фаза на войната. Важна роля в него се определя на създадената в края на 1941 г. специална формация „Ветрило", действаща в окупираните от германците територии, които до 1939 г. са в районите около полско-съветската граница. „Ветрило" напада германските комуникационни линии, а в бъдеще трябва да подпомогне въстанието, което ще избухне в Полша, когато победените германски войски започнат отстъплението си от

изток. В края на 1942 г. „Ветрило“ е включено в разгърнатата в Покрайнините структура на разузнаване в полза на съюзниците, саботажи, наказателни акции срещу отговорните за окупационния терор хитлеристки функционери, както и изпълнение на присъди над предателите. Тези дейности се осъществяват преди всичко от „Кедив“, диверсионен щаб, образуван в началото на 1943 г. Най-шумните и най-опасни акции провеждат предимно харцерите от бойните отряди „Шаре Шереги“ („Сиви редици“).

През март 1943 г. те отвличат във Варшава край Арсенала група от 45 затворници, а през февруари 1944 г. застрелват генерала от СС и полицията Кучера. Армия Крайова, Батальони Хлопске и Гвардия Людова водят от края на 1942 г. партизански действия в района на Замошч. Германците се стремят да изселят оттам поляците, за да доведат на тяхно място немски колонисти. През 1943 г. партизанските действия на АК придобиват по-широк обхват.

Отделно еврейско съпротивително движение се създава в гетата. То контактува с полските военни организации и получава от тях помощ във вид на оръжие. В отговор на действията на германците, целящи избиването на останалите живи евреи, на 19 април 1943 г. във Варшавското гето избухва въстание, продължило няколко седмици без особени шансове за успешно противопоставяне на германците, но с воля за борба и достойна смърт. Въстания избухват и на други места, както и в някои от лагерите на смъртта.

Въоръжената съпротива е само една от формите на противопоставяне на окупатора. Гражданското съпротивително движение се ръководи от Мисия на правителството за страната, образувана през декември 1940 г. В съвещателния Политически консултативен комитет работят един до друг националдемократи, християндемократи, „людовци“ и социалисти. По-късно той се преобразува във Вътрешно политическо представителство, а в началото на 1944 г. е създаден Съвет за национално единство под ръководството на социалиста Кажимеж Пужак. Това е широко тяло, с участие и на други партии и групи. Авторитетът на военните и гражданските институции, организирани по поръчение

на полското правителство в изгнание, е всеобщо признат. Дълго време срещу тях не се обявява открито и създадената в началото на 1942 г. комунистическа Полска работническа партия (ППР).

Изключително значение има нелегалната дейност в областта на просветата и културата. Тя смекчава тежестта на пораженията, нанасяни от окупатора. Водят се занятия в няколко нелегални висши учебни заведения. Около 50 хиляди младежи посещават тайните средни училища. В по-голямата част от началните училища се преподава без знанието на окупатора история и литература. Провеждат се конспиративно авторски вечери и концерти.

От края на 1942 г. Съветският съюз, укрепнал от военните си успехи при Сталинград, дава ясно да се разбере, че третира земите, анексирани през 1939 г., като част от своята територия. В напрегнатата вече атмосфера през април 1943 г. проникват немски информации за открити в Катин под Смоленск масови гробове на полски офицери, избити от руснаците. Полското правителство в Лондон е принудено да поиска от Съветския съюз обяснения, защото независимо от стремежа на германците да разбият сътрудничеството между воюващите срещу Хитлер държави, всичко сочи истинността на информациите. Москва използва случая, за да приеме това като оскърбление и да скъса дипломатическите отношения с правителството на Шикорски. Въпросът обаче е предварително решен и Катин става само претекст, тъй като месец по-рано полските комунисти в СССР са образували по поръчение на Сталин Съюз на полските патриоти.

Съветските действия са подпомогнати от тайнствената смърт на генерал Шикорски на 4 юли 1943 г. в самолетна катастрофа. Неговият приемник на поста премиер – „людовецът" Станислав Миколайчик, има значително по-малък авторитет. Появяват се също така различия в становищата между него и новия главнокомандващ генерал Кажимеж Сосновски. Американците и англичаните имат интерес от максималното военно натоварване на Съветския съюз и са готови да пожертват полските интереси заради по-доброто разбирателство с мощния си съюзник.

По време на конференцията в Техеран от 28 ноември до 1 декември 1943 г. главите на трите сили се споразумяват, че Съветският съюз ще играе решаващата роля в установяването на следвоенния ред в Източна Европа и ще задържи полските земи, анексирани през 1939 г.

Под съветски патронаж през май 1943 г. в Съветския съюз започва да се организира Дивизия „Косцюшко", в която са привлечени все още оставащите на съветска територия поляци. Офицерските кадри са главно руснаци или полски комунисти. През октомври 1943 г. дивизията се сражава с немците край Ленино в Белорусия. По-късно тя се разраства в Корпус, а след това – в Армия Полска в СССР. През лятото на 1944 г. поляците вече воюват на родна земя. Вземат участие и в последните съветски офанзиви през 1945 г., чак до завземането на Берлин и щурма срещу Прага.

В Полша в началото на 1944 г. Полската работническа партия (ППР), след като се обявява открито срещу институциите, подчинени на полското правителство в Лондон, създава Държавен национален съвет (Крайова Рада Народова, КРН). Партията го представя като широко надпартийно представителство, въпреки че освен комунистите в него влизат само отделни групички без особена тежест. КРН публикува манифест, в който се предвижда национализиране на промишлеността и аграрна реформа, както и определяне на източната граница в съответствие с етническите дадености, като в същото време западната граница се измества до Одер и Балтийско море. Малко след това Гвардия Людова се преобразува в Армия Людова и колкото повече съветските войски настъпват към Полша, толкова по-активни стават нейните действия. За това допринася и установяването на контакти с действащия откъм съветската страна на фронта Полски партизански щаб, който снабдява по въздуха Армия Людова с оръжие.

Пред перспективата за навлизане на съветските войски в земите на Жечпосполита Армия Крайова решава да предприеме вместо еднократно въстание поредица въоръжени действия срещу германците непосредствено зад фронтовата линия. Това е

планът „Буря", който предвижда взаимодействие с Червената армия, но и запазване на самостоятелност. Първите акции от плана „Буря" постигат моментни успехи, между които и завладяването на Вилно заедно със съветските войски. След преместването на фронта обаче към отрядите на Армия Крайова е отправено искане да влязат в създадената в Съветския съюз Армия Полска. При отказ войниците са разоръжавани и пращани в лагери. Повечето от тях загиват, други се връщат в Полша след дванайсетгодишно заточение.

На 21 юли 1944 г. съветските войски преминават река Буг и влизат в околностите на Люблин. С дата от следващия ден е обнародван манифест на образувания в Москва Полски комитет за национално освобождение (ПКВН), воден от левия социалист Едвард Осубка-Моравски. В състава му наред с комунисти, криптокомунисти и лява социалистическа група влизат и други политически дейци, освободени малко преди това от съветските лагери. Армия Полска в СССР и Армия Людова се обединяват под името Войско Полске. Манифестът признава за задължителна конституцията от 1921 г. Предвижда се земеделска реформа и други социални реформи, както и присъединяване към Полша на земи, принадлежали преди това на Германия. Руснаците и ПКВН призовават населението на Варшава към въстание и обещават скорошно освобождение.

Главното командване на Армия Крайова и Мисията на правителството се озовават в необикновено трудна ситуация. Всички смятат, че съветските войски всеки момент ще влязат в столицата. След анализ на положението, дискусии и колебания „Бур" издава заповед за започване на 1 август на въстание във Варшава. Съветската офанзива обаче е спряна в подстъпите към града. Съветите не предприемат никакви действия в помощ на въстанието в течение на седмици и дори отричат правото на приземяване на съюзническите самолети, които от базите в Италия се опитват да снабдят бореща се Варшава с оръжие, амуниции, лекарства и храни. Едва в средата на септември, след завземане на необхванатата от въстанието част на Варшава по десния бряг на Висла (т. нар. квартал Прага), Съветите се съгласяват да

форсират реката със слаби отряди на подчиненото им Войско Полске. Акцията завършва с пълен провал и големи загуби в хора.

Във Варшавското въстание воюват няколко десетки хиляди войници на Армия Крайова и на другите военни организации, включително и на комунистическата Армия Людова. В началото въстаниците успяват да овладеят по-голямата част от града, но без най-важните стратегически обекти, силно охранявани от немците. След няколко дни германските сили преминават в атака и използвайки огромното си надмощие във въоръжение, завземат един по един кварталите на града. Именно през тези първи дни атаките са съпроводени от масови разстрели на цивилното население. Артилерийските и въздушните бомбардировки унищожават все повече сгради, причиняват пожари, избиват хора. Пред лицето на унищожението, глада, липсата на вода и безнадеждността на по-нататъшната борба на 2 октомври главнокомандващият на Армия Крайова подписва акт за капитулация. Войниците са изпратени в пленнически лагери, а цялото цивилно население е изселено от Варшава. След това градът е подложен на систематично унищожение чрез опожаряване и взривяване.

През януари 1945 г. съветските войски, които от лятото на 1944 г. се намират край Висла, започват поредната офанзива. За няколко седмици завземат почти всички полски земи. Властта в тях поема Временно правителство, съставено след преобразуване на Комитета за национално освобождение. Така поляците са поставени пред свършен факт. По същия начин се разрешават териториалните въпроси и се определя новата полско-съветска граница, която общо взето следва линията на германската и съветската окупация от 1939–1941 г. Наистина Съветският съюз се отказва от претенциите си към някои територии, които преди това е присъединил, позовавайки се на волята на населението. Най-важната промяна е оставането на Бялостоцкия край в Полша.

На международната арена също се приемат свършените факти. От 4 до 11 февруари 1945 г. в Ялта се съвещават главите на трите сили, които определят промените в границите на Пол-

ша на изток (в нейна вреда) и на запад (в нейна полза). Линията на западната граница още не е очертана точно. Уговорено е обаче, че поставеното от комунистите правителство ще бъде реорганизирано, като в него се включат и „демократични" политици от емиграцията и от страната. Става дума по-специално за бившия премиер Миколайчик и други „людовци", които през ноември 1944 г. напускат полското правителство в Лондон, търсейки възможности за споразумение с Москва и с полските комунисти. Американците и англичаните очевидно са се самозалъгвали в Ялта, че с такива отстъпки ще успеят да предотвратят разделението на Европа на противоположни блокове и ще запазят – макар и с цената на полските интереси – сътрудничеството между съюзниците. Ставало е въпрос за участието на Съветския съюз най-напред в крайната фаза на войната с Япония, а после – в изграждането на следвоенния световен ред.

Останали сами пред руската мощ, поляците са готови да търсят решения, които да бъдат одобрени в Москва. Още през януари 1945 г. е разпусната Армия Крайова. В нелегалност остава само малката военна организация „Не" (Независимост) под водачеството на генерал Емил Фелдорф „Нил". Членът на правителството в Лондон Ян Станислав Янковски, председателят на Съвета за национално единство Кажимеж Пужек, последният главнокомандващ Армия Крайова Леополд Окулицки „Неджвядек" и някои членове на Съвета за национално единство приемат поканата за разговори с командването на съветските войски. На полските водачи е обещана неприкосновеност, но това се оказва измама. Те са арестувани и прехвърлени в Москва, където през юни 1945 г. срещу тях е открит показен процес, на който са осъдени. Окулицки, Янковски и Яшукович умират в затвора. Това е трагичният и неочакван епилог на дългогодишните борби на полското съпротивително движение.

Така Полша излиза от войната не само обезкръвена, но и психически изтерзана, осъзнала своите слабости и огорчена от западните си съюзници. Човешките загуби са огромни. По-късно те се изчисляват на повече от 6 милиона жертви. Всички те са приписани на деянията на германците, което не е обосновано,

макар че без съмнение германците са извършителите на по-голямата част от изтребленията. Около половината избити са евреи, другата половина – почти изключително поляци, тъй като в този брой не влизат украинците и бѐлорусите, живеещи на територииte, анексирани от Съветския съюз. Трудно е да се установи броят на ранените и починалите вследствие преживяванията от войната. Почти всички семейства загубват някой близък, остават стотици хиляди сираци. Особено силно пострадват средите на интелигенцията и духовенството, спрямо които Германия и Съветите насочват най-тежките репресии.

Материалните загуби са колосални. Унищожени са повечето от сградите и градските съоръжения на Варшава. В цяла Полша е сринатa промишлеността, в селата е изтребен добитъкът, разрушени са комуникационните и телекомуникационните съоръжения. Известни надежди за бъдещето дават обещанията за присъединяване към Полша на някои дотогавашни немски земи на запад и север. Въпреки че и те са до голяма степен опустошени, техните естествени богатства, както и запазените промишлени обекти, селски стопанства, жилищни сгради и инфраструктура имат много по-голяма материална стойност, отколкото това, което поляците изгубват на изток. За съжаление голяма част от благосъстоянието на бившите немски земи е разграбено или унищожено от преминаващите там през следващите месеци съветски войски. Слабата полска администрация не може да предотврати и опустошаващите грабежи, извършвани от полски „мародери".

Въпреки всичко войната оставя на поляците и много плюсове. Най-важният от тях е създаденият етос на жертвоготовност в борбата за националната кауза. След няколко горчиви години се възражда легендата за Армия Крайова и „Сивите редици" дори в прекомерна форма, приписвайки на младежта на цялото военно поколение дейно участие в борбите, героизма, страданията. Несъмнено силата на полската съпротива във войната срещу германците, както и огромната енергия, вложена във Варшавското въстание, изиграват съществена роля при изработване на съветските планове относно Полша. В Москва се опасяват да не пре-

дизвикат избухване на поляците и са склонни към по-големи отстъпки в тяхна полза, отколкото по отношение на който и да било друг народ от сферата на съветското влияние.

Военните събития се отразяват върху формирането на политическото съзнание в Полша, но неговите промени трудно могат да се окачествят в категориите „добро" и „зло". От една страна, у поляците се задълбочава обидата от германци и руснаци, пуснала дълбоки корени в предишни епохи. Заедно с това нарастват враждебните емоции към украинците, които, инспирирани от двете сили, провеждат през годините на войната акции срещу поляците, като на Волин се стига до кървави сблъсъци. От друга страна, трагичният за Полша резултат от войната служи в бъдеще като урок за трезво мислене и скромност. Въпреки антипатията към Съветския съюз, за по-голяма опасност започва да се смята Германия. Съюзите със западните сили губят популярност, тъй като доверието в тях е подкопано. Така се поражда склонност към избор на по-малкото зло, за признаване на ненакърнимостта на международните интереси на Съветския съюз, стига той да покаже готовност да даде на Полша правото на свободно формиране на отношенията вътре в страната.

В заключителния етап на войната става масово и убеждението, че бъдеща Полша трябва да осъществи дълбоки обществени реформи. Почти всеобщо е съгласието за радикална аграрна реформа. Много политически кръгове смятат за целесъобразно национализирането на основните отрасли на едрата индустрия. Това отговаря на настроенията в тогавашна Европа. Тя не иска връщане към междувоенната ситуация, отличаваща се с продължителна икономическа криза. Отговорността за това се хвърля върху частния капитал, а като последствия от икономическата криза се изтъкват разклащането на политическата стабилност и триумфът на екстремистките движения, особено на германския националсоциализъм. Така новата комунистическа власт държи в ръцете си много козове. Още на 6 септември 1944 г. Комитетът за национално освобождение излиза с декрет за провеждане на аграрна реформа, според която на раздробяване без обезщетения подлежат всички имоти над 50 хектара об-

работваема земя. Национализация все още формално няма, но тъй като държавата поема всички предприятия без собственик, управлявани преди това от немските окупатори или принадлежали на евреи, на чужди капитали, на германци или на големи полски капитали, по-голямата част от промишлеността се озовава веднага под държавно разпореждане.

Стремежът към възвръщане към нормален живот надделява над политическите емоции. Въпреки почти всеобщата антипатия към комунистите, в опустошената страна се ражда особен ентусиазъм на възстановяването. Срещу нищожно възнаграждение подновяват работа фабричните работници, разчистват се развалините из улици и градове, задвижва се транспортът, започват занятия висшите и средните училища. Много изтъкнати професионалисти се включват в оперативните групи, които под ръководството на комунистически дейци се отправят към „възвърнатите земи" – предишните немски територии. Благодарение на трудовия ентусиазъм, но и на прагматичната стопанска политика на властите, които засега избягват бюрократичните разпореждания и оставят много свободно поле за лична инициатива, на пазара за няколко месеца се появяват недостъпни по времето на войната стоки.

Войната наближава края си, което само по себе си е повод за радост. Всеобщо е желанието за спокоен живот с надежди за по-добро бъдеще. За Полша истинският край на войната настъпва със засягащите я вътрешни и международни решения. Малко след капитулацията на Германия през май, от 18 до 21 юни 1945 г. в Москва се провежда, съгласно Ялтенските споразумения, среща на представителите на комунистическото Временно правителство с политици от емиграцията и страната начело с Миколайчик. На 28 юни е образувано коалиционно Временно правителство на националното единство, отново с премиер Осубка-Моравски, но с вицепремиер Миколайчик (заедно с генералния секретар на ППР Владислав Гомулка). Скоро след съставянето на новото правителство на конференцията в Потсдам от 17 юли до 2 август 1945 г. главите на трите сили вземат решение за по-нататъшната съдба на Германия. Границата на Полша се

премества до Одра и Лужицка Ниса, наредено е също да бъдат изселени оставащите все още там германци.

Създава се една Полша, която не е напълно независима, но има собствена държавност, нови граници и като държава е относително еднородна в народностния си състав (макар че, въпреки наложените официално тези, дори след изселването на огромното мнозинство германци в Полша остават няколко стотици хиляди различни национални малцинства).

В Лондон остават президентът на Жечпосполита Владислав Рачкевич, правителството на Томаш Арцишевски и подчинените му Полски въоръжени сили, прославили се в битките по време на войната. На 5 юли 1945 г. западните съюзници оттеглят признанието си за правителството на Жечпосполита. Въпреки неблагоприятната атмосфера политическата емиграция не позволява на света да забрави несправедливостта, проявена към Полша. Започва нов етап в полската история.

Глава XIX

ЗАПЛАХАТА ОТ УНИЩОЖЕНИЕ НА НАЦИОНАЛНАТА КУЛТУРА

Намиращите се при кормилото на властта комунисти проявяват първоначално голяма гъвкавост по въпросите на икономиката и културата, загрижени преди всичко за постепенното ликвидиране на политическите си противници и конкуренти. Национализацията от 3 януари 1946 г. на частните промишлени предприятия, в които са заети в една смяна над 50 работници, само узаконява едно вече съществуващо положение, произлизащо от временното държавно управление. Ръководителите на стопанската политика начело с министъра на промишлеността и търговията Хилари Минц държат на запазването на трите „сектора" – държавен, кооперативен и частен, които трябва взаимно да се допълват и импулсират за по-добри резултати. Без догматични предубеждения се използват професионалните умения на технически кадри, нямащи нищо общо с комунизма, на техни представители се поверяват отговорни постове в държавната стопанска администрация и в дирекциите на отделните предприятия. Това се отнася и за бившите дворяни, които често са назначавани в органите за надзор на селското стопанство и в държавните стопанства. Впрочем последните не са много, главно в някогашните немски земи. Властите дават уверения, че ще се запази индивидуалното селско стопанство, отхвърлена е идеята за въвеждане на колхози в полското село. Земеделската реформа

и провежданата след осъществяването ѝ аграрна политика като че ли потвърждават тези декларации.

Стопанското оживление е подпомогнато от заселването на „възвърнатите земи", обновяването на селските стопанства и задвижването на промишлеността. До 1948 г. милиони поляци (в това число и т. нар. репатрианти от териториите, присъединени към Съветския съюз) се пренасят на запад, откъдето са изселени няколко милиона германци. Друг въпрос е, че на югоизток се появяват празнини, след като през 1947 г., по време на акцията „Висла", оттам са преселени в някогашните немски земи стотици хиляди украинци, които не се съгласяват да заминат в СССР.

Въпреки че провеждането на текущата стопанска политика е работа на Минц и другите комунисти, по-дълготрайните концепции се разработват в Централната планова комисия под ръководството на икономистите социалисти Чеслав Бобровски, Оскар Ланге и Едвард Липински. В тригодишния план 1947–1949 те искат да утвърдят решаващото влияние на държавата върху стопанския живот, но заедно с това и да ограничат непосредственото управление на предприятията и бюрокрацията. Свързването на плана с пазара, на държавната собственост с децентрализацията и самостоятелността на предприятията, на държавния интерес с участието на работниците в колективните контролни органи на предприятията – всичко това надхвърля далеч представите на комунистите. Те обаче не протестират публично.

Подобна отворена политика се провежда и в културата, която се управлява от комуниста Йежи Борейша, президент на издателство „Чителник", в чиито ръце се озовава огромната част от пресата и издателския потенциал. Той охотно приема едва ли не всички, дори понякога и ожесточени противници на комунизма, които искат с името си под публикацията да дадат свидетелство за либерализма на властите. Наистина цензурата е бдителна, но само в областта на директната политическа проблематика. На писателите, хората на изкуството и журналистите се дават с щедра ръка неголеми, макар и в тежките материални условия на живот много важни, привилегии – в началото допълнителни дажби храна и промишлени стоки, а по-късно – на първо

място – жилища. Наистина около седмичника „Кужница“ се събира група марксисти, разтревожени от разводняването на доктрината и лишения от идейна ориентация прагматизъм, но общо взето властите не се вълнуват прекалено от това. В училищата работят учители отпреди войната и нови, запълнили празнините вследствие загубите от войната. По принцип се преподава по предвоенните програми. Във висшите училища се завръщат живите, останали в страната преподаватели, а свободните места се попълват, без да се обръща особено внимание на идейните и политическите възгледи на кандидатите. Така е, защото все още липсва комунистическа интелигенция, която да започне работа в образованието. Шепата интелектуалци, с които разполага комунистическата партия, са нужни повече на партийния идеологически апарат.

Прагматизъм характеризира и отношението към Католическата църква. ППР подчертава неутралността си спрямо религиозната проблематика и готовността си да признае голямата роля на католицизма в Полша. Представители на правителството присъстват на църковните церемонии. Въпреки съпротивата на по-доктринерски настроените в това отношение социалисти, ППР решава с гласовете си в Сейма президентът Биерут да положи клетва с традиционната формула: „И да ми помага Бог!“ Тези тенденции се подкрепят до известна степен от прагматизма на католическите среди, съсредоточени от 1945 г. около краковския „Тигодник Повшехни“ под патронажа на кардинал Адам Стефан Сапиеха. Критичното спрямо комунизма издание е готово да се откаже от политическите си аспирации в замяна на свободата на мисълта и вярата.

Либерализмът на комунистите свършва там, където започва борбата за властта. Преди всичко главен противник е отслабващото „подземие“. През май 1945 г. е разпусната организацията „Не“, остават много групи и отряди, произлизащи главно от Армия Крайова или Националните въоръжени сили, които отхвърлят възможността да излязат от нелегалност, предоставена с амнистията от август 1945 г. Едни от тях не вярват в дълготрайността на комунистическата власт в Полша, други не вярват

в обещанията за ненаказуемост. На 2 септември 1945 г. се образува нова политическа военна организация „Свобода и независимост", която трябва да се грижи оставените на себе си отряди на Армия Крайова да не губят политическата си ориентация и да не се деморализират. Водачите на „Свобода и независимост", сред които и скоро арестуваният полковник Ян Жепецки, не са привърженици на въоръжената борба, а по-скоро на постепенното ограничаване на дейността до пропагандни акции с цел създаване на обществено мнение. Не успяват да осъществят това, защото будещите ужас Служби за сигурност със своята безогледност предизвикват желание за мъст. Така се създава спиралата на насилието и репресиите. Значителна част от „Свобода и независимост" прекратява дейността си след призива на затворения Жепецки и във връзка с амнистията, обявена през февруари 1947 г. Останките от „подземието" са разбити от арестите, продължили през цялата 1947 г.

Много преди това ППР насочва главната си атака срещу легалната опозиция. След създаването на коалиционно правителство с участието на Миколайчик „людовците" започват открита дейност. Под названието Стронництво людове (Селска партия) се изявява една сътрудничеща с комунистите група, ето защо те наричат себе си Полске стронництво людове (ПСЛ) и скоро се превръщат в сила в селата и градовете. Миколайчик смята за възможно Полша да получи свобода при формирането на външните си отношения в замяна на съобразяването с международните интереси на Съветския съюз. ПСЛ се стреми към провеждане, съобразно с Ялтенските споразумения, на демократични избори за Сейм. В борбата срещу „людовците" комунистите използват различни средства, най-често физическо насилие, арести, нападения срещу отделни дейци от страна на неидентифицирани извършители, погроми над селата, известни със симпатиите си към ПСЛ, разпускане на местни организации, цензура на печата и издателствата. В засилващата се пропаганда ПСЛ е обвинена в предателство към полските интереси и готовност за отказ от бившите немски земи. Опозиционните спрямо Миколайчик групи вътре в ПСЛ са подстрекавани срещу водача в опит организацията да бъде разбита отвътре.

Изборите са предшествани от генерална репетиция – референдума от 30 юни 1946 г. С въпросите се търси съгласие за премахване на Сената, за вече проведената земеделска реформа и национализация на промишлеността, както и за присъединяването към Полша на бившите немски земи. „Людовците" решават да отговорят отрицателно на първия въпрос, повече за да демонстрират независимост, отколкото поради принципни съображения. Комунистите отговарят с пропагандна кампания и заплахи. Засилват се полицейските репресии. Комисиите са овладени от доверени хора, което позволява масово фалшифициране на резултатите. Отправя се призив да се гласува явно и колективно „три пъти да". Според официалните данни 68 % от гласувалите откликват на този призив. Тази цифра не говори толкова за обществените настроения, колкото за уменията на комунистическия апарат.

След допълнителна подготовка, в същия стил както преди референдума, на 19 януари 1947 г. се провеждат избори за Сейм. ППР склонява Полската социалистическа партия (ППС) да участва в изборен блок заедно с други зависими от комунистите партии. В резултат на натиска, репресиите и фалшификациите накрая се обявява публично победата на блока, който е получил уж над 80 % от гласовете. Изборите донасят окончателно поражение за ПСЛ и показват, че решаваща е силата, а не степента на симпатиите от страна на обществото. През октомври 1947 г. застрашеният от арест Миколайчик напуска тайно страната, а ръководството на ПСЛ поема склонна към капитулантство група.

Би могло да се очаква, че комунистите ще се съгласят да си сътрудничат трайно със социалистите. След изборите мястото на Осубка-Моравски на поста премиер заема друг ръководител на Полската социалистическа партия – Юзеф Циранкевич. Социалистите имат многобройно представителство в правителството, Сейма, държавния апарат, профсъюзите и кооперациите. Левите социалисти, които след войната определят политическата линия на „възобновената" ППС, искат да избегнат съветизацията на полския вътрешен живот. Те са привърженици на дълбоки икономически и обществени преобразования, които трябва

– както те си въобразяват – да спечелят доверието на Москва поради антикапиталистическия си характер. Категоричната просъветска ориентация във външната политика ще бъде съпроводена със съглашателство с комунистите във вътрешната политика. ППС иска да гради дейността си върху принципите на гражданските права и законността, ограничаване на физическото насилие, автономност на обществените организации начело с профсъюзите и кооперациите, преодоляване на бюрократизма чрез разпространение на различни форми на самоуправление и кооперране.

Социалистите се отнасят толерантно към съществуването на комунистическа агентура вътре в ППС, макар че се стараят да ограничат възможностите ѝ за въздействие. В решаването на съществени проблеми, както и на персонални въпроси често пъти те се поддават на натиска на комунистите, заедно с тях се противопоставят на ПСЛ, вземат участие в изборния блок. Референдумът и изборите поставят окончателно ППС в зависимост от комунистите, защото тя приема без нито една дума на публичен протест методите на клеветата и терора, фалшифицирането на резултатите от гласуването. След елиминирането на ПСЛ се засилва натискът на ППР върху социалистите. Тяхната концепция за „социалистически хуманизъм" се разглежда като изпадане под буржоазно влияние. Предложенията на социалистите в икономическата политика са отхвърлени, а от пролетта на 1947 г. започва т. нар. битка за търговията. В резултат се разгръща държавната търговия, кооперативното движение е подложено на бюрократичен контрол, ликвидирани са много частни предприятия, в началото на 1948 г. социалистическите икономисти са порицани и им е отнето ръководството на Централната планова комисия.

Под натиска на полските комунисти и виждайки развоя на събитията в другите страни от съветската сфера на влияние, където постепенно са ликвидирани социалистическите партии, през пролетта на 1948 г. ППС се съгласява да се обедини с ППР. Това вероятно е съпроводено с илюзиите, че сред комунистите силна позиция има групата на Гомулка. На нея се приписва желанието Полша да бъде опазена от пълна съветизация и следване

на образеца на СССР. На пленума на Централния комитет на ППР в края на август и началото на септември 1948 г. обаче Гомулка е свален и постът секретар на партията е поверен на ползващия се с доверието на Москва комунистически президент Болеслав Биерут. Комунистите открито декларират волята си за пренасяне в Полша на съветския опит. ППС вече няма възможности за отстъпление. Под натиска на комунистите тя извършва на 15 декември 1948 г. политическо самоубийство, обединявайки се с ППР. Генерален секретар на Полската обединена работническа партия (ПОРП), а от 1954 г. – първи секретар, става Биерут. Почти година по-късно, през ноември 1949 г. престава формално да съществува ПСЛ, която се обединява с прокомунистическото Стронництво Людове в Обединена селска партия (ЗСЛ).

Значението на прелома от 1948 г. е много голямо, макар и да не липсват противоречия в неговата оценка. Сигурно е, че масовите репресии в Полша не започват през 1948 г. Обратно, най-силните репресии са през годините 1944–1947, когато комунистите громят своите противници от „подземието" и от ПСЛ. Десетки хиляди хора са погубени от съдилищата или са разстреляни по време на акциите „по места". Едва през 1947 г. обхватът на репресиите е стеснен, причина за което е липсата на по-изявена съпротива. Характерна черта на новата фаза от репресии, започнала през 1948 г., е това, че тяхна цел става не борбата с активните противници на комунистическото управление, тъй като такива вече няма, а всяването на страх в обществото и превръщането му в послушна, безформена маса. Преследват се заподозрените в независимост на възгледите или поддържащите вътрешни или международни връзки с противниците на комунизма, но също така и хората с „грехове от миналото" – бивши дворяни и капиталисти, офицери от времето преди войната и по време на войната, дейци на некомунистическите политически партии, висши чиновници отпреди войната и най-сетне – всички, без особен подбор, свързани със съпротивителното движение в годините на войната или пребивавали тогава на Запад. Репресиите засягат и голям брой комунисти начело с Гомулка и генерал Мариан Спихалски, отговарящ в ППР за армията. Това се дължи на

недоверието на Сталин към онези полски комунисти, които подчертават прекалено своите национални чувства и волята си за самостоятелност. Известно влияние върху посоката на репресиите вътре в партията оказват споровете между конкуриращите се фракции в нея.

Докато в началото Службите за сигурност (УБ), макар и намиращи се повече под контрола на съветските съветници, отколкото на правителството и ППР, изпълняват ролята на инструмент на партията в борбата с нейните противници, сега – съобразно инструкциите от Москва – придобиват независимост от партията и дори възможност да я контролират. В подобна посока са и промените в армията. През 1949 г. Сталин изпраща в Полша като министър на националната отбрана маршал Константин Рокосовски. Офицерите, подозирани в недостатъчно покорство, са арестувани и съдени или подлагани на показни процеси. Съветските военни съветници заемат най-важните постове, особено в конкуриращия Службите за сигурност инструмент за репресии – военния информационен апарат.

Стопанската политика се формира сега изцяло от екипа на Минц. Той въвежда правилата на бюрократично управление на лишените от икономическа самостоятелност предприятия. Прокламира се ускорена индустриализация и най-вече разгръщане на тежката промишленост, чийто челен обект става строящата се край Краков Нова Хута. Една от най-важните цели на индустриализацията е увеличаването на потенциала, обслужващ пряко или косвено въоръжаването. Индустриализацията е съпътствана от нарастване на интензивността на труда, стимулирана от задължителното съревнование и от значително снижаване на жизненото равнище, но не липсва и истински ентусиазъм. В шестгодишния план 1950–1956 г. са заложени почти милион нови работни места. След безработицата от времето преди войната, след военните разрушения Полша като че ли процъфтява. Но по-добри жизнени условия се обещават преди всичко на следващите поколения.

В селскостопанската политика през 1948 г. с един замах са отхвърлени всички предишни обещания и се предприема колек-

тивизация. Тази перспектива е достатъчна, за да се забави увеличаването на производството и най-вече – да спрат каквито и да било инвестиции в селото. Скоро се засилва бруталният натиск за създаване на „производителни кооперации". Това все още не е генерална атака, но започва унищожаването на всички по-големи селски стопанства чрез прогресиращи данъци. Впрочем данъчното облагане продължава да е произволно и с по-големи данъци се натоварват всички активни противници на колхозите. След разстройването на селскостопанското производство се въвеждат задължителни доставки на най-важните продукти, както и купони за храна в градовете. Хиляди селяни се озовават за по-дълго или по-кратко в затворите. Самоуправството на местните власти, оценявани според напредването на колективизацията, надхвърля рамките на инструкциите. За част от селската беднота обаче условията за живот се подобряват през тези години. Съгласно марксистките догми отношението към „бедняците" е по-меко, стига да не се противопоставят активно на колективизацията. За тях се отварят възможности за намиране на работа извън селското стопанство и шансове за образование на децата.

Просветата изживява период на огромно количествено развитие. Обявената през 1949 г. кампания срещу неграмотността е повече пропагандно начинание, защото неграмотните в Полша са вече съвсем малко, главно сред по-старото поколение. По-важно е разпространението на седмокласното основно образование на село, както и масовизирането на професионалното, средното и висшето образование. Благодарение на големия брой стипендии, на подготвителните курсове и преференциите при приемането на младежи от работнически и селски семейства за няколко години многократно се увеличава техният дял сред студентите. За сметка на това е закрит почти изцяло достъпът до университетите за децата на бившите дворяни, буржоазията, професионалните офицери или полицаи отпреди войната, висшите чиновници и политическите дейци. Разпространението на просветата е съпроводено от смяна на програмите във всички степени на обучение и насищането им с марксистки догми. В това отно-

шение училището е подпомогнато от пионерската организация и Съюза на полската младеж, обхващащи почти всички ученици и студенти.

С безпрецедентна енергия се полагат усилия и за разпространение на литературата, изобразителните изкуства, музиката, киното, театъра, архитектурата. Издават се в масови тиражи и евтино книги, организират се изложби, държавата поема част от цените на билетите, за да накара работниците в предприятията да ги купуват почти даром и по принуда. Всичко това има частичен ефект, въпреки че особено сред младежта с течение на времето се формира навик за общуване с културата. Пропагандното съдържание на културата отговаря на изискванията на доктрината. Разпространява се класиката, с изключение на подчертано проникнатите от религиозен дух, открито консервативните или критичните спрямо Русия и руснаците творби. Още повече усилия се полагат за популяризиране на постиженията на съвременните творци, когато отговарят на изискванията на т. нар. социалистически реализъм и са „национални по форма и социалистически по съдържание". Освен подражанието на народното изкуство задължителни са конвенциите на реализма, макар и с отстъпки по отношение на класицизма и монументалността. Диктатът над историята се изразява в подчертаване изявите на „класовата борба" или страданията на по-низшите социални слоеве. Най-голяма подкрепа обаче получават творците, третиращи съвременността. Тяхно задължение е да утвърждават дейността на партията и да демаскират вътрешните и външните класови врагове. Само с тайната на душата на твореца може да се обясни защо освен младите и неопитни творци на изкушенията на социалистическия реализъм се поддадоха и мнозина от големите творци.

Науката е откъсната почти изцяло от международни контакти, освен със Съветския съюз и другите комунистически страни. На по-слаб контрол са подложени точните науки, макар че съгласно съветските постановки се отричат теорията на относителността и генетиката. Повече пострадват хуманитарните и обществените науки, които са вкарани в корсета на марксистко-ле-

нинската доктрина. Задължително е преклонението пред всяка дума на „класиците", особено на Сталин, както и забраната за критика на каквото и да е от публикуваното в СССР. Персонални мерки срещу професорите се предприемат сравнително рядко. В същото време стремежът е да се запълнят изследователските институти и университетите с млади партийни кадри. Тези методи дават понякога неочаквани резултати. Над идеологията надделяват стойностите на добрия професионализъм, подпомаган при това от щедри субсидии.

Постепенно комунистите засилват действията, насочени срещу Църквата и религията. Най-напред е ограничено обучението по религия, по-късно то е напълно премахнато от училищата, затруднява се под различни предлози катехизисът в църковните сгради. На преследвания са подложени служещите, особено заемащите по-високи длъжности, в случай че посещават църква или честват църковно семейните ритуали – кръщение, брак, погребение. По съветски образец особено интензивно се провежда атеизиране на младежта. В пропагандни акции се дискредитира цялата история на Католическата църква като инструмент на имотните класи и огнище на заблуди и деморализация. Това се съпровожда от постоянни действия срещу духовенството. Срещу свещениците се образуват политически или граждански процеси. Най-шумен е процесът срещу епископа на Келце Чеслав Качмарек. Едновременно с това чрез заплахи и различни привилегии се полагат усилия за оказване на влияние върху част от духовенството посредством различни организации на „свещениците патриоти". В ръцете на такива послушни свещеници е предадена отнетата от Църквата благотворителна организация „Каритас".

Голямо съдействие на властите оказва политическата среда около Болеслав Пясецки. Някогашният водач на фалангата на крайнодесния клон на Националрадикалния лагер, по време на войната – Конфедерация за народа, установява в края на войната директен контакт със съветски организации, а после и с полските комунисти. Още през 1945 г. започва да издава седмичника „Днес и утре", а през 1947 г. основава дружеството „ПАКС"

като движение на „обществено прогресивните католици". През 1953 г. властите отнемат възможностите за по-нататъшна дейност на католическата група около „Тигодник Повшехни" в Краков под патронажа на кардинал Сапиеха. Заради отказа да се отбележи смъртта на Сталин, както настояват властите, списанието е спряно, после редакцията е предадена на „ПАКС" и на излъчения от него редактор Ян Добрачински.

Конфликтът между комунистическата държава и Църквата достига кулминацията си, когато властите поискват всички свещеници да положат клетва за лоялност към държавата. Примасът на Полша кардинал Стефан Вишински, който въпреки репресиите се мъчи да запази условията на сключеното през 1950 г. споразумение с комунистическата държава, решава, че повече не може да се отстъпва. Полският епископат отказва да изпълни нареждането на властите. В известното си възвание той заявява: „*Non possumus*" („Не можем"). На 26 септември примасът е лишен от възможността да изпълнява длъжността си и е задържан. Под стража от служители на сигурността той е интерниран последователно в няколко манастира, като остава най-дълго в Команча. Отказът на примаса трябва да се приеме и като символичен жест, защото той самият, съзнавайки необходимостта от отстъпление пред насилието, съветва останалото духовенство да положи клетва. Епископите изпълняват това след по-малко от три месеца. Въпреки всичко, през следващите две години са арестувани много епископи и хиляди свещеници и монаси, затворени са много църкви и манастири. Имало е много признаци, че комунистите кроят планове да откъснат полския католицизъм от Рим, да му придадат характер на национална църква под пълен държавен контрол. Борбата срещу религията и Църквата обаче дава нищожен резултат. Преследваната Църква все повече става символ на полската същност, опора на духовната ѝ независимост. Мнозина не се осмеляват да се идентифицират с Църквата открито и демонстративно. Но в семеен и приятелски кръг ѝ остават верни и търсят в католическата вяра опора за своята морална позиция.

Атаката срещу католицизма съвпада с период, когато пред

комунистите възникват големи затруднения в други области. На 5 март 1953 г. умира Сталин. Със смъртта на диктатора се развихря борба за власт в Съветския съюз, рефлектирала върху всички зависими от Москва страни. Първото голямо събитие в тази борба е информацията от юли 1953 г. за арестуването на дългогодишния шеф на съветския апарат за сигурност Лаврентий Берия, заедно с декемврийското комюнике за екзекутирането му. Това е свързано със стремежите към ограничаване на господството на службите за сигурност над другите звена в апарата на властта. От лятото на 1953 г. започва и критиката на „култа към личността". Под този евфемизъм се крие критика на единовластието и необузданата полицейска саморазправа, която поражда чувство за страх в партийните и държавните кадри.

В началото Полша като че ли остава в периферията на „десталинизацията". Най-рано започват чистки в полския апарат за сигурност, обвързан чрез съветските съветници непосредствено с обкръжението на Берия. По време на тези чистки през декември 1953 г. на Запад избягва заместник-директорът на един от най-важните отдели на сигурността – Юзеф Швятло. Неговите разкрития за формите и обхвата на репресиите в Полша, излъчени от полската радиостанция на „Свободна Европа" и след това от други западни радиостанции, засягат главно положението вътре в ПОРП и не дават пълна картина на репресиите. Швятло се занимава преди всичко със стремежите на апарата на сигурността да получи надмощие над ръководството на партията. Пропагандата на ПОРП не е в състояние да отслаби създаденото в редиците на партията напрежение, останалата част от обществото реагира със запазване на дистанция. Мнозина познават терора, прилаган от комунистите, от личен опит, така че фактът, че са репресирани дори самите комунисти, не предизвиква особени емоции.

Подети са също и опити за коригиране на полската икономическа политика, между другото в съгласие с препоръките на съветския премиер Георгий Маленков. На Втория конгрес на ПОРП през март 1954 г. е модифициран шестгодишният план. Ако през първите години на реализирането му в него са нанасяни

поправки с цел увеличаване на оръжейното производство и инвестициите в тежката промишленост, сега обратното – стремежът е да спрат инвестициите и да се обърне повече внимание на леката промишленост и земеделието, да се отслаби натискът за колективизация. Както винаги при коригирането на плановете отгоре, без подкрепата на обществената инициатива, ефектът е малък. Колелата се движат в същата посока, макар и по-бавно. Единствената полза е, че са спрени най-бруталните методи в пропагандирането на колективизацията.

В партията се дискутира все повече, главно върху злоупотребите на апарата на сигурността. Ръководството на ПОРП не може да удържи на исканията за обяснения, но вижда шанс да се измъкне от отговорността, като я прехвърли върху няколко личности от Министерството на обществената безопасност. През ноември 1954 г. се провежда национално съвещание на актива на ПОРП. Обсъжданията трябва да засегнат, според официалната фразеология, смяната в стила на работа и възстановяване на ленинските норми. Най-важният резултат обаче се оказва публичното признаване на нарушенията на законността от Министерството на обществената безопасност и решението за провеждане на чистка в неговия апарат. В информацията са посочени имената на няколко виновни високопоставени функционери от службите за сигурност. В началото на 1955 г. Министерството на обществената безопасност е разделено на две министерства, като се използва случаят, за да бъде прехвърлен в странична, но почетна линия, досегашният шеф на ресора Станислав Радкевич, който е назначен за министър на държавните земеделски стопанства.

Всички тези ходове не правят особено впечатление на обществото. Те не задоволяват и настояващите за обяснения членове на партията, особено интелектуалците и младежките дейци от Съюза на полската младеж. Ръководството на ПОРП се мъчи обаче да приключи колкото се може по-бързо въпроса. То започва да навиква вътрешнопартийните критици, а от средата на 1955 г. – и да ги заплашва. Авторитетът на ръководството обаче е толкова отслабнал, че това не дава резултати. Известно вре-

ме дискусията се разгаря около публикуваната през август 1955 г. „Поема за възрастни" на комунистическия поет Адам Важик. Текстът е порицан от водачите на партията, но Важик среща подкрепата на много партийни интелектуалци, най-вече от кръговете, свързани със студентския седмичник „По просту". Този конфликт очевидно е заместител, по същото време започват сблъсъци дори в ръководния елит на ПОРП. Там се оформя група от „либерали", готови на по-големи отстъпки в полза на свободата на убежденията вътре в партията. И те обаче се отнасят към огромното безпартийно мнозинство в обществото като към лишен от право на глас предмет. Противоречията в партията са далеч от възможността за разрешаване. Постепенно превесът на консерваторите като че ли отслабва. В този именно момент се появява нов фактор – отвън.

Глава XX

ПЪРВИ ОПИТ ЗА РЕФОРМИРАНЕ НА СИСТЕМАТА

По време на заседанията на XX конгрес на Комунистическата партия на Съветския съюз, първия конгрес след смъртта на Сталин, състоял се през февруари 1956 г., секретарят на партията Никита Хрушчов изнася секретен доклад за т. нар. култ към личността, както той нарича престъпленията на Сталин. Вождът на СССР се интересува едва ли не само от престъпленията, извършени спрямо комунистите, и почти не обръща внимание на милионите други жертви. Независимо от това какво е накарало Хрушчов да изнесе доклада, компрометиращ съветската политика в предходните десетилетия, неговата проява изостря вътрешнопартийните конфликти във всички страни на съветския блок.

Положението в Полша се усложнява допълнително. След завършването на конгреса в Москва остава болният първи секретар на ПОРП Биерут и умира там на 12 март. Според достоверни източници той е получил няколко поредни сърдечни удара вследствие преживения шок. Вероятно това има връзка и със страха от завръщането в Полша, където ръководството на ПОРП още преди това е подложено на остра критика. Смъртта на Биерут открива етап на борба за наследството и отслабва групата, която играе най-голяма роля в предишните години. Освен Биерут и Радкевич в нея влизат Якуб Берман и Хилари Минц.

При неизяснени обстоятелства, що се отнася до истинските цели (не е изключено таен вдъхновител да е сам Хрушчов), в Полша е отпечатан в голям тираж неговият секретен доклад. Той трябва да бъде разпространяван вътре в ПОРП, но скоро се про-

дава дори по сергиите. Апаратът на партията и сигурността е буквално смазан от разкритията за престъпленията. След годините на терор и безнадеждност обществото започва да се надига.

Свидетелство за това са познанските събития, които разтърсват Полша през юни 1956 г. Работниците от заводите „Цегелски" вдигат стачка, възмутени от облагането с неправомерни данъци и определянето на по-ниски от полагаемите им се заплати. На 28 юни обявява стачка целият Познан. Властите отговарят на стачката и манифестацията с използване на огнестрелно оръжие от милицията, а когато се оказва, че тя не може да се справи – с въвеждане в действие на армията, кървава разправа, арести и процеси. В първите си оценки ръководството на ПОРП приписва познанския бунт на подстрекателство от страна на „класовите врагове" и „чуждата агентура". Скоро обаче се появяват опити да се направят по-сериозни изводи. В ръководството се оформят две течения с различни варианти за разрешаване на продължаващата политическа криза. Първият от тях предлага „демократизация" на системата, преди всичко вътре в партията. По-радикалното крило изразява готовност за по-дълбоки реформи, подкрепя създаването на работнически съвети в големите предприятия. Привържениците на второто направление се стремят да насочат вниманието на обществеността към злоупотребите, да засилят пропагандата на егалитаризма, а в удобни случаи прибягват и към повече или по-малко открити антисемитски аргументи. Изкупителна жертва трябва да стане големият брой комунисти от еврейски произход, но съществени реформи на системата не се предвиждат.

Комунистите от еврейски произход представляват сравнително голяма група сред членовете на партията в Полша между двете войни. Поради това играят и значителна роля сред ръководните кадри на ПОРП, както и в апарата на сигурността. Така че идеята за стоварване на отговорността за неуспехите и злоупотребите върху евреите не е толкова абсурден маньовър, колкото може да изглежда от дистанция. Призивите за съсредоточаване на вниманието върху евреите обаче са вдъхновени от

изложени на опасност партийни дейци, чието лично участие в престъпната политика не подлежи на съмнение.

Едновременно с двете концепции кристализират и съответните конкурентни групи. Едната е наречена „пулавска", по името на улица „Пулавска" във Варшава, на която живеят някои от нейните представители. Другата – „натолинска", по името на правителствената резиденция в Натолин, където се срещат членовете ѝ под патронажа на председателя на Държавния съвет Александър Завадзки. Двете групи искат да намерят подходящ за ситуацията нов водач, който да може да се превърне в символ, да е имал „чисти ръце" през последните години, а в същото време и комунистическо минало. На тези изисквания отговаря Гомулка, бившият генерален секретар на ППР. Той е освободен от затвора още през 1954 г., но едва през 1956 г. двете групи започват да търсят контакт с него, представяйки му своите предложения за излизане от кризата.

Москва подкрепя натолинската група, но пулавската успява да си осигури по-широк обществен тил. Нейните представители все по-открито се обръщат към широките обществени кръгове с обещания за реформи. Нещо повече, подкрепата на Съветския съюз за „Натолин" кара „Пулава" да издигне лозунги за независимост на държавата и партията. От юли до октомври 1956 г. пулавската група засилва надмощието си в средствата за масова информация и добива влияние върху повечето големи предприятия и висши учебни заведения. Тя има зад гърба си и симпатиите на партийните интелектуални среди. Може би тези преимущества оказват влияние върху решението на Гомулка, макар че в същото време му е близка и програмата за независимост на държавата и партията. Той решава да подкрепи пулавската група.

От 19 до 21 октомври 1956 г. се провежда VIII пленум на ЦК на ПОРП. Още при откриването му съветските войски, разположени в Полша, потеглят към Варшава. Едновременно с тях по заповед на командирите си тръгват повечето полски части. Кой е дал заповеди на командирите – не се знае. Министърът на националната отбрана маршал Рокосовски отрича публично това.

Същевременно заседанията на ЦК се провеждат под охраната на части от Корпуса за вътрешна сигурност и полка за охрана на правителството.

Съветските войски спират в околностите на Лович. В това време без покана във Варшава пристига група от най-висши съветски политически и военни водачи начело с Хрушчов. Заседанията на ЦК са преустановени. Преговорите между Гомулка, съпровождащите го дейци на ПОРП и съветската делегация са строго секретни. Известно е обаче, че руснаците са заплашвали с военна интервенция, а поляците – с оказване на съпротива. Накрая водачите на СССР отстъпват и дават на своите войски заповед за завръщане в базите. Вероятно по време на разговорите Гомулка е успял да даде уверения за своята комунистическа правоверност. В продължилите заседания ЦК избира ново висше ръководство на ПОРП, съставено главно от представители на „Пулава".

Октомврийските промени надхвърлят значително намеренията на Гомулка и на по-голямата част от пулавската група. Опасността от съветска интервенция създава неочаквано революционен климат и национален подем. Без нея не би се стигнало до толкова масова и ентусиазирана активност. С радост е посрещнато отзоваването на Рокосовски и на другите съветски офицери. Сменен е съставът на партийните власти на почти всички равнища. В общините и околиите изборите се провеждат под непосредствения контрол на населението. Най-ненавижданите директори са изхвърляни от предприятията с колички. В много фабрики са образувани работнически съвети като гаранти на икономическата демокрация и премахването на бюрократичните методи на управление. Въпреки че Гомулка призовава за запазване на учредените в селото производителни кооперации, почти всички се разпускат. Под натиска на масовите протести е освободен интерниранияят примас Вишински, както и арестуваните епископи и свещеници. За няколко години властите приемат и връщането в училището на предмета вероучение. Средствата за масова информация работят известно време почти без контрол от цензурата, защото тя е дезориентирана и лишена от инструкции.

Утешение за Гомулка е нарастването на доверието в партията и по-голямата активност на партийните организации в предприятията. В работническите съвети влизат много членове на ПОРП. Макар и радикално настроени, те продължават да се вслушват в директивите на ръководството на Гомулка. Скоро даже си позволяват да поемат, въпреки известна съпротива, задължението да провеждат в работническите съвети решенията на партийните власти. Все още обаче не е ясно колко далеч могат да стигнат реформите. За тяхното блокиране голяма роля изиграва разклащането на комунистическата система в Унгария, съветската интервенция и смазването на въстанието със сила. Гомулка използва тези събития за установяване в Полша на „ред и порядък". По време на общополското съвещание на партийния актив във Варшава на 4 ноември 1956 г. той за пръв път заема подчертано консервативна позиция. Унгарският опит е шок и за цялото общество. Църквата се обявява за даване на кредит на доверие за Гомулка.

В изборите за Сейм на 20 януари 1957 г. Гомулка постига успех. Изглежда, че резултатите от тези избори не са фалшифицирани или поне – не в голям мащаб. Изборната активност се движи между 80 и 90 %, избирателите откликват на призива на Гомулка да не се възползват от възможността за задраскване на кандидатите, намиращи се в челото на листите. При гласуване без зачеркване те се смятат за избрани. Само един от „мандатните" кандидати в цяла Полша не е избран. За този резултат от изборите решаваща роля изиграва позицията на Църквата. Тя подкрепя листите на Фронта за национално единство, макар и да не взема отношение към партийния призив да се гласува без задраскване. Тогава също – единствен път в историята на ПНР – примас Вишински позволява да бъде фотографиран, гласувайки. След изборите партията предприема действия с цел възвръщане на партийния монопол във властта, обществените организации и информацията. Регенерира се партийният апарат, връщат се отстранените през октомври кадри, сменят се съставите на редакциите, подновява се строгата цензура. Тези процеси се осъществяват бавно, но планомерно и в една посока.

През 1957–1958 г. три събития стават символ на края на „Полския Октомври". Лятото на 1957 г. е брутално потушена стачката на трамвайните работници в Лодз. За първи път там са използвани създадените вече по времето на Гомулка специално обучени милиционерски части, снабдени със сълзлив газ, водни струи, палки и други съоръжения. По това време тези части са наричани популярно „Голенджинув" – по името на първите им казарми. Доста по-късно те са преименувани в ЗОМО (Моторизирани резерви на гражданската милиция). Отрядите на „Голенджинув" потушават и протеста на варшавските студенти, след като властите ликвидират седмичника „По просту" през октомври 1957 г. Дейността на това издание символизира до известна степен най-радикалното течение за реформи в партията.

Най-голямо значение има взетото през 1958 г. решение за ликвидиране на работническите съвети и преобразуването им в направлявани от партийния апарат „конференции на работническото самоуправление" (КСР). Те нямат нищо общо с истинското самоуправление, тъй като в тях служебно влизат представители на ПОРП и на различните организации в предприятията начело с профсъюзите. Така е ликвидирана единствената по-сериозна реформа в системата, започнала след събитията през октомври 1956 г. Предишното частично лишаване на съветите от самостоятелност се оказва недостатъчно, а, от друга страна, улеснява тяхното ликвидиране. Много от работниците отрано загубват вяра в смисъла на дейността на съветите и проявяват безразличие към тях. Работнически съвети като елемент от КСР се създават през следващото десетилетие, но лишени от правомощия и от доверието на работниците, те не проявяват никаква активност. Накрая замират напълно.

По-трайни са промените на село. Гомулка не се отказва от „обобществяването на селото", но в началото аграрната политика е изгодна за селските стопани. Запазват се обаче задължителните доставки, представляващи форма на данък в натура. Това дава възможност на държавата да контролира пазара на селскостопански продукти. За да не се допусне засилване на селските стопани, държавата пречи на индивидуалната механизация.

Произвеждат се и се разпределят машини само за държавните или кооперативните центрове, както и за новообразуваните, но бързо бюрократизирани селски кооперативи. „Октомври '56" дава за няколко години импулс за увеличаване на производството. След това се завръща липсата на доверие към намеренията на властта, която поддържа ниско заплащане на селските стопани и не пести привилегиите за „социалистическите стопанства". Земеделието изпада в състояние на стагнация. В резултат възникват проблеми със снабдяването на населението с хранителни продукти, най-вече с месо. След първоначалната недоверчивост на Москва Гомулка бързо спечелва доверието ѝ. Отделен въпрос е, че Съветският съюз използва нови средства за оказване на натиск, по-дискретни, отколкото директното даване на нареждания. От 1949 г. съществува Съветът за икономическа взаимопомощ, но чак към края на петдесетте години той започва да развива по-голяма дейност с цел обвързването на различните страни със Съветския съюз и помежду им. Още по-голямо политическо значение има подписването през 1955 г. на Варшавския договор с участието на всички европейски комунистически страни. Армиите на тези страни са подчинени на общо командване, а главнокомандващият е винаги руснак.

Колкото повече се отдалечава „Октомври '56", толкова повече губи смисъл дейността на двете оформили се по това време политически течения. Първото от тях е наречено от гомулковското ръководство на ПОРП ревизионизъм. Водещ интелектуален представител на това направление, което, оставайки в партията, се стреми към реформирането ѝ и към промени в системата, е философът Лешек Колаковски. Най-важният форум за дискусии е „Клубът на кривото колело", разпуснат в началото на 1962 г. Втората политическа тенденция идва преди всичко от кръговете на католическата интелигенция. Скоро след „Октомври '56" се образува една група, концентрирана около възобновения „Тигодник Повшехни" и списанията „Знак" и „Вйенж". Католическата група „Знак" се радва на голямо доверие от страна на примаса Вишински. Не се хранят прекалени надежди, но се очаква нормализиране на отношенията между властите и Църквата, известна сво-

бода за развитието на културата и науката, елементарна законност, рационализиране на стопанската политика.

Консервативните елементи в партийния апарат са настроени недоброжелателно към Гомулка, но той се старае да получи тяхната подкрепа. В същото време се противопоставя решително на ревизионизма. Още през 1959 г. отстранява поддържащите го дейци от участие в ръководството на партията. Постепенно се оформя нова силна фракция, чийто шеф е заместник-министърът на вътрешните работи Мечислав Мочар. Тези „партизани" се позовават широко на заслугите си от участието във въоръжената борба на Армия Людова по време на немската окупация. Те разпространяват своеобразна комбатантска митология, която не е чужда на национализма. Той е насочен срещу германците и украинците с оглед военното минало, срещу евреите във връзка с приписваната им, по модела на „Натолин", решаваща роля в сталинските репресии в Полша, както и – но в много завоалирана форма – срещу руснаците. „Партизаните" противопоставят комунистите, останали да живеят в страната по време на окупацията и особено борещите се в партизанското движение, на тези, които са дошли заедно със съветските войски „в шинели" и затова нямат елементарни понятия за преживяното от населението в окупирана Полша.

Атаката на „партизаните" е насочена срещу останките от пулавската група. Мочар има подкрепата на някои от най-близките до Гомулка дейци, най-вече на Зенон Клишко и Ришард Стшелецки, които търсят случай за уреждане на стари лични сметки. От Катовице в този хор се включва тамошният секретар на воеводския комитет Едвард Герек, който иска да заздрави своята локална мощ и разпространява мита за добрия стопанин. Действително Герек успява да извоюва множество привилегии за Горен Шльонск. От тях се ползват партийният и държавният апарат и до известна степен населението, особено хората в мините, металургичните заводи и другите големи промишлени предприятия. През юли 1963 г. с колективните усилия на противниците на „пулавците" е постигнато свалянето на техния водач Роман Замбровски, който е отстранен от високите партийни постове.

Това означава също така победа на привържениците на бюрократичното управление на икономиката, защото през последния период на участието си в ръководството на ПОРП Замбровски става патрон на привържениците на реформата.

Гомулка все повече се поддава на враждебни чувства към интелигенцията. През януари 1964 г. изтъкнати интелектуалци и писатели изпращат до премиера Циранкевич „Писмо 34", в което плахо искат промяна на културната политика, увеличаване на броя и тиражите на изданията, както и ограничаване на намесата на цензурата. Писмото е посрещнато от властите с бурна критика, подписалите го са обвинени в целенасочена антидържавна акция. Ударът е не само върху ревизионистичните среди, но и върху много интелектуалци, стоящи настрана от политиката или близки на католическите среди.

В средата на шейсетте години обществото е обхванато от апатия. Гомулка се мъчи да продължи индустриалното развитие, но жизненото равнище си остава ниско, а сравнението със западните страни – все повече във вреда на Полша. Маразмът господства и в официалната идеология. От две страни се правят опити за преодоляването му. Младите възпитаници на ревизионизма Яцек Курон и Карол Модзелевски започват през 1964 г. да разпространяват възгледа за „демократизация" на партията и за опиране на системата на комунистическата власт върху работническото самоуправление. Отстранени от ПОРП, през март 1965 г. те излизат с „Отворено писмо" и веднага са арестувани, след което – осъдени на три години затвор. Това предизвиква брожения в близките им среди от млади интелектуалци и студенти, които полицията нарича „командоси". Друг вариант за инжектиране на жизнени сили на комунизма представят някои публицисти, близки до „партизаните", между тях най-вече полковник Збигнев Залуски. Той иска да съчетае верността към Москва и комунизма с култа към националната традиция, обръща се към романтичните чувства от въстанията и въоръжената борба, срещу космополитите и „присмехулниците". Имайки подкрепата на Мочар, Залуски не се страхува от обвинения, че се отдалечава от марксизма, и разпространява национализъм.

Гомулка, ревизионистите, „партизаните“ и оставащата в резерва шльонска група на Герек са обаче единни в противопоставянето на опитите на Църквата да вземе думата. Един от каноните на комунистическата политика в Полша е напомнянето за германската заплаха и укрепването на доктринерската марксистка мотивация за съюз със СССР с геополитически аргументи. Западногерманската политика дава основания за такива деиствия. В Бон упорито повтарят тезата за законната принадлежност към Германия на земите край Одер и Ниса. Първи признаци за готовност за примиряване със следвоенните териториални реалии се появяват през 1965 г. в средите на немските евангелисти. Католическата църква в Полша иска да предотврати, от принципни съображения, политическото експлоатиране на враждебността към германците, но преди всичко иска да избегне сравнението между немските католици и евангелисти, което би било в ущърб за първите. Затова на 18 ноември 1965 г. полските епископи изпращат писмо до немските епископи, в което още веднъж напомнят за престъпленията на германските националсоциалисти, признават, че в отговор на престъпленията са извършени неправди спрямо немското население и в съответствие с духа на християнската религия „прощават и молят да бъдат простени“. Комунистите реагират на писмото на епископите с яростна пропагандна кампания. Епископите са обвинени в предателство на националните интереси, в обидно за поляците забравяне на нещастията, причинени от германците, в смесване на религията с политиката. Известно време тези нападки, наситени с националистични емоции, като че ли имат известно въздействие върху обществените настроения. Когато през 1966 г. Църквата чества тържествено хилядагодишнината на християнството в Полша, властите се опитват да намалят значението на годишнината чрез свое честване на „Милениум“ (хиляда години) на полската държавност. Тогава се разбира колко силно вярата и католическата традиция въздействат все още върху милиони поляци.

Постепенно остротата на конфликта намалява, въпреки че вече няма връщане към „октомврийското“ споразумение между Гомулка и Вишински. В същото време нараства антагонизмът

между напиращите към властта „партизани“ на Мочар и останките от пулавската група с тяхното радикално ревизионистично течение сред интелектуалците и младежта. Все по-често апаратът на сигурността начело с Мочар, назначен през декември 1964 г. за министър на вътрешните работи, прибягва до все още дискретно разпространявани антисемитски лозунги. Партийните власти рязко критикуват непослушните интелектуалци. Колаковски е отстранен от ПОРП след доклада, изнесен през 1966 г. по повод годишнината на „Октомври ‘56“.

Бариерите се пречупват във връзка с един външен претекст – юнската израелско-арабска война от 1967 г. По примера на Москва полските комунисти започват енергична „антиционистка“, а всъщност антисемитска, кампания. В Полша „ционизмът“ се свързва с представителите на някогашната пулавска група. Започват да ги прогонват от постовете им и да ги обвиняват за престъпленията на „сталинизма“ и във враждебност към полските интереси. Гомулка се поддава на това течение, вероятно тенденциозно информиран за ционистки заговор, и на 19 юни в публично изявление заклеймява полските „ционисти“, нарежда им да избират между Полша и Израел, приканва тези, които биха искали да имат „две отечества“, да напуснат Полша. Ръка за ръка с антисемитизма върви засилването на пропагандата, насочена срещу Германия. Сътрудникът на Мочар, шефът на еврейския отдел в Министерството на вътрешните работи Тадеуш Валихновски издава дори книга (призната за дисертация) за „оста Бон-Тел Авив“.

Антисемитската акция изпълва полския обществен живот с нервност и дори истерия. Интелектуалните среди я приемат с чувство на срам и възмущение, но все по-силно са нападани и обвинявани в космополитизъм и липса на национално чувство. Нервността се подсилва и от вестите за извършващите се промени в Чехословакия, където през януари 1968 г. кормилото на властта е поето от екип от комунистически реформатори начело с Александър Дубчек. Сред студентите работят в разбирателство помежду си две групи. Едната е на произлизащите от ревизионизма „командоси“, сред които са току-що освободените от

затвора Курон и Модзелевски, както и най-видният от младежките дейци Адам Михник. Към другата група принадлежат младежите, чието родословие е от антикомунистическата традиция, като Якуб Карпински. През януари 1968 г. студентите с ентусиазъм реагират на представянето на „Задушница" на Мицкевич, поставена от Кажимеж Деймек в Театър Народови. С демонстративни овации са посрещнати репликите за необходимостта от борба с Русия за национална свобода и за свобода на мисълта. Информиран за това, Гомулка взема невероятното решение за забрана на по-нататъшното представяне на „Задушница". На демонстрацията на студентите пред паметника на Мицкевич полицията отговаря със задържане на инициаторите, а срещу ректора на Университета е заведено наказателно дело. Това прелива чашата дори за значително по-умерените и по-възрастните писатели. На събранието на варшавското дружество на Съюза на полските литератори на 29 февруари 1968 г. са осъдени действията на властите, които Стефан Кишелевски нарича „диктатура на мракобесници".

Всички тези действия обаче са само подготовка за акцията на „партизаните", която по характера си наподобява преврат. Двама студенти, единият – Михник, са изгонени от университета. Върху свикания във Варшавския университет протестен митинг на 8 март 1968 г. се нахвърлят с палки помощни милиционерски отряди. През следващите няколко дни във Варшава и във всички останали университетски градове полицията въвежда своего рода извънредно положение. Младежите са бити по улиците и задържани. Пресата огласява разкриване на „ционистки заговор". В големите предприятия се свикват задължителни „антиционистки" митинги, призовава се към отстраняване на „ционистите" от всички постове и дори към прогонването им от Полша.

„Партизаните" като че ли вече владеят не само апарата на сигурността, но и партията и средствата за масова информация. В кампанията срещу „ционистите" ентусиазирано се включва дружеството „ПАКС", ръководено от Пясецки. Той сякаш вижда закъснелия с трийсет години успех на националрадикалните

идеи. Съпротива оказват само студентите, които отговарят на боя с палки с окупационни стачки в повечето висши учебни заведения. Срещу действията на властта протестират депутатите католици от групата „Знак" в интерпелация пред Сейма, прочетена от Йежи Завейски. Писмо по този въпрос изпраща и Епископатът, но не го огласява. В много църкви свещениците осъждат в проповедта си издевателствата над младежите и антисемитската пропаганда.

Мочар, изглежда, се е надявал, че в резултат на подготвената провокация ще принуди Гомулка да му предаде цялата власт. Шефът на партията мълчи дни наред. Пръв взема думата на 14 март секретарят на партията в Катовице Герек. В излъчено по телевизията изявление той се присъединява към тезата за „ционистки заговор", но дебело подчертава безграничната си подкрепа за Гомулка. Пет дни по-късно, на 19 март, Гомулка свиква актива на ПОРП във Варшава. Той напада в речта си „ционистите" и интелектуалците, но заедно с това се стреми да наложи известни ограничения на разгарящия се антисемитизъм. Наистина не получава подчертано одобрение, но показва, че няма намерение да отстъпи на Мочар кормилото на властта. В същото време Герек става фигура № 2 в партийното ръководство.

Мартенските събития от 1968 г. не довеждат до еднозначен резултат. Авторитетът на Гомулка решително пада. Позицията на Герек укрепва, но скоро започват да ограничават влиянието му. Привидно много печели Мочар, защото поставя свои хора на ключови места. Не успява обаче да се домогне до формално участие в най-висшето ръководство на ПОРП. Някои от „партизаните" започват да търсят по-силен патрон и поглеждат към Катовице. В по-далечна перспектива по-важни са други от резултатите на „Март '68". Цяло поколение млада интелигенция изпитва тогава чувство за собствената си слабост, но и омраза към системата, служеща си с палки, публични лъжи, изгонване от учение и работа. Тези чувства стават още по-силни, когато през август 1968 г. полската армия, редом със съветския си съюзник, влиза в Чехословакия и помага да бъде задушена „Пражката

пролет“ – едва започналата реформа на комунистическата система.

В Полша се задълбочава стагнацията. Срещу разстройването на селскостопанското производство и снабдяването на населението с месо екипът на Гомулка не намира по-добро лекарство от подновяването на опитите за „обобществяване на селското стопанство“. Под натиска на властта много от земите на селяните преминават в собственост на държавните земеделски стопанства. В държавния и партийния апарат стават видими признаците на разложение. Воеводствата се превръщат в автономни княжества на партийните секретари. Расте чувството на безнадеждност и липса на перспективи. Програма нямат и противниците на Гомулка. Най-изтъкнатите идеолози на ревизионизма, сред които – Колаковски, изоставят надеждата за реформиране на системата отвътре и емигрират. Католиците от групата „Знак“ губят вяра във възможността за траен компромис с комунистите. Не разполага с далекобойна концепция и първата от няколко години нелегална организация, която води пропагандна дейност и подготвя в израз на протест подпалване на музея на Ленин в Поронин. Преди да се стигне до това, членовете на това „Движение“ („Рух“) са арестувани през юни 1970 г.

В края на 1970 г. Гомулка постига голям успех в международната политика. В Германската федерална република още от 1967 г. се търсят пътища за подобряване на отношенията с източноевропейските страни. През 1969 г. е образувано правителство на социалдемократи и либерали начело с канцлера Вили Бранд. На 7 декември 1970 г. Полша и ГФР подписват договор за установяване на дипломатически отношения и взаимно зачитане на границите. Най-удивителен е фактът, че този несъмнен успех събужда сравнително слаб интерес сред полската общественост. Немската карта вече толкова пъти е разигравана в полската вътрешна политика и така изтъркана в пропагандните кампании, че значителна част от населението е престанало да се интересува от полско-немските отношения. Гомулка събира лошите плодове на своя провинциализъм в международните проблеми, които години наред подчинява на целите на вътрешните си

ходове. Когато няколко дни по-късно шефът на ПОРП, убеден във всеобщото одобрение на неговото постижение, предприема непопулярни мерки, с горчивина ще трябва да констатира колко слабо е влиянието на полско-германския договор върху масовите умонастроения.

Глава XXI

ВТОРИ ОПИТ ЗА РЕФОРМИРАНЕ НА СИСТЕМАТА

В края на шейсетте години несполуките в стопанската политика карат властите в ПНР да търсят нови решения. Спечелилият доверието на Гомулка Болеслав Яшчук разработва проект за реформи, наречен „система на стимулите". Предприятията трябва да получат известна автономност при вземането на производствени решения, както и да разполагат с част от печалбата за повишение на заплатите. Населението не е информирано, че първият етап на реформата ще бъде огромното повишаване на цените на всички селскостопански и промишлени стоки. Реформите на Яшчук се основават на известно ограничаване на бюрократизма в управлението и широко въвеждане на отчитането на себестойността, но едновременно с това и на задължително за работниците повишаване на производителността на труда. Екипът на Гомулка не си дава сметка, че кредитът му на доверие е вече изчерпан. Реформите трябва да бъдат осъществени за сметка на хората на труда.

Властите изненадват обществото на 12 декември 1970 г. с информация за повишение на цените. Два дни по-късно обявяват стачка корабостроителниците в Гданск и Гдиня. Работническите шествия са обстрелвани. Падат първите жертви. В отговор е подпалена сградата на воеводския комитет на ПОРП в Гданск. Арестувани са членовете на стачните комитети. По поръчение на Гомулка в Гданск пристига неговият най-близък сътрудник Зенон Клишко. Той издава заповед на армията и милицията да смажат съпротивата със сила, използвайки огнестрелно оръжие. Меж-

дувременно стачката обхваща цялото Гданско крайбрежие и се прехвърля в Шчечин. Навсякъде се стига до избиване на беззащитни хора. Пристигащите от Крайбрежието новини предизвикват напрежение в цялата страна. Има опасност от избухване на генерална стачка.

При това положение мнозинството в ръководството на ПОРП получава съгласието на Москва за отстраняване на Гомулка и най-близките му сътрудници. На 20 декември Централният комитет избира Герек на поста първи секретар, във висшето ръководство влиза също и Мочар. В слово по телевизията новият шеф на партията осъжда бюрократичния начин на повишаване на цените и използването на оръжие срещу работниците. Но не отменя повишението. Това е една от причините за продължаващото напрежение, освен задържането в затворите на няколкостотин арестувани по Крайбрежието и недоволството от свеждането на персоналните промени само до няколкото отстранени водачи. През януари 1971 г. по Крайбрежието избухват нови стачки. Най-голямо значение има общата стачка в Шчечин, избухнала на 23 януари. Работниците назначават междузаводска комисия. На следващия ден в центъра на стачката в Шчечинската корабостроителница пристига Герек заедно с наскоро назначения премиер Пьотр Ярошевич. В продължилата с часове дискусия Герек се държи нестандартно, говори свободно и не пести обещанията. Успява да спечели много симпатии. На подхвърления от него въпрос: „Ще помогнете ли?“ получава хоров отговор: „Ще помогнем.“ На 25 януари Герек провежда подобна дискусия със стачкуващите корабостроители в Гданск.

Въпреки по-нататъшните персонални промени в партийното и държавното ръководство, освобождаването на арестуваните през декември 1970 г. и разрешението за провеждане по Крайбрежието на свободни избори в партийните и профсъюзните организации, напрежението си остава. От 12 февруари стачкува Лодз, извънредно изоставен през предходните десетилетия. Ярошевич не успява да облекчи положението с помощта на методите, приложени преди това от Герек. Работниците от текстилните фабрики, представляващи мнозинството от стачниците, насто-

яват за отмяна на повишението на цените, обяснявайки своята неотстъпчивост с царящата в Лодз мизерия. Накрая, на 15 февруари, властите отменят повишението на цените.

На смяната на стила на действие, на ефектната непринуденост, но и на отстъпчивостта си Герек дължи известния кредит на доверие, който получава. За работническите среди обаче е характерен скептицизмът, те чакат конкретни действия. Сред работниците се затвърждава усещането за сила. Връща се споменът за познанския юни 1956 г. За втори път в историята на комунистическа Полша работниците успяват да принудят властите да се съобразяват с техните интереси и да оттеглят непопулярните си решения. Остава също така и натрупаният опит. Най-силно оръжие се оказват солидарните окупационни стачки и придружаващата ги подкрепа в цялата страна. Най-много жертви са дадени при хаотичните улични демонстрации. Остава и споменът за кървавите разправи, залповете срещу множеството, уличните хайки и изтезанията на задържаните.

Декември 1970 г. обещава постигането на минимален компромис между Москва и полските комунисти, от една страна, и обществото – от друга. Съветският съюз не се намесва, когато полските работници решително протестират, а ПОРП отстъпва и обещава да не прилага в бъдеще кърваво насилие. Макар и не съвсем уточнено, обещана е по-голяма свобода за дейността на профсъюзите. По-категорично е признат за неприкосновен материалният статус на работниците и се поемат задължения за повишаването му. Екипът на Герек декларира също така подкрепа за индивидуалното селско стопанство и спира действията по постепенното отнемане на земите в полза на държавните стопанства. По-либерално, отколкото преди, е отношението към интелектуалците. През пролетта на 1971 г. Герек отстранява Мочар от ръководството на партията, провежда чистка сред неговите привърженици, но се отнася благосклонно с онези от тях, които са готови да се отрекат от своя покровител.

В съвсем различно в сравнение с времето на Гомулка положение е поставена Църквата. Герек подчертава нейната голяма роля в живота на обществото. На 3 март 1971 г. той се сре-

ща за пръв път с примаса Вишински. От този момент властите поддържат постоянен контакт с представителите на Църквата. Те избягват да предизвикват по-голямо напрежение, въпреки че ограничават църковното строителство и създават пречки за разширяване на дейността на духовните пастири. Подобряват се и отношенията на полските власти с Ватикана. На 28 юни 1972 г. папа Павел VI признава следвоенното устройство на църковната администрация в земите, присъединени към Полша, и назначава епископи в тамошните епархии.

Независимо от различните съпротивителни сили властите са принудени да тръгнат на отстъпки спрямо Църквата. В същото време бързо са премахнати всякакви други конкуренти на монопола във властта. Там, където поради натиска отдолу са извършени реорганизации в профсъюзите (в по-широки мащаби – единствено в прибалтийските райони), само няколко месеца по-късно ПОРП предприема контраофанзива. Новите профсъюзни дейци, спечелили популярност като водачи на стачкуващите предприятия, са отстранени или неутрализирани чрез заплахи и подкупи. Малцина от водачите на стачки остават на досегашните си работни места.

Популярността на Герек обаче расте, защото се подсилва от по-доброто снабдяване и съживяването на надеждите за материален успех. До известна степен това е свързано с добрата реколта в земеделието. По-съществена причина за промените, извършващи се в началото на седемдесетте години, е преминаването от икономическа автаркия към активно участие в международното разделение на труда. Вземат се кредити от Запада, купуват се лицензии, от година на година се увеличава вносът. Полша трябва да направи скок в индустриалната модерност и да плаща следващите си дългове с износ на продукти, неотстъпващи по качество на световните стандарти. Спиралата на инвестициите започва да се развива с необикновена скорост. Това се импулсира от материалния интерес на тези, които решават сделките на всички нива. Те богатеят от комисионите от чуждите контрагенти, от по-продължителни или по-краткотрайни пътувания зад граница, свързани със сключването на договори или изуча-

ването на чуждия опит, от премиите и наградите, щедро раздавани в страната. Улеснени са и в отклоняването на част от внасяните стоки за лични нужди. Около големите инвестиции израстват кварталите на големците. Самият управляващ екип дава пример за различен от гомулковския аскетизъм стил на живот, за лекота в пръскането на обществените блага и фондове за лични нужди. Частично обаче резултатите от това „стопанско чудо" се отразяват върху широките слоеве на обществото. Преди всичко започват по-бързо да растат доходите, а след опита от 1970 г. управляващите не се осмеляват открито да повишават цените на стоките от първа необходимост. Герек издига лозунга „Да построим втора Полша".

Управлението на икономиката остава обаче все така бюрократизирано и тромаво, както в предходните години. Дори сполучливи проекти за реформиране на управлението (например системата ВОГ) остават парализирани от интересите на различни лобита, борещи се за изгодите от достъпа до чуждите кредити. Към отрицателните последствия от централизираното вземане на решения нарастващата корупция прибавя и постоянното надлъгване с овластените центрове, представянето на фалшиви данни за ползата от замисляните инвестиции, за темповете на реализирането им и бъдещите резултати. При такава централизирана анархия още през 1974 г. се появява опасност от инфлация и разстройване на пазара, особено на хранителни стоки.

В отговор на тази опасност се предприемат мерки, които не помагат особено за отстраняването ѝ. Герек решава да заздрави властта си. Опасявайки се от прекалената активност и амбициозност на един от своите най-близки сътрудници, бившия шеф на сигурността, после секретар на ЦК – Франчишек Шляхчиц, Герек го отстранява от ръководството на партията. Пак през 1975 г. Герек използва своя опит от времето на управлението на Гомулка, когато воеводските секретари на ПОРП поради затрудненията от централната власт успяват да си осигурят голяма автономност. За да избегне подобна опасност, Герек провежда огромна и скъпо струваща административна реформа. Вместо 17 големи воеводства и 5 града с воеводски права се създават 49

воеводства. Само Катовице и Варшава запазват своята мощ, но в първото воеводство управлява верният на Герек Зджислав Груджен, а второто се намира под прекия контрол на централната власт. Вероятно идеята е, че малките воеводства ще бъдат полесно управляеми от големите. Не се правят опити за коригиране на възприетата икономическа политика дори и там, където това не би противоречало на интересите на властта. Само в селата отново се засилва данъчното бреме на селяните и прикрито се връща изоставената след падането на Гомулка концепция за постепенно ликвидиране на индивидуалните стопанства и присвояване на земята от държавните стопанства.

През 1975 г. е огласен проект за поправки към конституцията. В нея трябва да заеме място задължението за вечен съюз със СССР. В онова време е трудно да се намери обяснение за причините, довели до появата на такава идея. Затова се приема, че може би това е трябвало да бъде цената за получените от Полша по-изгодни условия в икономическото сътрудничество и за намаляване на разходите по военната издръжка на Варшавския пакт. Друга поправка предвижда признаване на ръководната роля на ПОРП в държавата, създавайки по този начин възможности в бъдеще всяка критика на действията на властта да бъде третирана като противоконституционен акт. Екипът на Герек обаче очевидно надценява пасивността на обществото. Отговор на проекта за промени в конституцията са протестните писма, подписани от представители на католическите среди, някогашните ревизионисти, ветерани от борбите през Втората световна война, изтъкнати интелектуалци. Протестите довеждат до обединяване на всички течения, критични спрямо системата. Иска се отказ от проектираните поправки, незабавно конституционно разширяване на гражданските свободи, засилване позицията на Сейма и независимост на профсъюзите. Властите нямат намерение да започват диалог по тези въпроси, отказват и да приемат официално писмата за сведение. Започва преследване на лицата, организирали и подписали протестите, но в крайна сметка от проекта е изхвърлена поправката, засягаща вечния съюз.

През първата половина на 1976 г. външният дълг и признаците за инфлация стават тревожни. Екипът на Герек взема решение да въведе, както през декември 1970 г., еднократно скокообразно повишение на цените. То дори не се разглежда, както по времето на Гомулка, като елемент от стопанска реформа. Обявена е еднодневна „консултация с масите", правят се усилия да се докаже, че предвижданите компенсации (по-високи за хората с по-добри доходи) ще балансират повишаването на цените. С един замах Герек унищожава целия си капитал от доверие. Разбунената общественост приема действията му като цинична манипулация.

Публикуваният на 25 юни 1976 г. проект за повишение на цените е посрещнат със стачки в много от промишлените предприятия. В Радом, крайваршавския Урсус и Плоцк работниците излизат извън заводските врати. В акция влизат отрядите на ЗОМО, но без да използват огнестрелно оръжие. По време на сблъсъците в Радом е подпален партийният комитет, в Урсус е спряно движението по международната железопътна линия. Вечерта премиерът Ярошевич отменя повишението на цените. Работниците се връщат на работа. В Радом и Урсус обаче стотици са арестувани. Те са инквизирани, като са заставяни да минават през шпалир от милиционери, които удрят всекиго с палки. Прилага се брутална саморазправа, обиски, разпити, уволнения от работа. Това предизвиква протести от страна на Църквата.

Юнските събития от 1976 г. са поредният натрупан опит на масовото протестно движение. Те завършват в известен смисъл с успех за работниците, тъй като комунистическите власти отменят решението си. Още веднъж стават видими границите на възможностите за спонтанни действия. Участниците в протестите както на място, така и в последвалите процеси, стават жертва на мъстта на апарата на властта. Нищо не се променя в системата на държавното управление и на администрирането на икономиката. Юни 1976 г. свидетелства за гъвкавостта на екипа на Герек, който светкавично се отказва от действия, които го заплашват с катастрофа. Доказва също липсата на способност да се разработи програма, която да предотврати подновяването на

този род кризи. Липсата на умение за самореформиране под влияние на сигналите за краха на воденатa стопанска политика се оказва характерна черта на системата, построена от комунистите. От тази гледна точка юни 1976 г. става буре с барут с незапален още фитил. Властите проявяват своята слабост спрямо работниците и едновременно – некадърността си, съчетана с бруталност.

Сега би трябвало да се очаква намаляване на размера на инвестициите и съсредоточаване на усилията към увеличаване на селскостопанската продукция, производството на промишлени стоки за бита и жилищното строителство. В действителност през 1977–1978 размерите на инвестициите растат. Едва през 1979 г. ще се свият до малко по-ниско от 1976 г. ниво. Жилищното строителство едвам трепва, но с огромно повишаване на себестойността му. Прокламираната от Герек „стопанска маневра" се оказва провал. Стопанската бюрокрация не може и не иска да задържи инвестициите, защото тъне в хаос и корупция. Трудно е да се спре скоростта и на комплексните инвестиции, защото това би означавало опропастяване на досегашните вложения. Появяват се големи бели полета в стопанската инфраструктура, особено в енергетиката и транспорта. В селското стопанство се задържа стагнацията. Шансовете за подобряване на положението са заличени от оправданата липса на доверие в намеренията на властите. Местната администрация продължава усилията си за разширяване на територията на „обобщественото земеделие" за сметка на личните стопанства. Разстройва се снабдяването на селото с въглища, торове, фуражи, защитни средства за растенията. Номиналното заплащане бързо нараства, което засилва инфлацията. Това се дължи на продължаващата инвестиционна треска, както и на опита да се осигури привилегирована позиция на работниците от големите предприятия, в които трябва на всяка цена да се избегне напрежението.

Полските комунисти не се решават да предприемат политика на сплашване на обществото и едновременно затягане на коланите. Москва иска спокойствие в Полша. През 1975 г. се провежда международната конференция в Хелзинки, която е

връхна точка в съветските и американските действия с цел установяване на принципите на т. нар. мирно съжителство. Американците са готови да приемат господството на СССР над източната част на Европа срещу задължението комунистическите правителства да зачитат гражданските и човешките права. Западът предоставя на държавите от съветския блок модерна технология и кредити. Полша трябва да бъде витрина на либералния курс. За безпомощността на екипа на Герек известна роля играе неясният характер на персоналното и политическо разположение на силите в Москва. При кормилото на съветската политика се намира група старци начело с родения през 1906 г. Леонид Брежнев. Зависимостта на полските комунисти от СССР ги кара да внимават да не се окажат в противоречие с трудно предвидимия бъдещ курс на политиката на Кремъл.

От всичко, което става на международната арена през втората половина на седемдесетте години, най-голямо значение за Полша има избирането на краковския митрополит кардинал Карол Войтила за папа (16 октомври 1978 г.). Църквата в Полша получава опора в най-висшия католически авторитет. Чувството за сила и неприкосновеност се предава на целия народ. Избирането на Йоан Павел II създава на комунистите безпрецедентни затруднения в ограничаването на дейността на Църквата. Посещението на Светия Отец в Полша от 2 до 10 юни 1979 г. разкрива духовната независимост на полското общество от комунизма. Пред олтарите се трупат множества, които са не само изпълнени с ентусиазъм и чувство за общност, но са освен това умело организирани от църковните служби на реда. Властите не могат да осуетят посещението, затова се стремят да сведат до минимум отрицателните последствия, които то може да има за тях самите. Впрочем те нямат стройна концепция. От една страна, ограничават информацията за посещението и налагат на папата маршрута на придвижването му. В същото време се правят опити да се използва пропагандно популярността на Йоан Павел II, като се внушава, че папата приема властващата в Полша система. Подчертава се преди всичко държавническия ранг на посещението и се експонират срещите на комунистическите водачи с па-

пата. Стремежът е на изключително духовния характер на поклонението да се противопостави подчертаването на официалните елементи. Всичко това изглежда много жалко и никой в онези дни не му обръща внимание.

На фона на милионите вярващи, които приветстват Светия Отец и твърдо демонстрират връзката си с Църквата, организираната опозиция изглежда една шепа хора. Още преди събитията от юни 1976 г. е образувано тайното Полско обединение за независимост (ППН), действащо в интелектуалните среди. Друга концепция приема създаденият на 23 септември 1976 г. във връзка с процесите срещу работниците от Радом и Урсус Комитет за защита на работниците (КОР). КОР обявява своя състав, подписва публични изявления и информации, събира средства в помощ на репресираните. В тайна се държи единствено техническата страна на издателската дейност, сбирките и помощните акции. В състава на КОР влизат представители на най-различни възгледи и среди, принадлежащи на няколко поколения. Между най-активните му членове са Яцек Курон, Ян Юзеф Липски, Антони Мачеревич, Адам Михник, Мирослав Хойецки, Збигнев Ромашевски.

Протестът на КОР срещу репресирането на работниците от Радом и Урсус получава през следващите няколко месеца доста широка подкрепа от страна на интелектуалците и студентите. Писмата и апелите към властите са подписани от над три хиляди души. Властите предприемат относително слаби мерки срещу протестиращите. В същото време тази дейност сближава за първи път хора с най-различни убеждения и осъществява връзки с работниците. КОР успява да придаде на акциите си сравнително голяма гласност. От 3 февруари 1977 г. въз основа на решение за помилване започва освобождаването на осъдените работници. Те са освобождавани условно, в затвора остават пет души задържани. Това не отговаря на исканията за пълна и безусловна амнистия и не слага край на дейността на КОР. До остър конфликт се стига, когато на 7 май 1977 г. при неизяснени обстоятелства в Краков загива сътрудникът на КОР студентът Станислав Пияс. По време на траурната церемония в Краков се съз-

дава първият в Полша Студентски комитет „Солидарност". Във връзка с церемонията са арестувани 11 дейци на КОР, което предизвиква нова вълна от протести. Те значително разширяват обхвата и формите на действията, насочени не само срещу властите, но и адресирани към потъналото в апатия общество. Във варшавската църква Свети Мартин започва на 24 май протестна гладна стачка. В нея взема участие публицистът от католическата група „Знак" Бохдан Цивински, а говорител на протестиращите е видният представител на „Вйенж" Тадеуш Мазовецки.

Още веднъж властта приема за необходимо да отстъпи и на 19 юли 1977 г. издава указ за амнистия, която обхваща всички осъдени в радомските и урсуските процеси, както и дейците на КОР. Не са анулирани обаче дисциплинарните уволнения, не се дават обезщетения за предизвиканите от побоищата физически и материални щети. Мнозинството от членовете на КОР решават да го преобразуват в постоянно действаща институции за защита на човешките и гражданските права, която да вдъхновява създаването на независими от властите форми на организиране на обществото. На 29 септември 1977 г. е създаден Комитет за обществена самоотбрана „КОР".

През следващите години КОР провежда оживена издателска дейност. Свързаното с него Независимо издателство „НОВА" издава произведения на изтъкнати полски съвременни творци, между които Милош, Херберт, Гомбрович, Брандис и Конвицки, преводи на Оруел, Грас и Храбал, научни трудове и публицистика. Появяват се все повече списания. От 1979 г. конкурент на НОВА става издателство „Глас". Успех за КОР е публикуването на секретните указания на цензурата, разкриващи размера на лъжата на официалните публикации. Събира се и се огласява информация за случаите на нарушаване на закона. Властите реагират на дейността на КОР с обиски, конфискации на имуществото и издателската техника, краткосрочни арести.

На 25 март 1977 г. се конституира Движение за защита на правата на човека и гражданина (РОПЧиО). Докато в КОР преобладават хората, принадлежащи към социалистическата или ляводемократичната традиция, то сред участниците в Движението

натежават симпатиите към националдемократическите, християндемократическите или пилсудските традиции. В него влиза също и една група, произлизаща от разбитата от арестите през 1970 г. нелегална организация „Рух". В края на 1970 г. Движението за защита на правата на човека и гражданина се разделя. Публицистът Лешек Мочулски основава на 1 септември 1979 г. Конфедерация на Независима Полша (КПН). Това е първият опит за открито съществуване на опозиционна политическа партия с програма за национална независимост. Сред другите групи най-голямо значение придобива Движение „Млада Полша", популярно сред гданските интелектуалци и студенти.

Различните опозиционни течения се конкурират, но си и сътрудничат. По примера на Краков в няколко средища са образувани студентски комитети „Солидарност". По инициатива на КОР от октомври 1977 г. във Варшава започва занятия т. нар. „Летящ университет". Извън Варшава се провеждат занятия под други форми, понякога във взаимодействие с академичните духовнически среди. Шейсет и пет представители на науката и културата създават на 22 януари 1978 г. Дружество за научни курсове (ТКН). То е принудено да прекъсне редовната си лекционна дейност след акциите на отрядите, организирани от партията, които нападат преподавателите и слушателите. В ТКН се сближават и взаимодействат интелектуалци, принадлежащи на различни мирогледни и политически традиции. От техните среди излизат експертите, които през август 1980 г. ще отидат в Гданск и Шчечин.

С по-остри репресии са посрещнати опитите за организиране на независимо работническо движение. От септември 1977 г. излиза близкото до КОР списание „Работник". Полицията преследва неговите издатели и сътрудници с изключително ожесточение. В още по-голяма степен са засегнати Свободните професионални съюзи, които се създават от март 1978 г., първоначално в Горен Шльонск, а после и в Гданск. По Крайбрежието традициите на 1970 г. са силни и профсъюзите не могат да бъдат разбити. От 1977 г. те започват да честват годишнините на декемврийските събития. През август 1979 г. в „Работник" е публику-

вана Харта на правата на работника. Подписалите я призовават към започване на действия за самозащита на интересите на хората на труда и за създаване на независими профсъюзи. Чрез репресии властите се опитват да парализират опитите за създаване на независими селски организации. Образуват се обаче няколко Комитета за селска самоотбрана, излизат предназначени за селото издания. В помощ са ветераните от селското политическо движение, идващи от довоенната Селска партия, следвоенната Полска селска партия и младежката „ВИК". В опозиционната дейност през тези години доминират средищата, идентифициращи се повече с левичарските традиции. След трийсетте години комунистическо надмощие другите политически течения се намират в много по-тежка ситуация, в тях по-бавно се извършва изграждането на нови политически елити. Всички тези движения и акции може би изглеждат повърхностни, незасягащи широки общности. Те обаче не остават без влияние върху общественото съзнание.

През 1976 г. властите елиминират от Сейма основното ядро от католическата група „Знак", признавайки мандатите само на няколко разколници. По-голямата част от „Знак" обаче разполага с четири легални Клубове на католическата интелигенция (КИК), както и с няколко списания. Просветната дейност на Клубовете на католическата интелигенция се преплита с акциите на ТКН, младите католически дейци сътрудничат с КОР или РОПЧиО. Друга легална, но близка до опозицията група са интелектуалците, обединени в създадения през ноември 1978 г. Конверсаториум „Опит и бъдеще"(ДиП). В началото този кръг е толериран от партията. После властите забраняват събранията му. Излизат обаче докладите на „Опит и бъдеще" за задълбочаващата се криза и предложенията му за дълбоки реформи. Както при опозицията, така и тук като условие за промените се изтъква натискът на обществото върху властта.

В началото на 1980 г. Герек вече си дава сметка за опасността на положението. Той използва свикания през февруари Осми конгрес на ПОРП, за да се избави от непопулярния премиер Ярошевич, както и от някои конкуренти във висшето партий-

но ръководство, сред които и най-опасният – Стефан Олшовски. Новият премиер Едвард Бабюх не може обаче да представлява опора, защото е лишен от умения да контактува с обществеността и е класически тип на партиен апаратчик. Работата на конгреса не дава никакви практически резултати. Търпението на обществото се изчерпва.

На 1 юли 1980 г. властите въвеждат повишение на цените на някои видове месо и колбаси, без да го обявят публично. Вестта за повишението се разнася светкавично. Макар и да не е драстично в сравнение с различните повишения на цените, правени негласно през предишни години, веднага избухват стачки в няколко предприятия. Още на следващия ден е ограничен обхватът на повишението. Това не помага, избухват нови стачки. Навсякъде се издигат искания за увеличаване на заплатите, а властите се съгласяват да ги изпълнят почти без съпротива. Тази позиция направо подтиква към стачки други предприятия. От 9 юли се разразява стачка в Люблин и след няколко дни обхваща целия град. Вицепремиерът Мечислав Ягелски води преговори със стачниците, които отново получават повишение на заплатите.

Екипът на Герек сякаш се надява да оцелее по чудо. Невъзможно е да се очаква, че разядената от инфлация полска икономика ще насмогне на увеличаването на заплатите. Продължават да стачкуват цели индустриални центрове и отделни предприятия. Навсякъде рецептата за приключване на стачките е една и съща: поток от пари за увеличаване на заплатите. Решаващо значение придобива обявяването на окупационна стачка в Гданската корабостроителница на 14 август 1980 г. Там е образуван стачен комитет начело с дееца от стачката през 1970 г. и член на Свободните профсъюзи Лех Валенса. На следващия ден стачката обхваща цялото Гданско крайбрежие. През нощта на 16 срещу 17 август е създаден Междузаводски стачен комитет под ръководството на Валенса. Комитетът изработва листа от 21 искания, първите от които засягат създаването на независими профсъюзи. На 18 август избухва стачка в Шчечин. За няколко часа и там е създаден Междузаводски стачен комитет.

Първоначално властите отказват да преговарят с комитетите. Чак на 21 август в Гданск пристига нова правителствена делегация начело с Ягелски. След два дни тя се решава да започне преговори с представителството на стачкуващото Гданско крайбрежие. Водят се преговори и в Шчечин. В последните дни на август пламват нови огнища на стачки в Горен Шльонск и във Вроцлав. На 31 август 1980 г. настъпва исторически момент. Ягелски и Валенса подписват текста на споразумението. Властите се съгласяват да се създадат независими профсъюзи, да бъдат освободени арестуваните десет дни преди това опозиционни дейци, да се увеличи заплащането и да се изпълнят много други искания на работниците. Започва шестнайсетмесечната „ера на Солидарност".

Глава XXII

ДЕСЕТИЛЕТИЕ НА ГОЛЯМОТО ИЗПИТАНИЕ

Гданските споразумения, както и другите споразумения, подписани през тези дни със стачкуващите работници, създават за първи път от четиридесет години възможност за самоорганизиране извън надзора на ПОРП. Широките обществени маси са упоени от успеха. Липсва обаче ясна перспектива за по-нататъшните промени. Преобладава тенденцията към търсене на компромис със съветските имперски интереси и интересите на полските комунисти. Курон нарича това „самоограничаваща се революция".

Независими профсъюзи възникват във всички райони на страната, а на 17 септември 1980 г. техни представители решават да създадат Независим самоуправляващ се професионален съюз „Солидарност" с председател Валенса и централа в Гданск. Валенса е електротехник, без по-голямо образование, но с огромен политически инстинкт, енергични действия и чувство за собствена мисия. „Солидарност" е изградена преди всичко на териториален принцип и действа в районите, съобразно организацията на комунистическата система. Тя бързо се превръща в общонационално движение и към края на своята легална дейност обединява 12 милиона членове. От особено значение е подкрепата, оказвана на Солидарност от полския интелектуален елит в страната и в емиграция, сред който е и Чеслав Милош, удостоен на 19 декември 1980 г. с Нобеловата награда за литература.

Позицията на партията и комунистическите власти първо-

начално е отстъпчива. Едновременно с това обаче се правят дългосрочни планове по един или друг начин да бъде ликвидирана „Солидарност". В началото се разчита главно на внедряването на агентурна група, която успява да завладее управлението в един от най-важните райони – Ястшембе, в който е съсредоточен между другото добивът на въглища. Когато тези планове се провалят, започват опити за провокиране на вътрешен конфликт в „Солидарност" между умереното и радикалното крило.

Персоналните промени в партийното ръководство и правителството нямат особено значение за голямата част от обществото. Още през септември 1980 г. начело на партията застава Станислав Каня, а през февруари '81 генерал Войчех Ярузелски съставя ново правителство и назначава за вицепремиер смятания за партиен либерал Мечислав Раковски, редактор на седмичника „Политика". Огромна роля играе застрашителното ръмжене, идващо от Москва. След създаването на „Солидарност" там се пише за опасност от полска контрареволюция. Веднага след съставянето на новото правителство Брежнев по най-недвусмислен начин заплашва с интервенция. През следващите месеци полските комунистически водачи са викани многократно в метрополията, изпращани са им публично огласявани писма, във Варшава пристигат руски високопоставени лица. Особено чест гост е главнокомандващият армиите на Варшавския договор маршал Виктор Куликов. Москва не се въздържа и от демонстративно концентриране на свои войски близо до полските граници.

Относителното затишие в отношенията между комунистическите власти и „Солидарност" е нарушено на 19 март от провокативния побой над регионалните водачи на „Солидарност" в Бидгошч. Този инцидент е съпроводен от агресивна официална пропаганда, която прехвърля вината върху самите бити. Страната е изправена пред обща стачка. Започват обаче разговори между представители на правителството и „Солидарност" и след известни отстъпки на комунистите, както и под натиска на известията за възможността от съветска интервенция на 30 март е подписано варшавското споразумение. Правителството изказва съжаление по повод инцидента, обещава разследване, но се от-

нася уклончиво към по-сериозните искания на „Солидарност“ за структурни промени в страната.

Варшавското споразумение предизвиква вътре в „Солидарност“ голямо напрежение поради липсата на публичност при преговорите и твърде общите постановки, така че сред комунистическите власти се пораждат надежди за създряване на вътрешен конфликт при партньорите, в действителност – противниците им. Самата партия също е лишена от комфорта на вътрешното единство. От една страна, разширяват своята дейност т. нар. хоризонтални структури – обединения на по-ниските партийни звена, насочени срещу всевластието на апарата. От друга страна, се появяват няколко т. нар. бетонни структури, сред които най-активен е Катовицкият партиен форум, радващ се на отявлена симпатия от страна на Москва. Партийното ръководство се двоуми и с тревога се вслушва в сигналите от изток. Полската Католическа църква, която от лятото на 1980 г. усилено посредничи в ситуациите, застрашаващи с избухване, преживява през 1981 г. две сътресения, които отслабват нейната външна активност: на 13 май е тежко ранен при атентат папа Йоан Павел II, а на 28 май след няколкомесечно боледуване умира примасът Стефан Вишински.

Партийните надежди за вътрешно разбиване на „Солидарност“ получават остър отпор на 28 юни в Познан, когато по време на откриването на паметника на жертвите от 1956 г. Валенса заявява: „Повече не ще позволим да ни делят.“ Погледнато най-общо обаче, „Солидарност“ се радикализира. Това се извършва до голяма степен под въздействие на растящото недоволство, провокирано преди всичко от липсата на основни хранителни продукти. Причина за това икономическо положение са събитията от предходната година, когато за да избегне политическите отстъпки, партията с щедра ръка повишава заплатите. През юли и август през цялата страна преминава вълна от демонстрации, настояващи за подобряване на снабдяването.

На 14 юли се свиква конгрес на ПОРП, който за първи път е съставен от действително демократично избрани делегати, но и свидетелства за състоянието на партията. Господства дезори-

ентацията, залата аплодира с ентусиазъм следващите понякога непосредствено едно след друго реформаторски и „бетонни" изказвания, а при избора на Централен комитет губят най-много кандидатите с ясно заявени, макар и противоположни, възгледи. С голямо мнозинство конгресът избира за първи секретар Каня, подчертавайки с това продължаването на „линията на споразуменията", но в новото ръководство на партията още отначало се разгарят спорове. Най-изненадващото обаче е започналото непосредствено след завършването на конгреса изостряне на конфликтите със „Солидарност". Инициатор на тази политика е смятаният дотогава за водещ партиен реформатор вицепремиер Раковски.

През нощта на 6 срещу 7 август са прекъснати преговорите между правителството и „Солидарност" и на независимия профсъюз се опитват да наложат приемане на декларация, осъждаща стачките и демонстрациите. Много са свидетелствата, че представителите на правителството действат под пряк съветски натиск. След като плановете за разбиване на „Солидарност" се провалят, цел на действията на комунистическите власти става подготовката на военно положение. Профсъюзът е тласкан към отстъпление, а вследствие изпитваното безсилие и безпомощност все по-голяма популярност придобиват радикалните възгледи. Независимо от това след септемврийските заседания на конгреса на „Солидарност" за председател е избран демонстриращият все така благоразумие и готовност към компромиси Валенса.

На 18 октомври ръководството на ПОРП избира нов първи секретар – генерал Ярузелски. Това е поредната стъпка по пътя на поставяне на ключовите звена на системата под контрола на армията. Сега Ярузелски е едновременно първи секретар на партията, премиер и министър на националната отбрана, а освен това изпълнява функциите на председател на Комитета за отбрана на страната, един неопределен по компетенциите и състава си тайнствен орган на властта. Няколко дни по-късно правителството организира армейски оперативни групи, които трябва да изпълняват помощни и контролни функции в цялата страна.

По този начин се осъществява програмата за подготовка на военно положение.

През ноември и в началото на декември 1981 г. напрежението нараства. Много са различните локални провокации от страна на властите или на т. нар. неизвестни извършители. Множат се, често пъти в отговор на тези провокации, стихийните стачки и протести. За настроенията в страната обаче най-важно е пълното оголване на магазините. На рафтовете остава само оцет, после и той изчезва. Сред водачите и съветниците на „Солидарност" се затвърждава убеждението, че трябва да се излезе извън досегашните рамки на споразумението с правителството, тъй като то не работи. Приготовленията за въвеждане на военно положение се омаловажават или не се забелязват. Добре подготвената операция започва през нощта на 12 срещу 13 декември 1981 г. Държавният съвет, само с един глас „против" от своите членове – на Ришард Рейф, – въвежда военно положение. Създава се Военен съвет за национално спасение (ВРОН) с председател Ярузелски. Още преди формалното обявяване на военното положение започва интернирането на представители на опозицията. Общо през целия период на военното положение са интернирани над 10 хиляди души. Милицията обсажда седалищата на „Солидарност". Нейната дейност, както и дейността на близките ѝ организации, като „Солидарност на индивидуалните селски стопани", Независимото студентско обединение, Обединения комитет на творческите и научни дружества, е забранена. Спряна е и почти цялата преса, а телевизията и радиото са военизирани.

С влезлите в сила декрети са военизирани също по-големите промишлени предприятия, транспортът и телекомуникациите, забранени са стачките под заплахата от наказателни мерки, включително и смъртни присъди. Донякъде поради заплахите, но много повече заради изненадата и дезорганизацията, предизвикана от интернираният, изключването на всички телефони в цялата страна, забраната за промяна на местопребиваването, не се стига до избухване на предвижданата от „Солидарност" в случай на големи репресии генерална стачка. В много

предприятия обаче избухват стачки. На места стачниците отстъпват под натиска на заплахите, на други се стига до умиротворителни акции на специалните отряди на милицията. Драматичен развой имат събитията във въглищните мини в Горен Шльонск. Най-напред се стига до погром над оказващите съпротива миньори в мина „Вуйек" в Катовице, после под земята най-дълго остават миньорите от мините „Жемовит" и „Пяст" в Тихи. Чак на 28 декември е спряна стачката в „Пяст". Водачите на стачките са осъдени в съдебни процеси, много от участниците са изхвърлени от работа, но репресиите не стигат до предвидените в декретите най-тежки наказания.

Изненадата „Солидарност" постепенно започва да възстановява своята организация в нелегалност. В началото най-голямо значение има подземният печат. Образуват се различни групи, в предприятията подновяват тайната си дейност заводските комисии. Накрая на 1 и 3 май 1982 г. за първи път след декември се стига до масови манифестации в много центрове на страната. На 3 май те се сблъскват с острата реакция на милицията. Отговорът на конспиративната дейност са арестите, процесите и нови интернирания.

По всичко личи, че комунистическите власти нямат ясен план относно бъдещата съдба на „Солидарност". Интернираните или действащи в нелегалност нейни водачи също избягват изостряне на сблъсъка с комунистите, за да не прекъснат пътя към евентуално споразумение с правителството. Така едва на 22 април 1982 г. се създава в нелегалност Временна координационна комисия „Солидарност" в състав от четирима души, сред които в национален мащаб на най-голяма популярност се радва Збигнев Буяк. Укрепват също така местните инстанции. Преди всичко обаче след майските демонстрации се нарушава привидното затишие, настъпило след въвеждането на военното положение. По различни поводи се стига до улични демонстрации в големите градове, а по случай втората годишнина от августовските споразумения вълната обхваща цяла Полша, в това число и много от по-малките селища. Бруталните действия на милицията, включи-

телно убийството на трима демонстранти в Люблин, още повече нажежават атмосферата.

Военният съвет за национално спасение, правителството и партията декларират волята си за по-нататъшно провеждане в живота на стопански и политически реформи, но реални действия в това направление няма. При въвеждането на военното положение са интернирани също и група правителствени и партийни велможи от времето на Герек, но властите не се решават да образуват процеси срещу тях. Промените в партийните и държавните власти са в посока на елиминиране както на най-решителните привърженици на реформите, така и на крайните консерватори. Снабдяването с хранителни продукти се подобрява, но преди всичко в резултат на въведеното, за първи път без съпротива на населението, увеличение на цените с два пъти и половина. Това решение от 1 февруари 1982 г. не става обаче начало на реализирането на цялостна икономическа програма.

Наистина комунистическите власти не са чужди на някои помирителни жестове, но едновременно с това с други свои действия провокират вълна от негодувание. През първите месеци на 1982 г. са разрешени две от забранените организации – Независимото студентско обединение и Дружеството на полските журналисти. В няколко процеса срещу организаторите на декемврийските стачки са произнесени шокиращо сурови присъди, но в същото време сравнително бързо започва освобождаването на първите интернирани. В края на април са освободени над хиляда души, в края на юли – още една такава група. Търсят се контакти с Църквата, но не се реагира на предложението на Епархиалния обществен съвет за достигане до ново обществено споразумение с участието на „Солидарност". През юли 1982 г. партията заедно със своите съюзници и придатъци огласява създаването на Патриотично движение за национално възраждане (ПРОН), което се възприема като връщане на старите фасадни форми на обществен живот. Накрая на 8 октомври с новия закон за профсъюзите се извършва окончателна делегализация на „Солидарност" и се въвежда пълен контрол върху новото организиране на профсъюзи.

Решението за въвеждане на военно положение, взето несъмнено под влияние на съветското ръководство, среща благосклонен прием във всички страни на комунистическия блок. На международната арена обаче то довежда повече до изолация на Полша. Съединените щати, а след тях и много други западни страни, налагат икономически санкции в областта на външната търговия и отпускането на кредити. От тази политика се разграничава донякъде ГФР, чието правителство декларира разбиране за неизбежността, пред която уж било изправено правителството на Ярузелски. Значителната част от германското обществено мнение обаче симпатизира на „Солидарност", като за масовите настроения говори изпращането в Полша през следващите месеци главно чрез Църквата или на лични адреси на няколко милиона колети.

Военното положение е вдигнато на 1 януари 1983 г., което означава и освобождаване на всички интернирани. Още през септември предходната година обаче решението за интернране на някои от дейците, произлизащи от КОР, е заменено с временен арест до изготвянето на обвинителен акт. Сега към тях са присъединяват и някои от видните водачи на „Солидарност". Въпросът за освобождаването на „тринайсетте" се превръща в една от възпламенителните точки на полския политически живот. Наистина още през ноември 1982 г. Валенса е освободен, но е третиран като частно лице, а репресиите спрямо другите водачи на „Солидарност" правят невъзможно той да започне по своя инициатива опити за преговори. Заедно с Временната координационна комисия Валенса става символ на по-нататъшното съществуване на профсъюза, особено след като през април се среща тайно с нелегалното ръководство.

Политиката на комунистическите власти се намира в явна безизходица. Посещението в Полша на папа Йоан Павел II през юни 1983 г. разкрива още веднъж огромната роля на Църквата в живота на полското общество, както и поемането от нея на функциите на своеобразен заместител поради ликвидирането на всички легални обществено-политически структури. Милиони хо-

ра отиват на литургиите не само за да се молят, но и с плакати на „Солидарност".

Формалното премахване на военното положение е извършено на 22 юли 83 г., но евентуалният психологически ефект от това събитие е изцяло провален от властите. Наистина обявена е поредната амнистия, но тя не обхваща затворените водачи. Набързо са възстановени поредните забранени дотогава организации, ползващи се с голям обществен престиж и несвързани директно с политиката – Съюзът на полските художници и Съюзът на полските литератори. На 25 август вицепремиерът Раковски пристига за среща в Гданската корабостроителница и уверен в превъзходството на своите политически умения, провежда спор с Валенса, излъчен по-късно в орязан вид в телевизията. Това се оказва поражение за вицепремиера, чиито изявления се приемат като арогантни и неубедителни. Поражението се превръща в катастрофа след присъждането на 5 октомври 1983 г. на Нобеловата награда за мир на Валенса.

Почти всеки подходящ случай отприщва нови демонстрации в различни градове, най-често в Гданск, Краков, Вроцлав и Варшава. Опитите да бъдат склонени затворените водачи на „Солидарност" да емигрират доброволно, макар и получили одобрението на Църквата, не дават резултат. Управляващият екип трябва да вземе решение: или с един голям политически процес да стигне до открито изостряне на курса, или да либерализира политиката и да се опита да разшири базата си. Необходимостта от вземане на решение се потвърждава и от проведените по стария регламент избори за народни съвети. Официално се съобщава за почти 75 % участие, но от много места идват сведения за фалшифициране на резултатите.

На 21 юли 1984 г. Сеймът приема амнистия, от която сега могат да се възползват почти всички политически затворници. Комунистическите власти обаче нямат концепция как да използват атмосферата на разведряване. Тя е отровена от репресиите срещу участниците в манифестацията по повод четвъртата годишнина на Гданските споразумения. Най-големият удар срещу разведряването е отвличането и убийството на 19 октомври от

функционери на службите за сигурност на отец Йежи Попелушко – духовник, известен с безкомпромисната си критика срещу комунистическата система и подкрепата, оказвана на „Солидарност".

Това не е първото престъпление, извършено от апарата на тези служби, макар че от десетилетия при подобни деяния се полагат старания да бъде укрита вината на истинските виновници. Така постъпват и при убийството на студента Гжегош Пшемик през май 1983 г. В случая със смъртта на отец Попелушко обаче не се удава да бъде затворена устата на очевидеца. Властите се чувстват принудени да заведат публичен процес срещу служителите на Министерството на вътрешните работи, на който са произнесени тежки присъди.

Процесът е опит комунистите да получат по-широко доверие за сметка на това, което за пореден път са загубили поради извършеното престъпление. Продължават обаче репресиите срещу „Солидарност", като от началото на 1985 г. дори се засилват. Сред населението се натрупват настроения на апатия, все по-силно се проявяват признаци за обществено деморализиране. Много семейства търсят изход от материалните си проблеми, както и от усещането за политическа и икономическа безнадеждност в емиграция. Утвърждава се убеждението, че в системата на управление в Полша вече нищо не може да се промени.

Изборите за Сейм на 13 октомври 1985 г. се провеждат на основата на малко модифицирани принципи. Екипът на Ярузелски се опитва да привлече към кандидатиране в изборите и някои близки на опозицията интелектуалци, но усилията не дават резултат. Според официалните данни участието в изборите достига 80 %, но проведеното от „Солидарност" представително пребройване на гласувалите сочи значително по-ниски резултати. Заемането от Ярузелски на поста председател на Държавния съвет, а от Збигнев Меснер – на поста премиер, не променя с нищо политиката на правителството. Съставът на кабинета свидетелства за това, че лобито на противопоставящите се на стопанската реформа представители преди всичко на интересите на

тежката промишленост и мините все така държи решаващите позиции.

Безпомощността на властта, безсилието на опозицията, безразличието на обществото и накрая – безнадеждността на икономическите перспективи, определят атмосферата през следващите няколко месеца. Повече са признаците на заостряне на политическия курс, отколкото изгледите за неговото либерализиране. В началото не се обръща особено внимание и на юлската амнистия от 1986 г., която е неясно формулирана и оставя много от делата на личната преценка на прокурорите. Оказва се обаче, че през септември са освободени почти всички политически затворници. От този момент въпросът за затворниците престава да играе по-съществена роля, макар че продължават да се прилагат различни форми на репресии, най-вече глоби и конфискации. Както и в предишните случаи, се оказва, че решението за амнистия не е свързано с някаква по-премислена и цялостна политическа концепция. Единствената инициатива на комунистическите власти е създаването на лишения от компетенции Консултативен съвет при Ярузелски. Разговорите с групата на интелектуалците католици, някои от които близки до „Солидарност", дават ограничени резултати. Наистина в Консултативния съвет се озовават в крайна сметка някои известни и ползващи се с авторитет личности от тези среди, но огромното мнозинство от тях запазва скептично или недоброжелателно отношение.

В същото време с решението си властите създават възможност „Солидарност" да започне открита, макар и нелегална дейност. На 29 септември 1986 г. Валенса образува Временен съвет на „Солидарност", а след него се създават и ръководства на „Солидарност" в няколко големи района. От ноември започват да се образуват учредителни комитети в предприятията и да представят в съдилищата заявления за регистрация. Това дава възможност за почти легална дейност, независимо че заявленията са отхвърляни много бързо. Следва процедура на обжалване, а понякога и представяне на нови заявления, формулирани по друг начин.

Оживлението обаче е повърхностно и нетрайно. Скоро се

завръща чувството за безизходица. Отчасти му се противопоставя ентусиазмът, предизвикан от посещението в Полша на папа Йоан Павел II през юни 1987 г. След него умората отново става видима. Под повърхността вероятно още тогава се извършват важни промени в двата елита – правителствения и опозиционния. Първият мисли за начините за разширяване на базата на управление и за границите на отстъпките в полза на „Солидарност", вторият – за границите на евентуалния компромис. Съществена роля започва да играе кръгът от поканени от Валенса личности, главно от интелектуалните среди, за дискутиране върху основните проблеми на Полша. Създават се неформални сондажни контакти между представители на правителството и опозицията.

Опит за съживяване на обществото са намеренията на правителството да започне втори етап на стопанската реформа. Плановете не са ясно очертани освен голямото повишение на цените. Обявеният от правителството референдум относно темповете на реформата, но и относно нейната целесъобразност има повърхностен характер. Растящата, макар и пасивна враждебност към властите, както и безпокойството от повишаването на цените довеждат до поражение на правителството в референдума. Дори според официалните данни то не успява да спечели необходимата 50 % подкрепа от всички имащи право на глас, а изчисленията на независимите наблюдатели сочат още по-лоши резултати. Референдумът има преломно значение за комунистическите власти, давайки им да осъзнаят собствената слабост. Същевременно позволява на „Солидарност" да формулира ново предложение – сключване на „антикризисен договор" с властта. Реакциите на екипа на Ярузелски са по същество неясни, макар и да не изключват разговорите.

Осъществяването на този втори етап на реформата е започнато от вицепремиера Садовски с повишение на цените, въведено от 1 февруари 1988 г. Неговата резултатност като средство за оздравяване на пазарната ситуация веднага е поставена под въпрос, тъй като в много предприятия чрез заплаха за стачки работниците си извоюват моментално високи компенса-

ции. „Солидарност“ обаче остава по-скоро сдържана, тъй като не разчита на по-масово движение под политически лозунги.

Затова както властта, така и опозицията са изненадани от пролетната стачна вълна. Последователно в три големи предприятия – краковския металургичен завод „Ленин“, металургичния завод „Сталова вола“ и корабостроителницата „Ленин“ в Гданск – наред с проблемите за заплащането е издигнато искането за легализиране отново на „Солидарност“. В металургичния завод „Ленин“ след девет дни милицията брутално смазва стачката, в корабостроителницата „Ленин“ след осем дни стачниците се отказват сами. Пролетните стачки са наистина предупреждение към правителството, но то забелязва също, че в тях вземат участие сравнително не много работници и се провалят опитите за предизвикване на по-големи стачки на „Солидарност“. В „Солидарност“ също липсва ясна оценка дали това е предизвестие за по-нататъшно развитие на събитията, или е само взрив, който ще задълбочи усещането за безсилие и апатията.

Все така няма изгледи за политически промени, въпреки че властите поддържат неформални контакти с опозицията. Нова ситуация се създава едва при новата стачна вълна през август 1988 г. Тя обхваща преди всичко горношльонските каменовъглени мини и пристанищните градове. Броят на стачкуващите е по-голям, отколкото преди няколко месеца, но по-важното е, че както властите, така и „Солидарност“ вече знаят какви перспективи се очертават в бъдеще. Поражението на пролетните стачки се оказва извор за събуждане на по-нататъшна активност, а не за задълбочаване на апатията. Няма съмнение, че властите и този път имат възможност да надделеят над стачкуващите. Те обаче си дават сметка, че или трябва да ги умиротворят с поразяваща цялата страна бруталност, или да се изправят скоро пред поредните протести.

Положението в Европа през 1988 г. е такова, че няма място за погроми и разстрели на стачкуващите. Извършват се политически преобразования в Съветския съюз, започнати от поелия функциите на шеф на партията през 1985 г. Михаил Горбачов. Първоначално плахите по-скоро поправки, отколкото реформи,

после все по-бързите промени под лозунгите за „гласност и перестройка" водят след себе си последици и в съветската политика спрямо европейските комунистически страни и преди всичко спрямо Полша. Погълнат от собствените си вътрешни проблеми, Съветският съюз нито иска, нито може да бъде повече гарант за неизменността на комунистическата система в Полша.

Всички тези обстоятелства не могат да не се вземат предвид, когато се преценяват причините за взетите в края на август 1988 г. решения. Освен всичко друго комунистическите власти са и под впечатлението от неуспеха в юнските избори за народни съвети, когато значително завишеното официално съобщено участие достига едва 56 %. През следващата година трябва да се проведат избори за Сейм и е невъзможно дори да се помисли, че могат да бъдат отложени. На 26 август министърът на вътрешните работи Кишчак в публично изявление предлага разговори около „кръглата маса" след стихване на стачките. Въпреки че не изяснява кой трябва да бъде партньор в преговорите, само четири дни по-късно е обявено участието на Валенса.

* * *

Така Полша навлизаше в нов исторически етап, до който трябваше да я доведат приготовленията за „кръглата маса", легализирането на „Солидарност", парламентарните избори от 1989 г., образуването на правителството на Тадеуш Мазовецки. Изглежда, че нито комунистическите власти, нито опозицията си даваха напълно сметка за последиците от първите решения. А те ни повече, ни по-малко се оказаха процеси на разпадане на комунистическата система в Полша, на възстановяване на полската суверенност, на създаване на нов политически, икономически и обществен ред.

Приключва ли по този начин завинаги времето на обезправена Полша, изправена пред постоянната опасност от загуба на националната идентичност, биологическо унищожение или културна деградация? Още е твърде рано, за да се отговори на този въпрос.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

След август 1980 дойде декември 1981 г. Поредният и най-важен опит за реформиране на системата завърши с неуспех. Не може да се направи също толкова категоричен извод относно опита за спасяване на идентичността. Поради малката дистанция още не може да се обобщи „ерата на Солидарност" по такъв лаконичен начин, както събитията от предходните години. Още по-трудно е да се обхване всичко, което се случи след декември 1981 г. като исторически процес, който и до днес не е завършен. Едно изглежда несъмнено – повече от два века поляците се борят за право на живот, за право на самоопределяне на своята съдба и за запазване на самобитността на националната си култура. Тази борба продължава още и пределът ѝ е необозрим. В полското „днес" се съдържат възможности за осъществяване най-малко на три варианта, чиито елементи присъстват в полския живот от двеста години.

Първият от тези варианти би означавал Москва и управляващите в Полша местни комунисти да се примирят с необходимостта от съобразяване със самобитността на полската национална култура. Понятието национална култура трябва да разбираме тук широко, като засягащо не само езика, изкуството и науката, не само нравите и вярата. Към полската национална култура принадлежи традицията на една значителна независимост на личността от държавната власт и широк периметър на гражданските права. Полската национална култура съдържа в себе си волята за борба за индивидуални и колективни права. Можем да се питаме дали в това отношение свободата не е надраствала и не надраства все още дисциплината, смелостта – реализма. То-

ва е неизбежна последица от постоянния конфликт между обществото, слабо организирано, но споено от единството на емоции и стремежи, и държавата – чужда или смятана за еманация на чужди влияния.

Евентуалният компромис с могъщия съсед би се изразил в запазване в Полша на комунистическата система и съобразяване с нейните основни стратегически интереси. Но за да бъде реално едно подобно решение, се изисква реформиране на системата. Необходим е отказ от намесата на Москва в полските дела и от комунистическите аспирации към тотално разпореждане с човека във всички сфери на неговото битие или съзнание. Това е вариант на двойната автономност: национална, при която поляците биха получили широки права да решават собствената си съдба, и автономност на личността или обществото, при която държавата ще ограничи своя интерес към тях и ще позволи да се развиват самостоятелни инициативи в областите, които не са свързани непосредствено с упражняването на властта.

В полза на този вариант говорят двата века полска съпротива, постоянното наличие на едно огнище, тлеещо в центъра на Европа, високата цена на поддържането със сила в послушание на един от най-големите народи на континента. В момента за Москва и полските комунисти по-силни са обратните аргументи. Най-важният от тях е безпокойството за въздействието на полския пример върху целия съветски блок. Колко от този страх се дължи на предпазливост, т. е. на неспособност да се видят други решения освен прилаганите досега, колко – на основателното убеждение, че съветското надмощие и властта на комунистите ще се разклатят при всеки опит за генерални реформи, не може да се каже.

Този вариант нарушава основни принципи на комунистическата власт. Дори частичното ограничаване на контрола над всички аспекти в живота на личността ще постави въпроса, доколко реална е ръководната роля на партията. Истина е, че в следвоенна Полша комунистическата власт не постигна никога пълен контрол, особено в идеологическата сфера, и се съгласяваше със съществуването на такива аномалии като независима Църква и индивидуално селско стопанство. Но докато Църквата

в Полша днес изглежда по-силна от когато и да било, върху селското стопанство са нанесени такива тежки удари, че можем да се безпокоим за способността му да се възроди. Страхът от загуба на контрол над хода на реформите, особено след декември '81, е необикновено дълбоко вкоренен в съзнанието на управляващата прослойка. Както показва опитът, вариантът на реформиране е не само ограничаван от съществуващата структура, но и противоречи на интересите на групите, упражняващи властта. За да бъде изпробван в по-широк мащаб вариантът на компромис между Москва и полските комунисти и стремежите на полското общество, би трябвало управниците в Полша да стигнат до убеждението, че този експеримент е за тях по-малко рисков, отколкото поддържането на досегашното положение. Те са далеч от такова убеждение, защото половинчатите средства, използвани след 1956 г., по-скоро разпалват конфликтите, отколкото допринасят за разрешаването им.

Вторият вариант, чието прилагане би могло да определи в бъдеще съдбата на Полша, е неотстъпният стремеж към сломяване на полската съпротива. Прилагането на този вариант би означавало рязко количествено и качествено засилване на репресиите, дори до мащаба на сталинизма или на китайската „културна революция". В този случай би трябвало да се унищожи също националната култура, ликвидирайки същевременно физически най-широк кръг нейни създатели и активни консуматори. Вместо краткосрочните арести или прилаганите в краен случай присъди по на няколко години затвор, ще трябва да влязат в действие концентрационни лагери и смъртни присъди. Сплашването, затъпяването и прекъсването на националната памет биха довели до пълно съветизиране. Поляците ще се превърнат в етническо племе, различаващо се по езика и фолклора си от останалите народи в комунистическата империя, но близко до тях по безразличието, резигнацията и релативизма на ценностната система.

Никой днес не може да отговори на въпроса, колко и какви средства би изисквало реализирането на репресивния вариант, какво и колко дълго би трябвало да се унищожава, за да се постигне пълен резултат. Физическото надмощие на СССР над

Полша е толкова огромно, че би било лекомислено да твърдим, че е невъзможно прилагането на смазващи репресии в полския случай. В същото време опитът от последните десетилетия сочи, че Москва смята цената на такива действия за прекалено висока и иска да я избегне.

Репресивният вариант се подкрепя от същите аргументи, с които се излиза против отстъпчивостта спрямо полското общество и експерименталните коренни реформи. Москва веднъж завинаги би се отървала от опасенията за пренасяне на полската зараза в другите страни от блока и вътрешен разкол. Въпреки това повече са съществуващите тогава, а и сега, и в предвидимото бъдеще противоположни аргументи. Най-малко за няколко години репресиите биха предизвикали състояние на хаос (тъй като такова състояние вече съществува, те биха го изострили) в полската икономика. Съсредоточаването на вниманието към Полша би принудило Съветския съюз, който въпреки огромния си потенциал разполага с ограничени средства, да пренебрегне другите направления на експанзията си. Най-важният аргумент срещу репресивния вариант обаче е за Москва и нейните съюзници опитът на сталинизма. Комунистическият елит знае какви опасности за самия него може да предизвика освобождаването на пружината на репресиите.

Не е лесно също да се предвиди как биха реагирали западните страни на евентуални остри и масови репресии в Полша. Възможно е да се задоволят с вербални протести. Не е изключено обаче едни мащабни чистки в Полша да утежнят в двете посоки отношенията между Запада и Изтока. Първо, поради протеста на общественото мнение може да се стигне до ограничаване на отношенията с комунистическия блок, най-вече в изключително важната икономическа област. Второ, западните държави може да приемат репресиите в Полша като застрашаващо тях самите усилване на вътрешната спойка в съветската сфера на влияние и увеличаване на опасността от съветска агресия. Това би представлявало нов импулс за надпреварата във въоръжаването, която, както вече изглежда днес, надхвърля възможностите на Съветския съюз.

Остава **третият вариант**, който от почти трийсет години по-

вече или по-малко последователно е осъществяван в Полша. Не знаем дали е съзнателно избран, дали е производна от действието на противоположни тенденции или следствие от въздържането от фундаментални решения. Това е вариантът поддържане на временността, на структурната, продължителна криза на комунистическата система в Полша, без реформи и без чистки. Съхраняването на бездействието е възможно в условията на липса на алтернатива. Това е вариантът за една комунистическа, но слаба Полша. Откъде обаче да знаем иска ли Москва силна комунистическа Полша? Такава Полша би могла да претендира за прекалена самостоятелност, макар че от тази самостоятелност биха се възползвали само група родни самодържци.

Не може да се изключи, че продължаващите трийсет години процеси на гниене и стопанска дегенерация (макар и придружени от великолепни показатели за количествен растеж), нарастването в обществото на чувството на безнадеждност и умора от празните обороти на институционалния живот, който потиска целия народ, отговарят на политическите сметки. Това е друг, различен от масовите репресии вариант на съветизиране, неприличащ на използваните образци, но насочен към постигането на същите цели. Може би времето и растящата апатия ще заменят успешно страха?

Не е задължително обаче това да е съзнателна политика. Този вариант съдържа най-голямата, защото не е напълно осъзнатата опасност за полската национална идентичност. Постепенното съветизиране на Полша чрез стопанска деградация, морално разложение и откъсване от контакта с цивилизацията на Запада може да се извършва и се извършва най-вероятно именно в третия вариант. Не трябва да се забравя, че сред възможните начини за развитие на нещата виждаме и призрака на „наклонената плоскост", т.е. бързо приближаващата се катастрофа.

Така успехите на съветизацията са тясно свързани с негодността на икономическата система, включително и с перспективата за екологическа катастрофа. Тази негодност предизвиква не само обедняване на обществото, но води до израждане на отношението му към производствените процеси и до деградация на междучовешките връзки. Не може да се отмине с мълчание про-

цесът на уподобяване на различни сфери от живота в Полша с отношенията, господстващи в Съветския съюз. Тревожно расте технологичната пропаст, поставяща под съмнение шансовете за интегриране дори при благоприятни политически обстоятелства. Развитието на този, най-правдоподобен вариант би довело до засилване на политическото подчинение на Москва, както и до задълбочаване на зависимостта.

Полското общество не само оказва съпротива, то се и поддава на различните разложителни процеси, произтичащи именно от състоянието на зависимост и от естеството на комунистическата система. Пиянството, двуличието, моралният релативизъм и корупцията чертаят образа на ерозирането на полската идентичност. Както в областта на технологиите или на явленията в екологията, и тук процесите се акумулират.

В последното, още незавършило действие от полската история върху този вариант бе нанесен тежък удар. Най-напред постепенно през 1970-1980, после бурно през 1980–1981, отново по-безшумно след 1981, но с упоритост и решителност, на загниването и безнадеждността на институционализираното от комунистическата държава общество се противопоставя волята за индивидуалност, инициатива и активност на самоорганизиращото се общество. Изригва самобитността на полската национална култура.

Осъзнава се също така в невиждани досега мащаби размерът на опасностите и на собствените възможности. То намира израз в продължаващото от август 1980 г. насам възраждане на езика, ценностната система, поведението и междучовешките отношения. Пробивът, извършен в епохата на „Солидарност", доказва виталната сила на нацията, но същевременно разкрива и мащабите на опасността. Нито един от очертаните варианти не задоволява националните аспирации, не дава гаранции за оцеляване.

Още не знаем дали „ерата на Солидарност" създаде, въпреки всички поражения и липсата на ясни перспективи, шансове за бъдещето, или това беше само измамно оптимистичен епизод. Борбата за полската идентичност не е завършена.

КЪСЕН ПОСЛЕСЛОВ КЪМ БЪЛГАРСКОТО ИЗДАНИЕ

Тази книга се роди през 1984–1985 г., когато съдбата на Полша и на целия тогавашен комунистически блок все още бе трудна за предвиждане. Затова и завършваше с посочване на алтернативата: ще създаде ли ерата на „Солидарност" шансове за бъдещето, или ще остане само измамно оптимистичен епизод.

Отговорът дойде през 1989 г. заедно с рухването на комунистическата система в Полша. Пред лицето на дълбоката криза комунистическата партия се съгласи на свободни избори, макар и обхващащи само част от парламентарните мандати. Претърпя катастрофално поражение. Лишена от външна опора, тъй като в Съветския съюз набираше скорост перестройката на Горбачов, лишена от легитимност да упражнява властта вътре в страната, тя бе принудена да отстъпи кормилото на управлението на демократичните сили, извеждащи се от „Солидарност". След като ѝ бе отнета властта, партията се оказа в разпад и в началото на 1990 г. формално се разпусна, а фактически се преобразува под новото име Социалдемокрация и с нов управляващ екип, изоставяйки принципите на дотогавашната система.

Първото некомунистическо полско правителство на Тадеуш Мазовецки постави началото на трудна трансформация, водеща към система на парламентарна демокрация и пазарно стопанство. Стопанските реформи на т. нар. план Балцерович, тогавашния министър на финансите, в началния етап бяха болезнени за големи групи от населението. Сменяха се кабинети, излъчени от формирования, произхождащи от „Солидарност", накрая през 1993 г. на власт дойде коалиция от партии с родосло-

вие в комунистическото минало – Съюза на демократичната левица (със Социалдемокрацията като главна партия) и Полската селска партия. Лех Валенса, който през 1990 г. стана първият демократично избран президент на Полша, бе победен в изборите през 1995 г. от водача на Социалдемокрацията Александър Квашневски.

Междувременно стопанските реформи започнаха да дават резултат. Полша стана най-бързо развиващата се страна в Европа. Новата правителствена коалиция продължаваше основните посоки на политиката на своите предшественици. Всъщност едва този факт показа напълно, че въвеждането на демокрацията и пазарното стопанство в Полша е вече необратим процес. Полша се оказа в първата група бивши социалистически страни, кандидатки за членство в стратегическата евроатлантическа общност на Североатлантическия пакт и политическата и стопанска общност на Европейския съюз.

След изборите през 1997 г. на власт е отново коалиция от силите, извеждащи се от „Солидарност". Тя се стреми не само към продължаване на реформите, но и към тяхното ускоряване – засилване на самоуправлението в обществения и политическия живот, по-нататъшно ограничаване на ролята на държавата в стопанския живот. Стратегическа цел е ликвидирането на огромните различия в цивилизационното равнище между Полша и западноевропейските страни. Това е задача за десетилетия, изискваща много усилия и постоянство.

Комунистическото минало тежи все още върху съзнанието на всички, които живяха, учиха и работиха в предишната система. Въпреки най-различните трудности и понякога неуспехи, през последното десетилетие настъпиха огромни промени. Днес може да се каже вече напълно категорично, че ерата на „Солидарност" откри пред Полша шансове за бъдеще и досега тези шансове бяха до голяма степен оползотворени.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Абрамовски Едвард, обществ. деец, философ, социолог, 385
Август II Фридрих, нар. Силния, сакс. електор, пол. крал, 250, 251, 259, 260, 266, 267, 275
Август III Фридрих, сакс. електор, пол. крал, 268, 269, 273
Адалберт св. виж **Войчех** св.
Албедински Пьотр, ген.-губернатор на Кралство Полша, 358
Алберт, крак. кмет, 93
Албрехт I Хабсбург, нем. крал, 91
Албрехт II Хабсбург, нем., чеш. и унг. крал, 131
Албрехт Хохенцолерн, вел. маг. на Орд. на кръстоносците,168, 174
Алдона, пол. кралица, дъщеря на лит. княз Гедимин, 96
Александър Ягелончик, пол. крал, вел. лит. княз, 162
Александър I, рус. император и пол. крал, 312, 313, 316, 319, 321-323, 327
Александър II, рус. император, 344, 347, 349, 350, 358, 359
Александър III, рус. император, 358, 375
Александър от Малон, плоц. епископ, 85
Алексей Михайлович, рус. цар, 242
Алфред Велики, англ. крал, 27
Андерс Владислав, генерал, 437
Анджей, позн. епископ, 93
Анна Ивановна, рус. царица, 272
Апухтин Александър, рус. попечител на варш. образов. окръг, 358
Аракчеев Алексей, граф, ген., рус. политик, 321
Арцишевски Томаш, деец на ППС, премиер на емигр. правит. в Лондон, 447

Бабюх Едвард, парт. и държ. деец на ПНР, 491
Балицки Зигмунт, политик, публ., социолог, 372
Балцерович, икономист, 514
Бартел Кажимеж, премиер на II РП, 418, 421
Бартош от Рацлавице вж. **Гловацки** Войчех
Безприм, пол. княз, 37
Бек Юзеф, мин. на външн. раб. на II РП, 429
Белски Марчин, писател, историк, 182
Бем Юзеф, генерал на пол., унг. и тур. войски, 343
Бенедикт I, папа, 52
Берг Фьодор, рус. фелдмаршал, 353
Берия Лаврентий, шеф на НКВД, съветн. на Сталин, 460

вие в комунистическото минало – Съюза на демократичната левица (със Социалдемокрацията като главна партия) и Полската селска партия. Лех Валенса, който през 1990 г. стана първият демократично избран президент на Полша, бе победен в изборите през 1995 г. от водача на Социалдемокрацията Александър Квашневски.

Междувременно стопанските реформи започнаха да дават резултат. Полша стана най-бързо развиващата се страна в Европа. Новата правителствена коалиция продължаваше основните посоки на политиката на своите предшественици. Всъщност едва този факт показа напълно, че въвеждането на демокрацията и пазарното стопанство в Полша е вече необратим процес. Полша се оказа в първата група бивши социалистически страни, кандидатки за членство в стратегическата евроатлантическа общност на Североатлантическия пакт и политическата и стопанска общност на Европейския съюз.

След изборите през 1997 г. на власт е отново коалиция от силите, извеждащи се от „Солидарност". Тя се стреми не само към продължаване на реформите, но и към тяхното ускоряване – засилване на самоуправлението в обществения и политическия живот, по-нататъшно ограничаване на ролята на държавата в стопанския живот. Стратегическа цел е ликвидирането на огромните различия в цивилизационното равнище между Полша и западноевропейските страни. Това е задача за десетилетия, изискваща много усилия и постоянство.

Комунистическото минало тежи все още върху съзнанието на всички, които живяха, учиха и работиха в предишната система. Въпреки най-различните трудности и понякога неуспехи, през последното десетилетие настъпиха огромни промени. Днес може да се каже вече напълно категорично, че ерата на „Солидарност" откри пред Полша шансове за бъдеще и досега тези шансове бяха до голяма степен оползотворени.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Абрамовски Едвард, обществ. деец, философ, социолог, 385
Август II Фридрих, нар. Силния, сакс. електор, пол. крал, 250, 251, 259, 260, 266, 267, 275
Август III Фридрих, сакс. електор, пол. крал, 268, 269, 273
Адалберт св. виж **Войчех** св.
Албедински Пьотр, ген.-губернатор на Кралство Полша, 358
Алберт, крак. кмет, 93
Албрехт I Хабсбург, нем. крал, 91
Албрехт II Хабсбург, нем., чеш. и унг. крал, 131
Албрехт Хохенцолерн, вел. маг. на Орд. на кръстоносците,168, 174
Алдона, пол. кралица, дъщеря на лит. княз Гедимин, 96
Александър Ягелончик, пол. крал, вел. лит. княз, 162
Александър I, рус. император и пол. крал, 312, 313, 316, 319, 321-323, 327
Александър II, рус. император, 344, 347, 349, 350, 358, 359
Александър III, рус. император, 358, 375
Александър от Малон, плоц. епископ, 85
Алексей Михайлович, рус. цар, 242
Алфред Велики, англ. крал, 27
Андерс Владислав, генерал, 437
Анджей, позн. епископ, 93
Анна Ивановна, рус. царица, 272
Апухтин Александър, рус. попечител на варш. образов. окръг, 358
Аракчеев Алексей, граф, ген., рус. политик, 321
Арцишевски Томаш, деец на ППС, премиер на емигр. правит. в Лондон, 447

Бабюх Едвард, парт. и държ. деец на ПНР, 491
Балицки Зигмунт, политик, публ., социолог, 372
Балцерович, икономист, 514
Бартел Кажимеж, премиер на II РП, 418, 421
Бартош от Рацлавице вж. **Гловацки** Войчех
Безприм, пол. княз, 37
Бек Юзеф, мин. на външн. раб. на II РП, 429
Белски Марчин, писател, историк, 182
Бем Юзеф, генерал на пол., унг. и тур. войски, 343
Бенедикт I, папа, 52
Берг Фьодор, рус. фелдмаршал, 353
Берия Лаврентий, шеф на НКВД, съветн. на Сталин, 460

Берман Якуб, член на ПБ на ЦК на ПОРП, шеф на ДС, 463
Бернард Испанеца, мисионер, водач на неусп. мисия за покр. на Поморието, 56
Бжетислав I, чеш. княз, 44
Биерут Болеслав, I секр. на ЦК на ПОРП, президент, премиер на ПНР, 450, 454, 463
Бирон Ернст Йохан, княз на Курландия, 267
Бисмарк Ото фон, принц, канцлер на II Райх, 358
Бобжински Михал, историк, 367, 386
Бобровски Чеслав, икономист, 449
Богуслав V, слуп. княз, 99
Болеслав II (Болко Швидници), шльон. княз, 99, 101
Болеслав Високи, шльон. княз, 65
Болеслав Йежи (Болеслав Труйденович), мазов. княз, 100
Болеслав Кривоусти, пол. княз, 32, 38, 55-57, 63
Болеслав Къдрокоси, мазов. княз, върх. княз на Полша, 64, 65
Болеслав Смели, пол. крал, 40, 52-54, 59, 84, 144
Болеслав Срамежливи, санд. и крак. княз, 66
Болеслав Храбри, пол. крал, 34, 38, 49-51, 58, 63, 84, 145
Бонапарт Наполеон, вж. **Наполеон I**
Бонифаций VIII, папа, 91
Борейша Йежи, публицист, 449
Борис Годунов, рус. цар, 178
Брандис Кажимеж, писател, 488
Брандт Вили, канцлер на ГФР, 476
Браницки Франчишек Ксавери, вел. кор. хетман, 294
Брежнев Леонид, ген. секр. на КПСС, 486, 494
Бридиа, шл. монах, 146
Бруно от Кверфурт, св. Бонифаций, нем. архиеп., мисион. и агиограф, 50
Брюл Хайнрих фон, сакс. политик, съветник на Август III, 268
Будьони Семьон, маршал, 405
Бузек Йежи, премиер на III РП, 536
Бур вж. **Коморовски** Тадеуш
Буяк Збигнев, деец на „Солидарност", 498
Бялозор Матеуш, писател, 270

Вавжецки Томаш, ген., върх. водач на въст. от 1794 г., 304
Вавжиняк Пьотр, свещ., общест. деятел, 361
Важик Адам, поет, 462
Валдемар IV Обновител, датски крал, 101
Валенса Лех, предс. на НСПС „Солидарност", президент на РП, носител на Нобелова награда за мир, 491-493, 496, 500, 501, 503, 506, 515, 536
Валихновски Тадеуш, шеф на еврейския отд. в МВР на ПНР, 473
Ванда, легенд. крак. княгиня, жена на Крак, 149
Ванко, плоц. княз,97
Ваповски Бернард, пшем. кастелан, 182
Варински Людвик, работн. деец, 370, 371
Варчислав, помор. княз, 56
Варшевицки Кшищоф, полит. писател, историк, 182
Василий IV Шуйски, рус. цар, 230
Вацлав II, чеш. и пол. крал, 88-91, 111

Вацлав III, чеш. и унг. крал, 91, 94, 111
Велополски Александър, маркграф, полит. деец, радетел за съглашат. с царизма, 348-351
Вибицки Юзеф, публицист, авт. на химна на Легионите, 293, 296, 313
Вилхелм II, прус. крал и нем. император, 396
Вилхелм Хабсбург, княз на Щирия и Каринтия, 115
Винценти Кадлубек, блаж., крак. епископ, хронист, 9, 63, 149, 152
Винценти от Келце, крак. каноник, автор на житие на св. Станислав, 85
Виртембергски Лудвиг, прус. княз, 301
Вислоух Болеслав, нар. деятел, 373, 378, 379
Вислоух Мария, жена на Болеслав, общ. и просв. деятелка, 373
Висоцки Пьотр, полк., орг. на съзакл. на подофицер. 1828 г. и участ. в Ноември. въст., 330
Витолд, велик лит. княз, 119-121, 124-126, 131
Витос Винценти, премиер на II РП, 402, 403, 406, 412, 413, 416-418, 428
Виховски Ян, каз. атаман, 244
Вишински Стефан, кардинал, примас на Полша, 459, 467, 473, 481, 495
Вишньовецки Йереми, воевода, 230, 239, 240, 247, 253
Владислав I Локетек, пол. крал, 88, 89, 91-97, 104, 112, 113, 153
Владислав I Херман, пол. княз, 38, 39, 52, 53-56, 144
Владислав II Изгнаник, пол. върх. княз, 63-65
Владислав III Варненчик, пол. и унг. крал , 120, 131, 132, 140
Владислав III Ласконоги, великопол. и крак. княз, 80
Владислав IV Ваза, пол. крал, титул. швед. крал, 231, 233, 234, 236-238
Владислав V Погробовец, унг. и чеш. крал, 131
Владислав Одониц, великопол. княз, 70, 78
Владислав Ополчик, опол. княз, 102
Владислав Ягело, пол. крал, велик лит. княз, 110, 112, 115, 117, 119-121, 125, 126, 131, 154
Владислав Ягелончик, чеш. крал, 132
Влодковиц Павел, учен, рел.-полит. писател, правник, дипломат, 126, 127
Войчех св., пражки епископ, мисионер, 49, 84, 85, 149
Войчеховски Станислав, президент на II РП, 412, 418
Войтила Карол, виж **Йоан Павел II**
Вуйек Якуб, йезуит, религ. писател, прев. на Библията, 192

Габор Бетхлен, седмогр. княз, 233
Галард де Карцерибус, папски легат, 98
Гал Аноним, хронист, 26, 29, 44, 45, 54, 55, 146, 152
Гарчински, Стефан, писател, 270
Гедимин, вел. лит. княз, 96
Герек Едвард, I секр. на ЦК на ПОРП, 470, 475, 479, 480, 482-486, 490, 491, 499
Геро, сакс. маркграф, 47
Гжегож от Санок, архиепископ, 155
Гжимултовски Кшищоф, позн. воевода, 249

Гловацки Войчех (Бартош, Бартос Войчех), герой от въстан. на Косцюшко, 303
Голуховски Агенор, граф, наместн. на Галиция, 345, 367
Гомбрович Витолд, писател, 488
Гомулка Владислав, I секр. на ЦК на ПОРП, 446, 453, 466-469, 471, 473-476, 478, 482-484
Горбачов Михаил, ген. секр. на КПСС, 505
Горемикин, рус. премиер, 392
Грабски Владислав, премиер, фин. мин. на II РП, 406, 411, 413-416
Грабски Станислав, полит. деец на НД, мин., 411, 417
Грас Гюнтер, нем. писател, 488
Григорий VII, папа, 53
Григорий XVI, папа, 339
Груджен Зджислав, I секр. на ВК на ПОРП в Катовице,
Груджинска Йоанна, княгиня, жена на вел. княз Константин, 325
Гурко, ген. губернатор на Кралство Полша, 358
Гурницки Лукаш, писател, 184
Густав II Адолф, швед. крал, 204, 233
Густав III, швед. крал, 298

Даниел, галиц. княз, 69
Дантишек Ян, варм. епископ,182
Дарвин Чарлз Роберт, англ. естествоизпитател, 377
Дашински Игнаци, социалист, марш. на Сейма на II РП, 376, 403, 406, 417, 421
Дейвз Чарлз Гейтс, амер. полит. и финансист, 415
Деймек Кажимеж, театр. режисьор, 474
Декерт Ян, президент на Стара Варшава, 299
Дембински Хенрик, генерал, един от водачите на Ноември. въст., 334, 343
Дембовски Едвард, философ, общ. деец, лит. критик, 338, 340
Дзержински Феликс, водач на СДКПиЛ, председ. на ВЧК, 406
Дибич Иван, рус. фелдмаршал, 332, 334
Димитрий Самозванец I, рус. цар, 230, 231
Дитрих, сродник на Мешко II, 38
Длугош Ян, лвов. архиеп., историк, 132, 155, 156, 182
Дмовски Роман, водач на НД, полит. писател, 377, 382, 388, 389, 404, 417
Дмоховски Франчишек Ксавери, писател, 302
Добрава, **Домбрувка**, чеш. княг., жена на Мешко I, 48
Добрачински Ян, писател, свързан с ПАКС, водач на ПРОН, 459
Довбур-Мушницки Юзеф, ген., създ. на I Полски корпус, 397
Долгоруки Григорий, рус. политик, 259
Домбровски Ян Хенрик, генерал, създ. на Легионите, 304, 310, 313
Домбровски Ярослав, генерал, водач на Парижката комуна, 304, 349, 367
Дубчек Александър, I секр. на ЧКП, 473
Дунаевски Албин, крак. еп., кардинал, 362
Дунин Пьотр, шерадз. кастелан, военачалник, 129
Дюмурие Чарлз, фр. полковник, 278

Екатерина II, рус. императрица, 273, 274, 275, 279, 294, 295, 300, 301
Елжбета, помор. княгиня, дъщеря на Кажимеж Велики, 99
Елжбета Локеткувна, унг. кралица, дъщеря на Владислав Локетек, 96, 109
Елжбета Хабсбургска, пол. кралица, жена на Кажимеж Ягелончик, 132
Елисавета Петровна, рус. императрица, дъщеря на Петър I, 272, 273
Езон, рейнски палатин, 51

Жевуски Северин, полеви кор. хетман, 294
Желиговски Луциан, генерал, 407, 416
Жепецки Ян, историк, полковник, 451
Жепиха, легенд. жена на Пяст, 29
Жеромски, Стефан, писател, 17
Жулкевски Станислав, вел. кор. хетман и вел. кор. канцлер, писател, 223, 253

Заблоцки Франчишек, поет, комедиограф, 297
Завадзки Александър, предс. на Държ. съвет, 465
Завейски Йежи, писател , **475**
Завиша Чарни от Гарбув, прославен пол. рицар, 147
Загурски Владжимеж, генерал, 418
Заджик Якуб, хелм. епископ, вел. кор. канцлер, 234
Зайончек Юзеф, ген., наместник на Кралство Полша, 313, 321
Заливски Юзеф, полк., воен. и полит. деец на Кралство Полша, 337
Залуски Анджей Станислав, хелм. и крак. епископ, 292
Залуски Збигнев, полк., публицист, 471
Залуски Юзеф Йенджей, киев. епископ, издател, писател, 292
Замбровски Роман, член на ПБ на ЦК на ПОРП, вод. на „пулавската група", 470, 471
Замойски Анджей, вел. кор. канцлер, 241, 291, 293
Замойски Анджей („Пан Анджей"), граф, създ. на Земед. друж., 345, 350
Замойски Ян, вел. кор. канцлер и вел. кор. хетман, 177-179, 230
Заполия Ян, унг. крал, 174, 176
Збигнев, пол. княз, син на Владислав Херман, 38, 55, 63
Зебжидовски Миколай, крак. воевода, 228
Зигмунт I Стари, пол. крал и вел. лит. княз, 163, 168, 173, 174, 187
Зигмунт II Август, пол. крал и вел. лит. княз, 163, 170, 177, 179, 215
Зигмунт III Ваза, пол. и швед. крал, 172, 177, 178, 190, 215, 230, 232, 234
Зигмунт Кейстутович, вел. лит. княз, 121, 131
Зигмунт Корибутович, лит. княз, 131
Зофя Холшанска (Сонка), пол. кралица, жена на Владислав Ягело, 131

Ибрахим ибн Якуб, търговец, пътешественик, географ, 33
Игелстрьом Осип, рус. посланик, 302
Инокентий III, папа, 70, 78

Ислям Гирей, хан на татарите, 240
Иван IV Грозни, рус. цар, 174
Изяслав, киевски княз, 53

Йеж Теодор Томаш, виж **Милковски** Зигмунт
Йежерски Франчишек Салези, полит. деец, писател, публицист, 296
Йежи (Юрай) от Подебрад, чеш. крал, 132
Йоан Павел II, папа, 15, 486, 495, 500
Йордан, позн. епископ, 48
Йосиф II, импер. на I Райх, 280, 307

Кажимеж I, опол. и рациб. княз, 78
Кажимеж I Обновител, пол. княз, 38, 44, 45, 52, 59
Кажимеж II Справедливи, пол. княз, 64, 65, 78
Кажимеж III Велики, пол. крал, 96, 98-100, 103-105, 107, 112, 113
Кажимеж IV (Кажко), слуп. княз, 102, 114
Кажимеж IV Ягелончик, пол. крал, 120, 121, 128, 129, 131, 140,141, 153
Калиновски Марчин, полеви кор. хетман, 241, 253
Каменски Хенрик, полит. деец, философ, 338
Каприви Лео фон, канцлер на II Райх, 385
Кара Мустафа, велик тур. везир, 249
Карвицки-Дунин Станислав, полит. писател, 270
Карл Велики, рим. император, 26
Карл Роберт, унг. крал, 96
Карл IV Люксембургски, чеш. крал, 99, 101
Карл V, император на I Райх, 174
Карл IX Зудерман, швед. крал, 179
Карл X Густав, швед. крал, 242
Карл XII, швед. крал, 250, 251
Карпини Жан дьо Пиан, монах францисканец, 146
Карпински Якуб, студ. деятел (1968), 476
Катажина Ягелонка, швед. кралица, дъщеря на Зигмунт I Стари, 175
Кауниц Венцел, австр. канцлер, 301
Качмарек Чеслав, кел. епископ, 458
Квашневски Александър, президент на РП, 515, 534
Квятковски Еугениуш, вицепрем. и фин. мин. на II РП, 427
Керенски Александър, рус. премиер, 399
Кетлич Хенрик, гнезн. архиепископ, 77
Килински Ян, един от водачите на въст. на Косцюшко, 377
Кирил св. (Константин), създ. на глаголицата, най-старата слав. азбука, 47
Кишел Адам, брацл. воевода, 238
Кишелевски Стефан, писател, композитор, полит. деец, 474
Кишчак Чеслав, ген., мин. на вътр. работи, вицепрем. на ПНР/РП, 506
Клееберг Франчишек, генерал, 433
Клишко Зенон, член на ПБ на ЦК на ПОРП, 470, 478
Кожмински Хонорат, свещеник, 380
Колаковски Лешек, философ, 469, 476

Колонтай Хуго, княз, писател, политик, реформатор на образованието, 291, 296
Коморовски-Бур Тадеуш, ген., главнокомандващ Армия Крайова, 437, 441
Конарски Станислав, полит. писател, реформатор на образованието, 270, 296
Конарски Шимон, съорг. на Друж. на пол. народ, 337
Конашевич Пьотр, казашки атаман, 233
Конашевски Ян, генерал, 293
Конвицки Тадеуш, писател, 488
Конопницка Мария, поетеса, 10
Конецполски Станислав, вел. кор. хетман, 239, 242
Конрад II, нем. крал, император на I Райх, 51
Конрад III, нем. крал, 64
Конрад I Мазовецки, мазов., куяв., шер., ленч. и крак. княз, 65, 68, 78
Конрад фон Юнгинген, вел. маг. на кръстоносците, 125
Константин Павлович, вел. рус. княз, 322, 325, 326, 331, 349
Конти Франсоа, фр. княз, 250
Коперник Николай, астроном, 185
Копчински Онуфри, свещ., граматик, 297
Корфанти Войчех, полит. деец от Шльонск, 378, 386, 428
Косаковски Шимон, вел. лит. хетман, 301
Косцюшко Тадеуш, генерал, водач на въстанието 1794 г., 276, 301, 303, 304, 307, 313, 440
Кохановски Ян, поет, 184, 192
Крак, легенд. основател на Краков, 149
Крашевски Юзеф Игнаци, писател, историк, 346
Крашински Зигмунт, поет, 335, 339
Крашицки Игнаци, гнезн. архиеп, поет, прозаик, комедиограф, 297
Кромер Марчин, варм. епископ, 182, 192
Кроненберг Леополд, финансист, индустриалец, 346
Круковецки Ян Стефан, ген., председ. на Нац. правител. 1831 г., 334
Кулерски Виктор, учител, деец на нар. движ., 379
Куликов Виктор, съв. маршал, главнокомандв. войските на Варш. договор, 494
Курон Яцек, съосновател на КОР, 471, 487, 493
Кухажевски Ян, премиер на правит., избрано от Регент. съвет, 399, 400
Кучера Франц, ген., командв. СС и полицията, 438
Кшицки Анджей, плоц. епископ, 182
Кшижановски Северин, подполк., деец на Патриот. дружество, 324, 326
Кързън Джордж, англ. политик, 406

Ланге Оскар, икономист, 449
Лангевич Мариан, ген., диктатор по време на Януар. въстание, 352
Ласки Ян, примас на Полша, 162
Лвов Георгий, княз, рус. премиер, 397
Лех, легенд. основател на пол. държава, 149
Ледуховски Мечислав, гнезн.-позн. архиепископ, 360, 363
Лелевел Йоахим, историк, 336, 337

Ленин Владимир Илич, водач на ВРСДП(б), ВКП(б), 399, 476, 505
Леон IX, папа, 52
Леон XIII, папа, 379
Леополд II, импер. на I Райх, 301
Лестек (Лешек), княз на поляните, 30
Лешек Бяли, крак. княз, 65, 66, 70, 78
Лешек Чарни, шер.-ленч. княз, 66, 88
Лешчински Рафал, белски воевода, 189, 240
Лимановски Болеслав, историк, социолог, социалист. деец, 371
Липински Едвард, икономист, съосновател на КОР, 449
Липски Ян Юзеф, писател, съосновател на КОР, 487
Лисовски Александър, воен. предводител, 233
Лойд Джордж Дейвид, англ. премиер, 401
Лотар III, нем. крал, импер. на I Райх, 57
Лубенски Владислав, примас на Полша, 238
Луи XIV, френски крал, 248
Лукарис, константинополски патриарх, 232
Лукашински Валериан, съосноват. на „Нар. франкмасонство" и Патриот. дружество, 323
Лупул, молд. владетел, 241
Лутер Мартин, д-р по теология, един от творц. на Реформацията, 188
Любецки-Друцки Ксавери, княз, фин. минист. на КП, 327, 331
Любомирски Йежи, вел. кор. маршал, 245, 247
Людвик I Велики, пол. и унг. крал, 96, 100, 101-103, 107, 110, 114, 115
Людвик II, унг. и чеш. крал,174
Людерс Александър, рус. генерал, 349
Люксембург Роза, деят. на работн. движение, 376

Мазовецки Тадеуш, публицист, ред. на „Вйенж" и „Солидарност", премиер на ПНР/РП, 488, 506, 536
Макс фон Баден, баденски княз, 402
Максимилиан, австр. принц, 177
Максимилиан I, император на I Райх, 173, 174
Малаховски Станислав, маршал на Четиригод. сейм, 295
Маленков Георгий, съв. премиер, 460
Мархлевски Юлиан, деец на работн. движ., 406
Мария Людвика (Людвика Мария) от рода Гонзага де Невер, пол. кралица, 236, 247
Марчинковски Карол, лекар, общест. деец, 238
Маслав, чашник на Мешко II, 44
Матиаш (Мачей)Корвин, унг. крал, 132
Матулевич Йежи, вилн. епископ, 380
Мачей Борковиц, водач на конфедерацията във Великополша, 108
Мачей от Мехув (Меховита, Мачей Карпига), историк, 182
Мачеревич Антони, историк, съосновател на КОР, 487
Мерославски Людвик, генерал, емигр. деец, 340, 341, 346, 351
Меснер Збигнев, професор, премиер на ПНР, 502

Методий св., брат на св. Кирил, архиепископ на Моравия, 27, 28, 47
Мешко I, пол. княз, 30-34, 47, 48, 57
Мешко II Ламберт, пол. крал, 37, 43, 44, 51, 143
Мешко Плетинога, рачиб., опол., шл. и крак. княз, 65
Мешко III Стари, великоп. княз, 64, 65
Миколайчик Станислав, премиер на емигр. правит. в Лондон, 439, 446, 451, 452
Милковски Зигмунт (Теодор Томаш Йеж), полит. деец, писател, свързан с България, 372, 373
Милош Чеслав, поет, лауреат на Нобелова награда, 488, 493, 536
Милютин Николай, рус. политик, 354
Минц Хилари, член на ПБ на ЦК на ПОРП, мин. на пром. и търг., 448, 449, 463
Михаил Фьодорович Романов, рус. цар, 231
Михал Корибут Вишньовецки, пол. крал, 247
Михник Адам, историк, член на КОР, 474, 487
Мицкевич Адам, поет, 11, 323, 326, 335, 341, 474
Мнишех Йежи, радом. кастелан, санд. воевода, 230
Мнишех Йежи Август, кор. маршал, крак. кастелан, 268, 277
Моджевски Фрич Анджей, полит. писател, 184, 192
Модзелевски Карол, историк, 471
Морачевски Йенджей, премиер на II РП, 403, 404
Мошчицки Игнаци, президент на II РП, 419, 426, 427, 433
Мохнацки Маурици, литер. историк, публицист, един от водачите на Патриот. друж., 326
Мочар Мечислав, ген., член на ПБ на ЦК на ПОРП, мин. на вътр. работи, 470, 473, 475, 479, 480
Мочулски Лешек, историк, предс. на КПН, полит. затворник, 489
Муравьов Михаил, вилн. ген.-губернатор, 353
Мшчивуй (Мшчуй), гдански княз, 89
Мярка Карол, полит. деец от Шльонск, 360, 379

Напералски Адам, катол. полит. деец, публицист, 379
Наполеон I, император на Франция, крал на Италия, 310, 313, 314
Нарутович Габриел, президент на II РП, 412
Нарушевич Адам, епископ, поет, историк, 297
Невядомски Елигиуш, убиецът на президент Г. Нарутович, 412
Немойовски Бонавентура, депутат, публицист, 323
Немойовски Винценти, депутат, публицист, 323
Немцевич Юлиан Урсин, поет, драматург, 276, 277, 297
Николай I, рус. император и крал на Полша, 321, 327, 331, 344, 345
Николай II Александрович, рус. император, 384, 392, 397
Николай V, папа, 141
Николай Николаевич Романов, вел. рус. княз, 391
Норберт св., магдеб. архиепископ, 57

Норвид Циприан Камил, поет, драматург, прозаик, 21, 335
Новосилцев Николай, пълном. комисар в КП, 322

Ода, пол. княгиня, жена на Мешко I, 37
Одровонж Иво, крак. епископ, 79
Ожеховски Станислав, полит. писател, 184, 192
Оксенщерна Аксел, швед. канцлер, 235
Окулицки Леополд (Неджвядек), ген., последният главнокомандващ на АК, осъден в моск. процес 1945 г., 443
Олешницки Збигнев, крак. епископ, 128, 131, 132
Олшовски Стефан, член на ПБ на ЦК на ПОРП, мин. на външн. работи, 491
Оруел Джордж, англ. писател, 488
Осман II, тур. султан, 233
Осолински Йежи, вел. кор. канцлер, 235, 238, 240
Осолински Хероним, санд. кастелан, 189
Осубка-Моравски Едвард, премиер на Врем. правит. на нац. единство, 441, 446, 457
Отон, бранденбург. маркграф, 101
Отон св., епископ на Бамберг, 56
Отон, син на Болеслав Храбри, 38
Отон III, император на I Райх, 49, 50, 84

Павел VI, папа, 481
Павел фон Русдорф, вел. маг. на Орд. на кръстоносците, 127
Павел от Пшеманкув, крак. епископ, 88
Павликовски Юзеф, якобин, полит. публицист, 296, 312
Павлюк (Павел Михнович), водач на въст. на казаците, 236
Падеревски Игнаци, премиер на II РП, пианист, композитор, 404, 428
Панин, рус. политик, 273
Пайдар, татар. вожд,69
Паскевич Иван, рус. фелдмаршал, наместник на КП, 335, 343, 345, 353
Пац Михал Кажимеж, вел. лит. хетман, 253
Пелка, крак. епископ, 78
Петлюра Семьон, укр. атаман, 405
Петрила, молд. владетел, 174
Петър I Велики, рус. цар, император от 1721 г., 250, 259, 260, 266, 270
Пиер, крал на Кипър, 101
Пиер дьо Пюи, папски легат, 98
Пилсудски Юзеф, държ. глава, маршал на Полша, 375, 381, 382, 388-391, 398, 403-406, 408, 413, 414, 416-420, 422, 423, 425
Пирамович Гжегож, свещ., просвет. деят., писател, 291
Пий IX, папа, 353
Пияс Станислав, студент от Ягелон. унив., убит от ДС в Краков, май 1977 г., 487
Победоносцев Константин, рус. политик, 458
Понински Адам, княз, вел. кор. ковчежник, 282
Понятовски Михал Йежи, княз, гнезн. архиепископ, примас, 291
Понятовски Юзеф, княз, ген., главнокомандв. на Варш. княж. и маршал на Франция, 301, 312, 313, 315

Попел, легенд. гнезн. княз, 29
Попел-Хошчак Теофил Винценти, варш. архиепископ, 360, 384
Попелушко Йежи, свещеник, убит от ДС 1984 г., 502
Попон, крак. епископ, 49
Потоцки Игнаци, вел. лит. маршал, един от създ. на Конституцията от 3 май, 291, 294, 302
Потоцки Станислав Костка, политик, писател, 322, 325
Потоцки Станислав Ревера, вел. кор. хетман, 241, 253
Потоцки Станислав Щенсни, ген., рус. воевода, водач на Търговиц. конфедерация, 277, 294, 312
Потоцки Ян, граф, историк, писател и пътешественик, 297
Почобут-Одланицки Марчин, математик, проф. и ректор на Вилн. Академия, 291
Пронджински Игнаци, генерал, 333
Пристор Александър, политик, премиер на II РП, 421
Прус Болеслав, писател, публицист, 369, 372
Пужак Кажимеж, деец на ППС, предс. на Съвета за нац. единство, 438
Пуласки Кажимеж, водач в Барската конфедерация, 278
Пшемек, позн. кмет, 93
Пшемик Гжегож, ученик, убит от ДС 1984 З., 502
Пшемисъл II, великопол. княз, пол. крал, 89, 111
Пьотр Влостовиц, палатин на Болеслав Кривоусти и Владислав II Изгнаник, 39, 64, 152
Пясецки Болеслав, шеф на „Фалангата", публицист, предс. на друж. „ПАКС", 428, 474
Пяст, легенд. родонач. на първата пол. династия, 29

Радживил Антони, княз, наместн. на Вел. Позн. княж., 320, 335
Радживил Януш, княз, вел. лит. хетман, 239, 241, 242
Радживил Карол, княз, лит. мечоносец, вилн. воевода, 275, 277
Радживил Кшищоф, вел. лит. хетман, 234, 253
Раджим Славниковиц (Гауденти), първият пол. архиепископ, брат на св. Войчех, 49
Радкевич Станислав, член на ЦК на ПОРП, 463
Раковски Мечислав, I секр. на ЦК на ПОРП, премиер на ПНР, 494
Ракоци Дьорд II, седм. княз, 243
Ратай Мачей, марш. на Сейма, деец на селск. движ., 418
Рачкевич Владислав, вилн. воевода, президент на II РП през Вт. св. война, 433
Рей Миколай, писател, 183
Рейнберн, колобж. епископ, 49
Реймонт Владислав, писател, носител на Нобелова награда, 536
Рейтан Тадеуш, депутат от Новогрудек в Сейма 1773 г., 281
Репнин Николай, княз, рус. ген., рус. посл. във Варшава, 276, 280
Рейф Ришард, предс. на друж. „Пакс", член на Държ. съвет на ПНР, 497
Рибентроп Йоахим фон, мин. на външн. работи на III Райх, 431
Ридз-Шмигли Едвард, маршал на Полша, 401, 426-428, 433

Рихеза, пол. кралица, жена на Мешко II, 51
Ровецки Стефан (Грот), ген., главнокомандващ АК, 437
Рокосовски Константин, маршал на СССР и ПНР, 465
Роман, галиц. княз, 69
Ромашевски Збигнев, член на КСС-КОР, 487
Рудолф II, император на I Райх, 87

Садовски Зджислав, проф., вицепремиер на ПНР, 504
Саломея от Берг, княгиня, жена на Болеслав Кривоусти, 64
Сапиеха Адам Стефан, кардинал, крак. епископ, 450, 459
Сапиеха Павел, вел. лит. хетман, 242, 245
Светополк, великоморав. княз, 27
Свидригайло, вел. лит. княз, 121
Сенкевич Хенрик, писател, лауреат на Нобелова награда, 372
Сигизмунд (Зигмунт) Люксембургски, чеш. и унг. крал, имп. на I Райх, 125, 126, 131, 147
Силвестър II, папа, 49
Скарбимир Авданец, воевода на Болеслав Кривоусти, 39
Скарга Пьотр, свещ., деец на Контрареформацията, теолог, писател, 184
Складковски Славой, Феликсиан, ген., премиер на II РП, 428
Склодовска-Кюри Мария, учен, носител на Нобелова награда, 536
Скшинецки Ян, ген., главнокомандв. в Ноември. въст. 1831 г., 332/3
Скшински Александър, премиер на II РП, 415, 533
Славек Валери, полк., премиер на II РП, 421, 533
Словацки Юлиуш, велик полски поет, 335
Собески Якуб, крак. кастелан, баща на пол. крал Ян III Собески, 235
Солтик Каетан, крак. епископ, 276
Соснковски Кажимеж, ген., главнокомандв.(в емигр.) на Съюза за въоръж. борба, 439
Спихалски Мариан, маршал на ПНР, 454
Спитек от Мелщин, маршал, крак. воевода, 115
Стакелберг Ото Магнус, рус. посланик във Варшава, 281, 289, 290, 293
Стадион Франц, граф, губерн. на Галиция, 342
Сталин Йосиф, ген. секр. на РКП(б), ВКП(б) и КПСС, генералисимус на СССР, 439, 455, 458, 460, 463
Станислав св., крак. епископ, 53, 54, 85, 149, 291-295, 298-301, 305
Станислав Август Понятовски, последният пол. крал, 270, 273
Станислав Лешчински, пол. крал, 270, 273, 274, 277, 289
Стапински Ян, деец на сел. движ., публицист, 378
Сташиц Станислав, полит. писател, учен, философ, 296
Стефан Батори, пол. крал, 171, 173, 176, 177, 190, 212, 215
Стояловски Станислав, свещ., нар. деец в Галиция, 366, 380
Ствош Вит, скулптор, 153
Стреземан Густав, нем. мин. на външ. работи, 415

Студницки, 388
Стшелецки Ришард, член на ПБ на ЦК на ПОРП, 470
Суворов Александър, рус. фелдмаршал, 304

Тарновски Ян, вел. кор. хетман, 174
Тарновски Станислав, граф, литер. историк и публицист, 367
Тетмар, епископ на Мерсебург, нем. хронист, 49
Траугут Ромуалд, диктатор в Януарското въстание, 353, 354
Трембецки Станислав, поет, 297
Трепов Александър, рус. премиер, 396
Тухачевски Михаил, маршал на СССР, 405

Уилсън Томас Удроу, амер. президент, 401, 402
Уейски Корнел, поет, публицист, 340
Улрих фон Юнгинген, вел. маг. на Орд. на кръстоносците, 125
Унгер, позн. епископ, 49

Фалкенберг Йоан, доминиканец, 126
Фелдорф Емил (Нил), генерал, 443
Фелински Зигмунт Шченсни, варш. архиепископ, 359
Фердинанд I, император на I Райх, 174
Ферсен Иван, рус. генерал, 304
Филип II, исп. крал, 144
Флориан Мокрски, крак. епископ, 110
Флотвел Едуард, върх. управител на Вел. Позн. княжество, 335
Франц-Йосиф I, австр. импер., унг. крал, 396
Фредро Анджей Максимилиан, комедиограф и поет, 246
Фридрих Август, сакс. крал, варш. княз, 313
Фридрих Вилхелм, бранденбург. електор, 180, 236, 243
Фридрих Вилхелм I, прус. крал, 266
Фридрих Вилхелм II, прус. крал, 313
Фридрих Вилхелм III, прус. крал, 313
Фридрих I Барбароса, нем. крал, император на I Райх, 64, 65
Фридрих I Хохенцолерн, прус. крал, 250
Фридрих II Хохенцолерн, прус. крал, 274, 279, 280
Фридрих II Хохенщауф, император на I Райх, 67

Халер Юзеф, генерал, 400, 401
Хенрик, санд. княз, 64, 65
Хенрик I Брадати, крак., великопол. и вроцл. княз, 65
Хенрик II Набожни, крак., великопол. и вроцл. княз, 65
Хенрик III, глог. и великопол. княз, 88, 89, 92, 93, 99
Хенрик III (Анри) Валоа, фр. принц, пол. крал, 172, 209
Хенрик IV Пробус, шльонски, крак. и вроцл. княз, 66, 78, 88, 153
Хенрих II, нем. крал, император на I Райх, 50, 51
Хенрих IV, нем. крал, император на I Райх, 53
Хенрих V, нем. крал, император на I Райх, 56
Херберт Збигнев, поет, 488
Хердер Йохан Готфрид, нем. философ, 337

Хитлер Адолф, канцлер на III Райх, водач на нем. фашизъм, 429, 439
Хлопицки Юзеф, ген., диктатор в Ноември. въстание, 331, 332
Хмелницки Богдан, каз. атаман, 238-242
Ховански Иван, рус. воевода, 244
Ходкевич Карол, вел. лит. хетман, 179, 233, 253
Ходон, нем. маркграф, 36
Хозий Станислав, кард., варм. епископ, 191
Хойецки Мирослав, член на КОР, създ. на Незав. изд. „НОВА", 487
Храбал Бохумил, чеш. писател, 488
Хрушчов Никита, ген. секр. на КПСС, 463, 466
Хюсеин Паша, тур. военачалник, 248

Цецилия Рената, пол. кралица, жена на Владислав IV, 235
Цивински Богдан, катол. деец, ред. на „Знак" и „Солидарност", 488
Циранкевич Юзеф, премиер на ПНР, член на ПБ на ЦК на ПОРП, 452

Чарнецки Стефан, полеви кор. хетман, 243, 245, 247
Чарториски Адам Йежи, княз, водач на консерват. лагер в емиграция, 312, 313, 321, 324, 325, 331, 337, 342, 344
Чарториски Адам Кажимеж, княз, лит. критик, 277, 294
Чарториски Владислав, княз, полит. деец в емигр., син на Адам Йежи, 353, 367
Чацки Владжимеж, граф, кардинал, архиеп. на Саламина, 363
Чацки Тадеуш, историк, 313
Чехович Габриел, мин. на фин. на II РП, 421, 422
Чибор, княз, брат на Мешко I, 37

Шажински-Семп Миколаи, поет, 184, 192
Швежински Юзеф, премиер на правит. на Регентския съвет, 402
Швентопелк, княз на Гданск. Поморие, 70
Швентоховски Александър, писател, историк, идеолог на позитивизма, 369
Швиталски Кажимеж, политик, премиер на II РП, 421
Швятло Юзеф, подполк. от ДС, 460
Шемовит III, мазов. княз, 99, 101, 102
Шемовит IV, мазов. княз, 115
Шемомисъл, княз на поляните, 30
Шенницки Миколай, водач на Камар. на депутат., протестант, 189
Шереметиев Василий, рус. воевода, 244
Шечех, палатин на Владислав Херман, 39, 55
Шикорски Владислав, ген., премиер на правит. в емигр., 393, 412, 414, 428, 433, 439
Шиманski Роман, създ. на „нар. движение", публицист, 374
Шимборска Вислава, поетеса, носител на Нобелова награда, 536
Шляхчиц Франчишек, мин. на вътр. работи на ПНР, 482
Шопен Фридерик, гениален пол. композитор, 235

Шуйски Юзеф, проф., участн. в Декемвр. въст., 355, 367
Шчегенни Пьотр, свещ., 339

Юргенс Едвард, полит. деец, 346

Яблоновски Станислав, вел. кор. хетман, 253
Ядвига, жена на Владислав Локетек, 94
Ядвига, пол. кралица, жена на Владислав Ягело, 96, 110, 112, 115
Ядвига св., жена на Хенрик Брадати, 153
Ягелски Мечислав, вицепрем. на ПНР, 491, 492
Якуб от Жнин, гнезн. архиепископ, 64
Якуб Швинка, гнезн. архиепископ, 64, 84, 89, 90, 92, 93
Ян (Яник), вроцл. епископ, 49
Ян Люксембургски, чеш. крал, 93, 95, 97, 98
Ян Муската, крак. епископ, 90, 92
Ян от Тарнув, санд. воевода, 115
Ян I Олбрахт, пол. крал, 161
Ян II Кажимеж, пол. крал, 222, 239, 240, 242, 245
Ян III Собески, пол. крал, 248-250, 252, 253
Ян III Ваза, швед. крал, 175, 177
Яницки Клеменс, поет, 182
Янислав, гнезн. архиепископ, 94, 114
Янковски Ян Станислав, делегат на емигр. правит. за страната, 443
Януш Сухивилк, крак. канцлер, гнезн. архиепископ , 110
Яромир, чеш. княз, 50
Ярослав Богория от Скотник, гнезн. архиепископ, 110
Ярошевич Пьотр, премиер на ПНР, 479, 490
Ярузелски Войчех, генерал, I секр. на ПОРП, президент на ПНР/РП, 494, 496, 497, 500, 502, 503, 504, 536
Яцковски Максимилиан, ген. секр. на Центр. стоп. друж., създ. на земед. друж.,361
Яшукович Станислав, мин. в нелег. правит., 443
Яшчук Болеслав, член на висш. парт. и държ. власти на ПНР, 443

БЕЛЕЖКИ ЗА АВТОРИТЕ

МИХАЛ ТИМОВСКИ, род. 1941 г. във Варшава. Доцент в Историческия факултет на Варшавския университет. Специалист по средновековна и обща история, както и по история на предколониална Африка. Автор на книгите: *История на Мали*, Вроцлав 1979, *История на Тимбукту*, Вроцлав 1979, и *Карабина и власт в Африка през XIX век*, Варшава 1985.

ЯН КЕНЕВИЧ, род. 1938 г. Професор в Историческия факултет на Варшавския университет. Изследва историята на Новото време и европейската експанзия в света. Автор между другото на книгите: *Фактории и крепости*, Варшава 1970; *История на Индия*, Вроцлав 1980.

ЙЕЖИ ХОЛЦЕР, род. 1930 г. във Варшава. От 1972 г. доцент в Историческия факултет на Варшавския университет; в момента професор в Института за политически изследвания към Полската Академия на науките. Автор на трудове върху историята на Полша и Германия в съвременната епоха, между които: *Полша по време на Първата световна война* (заедно с Я. Моленда); *Политическата криза в Германия 1928–1930; Политическата мозайка на Втората Жечпосполита; ППС – Очерк по история; Солидарност – Генезис и история*, Париж 1983.

ПРИЛОЖЕНИЯ КЪМ БЪЛГАРСКОТО ИЗДАНИЕ

ТАБЛИЦА 1
ПОЛСКИ КРАЛЕ И КНЯЗЕ

Династия на Пястите
(Раннофеодална монархия)

Век IX–X	Шемовит (Жемовит)
	Лестко (Лешек)
	Шемомисъл (Жемомисъл)
ок.960–992	Мешко I
992–1025	Болеслав I Храбри (крал 1025)
1025–1034	Мешко II Ламберт (крал от 1025)
1031	Безприм
1034(?)-1058	Кажимеж I Обновител
1058–1079	Болеслав II Смели (крал от 1076)
1079–1102	Владислав I Херман
1102–1107	Збигнев и Болеслав III Кривоусти
1107–1138	Болеслав III Кривоусти

Период на феодална раздробеност
(князе, управлявали в Краков)

1138–1146	Владислав II
1146–1173	Болеслав IV Къдрокоси
1173–1177	Мешко III Стари
1177–1194	Кажимеж II Справедливи
1194-1202	Лешек Бяли и Мешко III Стари
1202	Владислав Ласконоги
1202–1210	Лешек Бяли
1210–1211	Мешко Плетинога
1211–1227	Лешек Бяли
1227–1229	Владислав Ласконоги
1229–1232	Конрад I Мазовецки

1232–1238	Хенрик I Брадати
1238–1241	Хенрик II Набожни
1241–1243	Конрад I Мазовецки
1243–1279	Болеслав V Срамежливи
1279–1288	Лешек Чарни
1288–1290	Хенрик IV Пробус
1290–1291	Пшемисъл II (пол. крал 1295-96)
1291–1305	Вацлав II Чешки (пол. крал от 1300)
1305–1306	Вацлав III Чешки

Обединено Полско Кралство

1306–1333	Владислав I Локетек (крал от 1320)
1333–1370	Кажимеж III Велики

Андегавенска династия

1370–1382	Людвик Унгарски
1384–1399	Ядвига

Ягелонска династия

1386–1434	Владислав II Ягело
1434–1444	Владислав III Варненчик
1444–1492	Кажимеж IV Ягелончик
1492–1501	Ян I Олбрахт
1501–1506	Александър
1506–1548	Зигмунт I Стари
1548–1572	Зигмунт II Август

Изборни крале

1573–1575	Хенрик (Анри) Валоа
1576–1586	Стефан Батори
1587–1632	Зигмунт III Ваза
1632–1648	Владислав IV Ваза
1648–1668	Ян II Кажимеж Ваза
1669–1673	Михал Корибут Вишньовецки
1674–1696	Ян III Собески
1697–1706	Август II Силния (династ. Ветини)
1704–1709	Станислав Лешчински
1709–1733	Август II Силния
1733–1736	Станислав Лешчински
1733–1763	Август III (Ветин)
1764–1795	Станислав Август Понятовски

ТАБЛИЦА 2
ВЛАСТИ НА РЕПУБЛИКА ПОЛША (1918-1939)

Държавен глава

22.XI.1918–9.XII.1922	Юзеф Пилсудски

Президенти на РП

9–16.XII.1922	Габриел Нарутович
20.XII.1922–15.V.1926	Станислав Войчеховски
1.VI.1926–30.IX.1939	Игнаци Мошчицки

Премиери на РП

17.XI.1918–16.I.1919	Йенджей Морачевски
16.I.–9.XII.1919	Игнаци Ян Падеревски
13.XII.1919–9.VI.1920	Леополд Скулски
23.VI.–24.VII.1920	Владислав Грабски
24.VI.1920–13.IN.1921	Винценти Витос
19.IX.1921–6.VI.1922	Антони Пониковски
28.VI.–7.VII.1922	Артур Шливински
31.VII.–14.XII.1922	Юлиан Игнаци Новак
16.XII.1922–26.V.1923	Владислав Шикорски
28.V.–14.XII.1923	Винценти Витос
19.XII.1923–14.XI.1925	Владислав Грабски
20.XI.1925–5.V.1926	Александър Скшински
10.–15.V.1926	Винценти Витос
15.V.–30.IX.1926	Кажимеж Бартел
2.X.1926–27.VI.1928	Юзеф Пилсудски
27.VI.1928–13.IV.1929	Кажимеж Бартел
14.IV.–7.XII.1929	Кажимеж Швиталски
29.XII.1929–17.III.1930	Кажимеж Бартел
29.III.–23.VIII.1930	Валери Славек
25.VIII.–4.XII.1930	Юзеф Пилсудски
4.XII.1930–26.V.1931	Валери Славек
27.V.1931–9.V.1933	Александър Пристор
10.V.1933–13.V.1934	Януш Йенджейевич
15.V.1934–28.III.1935	Леон Козловски
28.III.–12.X.1935	Валери Славек
13.X.1935–15.V.1936	Мариан Кошчаковски-Зиндрам
15.V.1936–30.IX.1939	Фелициан Славой Складковски

Полски власти в емиграция по време на Втората световна война (1939–45)

от 30.IX.1939	президент – Владислав Радкевич
1939–43	премиер – Владислав Шикорски
1943–44	премиер – Станислав Миколайчик
1944–45	премиер – Томаш Арцишевски

Власти, създадени в страната от комунистите по време на Втората световна война

от I.1944	председ./президиум на КРН - Болеслав Биерут
VII.–XII.1944	председател на ПКВН – Едвард Осубка-Моравски
I.–VI.1945	премиер на Врем.правит.– Едвард Осубка-Моравски

ТАБЛИЦА 3
ВЛАСТИ НА ПОЛСКАТА НАРОДНА РЕПУБЛИКА (1944–1989)

Президент на КРН

до 1947	Болеслав Биерут

Президент на Република Полша*

II.1947–IX.1952	Болеслав Биерут

Председатели на Държавния съвет на ПНР

XI.1952–VIII.1964	Александър Завадзки
VIII.1964–IV.1968	Едвард Охаб
IV.1968–XII.1970	Мариан Спихалски
XII.1970–III.1972	Юзеф Циранкевич
III.1972–XI.1985	Хенрик Яблонски
XI.1985–VII.1989	Войчех Ярузелски

Премиери на ПНР

до II.1947	Едвард Осубка-Моравски
II.1947–XI.1952	Юзеф Циранкевич
XI.1952–III.1954	Болеслав Биерут
III.1954–XII.1970	Юзеф Циранкевич

---

* Предвоенното название Република Полша се запазва до м. юли 1952 г., когато с новата Конституция е променено на Полска народна република.

XII.1970–II.1980	Пьотр Ярошевич
II.1980–VIII.1980	Едвард Бабюх
IX.1980–II.1981	Юзеф Пинковски
II.1981–XI.1985	Войчех Ярузелски
XI.1985–IX.1988	Збигнев Меснер
IX.1988–VIII.1989	Мечислав Раковски
VIII.1989*	Чеслав Кишчак

ТАБЛИЦА 5
ВЛАСТИ НА РЕПУБЛИКА ПОЛША В ЕМИГРАЦИЯ СЛЕД ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Президенти на РП

до VI.1947	Владислав Радкевич
VI.1947–IV.1972	Август Залески
IV.1972–IV.1979	Станислав Островски
IV.1979–IV.1986	Едвард Рачински
IV.1986–VII.1989	Кажимеж Сабат
VII.1989–XII.1990	Ришард Качоровски**

Премиери на РП

до 1947	Томаш Арчишевски
1947–49	Тадеуш Коморовски
1949	Тадеуш Томашевски
1949–54	Роман В. Оджежински
1954	Йежи Хриневски
1954–55	Станислав Мацкевич
1955	Хугон Ханке
1955–65	Антони Пайонк
1965–70	Александър Завиша
1970–72	Зигмунт Михневски
1972–76	Алфред Урбански
1976–86	Кажимеж Сабат
1986–90	Едвард Шчепаник

---

* Не успява да състави правителство.

** През XII.1990 г. предава президентските инсигнии на президента на Република Полша Лех Валенса.

ТАБЛИЦА 6
ВЛАСТИ НА РЕПУБЛИКА ПОЛША (след 1989)

Президенти

VII.1989–XII.1991	Войчех Ярузелски
XII.1990–XII.1995	Лех Валенса
От XII.1995	Александър Квашневски

Премиери

VIII.1989–XII.1990	Тадеуш Мазовецки
I.1991–XII.1991	Ян Кшищоф Белецки
XII.1991–VI.1992	Ян Олшевски
VI.1992–VII.1992*	Валдемар Павлак
VII.1992–X.1993	Ханна Сухоцка
X.1993–III.1994	Валдемар Павлак
III.1994–II.1996	Юзеф Олекси
II.1996–X.1997	Влоджимеж Чимошевич
От X.1997	Йежи Бузек

ТАБЛИЦА 7
ПОЛЯЦИ, НОСИТЕЛИ НА НОБЕЛОВА НАГРАДА

Мария Склодовска-Кюри	1903, 1911
Хенрик Сенкевич	1908
Владислав Реймонт	1924
Чеслав Милош	1980
Лех Валенса	1983
Вислава Шимборска	1996

* Не успява да състави правителство.

КАРТИ

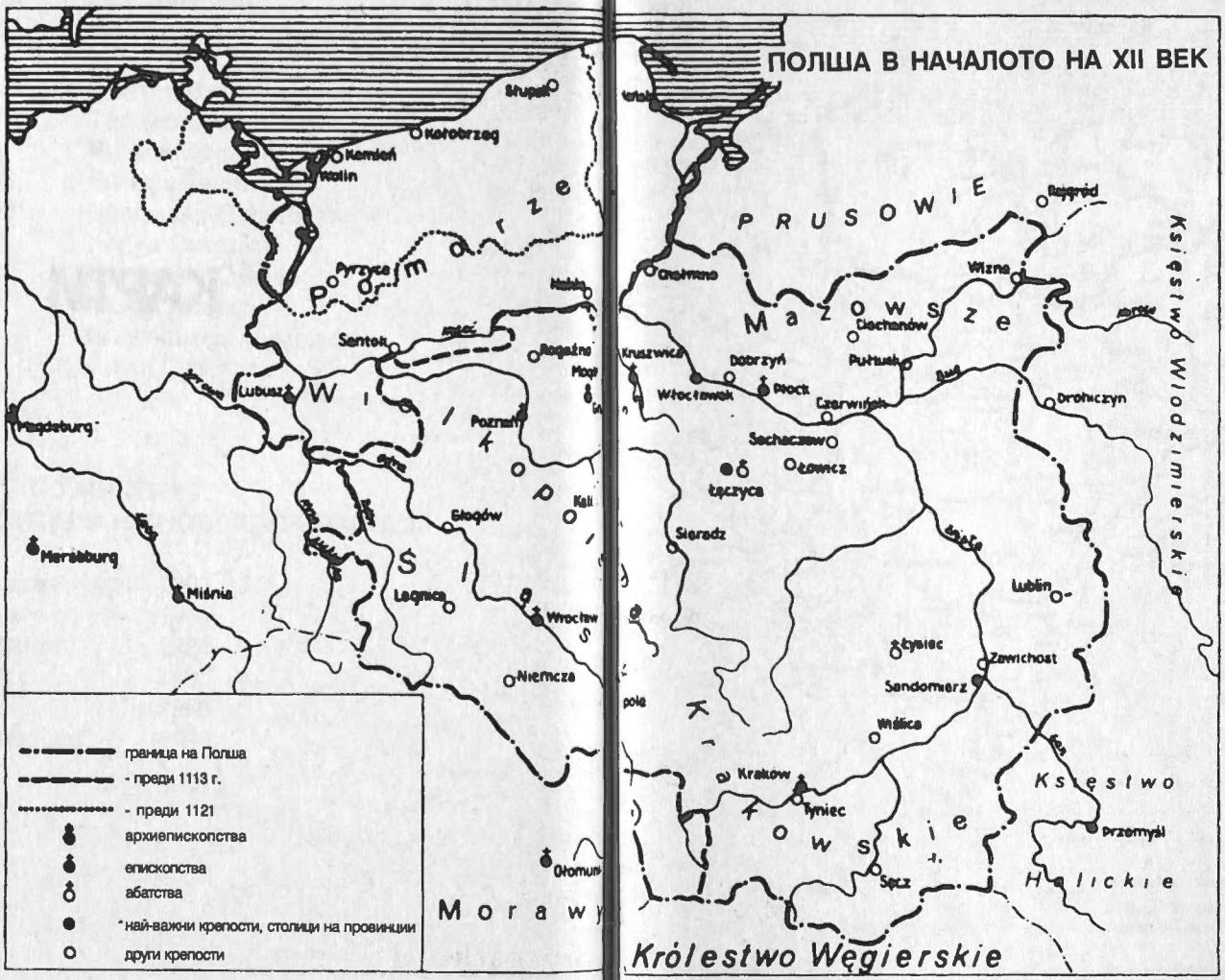
ПОЛША В НАЧАЛОТО НА XII ВЕК
Słupsk
Kołobrzeg
Kamień
Wolin
Pomorze
Przyc
Nakło
Santok
Zgorz
Regalno
Lubusz
Magdeburg
Poznań
Gniezno
Kalisz
Głogów
Merseburg
Miśnia
Legnica
Wrocław
Niemcza
Ołomuniec
Morawy
PRUSOWIE
Ciechanów
Wizna
Kruszwica
Dobrzyń
Płock
Włocławek
Czerwińsk
Drohiczyn
Sochaczew
Łowicz
Łęczyca
Sieradz
Lublin
Zawichost
Sandomierz
Wiślica
Kraków
Tyniec
Sącz
Przemyśl
Halickie
Królestwo Węgierskie
граница на Полша
- преди 1113 г.
- преди 1121
архиепископства
епископства
абатства
най-важни крепости, столици на провинции
други крепости

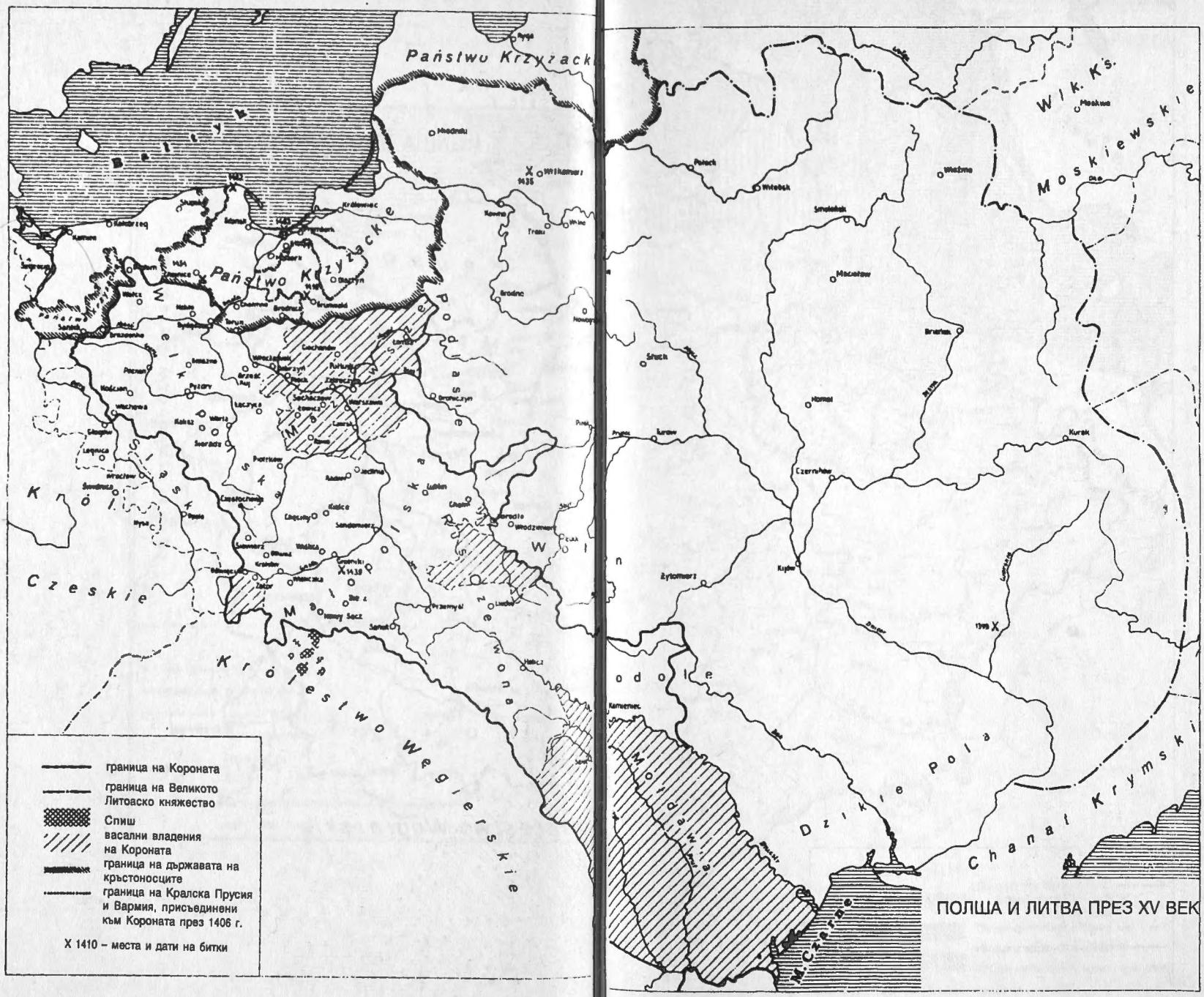
Państwo Krzyżackie
Państwo Krzyżackie
Pomorze Wschodnie
Pomorze Zachodnie
Mazowsze
Śląsk
Małopolska
Ruś Czerwona
Królestwo Węgierskie
Czeskie
Wielkie Księstwo Litewskie
Wielkie Księstwo Moskiewskie
Podole
Dzikie Pola
Chanat Krymski
M. Czarne
Mołdawia
Wołoszczyzna
Bałtyk
Kraków
Wrocław
Poznań
Toruń
Gdańsk
Malbork
Królewiec
Wilno
Kowno
Brześć
Grodno
Nowogródek
Mińsk
Połock
Witebsk
Smoleńsk
Moskwa
Mścisław
Briańsk
Słuck
Homel
Kursk
Pińsk
Turów
Czernihów
Kijów
Żytomierz
Kamieniec
Lwów
Lublin
Sandomierz
Kielce
Sieradz
Kalisz
Łęczyca
Płock
Pyzdry
Poznań
Gniezno
Bydgoszcz
Brodnica
Nowogard
Szczecin
Stargard
Kołobrzeg
Słupsk
Lębork
Tczew
Grudziądz
Chełmno
Dobrzyń
Ciechanów
Warszawa
Zakroczym
Rypin
Radom
Opole
Racibórz
Cieszyn
Oświęcim
Zator
Wiślica
Sącz
Przemyśl
Halicz
Bełz
Włodzimierz
Chełm
Brześć
Kamieniec
Bar
Akerman
Kilia
1399 X
X 1410
X 1438
X 1435
X 1331
X 1348
X 1370
X 1377
X 1399
X 1426
X 1431
X 1435
X 1436
X 1444
X 1454
X 1466
X 1471
X 1474
X 1475
X 1476
X 1479
X 1484
X 1497
X 1500
X 1501
X 1502
X 1503
X 1506
X 1508
X 1509
X 1512
X 1514
X 1517
X 1519
X 1520
X 1521
X 1522
X 1524
X 1525
X 1526
X 1527
X 1528
X 1529
X 1530
X 1531
X 1532
X 1533
X 1534
X 1535
X 1536
X 1537
X 1538
X 1539
X 1540
X 1541
X 1542
X 1543
X

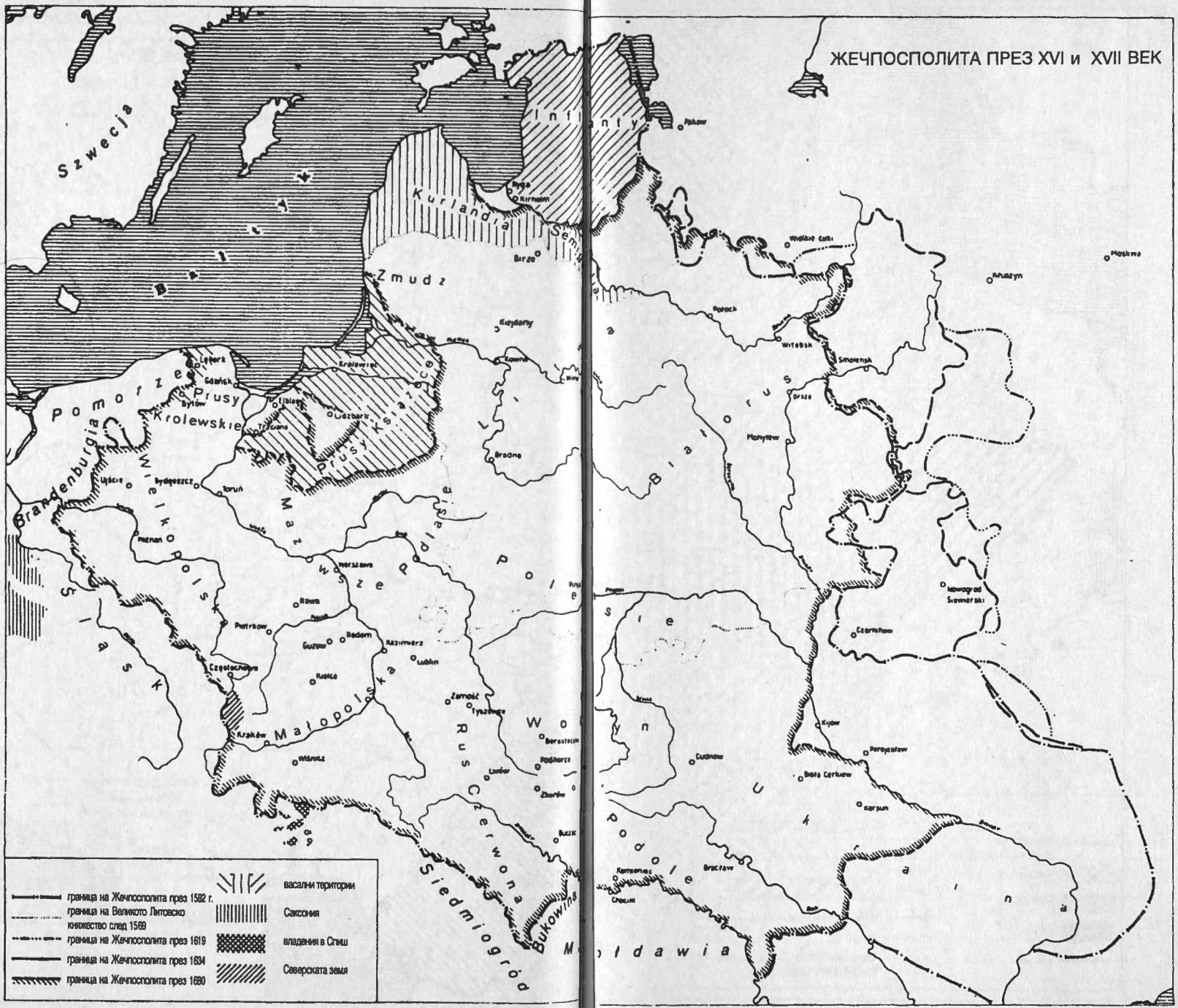
ЖЕЧПОСПОЛИТА ПРЕЗ XVI и XVII ВЕК
Szwecja
Kurlandia
Zmudz
Pomorze
Prusy Krolewskie
Prusy Ksiazece
Wielkopolska
Malopolska
Mazowsze
Podlasie
Pole
Ruś Czerwona
Siedmiogród
Bukowina
Ukraina
Podole
Białoruś
Litwa
Brandenburgia
Śląsk
Wołyń
граница на Жечпосполита през 1582 г.
граница на Великото Литовско княжество след 1569
граница на Жечпосполита през 1619
граница на Жечпосполита през 1634
граница на Жечпосполита през 1680
васални територии
Саксония
владения в Спиш
Северската земя

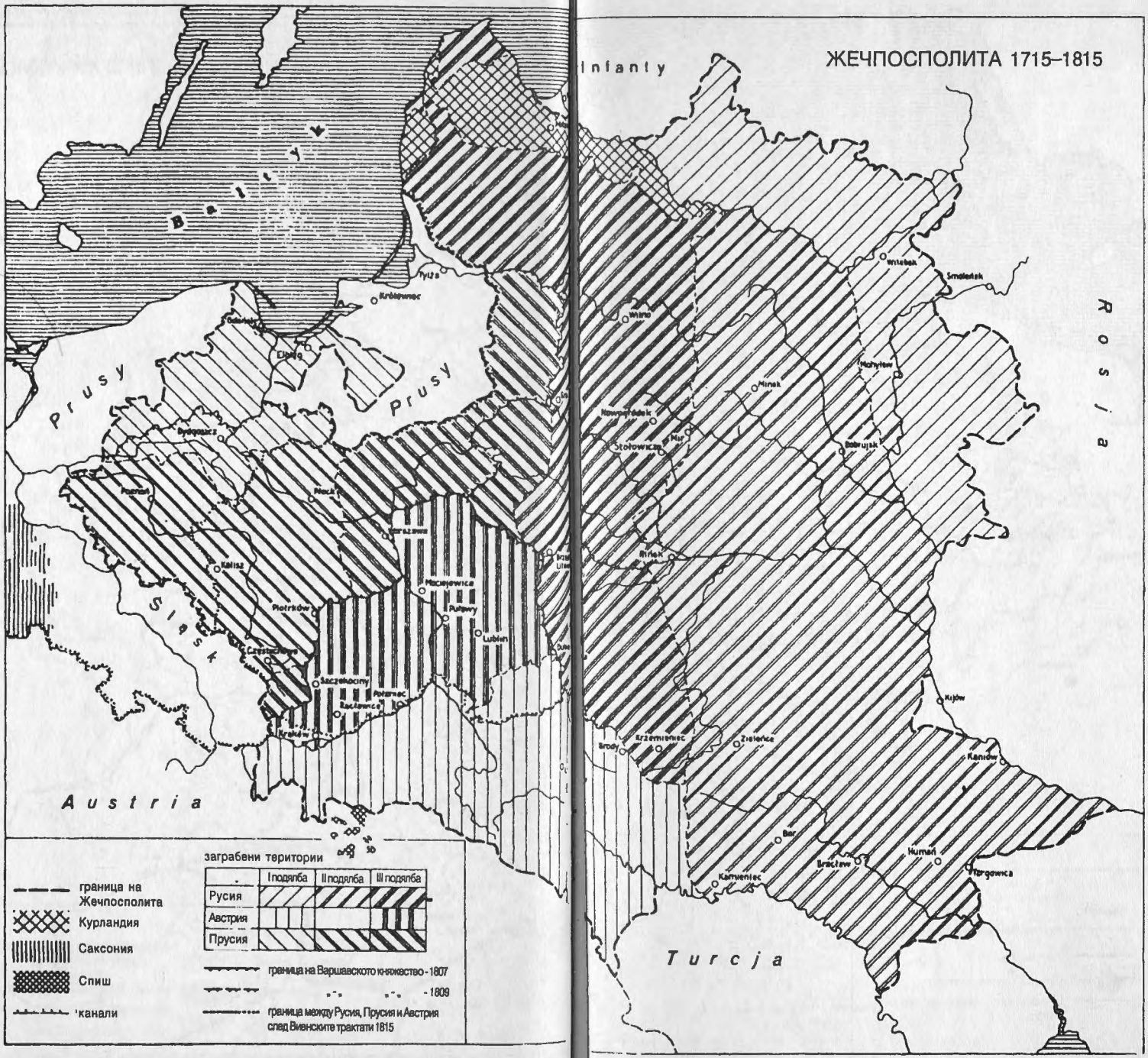

35. История на Полша

Bałtyk
Gdańsk
Szczecin
Prusy Wschodnie
Suwałki
Białystok
Wielkie Księstwo Poznańskie
Poznań
Gniezno
Królestwo Polskie
Warszawa
Siedlce
Kalisz
Radom
Lublin
Wrocław
Częstochowa
Kielce
Chełm
Opole
Kraków
Galicja
Cesarstwo Austriackie
granici na:
Жечпосполита преди поделбите през XVIII век
Кралство Полша
Великото Познанско княжество
Галиция и заграбените земи, включени в Руската империя

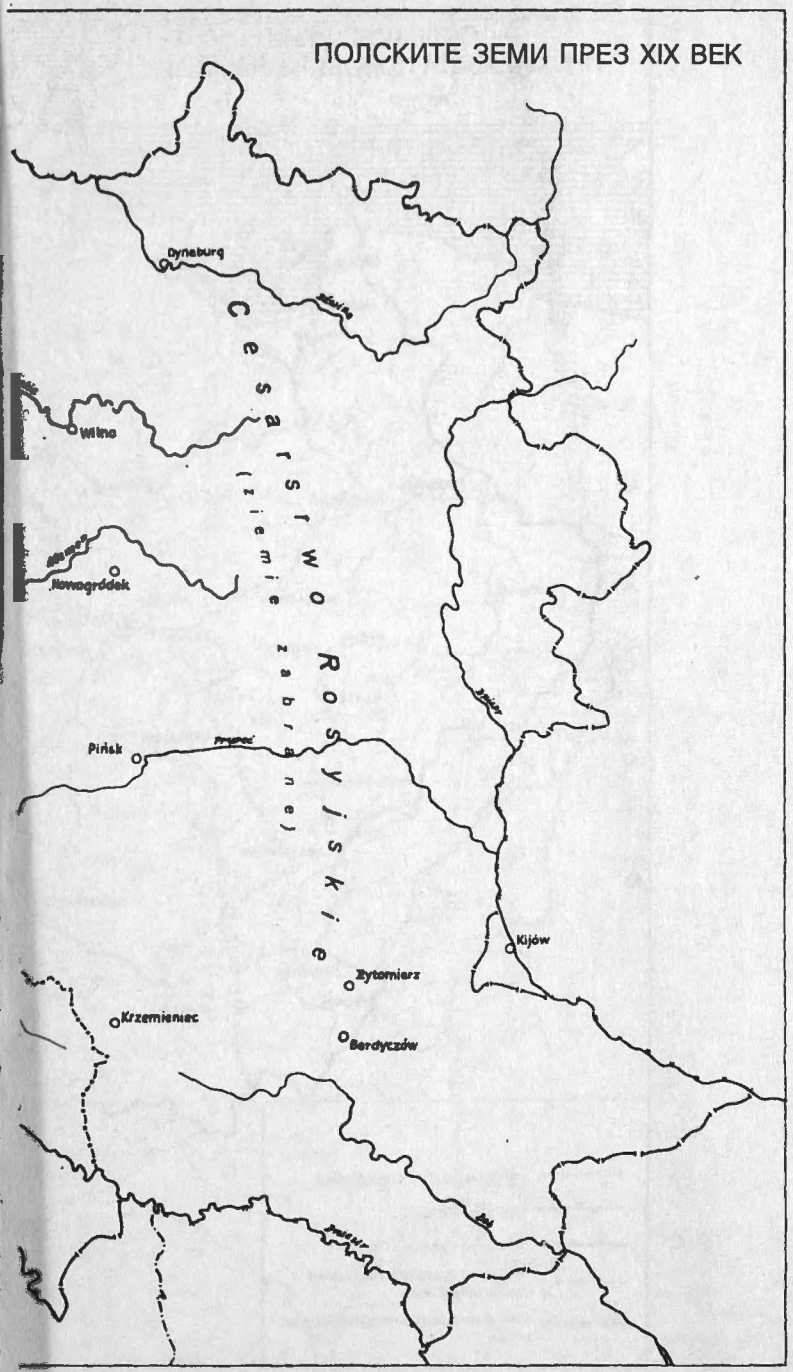
ПОЛСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XIX ВЕК
Dynaburg
Cesarstwo Rosyjskie
(ziemie zabrane)
Wilno
Nowogródek
Pińsk
Kijów
Żytomierz
Krzemieniec
Berdyczów

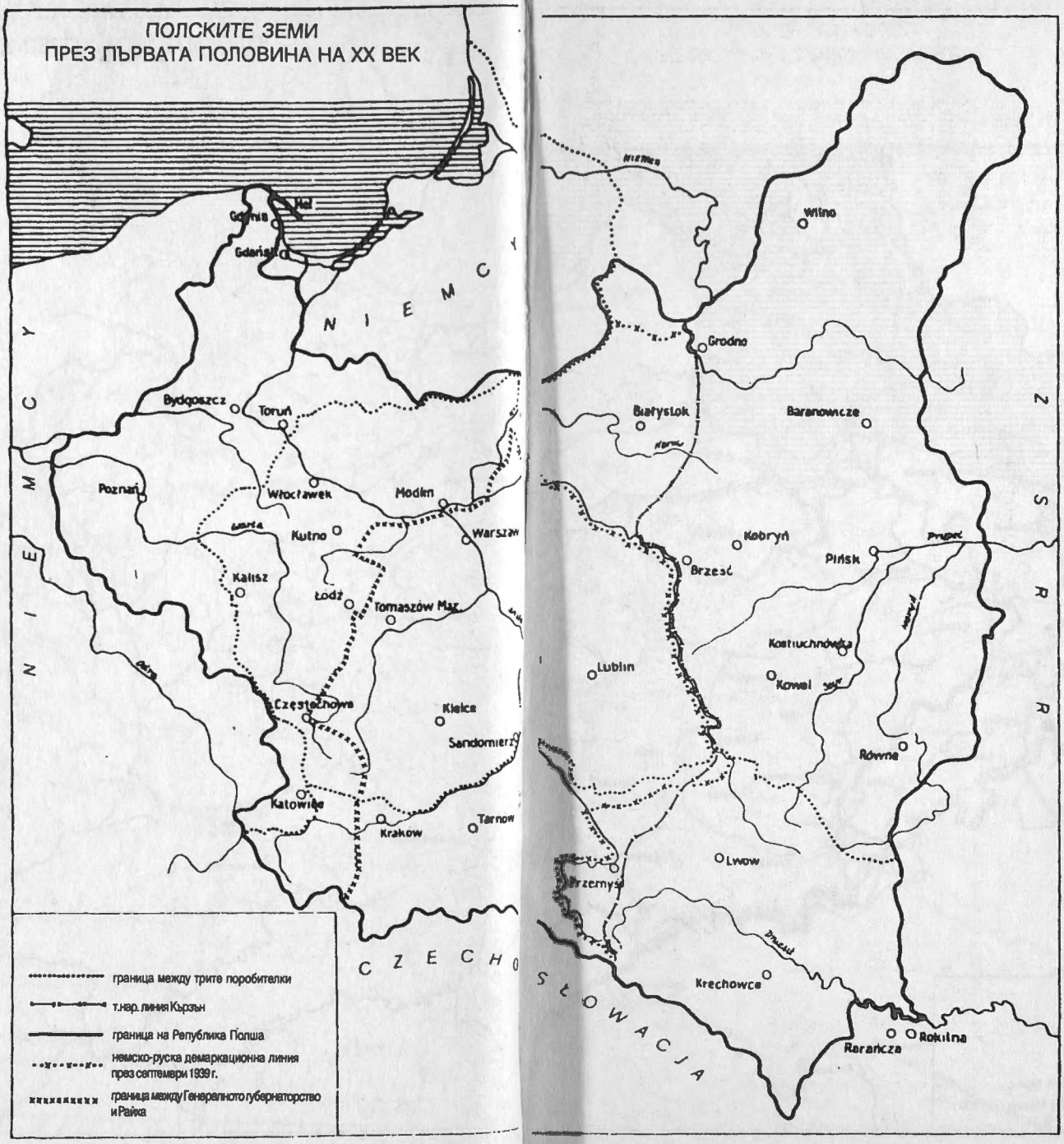
ПОЛСКИТЕ ЗЕМИ
ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК
Hel
Gdynia
Gdańsk
NIEMCY
Bydgoszcz
Toruń
Poznań
Włocławek
Modlin
Warszawa
Kutno
Kalisz
Łódź
Tomaszów Maz.
Częstochowa
Kielce
Sandomierz
Katowice
Kraków
Tarnow
CZECHO
NIEMCY
граница между трите поробителки
т.нар. линия Кързън
граница на Република Полша
немско-руска демаркационна линия през септември 1939 г.
граница между Генералното губернаторство и Райха
Wilno
Grodno
Białystok
Baranowicze
Kobryń
Brześć
Pińsk
Kostiuchnówka
Lublin
Kowel
Równe
Lwow
Przemyśl
Krechowce
Rokitna
Rarańcza
SŁOWACJA
ZSRR

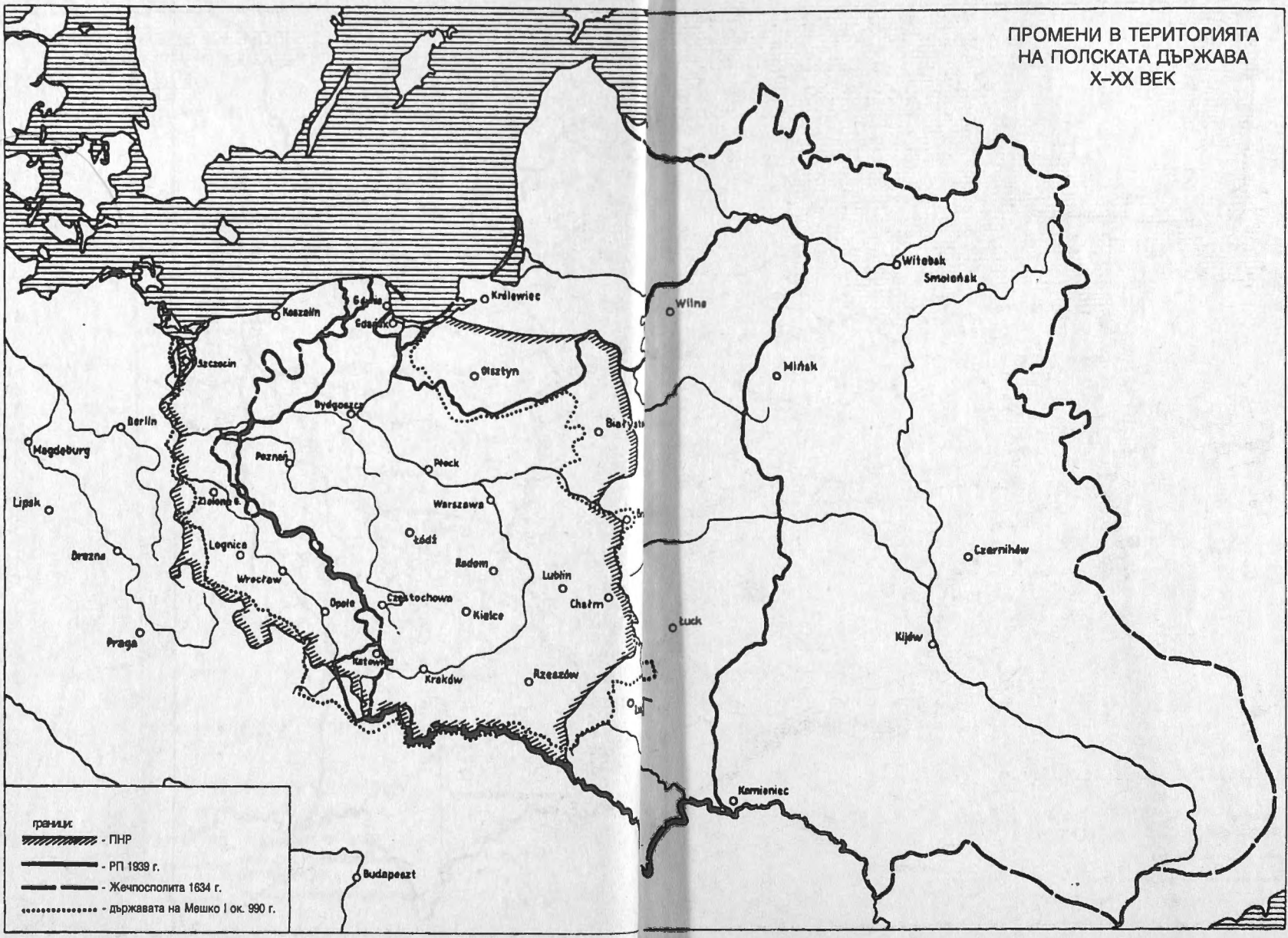
ПРОМЕНИ В ТЕРИТОРИЯТА
НА ПОЛСКАТА ДЪРЖАВА
X–XX ВЕК
граници:
- ПНР
- РП 1939 г.
- Жечпосполита 1634 г.
- държавата на Мешко I ок. 990 г.
Koszalin
Gdańsk
Królewiec
Szczecin
Olsztyn
Bydgoszcz
Berlin
Magdeburg
Poznań
Płock
Lipsk
Zielona G.
Warszawa
Brezna
Legnica
Łódź
Radom
Wrocław
Lublin
Opole
Częstochowa
Chełm
Kielce
Praga
Katowice
Kraków
Rzeszów
Budapeszt
Wilno
Witebsk
Smoleńsk
Mińsk
Białystok
Czernihów
Łuck
Kijów
Kamieniec

Тази книга се роди през 1984–1985 г., когато съдбата на Полша и на цялия тогавашен комунистически блок все още бе трудна за предвиждане. Затова и завършваше с посочване на алтернативата: ще създаде ли ерата на „Солидарност“ шансове за бъдещето, или ще остане само измамно оптимистичен епизод. Въпреки най-различните трудности и понякога неуспехи, през последното десетилетие настъпиха огромни промени. Днес може да се каже вече напълно категорично, че ерата на „Солидарност“ откри пред Полша шансове за бъдеще и досега тези шансове бяха до голяма степен оползотворени.

7 000 лв.